

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA`LIM, FAN VA INNOVATSUYALAR` VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

«Geografiya» kafedrasi

**«IQTISODIY VA IJTIMOIIY GEOGRAFIYA»
fanidan**

O`QUV – USLUBIIY MAJMUA

Bilim sohasi: 100000 - Gumanitar

Ta`lim sohasi: 140000 – Tabiiy fanlar

Ta`lim yo`nalishi: 60530400 – Geografiya yo`nalishi uchun

N a m a n g a n -2023

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI**

Ro'yxatga olindi: № BD-5140600-
2.01

2023 yil ____

**IQTISODIY VA IJTIMOIIY GEOGRAFIYA
O'QUV – USLUBIY MAJMUA
1- kurs uchun**

Bilim sohasi:	100000 – Gumanitar soha
Ta'lim sohasi:	140000 – Tabiiy fanlar
Ta'lim yo'nalishi:	60530400 – Geografiya

Namangan-2023

Fan dasturi Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha O'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengashning 2023 yil "29 - avgust" dagi 4 -sonli bayonnomasi bilan ma'qullangan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2023 yil "29 - avgust" dagi 452 - sonli buyrug'i bilan ma'qullangan fan dasturlarini tayanch oliy ta'lim muassasasi tomonidan tasdiqlashga rozilik berilgan.

Tuzuvchi:

I.Soliyev – Geografiya kafedrası dotsenti, PhD.

Taqrizchilar:

Mirzaahmedov H.S. - NamDU, geografiya kafedrası dotsenti, geografiya fanlari nomzodi

Baratov A.S. - NamDU geografiya kafedrası dotsenti, geografiya fanlari nomzodi

O'quv-uslubiy majmua NamDU Kengashining 2023 yil ____avgustdagi ____sonli bayonnomasi bilan ko'rib chiqilgan va ishlatishga tavsiya etilgan.

**“Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya” fanidan tayyorlangan o’quv-uslubiy majmua
materiallari**

R O’ Y X A T I VA MUNDARIJASI

I.	Ўқув материаллари	3
I.1.	Ma’ruzalar matni	
I.2.	Amaliy mashg`ulotlar	
I.3.	Mustaqil ta`lim mavzulri va hajmi	
I.4.	Glossoriy	
II.	Ilovalar:	
II.1.	Fanning namunaviy dasturi	
II.2.	Fanning ishchi o’quv dasturi.	
II.3.	Tarqatma materiallar	
II.4.	Test savollari	
II.5.	Yakuniy baholash uchun savollar	

I.O'QUV MATERIALLARI

1-MA'RUZA. IQTISODIY VA IJTIMOYIY GEOGRAFIYANING FANLAR TIZIMIDA TUTGAN O'RNI, TADQIQOT OB'EKTI VA PREDMETI

Reja:

1. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya¹ fanining predmeti, maqsadi va vazifalari
2. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya faning boshqa fanlar bilan aloqasi
3. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya faning asosiy vazifalari
4. Yangi sharoitda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish.

Tayanch so'zlar: Iqtisodiy geografiya, Ijtimoiy geografiya, o'zlashtiruvchi iqtisodiyot, ishlab chiqaruvchi iqtisodiyot, xalqaro bozor, Fanning vazifalari

Iqtisodiy geografiya tushunchasi M.V.Lomonosov tomonidan 1760 yildan ishlatila boshlagan bo'lsada, iqtisodiy geografik tasavvurlar insoniyatning **o'zlashtiruvchi iqtisodiyot** bosqichidan boshlangan. Birinchi yirik ijtimoiy mehnat taqsimoti dehqonchilikdan chorvachilikning ajralib chiqishi hamda uning **ishlab chiqaruvchi iqtisodiyotga** o'tishi, sug'orma dehqonchilikning «Buyuk» tarixiy daryolar va O'rta Dengiz sohili bo'ylarida yuzaga kelishi, ikkinchi yirik ijtimoiy mehnat taqsimoti hunarmandchilikning rivojlanishi, shaharlar va savdo-sotiqning taraqqiyoti iqtisodiy geografik bilimlarga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirdi va iqtisodiy geografik tasavvurlar doirasi kengaydi. Mulkchilik munosabatlarining yuzaga kelishi, qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatlari, fan, madaniyat, arxitekturaning rivojlanishi, qadimgi davlatlarning shakllanishi va rivojlanishi, boshqaruv shakllarining (monarxiya va demokratiya) yuzaga kelishi iqtisodiy geografiyani fan sifatida shakllanishi uchun shart-sharoitlarni hozirladi.

Ayniqsa, milodning V-asridan XVII asr o'rtalariga qadar bo'lgan davrda ishlab chiqarish kuchlarining sezilarli taraqqiyoti (foydali qazilmalardan keng foydalanish, metall eritish, ip va shoyi gazlamalar to'qish, gilam, qog'oz va chinni buyumlar ishlab chiqarish, shamol va suv kuchidan foydalanish, kemachilikning rivojlanishi va dastlabki geografik kashfiyotlar, mamlakatlarning siyosiy, savdo va madaniy markazlari sifatida shaharlar rolining ortishi, fanning taraqqiyoti, ichki bozorning shakllanishi) davlatlar o'rtasidagi savdo-sotiqning rivojlanishi natijasida Sharqiy yarim sharda 3 ta yirik mintaqaviy savdo markazlarining (Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo, Yevropa-Venetsiya, Genuya, Ginza ittifoqi va Yaqin Sharq) shakllanishi **xalqaro bozorning** yuzaga kelishi uchun shart-sharoit hozirladi.

XVI asr va XVII asrning birinchi yarmida texnika taraqqiyoti (Evropa) sanoatning rivojlanishiga, transport va savdoga kuchli ta'sir qildi.

¹ Iqtisodiy geografiya termini grekcha bo'lib, «oykonomiya» xo'jalik, geo-er, grafo-yozaman ya'ni yerning xo'jalik tavsifi degan ma'noni bildiradi.

Kapitalning dastlabki jamg'arilishi jarayoni, tabiiy fanlar ravnaqi, xalqlarning millat bo'lib shakllanishi, Buyuk geografik kashfiyotlar, aholining migratsion harakatlarining boshlanishi, xalqaro savdoning kuchayishi - xalqaro bozorning yuzaga kelishiga, mustamlakachilikning boshlanishiga va dastlabki iqtisodiy hamda iqtisodiy-geografik qarashlarning ta'limot sifatida mujassamlashuviga olib keladi.

XVII asr o'rtalaridan boshlab fabrika-zavod ishlab chiqarishning bosh sohaga aylanishi (Evropada), AQSh (1776), Angliya mamlakatlarining jahon iqtisodiyotida muhim o'rin tutishi, milliy xo'jalik tizimlarining baynalmillashuvi va geografik mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, ishlab chiqarishning oqilona joylashtirish (I.Tyunen) nazariyalarini yuzaga keltirdi.

XIX asrning 70 - yillari va XX asr (1913 yil) boshlariga qadar bo'lgan bosqichda **yirik sanoat, zamonaviy transport va xalqaro bozor** jahon xo'jaligining shakllanishi va rivojlanishiga olib keladi. Bu bosqichda sanoatni oqilona joylashtirish - shtandort nazariyalarining yuzaga kelishi (A.Veber) iqtisodiy geografiyani fan sifatida shakllantirdi.

XX asrning 20-yillaridan boshlab iqtisodiy geografiya sobiq SSSR oliy o'quv yurtlarida (iqtisodiyot va geografiya fakul'tetlarida) asosiy predmet sifatida o'qitila boshlandi. Ayni paytda, iqtisodiy geografiya dunyo siyosiy kartasida, jahon xo'jaligida, mintaqalar va mamlakatlar xo'jalik tizimidagi muhim miqdor va sifat o'zgarishlarini tadqiq qildi. 1976 yildan boshlab iqtisodiy geografiya iqtisodiy va ijtimoiy geografiya deb yuritila boshlandi. Bunday o'zgarish bilan prof. A. Soliev ta'kidlaganidek, «.....fanning mazmuni uning shakliga moslashtirildi, chunki (A.O) bu shaklan o'zgarish edi, mohiyatan iqtisodiy geografiya doirasida ijtimoiy masalalar ham ayni paytda o'rganib kelinar edi». (A.Soliev «Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning dolzarb masalalari» - T.: 1995, 7 -bet).

XX asrning 50-yillarining o'rtalaridan boshlangan ilmiy-texnika inqilobi (ITI) tabiat va jamiyat (T↔J) o'rtasidagi munosabatlarni kengaytirdi va chuqurlashtirib yubordi, ishlab chiqarish tizimlarida va xalqaro iqtisodiy munosabatlarda muhim sifat o'zgarishlari uchun yo'l ochdi. Tabiiy resurslarni o'zlashtirish kuchaydi, mutlaqo yangi resurslar ishlab chiqarishga tortildi. Yangi o'zlashtirilishi murakkab va qiyin (agroiqlimiy jihatidan) bo'lgan hududlarni jadal o'zlashtirish bilan bir qatorda qadimdan o'zlashtirilgan hududlarda cho'llanish jarayonlari ham kuchaydi. ITIning gurkirab rivojlanishi, aholi soni ko'payishining tezlashuvi oqibatida insoniyatning tabiatga, atrof-muhitga ta'siri kuchaydi va industrial yo'nalishdagi antropogen (ikkinchi tabiat) landshaftlar (manzara, ko'rinish) yuzaga keldi. Antropogen landshaftlarning tobora hukmron mavqeni egallab borishi tabiiy muhitning tabiiyligini yoki birlamchi tabiatning asta-sekin yo'qolib borishga va bunday tabiat-jamiyat o'rtasidagi qayta aloqalar esa murakkab ekologik inqirozlarning yuzaga kelishiga va umumbashariy muammoga aylanishiga olib keldi. Iqtisodiy geografiya tadqiqotlarida ekologik jarayonlarni o'rganilishi kengaydi.

Iqtisodiy geografiya fani ijtimoiy-gumanitar fanlar (iqtisodiy fanlar) tizimiga kirib tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik jarayonlarni tarmoq va hududiy jihatdan o'rganadi. Iqtisodiy geografiya fanining vazifasi tabiat rivojlanishining ob'ektiv

qonuniyatlari (T_0Q) va jamiyat rivojlanishining ob'ektiv qonuniyatlarini (J_0Q) bir-biri bilan bog'liq holda, ya'ni ($T_0Q \leftrightarrow J_0Q$) tabiat-aholi-ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar ($T \leftrightarrow A \leftrightarrow ITI$) o'rtasida barqaror doimiy (qayta) aloqalarning shakllanishini, bu aloqalar rivojlanish bosqichlarining amal qilishi, davom etishi va boshqarilishi jarayonlarini tadqiq qilishdan iborat.

Iqtisodiy geografiya fani bir qator fanlar bilan o'zaro aloqada bo'lib uning tadqiqotlari va xulosalaridan keng foydalanadi. Iqtisodiy geografiya fani bilan aloqador fanlar tizimini ikkiga bo'lish maqsadga muvofiq.

1) Tabiiy fanlar - ya'ni tabiiy geografik fanlar tizimi, geologiya, biologiya va tarmoqlar ekologiyasi;

2) Iqtisodiy va ijtimoiy - gumanitar fanlar - ya'ni jahon iqtisodiyoti, mikro va makroiqtisodiyot, sanoat iqtisodiyoti, agrosanoat iqtisodiyoti, transport iqtisodiyoti, menejment va marketing, tashqi iqtisodiy aloqalar va xalqaro munosabatlar, statistika, axborotlar texnologiyasi va informatika, falsafa, tarix, mamlakatlar milliy iqtisodiyoti, iqtisodiy-geografik fanlar tizimi, tabiatdan foydalanish iqtisodi, ijtimoiy ekologiya, sotsiologiya va xalqaro huquq.

Ko'rinib turibdiki, Iqtisodiy geografiya fani ko'plab fanlar bilan uzviy aloqada bo'lsada, bu fanlar bilan qo'shilib ketmaydi va mustaqil fan bo'lib, jamiyatni hududiy tashkil etish va boshqarishni majmualari o'rganishi bilan ajralib turadi.

Iqtisodiy geografiya predmetining asosini ishlab chiqarish kuchlarining turli darajadagi tarmoq, tarmoqlararo va hududiy shakllanishi, rivojlanishi, yuritilishi va boshqarilishini takomillashtirishdan iborat jarayonlar tashkil qiladi. Bu jarayonlar nihoyatda murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar va muammolarni o'z ichiga oladi: tabiiy muhit va tabiiy resurslar majmuasi, aholining demografik xususiyatlari va joylashish tizimlari-kichik qishloqdan (ovul) - to urbanizatsiyaning eng rivojlangan shakllariga (megalopolis) qadar, mehnat resurslari, bandlik va ishsizlik, migratsiya jarayonlari, moddiy ishlab chiqarishning yetakchi sohasi, sanoat va uning tabaqalashgan tog'-kon, yoqilg'i-energetika, metallurgiya (qora va rangli), mashinasozlik, kimyo, o'rmon-tsellyuloza, yengil, oziq-ovqat sanoati tarmoqlari, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish majmuasi (ziroatchilik va chorvachilik), transport tizimi va uning mamlakat, mintaqaviy, xalqaro mehnat taqsimotidagi, integratsion aloqalarning rivojlanishidagi roli, infratuzilmalar majmuasi (ishlab chiqarish va noishlab chiqarish), xalqaro iqtisodiy munosabatlar, xalqaro iqtisodiy integratsiya hamda jahon xo'jaligi tarmoqlarini (mahalliy, mintaqaviy, xalqaro) hududiy tashkil qilish va ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan bog'liq rivojlantirish, takomillashtirish va istiqboli, mintaqaviy va umumbashariy muammolardan iborat.

Ko'rinib turibdiki, Iqtisodiy geografiya fani na faqat ishlab chiqarish kuchlarining tarmoq va hududiy joylashtirish jarayonini o'rganibgina qolmay, balki jamiyatning hududiy tashkil etishni takomillashtirish va boshqarish to'g'risidagi fan sifatida ham muhim o'rin tutmoqda.

Ayni vaqtda, bugungi kunda $T \leftrightarrow A \leftrightarrow ITI$ larni tadqiq qilishning mutlaqo sifat jihatidan yangi bosqichi boshlandi. Bu davr bozor munosabatlarining jahon xo'jaligida yetakchi munosabatlarga aylanishi va tadqiqotlarni

«ekologiyalashtirish», «ijtimoiylashtirish», «iqtisodlashtirish» vaqti boshlanganligi bilan ajralib turmoqda.

Iqtisodiy geografiya fanining maqsadi -iqtisodchi talabalarni bugungi jahon hamjamiyatidagi yuz berayotgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy va ekologik jarayonlar hamda O'zbekistonning jahon hamjamiyatida tutgan o'rni to'g'risidagi bilimlar bilan qurollantirishdir.

Fanning vazifalari Iqtisodiy geografiya fanining asosiy vazifalari mamlakatimizda amalga oshirilayotgan siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy islohotlardan kelib chiqqan holda talabalarga qo'yidagi yo'nalishlarda puxta bilimlar berishdir:

- Iqtisodiy geografiya fanining nazariy asoslarini o'rgatish, jahon siyosiy kartasining shakllanishi bosqichlari, hozirgi bosqichdagi xalqaro munosabatlar, XX asr oxirgi 10 yilligida dunyo siyosiy kartasidagi o'zgarishlar, xalqaro va mintaqaviy mojarolar, ularning oqibatlari, jahon mamlakatlari to'g'risida ma'lumotlar, Markaziy Osiyo mintaqasida O'zbekistonning tutgan o'rnini baholash;
- Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirish qonuniyatlari hamda omillarini, yo'nalishlarini;
- Tabiiy sharoit va tabiiy resurslarning mamlakatlar iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishidagi roli va o'rni, ulardan foydalanish, ekologik muammolarning sabab va oqibatlari;
- Mamlakatlar iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishida erishilgan ilmiy-texnika yutuqlarini o'rganish, ilg'or texnologiyalardan foydalanish tajribalarini o'rganish va xulosa berish;
- Jahon aholisi, mehnat resurslari, turli mamlakatlarda mehnat resurslarining sifati va malaka tarkibi, migratsiya va urbanizatsiya masalalarini tadqiq qilish;
- Jahon xo'jaligining tarkibi (sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, tashqi iqtisodiy aloqalar) va hududiy rivojlanish xususiyatlarini, xalqaro iqtisodiy-ijtimoiy tizimlar faoliyatini o'rganish;
- Jahon xo'jaligida ayrim mamlakatlarning tutgan o'rni, iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish xususiyatlarini tadqiq qilish va tegishli xulosalar chiqarish;
- Insoniyat oldida turgan umuminsoniy (xalqaro) va mintaqaviy muammolar (tinchlik va qurolsizlanish, ekologik, demografik, energetika va xom ashyo, oziq-ovqat, Dunyo okeani va kosmosni tinchlik maqsadlarida o'zlashtirish va boshqalar) hamda mintaqaviy (Orol va Orol bo'yi, Afg'onistonda tinchlikni yuzaga keltirish va boshqalar) muammolarni o'rganish;
- O'zbekistonning jahon hamjamiyatida tutgan o'rnini baholash va uning Markaziy Osiyoda tinchlikni saqlash va barqarorlikni ta'minlashdagi roli, hamda iqtisodiy, siyosiy-ijtimoiy tizimlardagi ishtirokini baholash.

Iqtisodiy geografiya fanining asosiy vazifasi talabalarga jahon xo'jaligi va xalqaro munosabatlar tizimi to'g'risida yaxlit tasavvur va bilimlarni berishdan iboratdir.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilish tushunchalari. Ishlab chiqarish kuchlari mohiyatini to'g'ri talqin qilish va tushunishda inson mehnati (ishchi kuchi), mehnat predmeti, mehnat vositalari va

ishlab chiqarish vositalari tushunchalarini bilish muhim o'rin tutadi. Inson mehnati - insonning ma'lum maqsadga muvofiq yo'naltirgan faoliyati bo'lib, ana shu faoliyati natijasida u tabiat predmetlarini (buyumlari) o'zgartiradi va o'z ehtiyojlariga moslashtiradi. Mehnat o'zining mazmuni va xarakteri jihatidan aqliy, jismoniy, malakali va malakasiz mehnatga bo'linadi. Mehnat qiymat yaratishdagi rolga ko'ra ya'ni uning natijasi tovarga aylanganda va pul vositasi bilan almashganda konkret va abstrakt mehnatga bo'linadi.

Jamiyatning rivojlanishi bilan mehnatning ijtimoiylashuvi jarayoni ham chuqurlashadi. Inson mehnati (kuchi) ishlab chiqarishning (jamiyatning) asosidir. Inson mehnati natijasida moddiy va ma'naviy ne'matlar yuzaga keladi. Ana shu jarayonda inson mehnati bilan birgalikda mehnat predmetlari va mehnat vositalari ham ishtirok etadi.

Mehnat predmetlari - inson mehnati (kuchi) sarflanadigan ob'ekt yoki manbalardir. Mehnat predmeti ishlab-chiqarish iste'molga yaroqli holga keltirish uchun qayta ishlanadi. Mehnat predmetlariga: a) yer osti va yer usti tabiiy boyliklari; b) dastlabki qayta ishlashga mo'ljallangan materiallar - po'lat, prokat, ip-gazlama, plastmassa kabilar kiradi. Mehnat predmetlari tayyor mahsulotlar bo'lgunga qadar bir nechta ishlab chiqarish bosqichini o'tashi mumkin. SHuningdek, ilmiy-texnika inqilobi mehnat predmetlariga ta'sir etib mutlaqo yangi tabiatda uchramaydigan sifat va xossalarga ega bo'lgan materiallarni yuzaga keltirdi. Bu materiallar iqtisodiyotning yangi va eng yangi sohalarida qo'llanilishi tufayli mamlakatlar milliy iqtisodiyotida va jahon xo'jaligida inqilobiy o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda.

Mehnat vositalari - insonning mehnat predmetlariga ta'sir etib mahsulotlar ishlab chiqarish sifatida ishlatadigan buyum yoki buyumlar majmuasidan iborat qurollardir. Mehnat qurollari tarkibi g'oyat xilma-xil bo'lib mashinalar, dastgohlar, asbob-uskunalar, shuningdek, mehnat jarayonini tashkil qilishning umumiy shart-sharoitlari, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infrastrukturasidan iborat. Mehnat vositalari to'xtovsiz sur'atda jamiyat taraqqiyotiga mos rivojlanib bormoqda.

Ishlab chiqarish vositalari - moddiy ne'matlarni yaratishda foydalanadigan mehnat predmetlari va mehnat vositalari majmuasi bo'lib ishlab chiqarish fondlari ko'rinishida ifodalanadi. Ishlab chiqarish vositalari va inson mehnati uzviy bog'liq bo'lib, yagona jarayonda ishtirok etadi. Mehnat qurollari jonli mehnat bilan bog'liq bo'ladi va ayni vaqtda inson mehnati faoliyati ham ishlab chiqarish vositalariga bog'liqdir. Ishlab chiqarish vositalarisiz insonning mehnat faoliyati ham bo'lmaydi. Bu jarayonlarda hal qiluvchi omil insonning o'zi, ya'ni uning ma'lum maqsadga yo'naltirilgan faoliyatidir. Inson ana shu ma'lum maqsadga yo'naltirilgan faoliyati tufayli ishlab chiqarish jarayonlarida keng qo'llaniladigan predmetlarni vujudga keltiradi.

Ishlab chiqarish kuchlari va uning mohiyati - moddiy boyliklar va ne'matlar ishlab chiqarishda ishlatiladigan ishlab chiqarish vositalari hamda bu ana shu ishlab chiqarish vositalarini muayyan ishlab chiqarish tajribasi bilim va mahoratlari bilan harakatga soluvchi kishilar jamiyatning ishlab chiqarish kuchlarini tashkil qiladi.

Ishlab chiqarish kuchlarining eng faol va harakatchan, hal qiluvchi tarkibi - insonlardir. Insonlar ishlab chiqarishning moddiy-texnik asosini, fan va texnika yutuqlarini bilim va malakalarini qo'llab doimiy sur'atda o'zgartiradi. Ishlab chiqarish qurollari (mashinalar, dastgohlar, asboblari va boshqa) ham ishlab chiqarish kuchlarining o'zgarishi avvalo ishlab chiqarish qurollarining o'zgarishidan boshlanadi. Chunki, inson mehnatini yengillashtirish va unumliroq bo'lishi uchun doimiy sur'atda mavjud qurollarni takomillashtirib boradi. Bu jarayonda insonning o'zi, malakasi ham rivojlanadi hamda ishlab chiqarishning yangi-yangi sohalari yuzaga keladi.

Shuningdek, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishga geografik muhit, geodemografik jarayonlar (tug'ilish, mehnat resurslari, aholi zichligi kabilari), ehtiyojning o'sishi, ilmiy-texnika inqilobi kabi bir qator omillar ham sezilarli ta'sir etadi. Ayni vaqtda, fanning o'zi XX asrning 70-yillardan boshlab bevosita ishlab chiqaruvchi kuchga aylandi. Ishlab chiqarish kuchlari shuningdek jamiyatning ma'naviy - intellektual imkoniyatlarini ham o'z tarkibiga oladi. Ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyoti tarixi jamiyat taraqqiyoti tarixining asosini tashkil qiladi.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilish. «Joylashtirish» termini juda aniq tushuncha bo'lib iqtisodiyotning xom ashyo, yoqilgi, energiya manbalari, mehnat resurslari va tayyor mahsulotlarni iste'mol qiluvchilarning aniq hududlarda joylashganligini ifodalaydi. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish juda keng ma'noda yer sharida, mintaqalarda, mamlakat, iqtisodiy rayonlarda iqtisodiyotning hal qiluvchi tarmoqlari - sanoat, qishloq xo'jaligi, transport tizimining hududiy taqsimlanishidir. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga tabiiy shart-sharoitlar, tabiiy resurslardan foydalanish imkoniyatlari, aholining tabiiy o'sishi, zichligi, shaharlar, iste'mol mintaqalari va hududning geostrategik holati ta'sir ko'rsatadi. Keyingi yillarda, ishlab chiqarish kuchlarini joylashishiga ilmiy-texnika inqilobi, ekologik muammolar, yangi hududlarni o'zlashtirish kuchli ta'sir etmoqda.

«Hududiy tashkil etish» termini «joylashtirish» terminiga nisbatan juda keng va chuqur tushuncha bo'lib murakkab tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni o'z tarkibiga oladi. Ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil qilish - geografik (hududiy) mehnat taqsimoti, hududiy ishlab chiqarish va agrosanoat majmualarini, iqtisodiy rayonlar, aholi joylashishi, aholi joylashishining zamonaviy va o'ta zamonaviy shakllari, shaharlar taraqqiyoti, rayonlararo va rayon ichidagi ishlab chiqarish aloqalari, hududlarning majmuali ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, antropogen faoliyat va uning oqibatlaridan iborat - jamiyatni tashkil etish tizimlari va bu tizimlarning boshqarish majmuasidir.

Shunday qilib, ishlab chiqarish kuchlarini «joylashtirish» tushunchasiga nisbatan «hududiy tashkil qilish» tushunchasi miqdor va sifat jihatidan farq qilib ishlab chiqarish kuchlarining samarali joylashishi, boshqarilishi va istiqbolini ifodalaydi.

Savol va topshiqlar:

1. Bozor munosabatlarning shakllanishi va rivojlanish sharoitida ishlab chiqaruvchi kuchlarning joylashish qonuniyatlari
2. Bozor munosabatlari davrida ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishning asosiy printsiplari.
3. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni samarali joylashtirishda tabiiy, ijtimoiy iqtisodiy va ekologik omillarning roli
4. O'zbekistonda iqtisodiy geografiya fanining ilmiy yo'nalishlari va ilmiy maktablarini tushuntirish
5. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilish tushunchalarini izohlang

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
3. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
4. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
5. Асанов Г.Р. Социал-иқтисодий география: термин ва тushunchалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
6. Анна Батимер. Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
7. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр.труды.–М., 1980.
8. Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
9. Жекулин В.С. Введение в географии. -Л.: ЛГУ, 1989.
10. Саушкин Ю.Г., Введение в экономическую географию. - М., 1970.
11. www.MGPU.ru/materials/GEOGR.swf

2-МА'RUZA. IQTISODIY VA IJTIMOIIY GEOGRAFIYA FANINING TADQIQOT OB'EKTI VA PREDMETI

Reja.

1. Iqtisodiy va sotsial geografiyaning tadqiqot ob'ekti va predmeti.
2. Geoiqtisod va iqtisodiy geografiya.
3. Iqtisodiy geografiya va ijtimoiy geografiya.
4. Fanning boshqa mamlakatlarda atalishi.
5. Fanning asosiy tamoyillari.
6. O'zbekistonda iqtisodiy va sotsial geografiyaning vujudga kelishi va rivojlanishi

Tayanch so'zlar: Ob'ekt va predmet, antroposfera, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish, hududiy tashkil qilish, tamoyil, hududiylik, tarixiylik,

hududiy majmua.

Jamiyat rivoji bilan uni o'rganuvchi fanlarning tadqiqot ob'ekti ham murakkablashib va takomillashib boradi. Bu tabiiy va o'z-o'zicha qonuniy holdir. Jumladan, iqtisodiy geografiyaning ob'ekti avvallari ma'lum bir mamlakat yoki rayonning xo'jalik va aholisi, ishlab chiqarish kuchlarining joylanishidan iborat bo'lgan bo'lsa, keyinchalik u xo'jalik va aholining hududiy tarkibi yoki tizimi, hududiy ijtimoiy-iqtisodiy majmualar (komplekslar) shaklini oldi. SHunga muvofiq ushbu fanning vazifasi ham o'zgarib bordi. CHunonchi, ilgari asosiy e'tibor qaerda nima borligini o'rganishga qaratilgan bo'lsa, hozirgi kunda esa nima uchun u yoki bu voqelik aynan shu joyda vujudga kelganligini ilmiy asosda izohlab va baholab berilishi talab qilinadi. Bunday qonuniyatlarni chuqur anglash fanning amaliy (konstruktiv) ahamiyatini yanada oshiradi. CHunki, u endi turli yiriklikdagi hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning tahlilidan ularning tashhisiga, undan esa bashorat va boshqarish darajasiga ko'tarilmoqda.

Demak, jamiyat taraqqiyoti, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va joylanishidagi jarayonlar iqtisodiy geografiya ob'ektning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Shunga mos ravishda bu fanning tadqiqot predmeti va vazifalari ham takomillashib boradi. Ayni paytda bunday evolyutsion jarayonlar fan nomini zamon talabiga muvofiqlashuviga olib keldi. Binobarin, an'anaviy iqtisodiy geografiya asta-sekin iqtisodiy va sotsial geografiyaga, u esa o'z navbatida murakkabroq va mujassamroq shaklga-ijtimoiy geografiyaga aylan-moqda.

Aytish joizki, mazkur fanning muayyan bir barqaror, barchani qanoatlantiruvchi ta'rif mavjud emas. Bunga sabab-geografiya fanning keng qamrovligi, ob'ekt va nomining davr mobaynida o'zgarib turishi bo'lishi mumkin. SHu bilan birga iqtisodiy geografiya ta'riflarining ko'pchiligida ishlab chiqarish kuchlari, ularning joylashish xususiyatlari ta'kidlanadi. Bular ushbu fanning o'zak tushunchasiga, aksiomasiga aylanib qolgan. Albatta, bu bejiz emas, zero iqtisodiyotning asosini ishlab chiqarish kuchlari, iqtisodiy geografiyaning mohiyatini esa ularning joylashuv xususiyatlari belgilab beradi. qolaversa, rivojlanish faqat aniq bir joyda, makonda amalga oshadi, shu bois joylanish rivojlanishining hududiy in'ikosidir.

Masalaga bunday yondashuv nazarimizda iqtisodiy geografiyaning tarixiy rivojlanishi bilan bog'liq. Ma'lumki, ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirish muammolari dastavval Yevropada, xususan Germaniyada nemis olimlari I.Tyunen, A.Veber, A.Lyosh, V.Kristaller va boshqalar tomonidan amaliyotda ko'rib chiqilgan. Biroq ular o'zlarining joylashtirish (shtandort) g'oyalarining natijasini «iqtisodiy geografiya» deb ta'riflashmagan. Aksincha, bu masalalar ko'proq hududiy iqtisod yoki geoiqtisod doirasida, iqtisodiyot fanining bir qismi sifatida qaralgan.

O'ylaymizki, hozirgi kunda ham fanning ta'rifida «ishlab chiqarish kuchlarining joylashuvi» iborasini qoldirish kerak, zero har qanday joylashtirish muayyan bir hududda amalga oshiriladi. Ammo fanimizning bugungi predmeti uchun bu kifoya qilmaydi. Sabab u endi iqtisodiygina emas, balki iqtisodiy va sotsial-ijtimoiy geografiya maqomini olmoqda. Shu vajdan, bunday ta'rif fanning nomi bilan mazmuni, shakl va mohiyatini muvofiqlashtirolmaydi.

To'g'ri, «ishlab chiqarish kuchlari» eng avvalo uning sub'ekti, egasi-aholini ham o'z ichiga oladi. Lekin bu yerda aholi asosan ish kuchi mazmunida, ya'ni iqtisodiy kategoriya shaklida nazarda tutiladi. Inson, uning ijtimoiy hayoti, sotsial munosabatlari esa bu ibora qamrovidan chetda qoladi. Busiz fan ilgariydek iqtisodiy, ishlab chiqarish geografiyasi bo'lib qolaveradi.

Yuqoridagi fikr va mulohazalardan kelib chiqqan holda iqtisodiy va sotsial geografiya ta'rifini taxminan shunday berish mumkin: **iqtisodiy va sotsial geografiya mustaqil fan sifatida turli mamlakat va rayonlarda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish va joylanish xususiyatlari hamda inson hayot faoliyati va yashash tarzining hududiy jihatlarini o'rganadi.** qisqacha qilib esa ijtimoiy geografiyani jamiyat hayoti va faoliyatini hududiy tashkil etish to'g'risidagi fan deb ta'riflash to'g'ri bo'ladi. SHubhasiz, keltirilgan ta'rif ham mutloq aniqlikka da'vogar emas. Ammo, shu bilan birga aminmizki, u iqtisodiy va ijtimoiy jabhalarni o'z doirasiga olgan holda fanning tub mohiyatini o'zida aks ettiradi va uni to'la ifodalab beradi.

Berilgan ta'rifning ega va kesimi, aniqlovchisi va to'ldiruvchisi, ya'ni birinchi va ikkinchi darajali qismlari mavjud. Chunonchi, agar ushbu ifodalardan gapning egasi «turli mamlakat yoki rayon», «hudud» tushunchalari olib tashlansa, u holda geografiyaga o'rin qolmaydi. Demak, aynan ana shu iboralar ushbu ta'rifning geografiyaga taalluqliligidan dalolat beradi.

Huddi shunday, «xususiyat» (kesim) so'zi ham geografiya uchun o'ta muhimdir. Chunki, fanning asosiy, pirovard maqsadi ishlab chiqarish kuchlarining joylashuvi, inson hayot tarzining turli rayonlardagi o'ziga xos va betakror xususiyatini ochib berishidan iboratdir (tarixda ham aynan shunday: jamiyat taraqqiyotidagi turli davrlar xususiyati aniqlanmasa, ushbu fan o'z mohiyatini yo'qotadi). Zero, hamma joyda bor narsa geografiyada mutlaqo bo'lmasligi kerak. Agar hamma joy bir rangda tekis, bir xil darajada bo'lganda edi, geografiyaning ham, qolaversa jamiyat rivojlanishining ham o'zi bo'lmas edi.

Bizning ta'rifimiz qo'pol bo'lmasligi va kengayib ketmasligi uchun unga majmualar yoki komplekslar (tizimlar) g'oyasi kiritilmadi. Aslida esa iqtisodiy va sotsial geografiya o'zi o'rganayotgan voqelikni muayyan hududda va faqat alohida-alohida emas, balki o'zaro aloqadorlikda, ya'ni ma'lum bir hududiy tizimlar doirasida ko'radi.

Shu bois yuqoridagi berilgan ta'rifni yanada mukammallashtirsa bo'ladi, ya'ni: «**iqtisodiy va sotsial geografiya** ishlab chiqarish kuchlarini turli mamlakat yoki rayonlarda rivojlanish va joylanish xususiyatlari hamda inson faoliyati va yashash tarzini hududiy ijtimoiy- iqtisodiy tizimlar doirasida o'rganadi», deb ifodalash mumkin.

Satrlar ostida iqtisodiy va sotsial geografiyani ijtimoiy geografiya deb atashga moyilligimiz sezilib turibdi. Bu, birinchidan, fanning o'zini ichki rivojlanish qonuniyatlari, undagi differentsiatsiya va integratsiya jarayonlari bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, ushbu fan nomini rivojlangan mamlakatlardagi shakliga muvofiqlashtirish bilan asoslanadi. Darvoqe, ko'pgina xorijiy mamlakatlarda fanimiz aynan shunday: ijtimoiy, gumanitar yoki inson geografiyasi sifatida rasman qabul qilingan.

Bundan tashqari, yana bir masalaga e'tibor beraylik. Ma'lumki, geografiyaning bosh falsafiy masalasi tabiat bilan inson(jamiyat) o'rtasidagi munosabat va aloqadorlikni o'rganishdan iboratdir. Bu ikkilikning biri-tabiatni o'rganuvchi fanlar turkumini «tabiiy geografiya» deb yuritilishi hech kimda shubha qoldirmaydi. Ammo uning ikkinchi bo'lagi, ya'ni inson yoki jamiyat masalalarini tadqiq etuvchi fanni bir so'z bilan qanday ifodalash mumkin? Aniqki, bu yerda «iqtisod» so'zi hech to'g'ri kelmaydi va u tabiatga muqobil tura olmaydi. Iqtisod va hayot, iqtisod va siyosat bo'lishi mumkin, biroq tabiat va iqtisod birligi, juftligi aslo mos emas. Binobarin, ana shu mantiqiy mulohaza nuqtai nazaridan ham notabiiy geografik fanlar majmuini inson, jamiyat geografiyasi yoki yanada to'g'rirog'i ijtimoiy geografiya deb yuritishga asos bo'lsa kerak.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, iqtisodiy va sotsial geografiyani ijtimoiy geografiya shaklida ifodalash faqat biz kiritgan yangilik emas, aslo. Hatto sobiq Ittifoqda ham ushbu tushuncha ko'pchilik olimlar (Yu.G.Saushkin, V.M.Goxman, S.Ya.Nimmak,, M.D.Sharigin va boshqalar) tomondan ancha yillar muqaddam ishlatilgan edi.

Yuqoridagi fikr va muloxazalardan kelib chiqqan holda iqtisodiy va sotsial geografiya ta'rifini quyidagicha keltirish mumkin. **Iqtisodiy va sotsial geografiya ijtimoiy fan sifatida turli mamlakat va rayonlarda ishlab chiqarish kuchlarini joylanish va rivojlanish xususiyatlarini hamda inson hayot faoliyati va yashash tarzining hududiy jihatlarini o'rganadi.**

Albatta, har qanday fanning predmeti ta'rifini uning asosiy tamoyillarini o'zida aks ettirish shart. Zero, o'zining metodologiyasi va metodi, tadqiqot predmeti va printsiplariga ega bo'lmagan fan mustaqil fan hisoblana olmaydi.

Shubhasiz, geografiya fanining eng birinchi tamoyili uning **hududiyligidir.** Zero, geografiyani hududiy munosabatlarsiz, makon tushunchasiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ammo shu bilan birga hududga o'ziga xos borliq sifatida turlicha yondashiladi. Masalan muhandislik (ersozlik) hamda rayon planirovkasida ko'proq hududni tashkil etishga e'tibor beriladi. Bunda yer maydonining o'zi ma'lum maqsadlar uchun tayyorlanadi. Jumladan, uni barcha infrastruktura shahobchalari bilan jihozlangan holda sanoatchilar uchun ijaraga berish yoki sotish mumkin.

Iqtisodiy va sotsial geografiyada an'anaviy tarzda hududni tashkil etish iborasi qo'llanib, u odatda mazmuni va shakllari bo'yicha ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga yaqinroq turadi. Shu bilan birga oddiy joylashtirishdan farq qilib, ishlab chiqarishni, aholi yoki xo'jalik tarmoqlarini hududiy tashkil etish ayni paytda uni muayyan maqsadga yo'naltirishi va eng muhimi boshqarishini ham o'z ichiga oladiki, bu ushbu tushunchaning ilmiy va amaliyligidan darak beradi. Bu yerda tizim (sistema) qoidasiga muvofiq ma'lum bir voqealikka tashkil etish, avvalambor uni boshqarish maqsadida amalga oshiriladi.

Iqtisodiy va sotsial geografiyaning tadqiqot ob'ektiga kiruvchi barcha predmetlar turli hududiy majmua shaklini tashkil etadi. Chunonchi, qishloq xo'jaligi tarmoqlari, yokinzorlar yoki chorvachilik yaylovlari, rekreatsiya manzilgohlari, o'rmonzorlar va boshqalar areal (maydon) ko'rinishga ega. Sanoat markazlari va aholi punktlari nuqta yoki tugun, transport yo'llari, gidrografik

shahobchalar esa tasmaimon (lentasimon) shaklda ko'zga tashlanadi va xuddi shu tarzda xaritada tasvirlanadi. Iqtisodiy va sotsial geografiya aynan shu mayda chiziq va nuqtalarning joylashuvi, ularning o'zaro va tashqi muhit bilan hududiy munosabatlarini o'rganadi. Bundan tashqari, ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning shakli sifatida hududiy ishlab chiqarish majmualari (komplekslari, sanoat tugunlari va rayonlari) aholining bunday tashkil etish shakllariga esa turli tip yoki yiriklikdagi qishloq va katta-kichik shaharlar, shahar aglomeratsiyalari, konurbatsiya va megalopolislarni ko'rsatish mumkin. Transportda - transport tugunlari, aholiga xizmat ko'rsatish geografiasidagi hududiy ilmiy-tadqiqot birliklari ham ushbu sohalarni hududiy tashkil etish shakllariga kiradi.

Hudud miqyosida har-xil kattalik va yo'nalishdagi muhim voqealıklar vujudga keladi. Jumladan, ancha keng bo'lgan iqtisodiy, va mulkchilikning turli shakllari mavjud bo'lgan raqobat muhiti, sotsial-iqtisodiy va nisbatan tarqoq doiradagi sotsial muhitni ajratish mumkin.

Geografiya fanining ikkinchi bir muhim tamoyili **komplekslilikdir**. Biroq, bu yerda kompleks ishlab chiqarishni ijtimoiy yoki hududiy tashkil etish shakli emas, balki masalaga, fan ob'ekti va predmetiga yondashuv ma'nosini anglatadi. Ayni paytda komplekslik geografiya fani uchun alohida usul (metod) emas aksincha, u asosiy tamoyillardan biri bo'lib ushbu fanning o'ziga xos va tub mohiyatini ifodalaydi.

Komplekslik tamoyili o'rganilayotgan ob'ektga atroflicha yondashuv, uni aloqadorlikda ko'rishni taqozo etadi. SHu ma'noda undan tizimli (sistemali) va oqilona foydalanish lozim. Aks holda tadqiqot natijasi, har sohada bir shingil sayoz yuzaki va quruq bo'lib qoladi: ba'zan o'zi nimani o'rganish kerakligini ham sezilmay qoladi. Binobarin ushbu tamoyil mohiyatini misli daraxt shaklida tasavvur qilmoq zarur: daraxt tanasi o'rganilayotgan asosiy muammo bo'lsa, uning shox va shoxchalari shu muammo bilan bevosita aloqador masalalar majmuasidir. Bunda daraxt tanasi o'ta yo'g'onlashib, shox-shabbasiz va aksincha, shoxlar kattalashib, uning tanasi ko'rinmay qolmasiligi kerak. Birinchi holda kompleksning o'zi bo'lmaydi, ikkinchidan esa haddan tashqari masalalardan chetga chiqib ketmaslik kerak. Masalan, bog'dorchilikni tadqiq qilishda temir yo'l transporti yoki aholining tug'ilishini o'rganish aslo talab qilinmaydi.

Demak komplekslik hamma vaqt ma'lum maqsad va vazifa doirasida barcha hodisa va voqealikni faqat o'rganilayotgan masala atrofida va u bilan bevosita aloqador bo'lganlarni tahlil etishni ko'zda tutadi.

Hududiylikni va komplekslik tamoyillari geografiya fani uchun o'ta zarur. Biroq, ular o'z me'yorida bo'lishi lozim. Boshqacha aytganda, ushbu tamoyillarini hamma vaqt aniqlik bilan birga olib borish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, geografiyada **tarixiylik** tamoyili mavjud. Bu tamoyil makon va zamon birligida kelib chiqadi. Zero, har qanday hodisa ma'lum bir vaqtda va muayyan bir joyda sodir bo'ladi. Faqat o'tmishni tahlil etish orqali hozirni baholab bo'ladi, bu esa o'z navbatida kelajakni, istiqbolni ilmiy bashorat etishga yo'l ochadi.

Tarixiylik tamoyilining muhimligini N.Baranskiy ham ta'kidlagan. Bu olim «mamlakat va rayonlar iqtisodiy-geografik ta'rifini shunday berganki, u oyog'i bilan yerga - geologiya, geomorfologiya va tuproqshunoslikka, tanasi bilan tarix

orqali o'tishi (*A.Soliev iborasi*), boshi bilan esa siyosat va mafkuraga tayanishi, tarqalishi kerak, deb uqtirgan edi. Ko'rinib turibdiki, tarixiylik iqtisodiy-geografik tarif va tavsifni asosiy qismini tashkil etadi. Masalan, agar Respublikamiz poytaxti Toshkent shahrini iqtisodiy geografik tariflamoqchi bo'lsak, uning ilk bor vujudga kelganidan keyin, so'nggi muhim tarixiy voqealar va bosqichlarni inobatga olinsa kifoya. Ular o'tgan asrning ikkinchi yarmida (1860 yil) Turkistonning va Rossiya tomonidan bosib olinishi va Toshkentning Turkiston general gubernatorining poytaxti vazifasini bajarishi, 1917 yil sotsialistik inqilob yili, 1924 yili O'rta Osiyo Respublikasining tashkil etishi, 1930 yilda O'zbekiston Respublikasi poytaxtining Samarqanddan Toshkentga ko'chirilishi, Ulug' Vatan urushi yillari, 1966 yili Toshkentda yer qimirlashi va nihoyat 1991 yil O'zbekiston mustaqillikka yerishgan yili. Ana shu burilish yoki tarixiy voqealar bugungi Toshkentga, uning hududi, xo'jaligi va aholisi, shahar qurilishiga ozmi-ko'pmi o'z ta'sirini o'tkazgan.

Aslini olganda, tarixsiz geografiya (geografiyasiz tarix) bo'lmaydi. Demak, ular bir-birlarini to'ldiradi. Nemis olimi A.Gettner esa tarixiylik tamoyilini inkor etgan. U xronologiyani rad etib, xorologiyani tan olgan. Bu jihatdan u faylasuf I.Kant g'oyalariga asoslangan. Albatta bunday bir tomonlamalik to'g'ri emas, hatto an'ana bo'lib qolgan «Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanishi va joylanishi» iborasi ham bu ikkilikning chambarchas bog'liqligini bildiradi. Bu yerda agar rivojlanish tarix bo'lsa, joylanish geografiya demakdir. Har qanday rivojlanish ma'lum bir hudud doirasida amalga oshadi. Joylashuv esa, rivojlanishning hududdagi aksidan boshqa narsa emas.

Geografiya fanining tamoyillaridan yana biri **ekologik** yondashuvdir. ekologik tamoyil ayniqsa, ishlab chiqarishni ijtimoiy va hududiy tashkil etish shakllari, xususan, mujassamlashuv bilan uyg'unlashib ketadi. Masalan, qancha ishlab-chiqarishni mujassamlashuvi yuqori bo'lsa (korxonalar yoki yirik korxonalar bir joyda ko'p bo'lsa) ekologik vaziyat odatda buning aksi bo'ladi. Demak, bu yerda «rivojlangan» degan tushuncha ko'p xollarda ekologik nosog'lom ma'nosi bilan yonma-yon turadi. Masalan, Boshqirdiston poytaxti Ufa shahrining 3 ta yirik neftni qayta ishlash zavodlari mavjud: Ukrainaning Mariupol (Jdanov) shahrida yoki Rossiyaning Novokuznetsk shahrida ham 3 tadan metallurgiya korxonalari ishlab turibdi. Bu jihatdan aytish mumkinki, ushbu shaharlar rivojlangan yirik sanoat markazlari hisoblanadi. Xuddi shunday Respublikamizning CHirchiq shahrini olaylik. 30-yillardan boshlab, bu yerda turli yirik sanoat korxonalari birin-ketin qurila boshlandi, ayniqsa ximiya zavodlari unda ko'proq joy oladi. SHuningdek, CHirchiqda, sobiq SSSRda eng yirik «Kapralaktam» korxonasi ham qurildi, shunday qilib bu shahar respublikaning yirik industrial markaziga, rivojlangan rayoniga aylantirildi. Ammo, shu bilan birga bu yerda yashaydigan 150 minglik aholi uchun ekologik muhit ham buzildi.

Demak, ekologik tamoyil ham o'ta muhimdir. Biroq, u aslo ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishga qarshi turmaydi. Aksincha, bu yerda joylashtirish masalalarini ko'proq barcha omil va sharoitlarni atroflicha inobatga olgan holda «Etti o'lchab bir kes» ma'nosida, geografik ekspertiza asosida amalga oshirish hamda zamonaviy chiqindisiz, ekologiya nuqtai-nazarida maqbo'l va toza texnologiyani joriy qilishda hisobga olib xal etish lozim.

Shu bilan birga ekologik masalalar faqat sanoat geografiyasidagina emas, balki ular qishloq xo'jalik, aholi va shaharlar, transport, rekreatsiya, tibbiyot geografiyasi kabi yo'nalishlarni o'rganishda ham asosiy o'rinda turishi kerak.

Iqtisodiy va sotsial geografiyasining yana bir tamoyili - **demotsentrizm** yoki antropotsentrizmdir. Chunki, barcha hududiy iqtisodiy munosabatlar asosida eng avvalo inson - moddiy va ma'naviy boyliklarini yaratuvchi va ayni paytda ularning iste'molchisi joy oladi.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda, ilmiy-texnika taraqqiyoti va boshqalarda inson omili uning talab va taklifi, dunyoqarashi muhim o'rin tutadi. SHu nuqtai-nazardan demotsentrizm tamoyili ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishda e'tiborga olinishi bilan bir qatorda uni o'rganishi taqozo etadi. SHunday qilib, hududiylik, komplekslik, tarixiylik ekologiya va demotsentrik tamoyillari iqtisodiy va sotsial geografiyaning mustaqilligini yanada mustaxkamlaydi.

O'zbekistonda iqtisodiy va sotsial geografiyaning vujudga kelishi va rivojlanishi Iqtisodiy geografiyaning O'zbekistonda rivojlanishi, uning eng yangi tarixi yakunlanayotgan asrning 20-yillaridan boshlanadi. SHu davrda nashr etilgan iqtisodiy geografiya va hududiy iqtisodiyotiga doir ilmiy ishlar ko'proq O'zbekiston va O'rta osiyoning umumiy ta'rifiga bag'ishlangan edi. Bu yunalishdagi tadqiqotlarda eng avvalo G.N.Cherdantsev va V.M.Chetirkinlarning xizmati katta bo'lgan. Chunonchi, G.N.Cherdantsevning 1922 yilda yozgan O'rta Osiyo haqidagi monografiyasida o'lka iqtisodiyoti to'g'risidagi ma'lumotlar keltirilgan. U 1928 yilda O'rta Osiyo respublikalariga bag'ishlangan kitobini ham chop ettirgan.

Taxminan ana shu yillarda O'rta Osiyo qishloq xo'jaligi va uni rayonlashtirishga bag'ishlangan tadqiqotlar boshlangan. Bu ishlar V.M.Chetirkin va Yu.I.Poslavskiy tomonlaridan olib borilgan. V.M.Chetirkin (u 1892 yilda Samarqandda tug'ilgan) 1926 yilda O'zbekiston xalq xo'jaligining ahvoli va rivojlanishi borasida kitobini yozgan. Keyinchalik u ToshDU iqtisodiy geografiya kafedrasini mudiri sifatida (1944-1948 yy.) qishloq xo'jaligini rayonlashtirish, turli viloyatlar tabiati va xo'jaligini o'rganish, yosh geograf olimlarni tayyorlashga alohida e'tibor bergan.

Iqtisodiy geografiyaning rivojlanishi o'ttizinchi yillarda tabiiy boyliklarni o'rganish bo'yicha olib borilgan ekspeditsiyalar (sahro tadqiqotlari) va ilmiy anjumanlar bilan bog'liq bo'lgan. Jumladan, bunday tadqiqotlar qoraqalpog'istonda hamda uning Ustyurt qismida amalga oshirilgan, respublikamiz ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish mavzusida 1933 yilda dastlabki ilmiy anjuman o'tkazilgan.

O'zbekistonda iqtisodiy geografiyaning rivojlanishida Toshkent (O'rta Osiyo) Davlat universiteti hozirgi O'zbekiston Milliy universitetida shu nomli birinchi kafedraning tashkil etilishi va bu kafedra qoshida 1943 yilda aspiranturaning ochilishi katta ahamiyatga ega bo'lgan. Kafedra xodimlari 50-yillardagi Farg'ona vodiysi ekspeditsiyasining o'tkazilishida faol qatnashishgan. Bunday sahro tadqiqotlari, shuningdek qashqadaryo, Surxon-Sherobod va Zarafshon vodiylarida ham amalga oshirilgan, Toshkent shahri atroflicha o'rganilgan.

O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida, xususan V.M.Chetirkin hamda K.N.Bedrintsevlarning ishlarida rayonlarning kompleks muammolarini o'rganish ilmiy yo'nalishi shakllangan. Ayni paytda olib borilgan sahro tadqiqotlari jarayonida R.S.Lobach, Z.M.Akromov, R.A.Xodiev, T.Tojimov, T.Raimov, E.Toshbekov kabi qator olimlar yetishib chiqqan. N.G. Sapenko, V.M.Chetirkin va K.N.Bedrintsevlar bilan birgalikda iqtisodiy rayonlashtirish muammolari ustida ish olib borgan.

Mahalliy millat vakillaridan birinchi iqtisodiy geografiya bo'yicha nomzodlik dissertatsiyasini Z.M.Akromov 1953 yilda yoqlagan. Ushbu dissertatsiya asosida u kishi Namangan viloyatining iqtisodiy geografik ta'rifiga bag'ishlangan monografiyasini nashr ettirgan. Keyinchalik prof. Z.M. Akromov Buxoro va Samarqand viloyatlari qishloq xo'jaligi, cho'l, tog' va tog'oldi rayonlarini o'zlashtirish, iqtisodiy rayonlashtirish kabi muammolar ustida izlanishlar olib borgan. U kishi iqtisodiy geografiya kafedrasining mudiri (1970-1984 yy.) va O'zbekiston Respublikasi Geografiya jamiyati hamda Fanlar akademiyasi qoshidagi Geografiya bo'limida qator fan nomzodlari va doktorlarini tayyorlashda samarali ishlarni bajarib kelgan.

Iqtisodiy geografiya fanining rivojlanishida ilmiy anjumanlar va chop etilgan kitoblarning ahamiyati salmoqli bo'lgan. Jumladan, O'rta Osiyo va qozog'iston respublikalarini tabiiy geografik va iqtisodiy geogarfik rayonlashtirish bo'yicha 1959, 1961, 1967 va 1971 yillarda, aholishunoslik muammolari to'g'risida 1965, 1972 yillarda ilmiy anjumanlar o'tkazilgan. SHuningdek, urbanizatsiya jarayonlari nufuzli ilmiy seminarlarda (1973 va 1975 yy.) muhokama etilgan. Bunday tadbirlarni tashkil etishda Z.M.Akromov, M.K.Qoraxonov va O.B.Otamirzaevlarning xizmatlari katta bo'lgan. Keyingi yillarda Samarqand (1984), Angren (1987), Namangan (1989), Farg'ona (1991), va boshqa shaharlarda ham iqtisodiy va sotsial geografiyaning turli muammolariga bag'ishlangan ilmiy-amaliy anjumanlar o'tkazilgan. Respublika Geografiya jamiyatining navbatdagi s'ezdi 2000 yilda Samarqandda o'tkazildi. Bu o'rinda geografiya fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shayotgan ushbu jamiyatning axborotnomalarini muntazam ravishda chop etib borishini alohida ta'kidlamog' zarur (asosiy tashkilotchilar Z.Akromov va Sh.Azimov).

O'zbekiston respublikasi to'g'risidagi geografik kitoblar 1950, 1953, 1956, 1963 yillarda nashr ettirilgan, eng so'nggisi 1982 yilda chiqqan. Bu kitoblarni yozishda ToshDU geografiya fakul'teti olimlari faol qatnashishgan. Mustaqil O'zbekiston Respublikasi haqidagi ma'lumotlar E.Ahmedov kitoblarida ham bayon etilgan. SHu bilan birga o'rta va oliy maktablar uchun O'zbekiston iqtisodiy geografiyasidan darsliklar yozilgan. Dastlabki o'rta maktablarga oid darslik N.G.TSapenko va N.V.Smirnov hammuallifligida nashr ettirilgan. Keyinchalik bu mavzudagi kitob prof. Z.M.Akromovning P.Musayev bilan hamkorligida yaratib kelinmoqda. Oliy maktablar uchun esa O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy geografiyasi G.Asanov, M.Nabixonov va E.Safarovlar tomonidan yozilgan. G.Asanov aholi geografiyasi o'quv qo'llanmasi, sotsial-iqtisodiy geografiyaning izohli lug'ati haqida kitoblar ham chop qildirgan. Turli mavzu va kuchlarga doir o'quv qo'llanma va uslubiy ko'rsatmalar R.Hodiyev, A.Soliyev, A.Qayumov,

X.Salimov, J.Xoliqov, S.Boqiev va boshqalar muallifligida yozilgan. Surxandaryo, Namangan, Buxoro, qashqadaryo, Xorazm viloyatlari geografiyasi to'g'risidagi har xil hajmdagi asarlar yaratilgan (A.Ro'ziev, O.Abdullayev, I.Nazarov, M.Yangiboev, R.Qurboniyozov).

Shunday qilib, hozirgi kunda respublikamizda iqtisodiy va sotsial geografiyasining ikki asosiy yo'nalishi shakllangan. **Birinchi yo'nalish**-qishloq xo'jaligi geografiyasi bo'lib, u nisbatan oldinroq vujudga kelgan. Agrogeografiyaning nazariy masalalari, qishloq xo'jaligini rayonlashtirish, ishlab chiqirishning hududiy tizimlari va agrosanoat majmualari yuzasidan V.M.Chetirkin, Z.M.Akromov, K.I.Lapkin, A.Ro'ziyev, K.Abirqulov, O.Abdullaev, M.Yusupov, Ye.Umarov, A.Sodiqovlar tadqiqot olib borishgan. Yangi yerlar-cho'l va tog' oldi mintaqalarni o'zlashtirish va shu asosda qishloq xo'jaligini rivojlantirish, yer-suv zahiralaridan foydalanish, suv omborlarini qurish va sug'orish dehqonchiligi masalalari R.Hodiev, T.Egamberdiev, S.Saidkarimov, S.Islomov, G'.Ashurov, E.Hoshimov, Sh.Azimov, Z.Zolotarev, K.Qurbonov, B.Shotursunov, T.Shoto'rayevlarning ishlarida o'rganilgan. Shuningdek, qishloq xo'jalik geografiyasi mavzusida M.Ahmedov, M.Yoqubovlarning ham nomzodlik dissertatsiyalari yozilgan.

Shahar atrofi qishloq xo'jaligi R.Usmonov, S.Boqiev, X.Halilova va J.Musaevlar tomonidan yoritilgan bog'dorchilik va uzumchilik, chorvachilik, paxta yetishtirish va uni qayti ishlash bo'yicha M.Mahmudova, X.Shosaidov, K.Gadoev, A.Xolmirzaev, Q.Allanovlar nomzodlik dissertatsiyalarini yozishgan, alohida rayonlar qishloq xo'jaligiga M.Valixonov (qo'qon vohasi), I.Ishchonov (Xorazm vohasi)larning ishlari bag'ishlangan.

Ikkinchi yo'nalish –aholi va aholi manzilgohlarning geografiya va demografiya muammolari, shaharlar va urbanizatsiya jarayonining regional masalalari bo'yicha tadqiqotlar nisbatan tarixan kechroq vujudga kelgan bo'lsada, u keiyinchalik juda tez rivojlanib ketdi. Ushbu yo'nalishning shakllanishi eng avvalo N.V.Smirnov faoliyatidan boshlangan. N.V.Smirnov va N.G.TSapenko ilmiy rahbarligida respublikamiz va xususan Farg'ona vodiysi shaharlari bo'yicha ko'plab diplom ishlari bajarilgan. Buning natijasida N.V.Smirnov 1957 yilda Farg'ona vodiysi shaharlari to'g'risidagi kitobini nashr ettirgan. Keyinchalik O'zbekiston va uning ayrim rayonlari-quyi Amudaryo, Toshkent va Toshkent viloyati shaharlari haqida ham ilmiy asarlar yaratildi.

Aholining tabiiy va mexanik harakati, oila demografiyasi, aholini bashorat etish kabi muammolarni o'rganish ayniqsa M.K.Qoraxonov rahbarligida tashkil etilgan O'rta Osiyoda yagona Ilmiy tadqiqot laboratoriyasi faoliyati bilan bog'liq bo'ldi. Ushbu yo'nalishning rivojlanishida I.Mullajonov, X.Salimov, G.Asanov, O.Otamirzaev, M.Bo'riyevlarning ham xizmati katta bo'lgan. Aholi va mehnat resurulari R.A.Ubaydullaeva, A.Qayumov, O.Ergashev, M.Yangiboev, I.Safarov.T.Jumaev, aholi migratsiyasi S.N.Kononenko, L.P.Maksakova, B.Mahmudov aholining tabiiy harakati R.Valieva, N.Aliakbarova, M.O'rinova, A.G'aniyevlar tomonidan o'rganilgan.

O'zbekiston garchi qishloq joylar va urbanizatsiya jarayoni nisbatan sust rivojlangan mamlakat bo'lsada, bu yerda shahar mavzusi ancha oldinlab ketgan.

Bu xususda eng avvalo T.Raimovning xizmati katta bo'lgan; u kishi O.Otamirzaev va A.Soliyev bilan hamkorlikda («O'rta Osiyo uchligi») qator maqolalar yozishgan. Shuningdek, shahar muammolari E.Toshbekov, E.Ahmedov, N.Fayziev, I.Inamov, R.Tillaev, A.qayumov, Z.Raimjonov, Sh.Imomovlar tomonidan ham tadqiq qilingan. Turli iqtisodiy rayon va viloyatlar shaharlari, shahar aglomeratsiyalarining shakllanishi va rivojlanishi, ularning ekologik muammolariga T.Mallaboev, N.Mamatqulov, Vey Синь, U.Sultonov, R.Ahmedov, X.Tursunov, Z.Abdalova, S.Zokirovlarning ilmiy ishlarini bag'ishlangan. SHu bilan birga shahar va qishloq manzilgohlari ayrim viloyatlar aholi geografiyasi doirasida R.Maxamadaliyev, M.Erdonov, M.qodirov, G.Xodjaeva, Z.Tojjeva, Sh.Jumaxonovlar tomonidan o'rganilgan., aholi joylashuvini boshqarish va ijtimoiy infrastruktura to'g'risida V.M.Cheskidov va V.N.Smirnovlarning nomzodlik dissertatsiyalari yozilgan.

Yuqoridagi yo'nalishlardan tashqari iqtisodiy va sotsial geografiyaning boshqa muammolari ham ozmi-ko'pmi tadqiq qilingan. Jumladan, fanning umumnazariy masalalari, iqtisodiy geografiyaning asoslari va dolzarb muammolari Z.Akromov, O.Otamirzaev, A.Soliev, A.Qayumov, SH.Azimovlarning ishlarida ko'rilgan. Sanoat geografiyasi, mineral xom ashyo resurslaridan foydalanish, sanoat tuguni va ishlab chiqarish majmualarining shakllanishi yuzasidan Sh.N.Zokirov, A.Jalilov, G'Xolmatov, U.Sodiqov, X.Mamatqulov, I.Toirov, M,Gapirov, F.Obidov, S.Haydarov, X.S.Mirzaaxmedov, B.Kalonov, Yu.Ahmadaliyev, Yu.Salomov, L.Erdonovlar tadqiqot olib borishgan. Alohida viloyat va kichik hududlar xo'jaligi F.Muqminov, E.Tog'ae'v va boshqa mutaxassislar faoliyatida o'z ifodasini topgan. Shu bilan birga respublikamizda ilk bor aholiga xizmat ko'rsatish geografiyasi bo'yicha M.Nazarov va G.Bekbulatova, fan va ilmiy tadqiqotlar geografiyasiga oid H.Nazarova, tibbiyot geografiyasi yuzasidan N.Komilovalar o'zlarining nomzodlik dissertatsiyalarini himoya qilishgan.

Hozirgi vaqtda mamlakatimizda iqtisodiy va sotsial geografiyaning milliy va regional markazlari, ilmiy yo'nalish va maktablar shakllanmoqda. Bunday markaz va yo'nalishlar katta ilmiy salohiyatiga ega bo'lgan Toshkentdan tashqari Namangan, Termiz, Samarqand, Farg'ona va qarshi shaharlarida ham vujudga kelmoqda.

Iqtisodiy va sotsial geografiyaning istiqboldagi rivojlanishi va vazifalari eng avvalo O'zbekiston Respublikasining siyosiy mustaqilligi va uning bozor munosabatlariga o'tish davridagi dolzarb muammolaridan kelib chiqadi. Masalan, iqtisodiyot sohasida: bozor munosabatlarga o'tish sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish, mamalkatni iqtisodiy rayonlashtirish va uning mintaqaviy siyosatini ilmiy jihatdan yaratish, sanoat va qishloq xo'jalik geografiyasini mulkchilikning turli shakllarini hisobga olgan holda tadqiq etish, qo'shma va kichik korxonalar, erkin iqtisodiy mintaq, qurilish, transport va tashqi iqtisodiy aloqalar geografiyasini o'rganish, respublika yer-suv, mineral xom-ashyo va boshqa tabiiy resurslarga iqtisodiy jihatdan baho berish, tabiiy ofatlar geografiyasi muhim mavzular hisoblanadi. Shuningdek, geograflar mamlakatimizning g'alla (don), neft va yo'l mustaqilligiga erishuvidagi

muammolarning yechimiga ham o'zlarining munosib hissalarini qo'shishlari lozim.

Sotsial-iqtisodiy muammolar doirasida aholi va mehnat resurslarining hududiy tarkibi, turli yiriklikdagi shahar va shahar aglomeratsiyalari, urbanizatsiya jarayonini o'rganish, savdo, marketing, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasi bo'yicha tadqiqotlar ko'lamini kengaytirish, tabiatdan foydalanish va ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishdagi ekologik masalalar, aholi migratsiyasi va boshqa mavzular tadqiq etilishi kerak. Ayni paytda qishloq joylarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, bu joylarda sotsial infrastruktura tizimini shakllantirishga oid tadqiqotlarning ahamiyati ham katta.

Fanimizning jahon andozalariga mos ravishda rivojlanishi va uning to'laqonli ijtimoiy geografiya maqomida shakllanishida sotsial muammolarning hududiy jihatlarini o'rganish kechiktirib bo'lmaydigan vazifalardan hisoblanadi. Aholining yashash sharoiti va tarzi, urf-odatlar, xulq-atvor geografiyasi, fan, rekraetsiya, din, tibbiyot va jinoyat geografiyasi shular jumlasidandir. Bunday tadqiqotlar sotsiologiya, psixologiya, etnografiya, xuquqshunoslik va demografiya fanlari qirrasida bajariladi.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishuvi, uning jahon hamjamiyatida suveren davlat sifatida o'ziga munosib o'rin olishi siyosiy geografiyaga oid mavzularni ham kun tartibiga qo'ydi. Xususan, mamakatimizning horijiy davlatlar bilan munosabati (geosiyosati), uning ichki ma'muriy-hududiy tuzilmasi, milliy poytaxti-Toshkentning siyosiy funksiyalari va diplomatik aloqalari, xalqaro turizm, elektoral (saylovlar) geografiya kabi muammolar keng o'rganilmog'i zarur. Shu bilan birga fan tarixi va tarixiy geografiyaga doir tadqiqotlarni ham olib borish, iqtisodiy va sotsial geografiya fanining nazariy-uslubiy masalalari hamda ijtimoiy ekologiya bo'yicha izlanishlar olib borish maqsadga muvofiqdir

Savol va topshiqlar:

1. Iqtisodiy va sotsial geografiya fanining o'rganish ob'ekti va predmeti nimadan iborat?
2. Iqtisodiy va sotsial geografiyaning qayday asosiy tamoyillari mavjud?
3. Hududiylik tamoyilining mohiyatini tushuntiring?
4. Komplekslilik tamoyili mohiyatini mazmuni nimadan iborat?
5. Ekologik tamoyil hozirgi davrning eng muhim muammosi?
6. Iqtisodiy va sotsial geografiyaning qanday tadqiqot usullari mavjud?
7. Ishlab chiqaruvchi kuchlar - deganda nimani tushunasiz?
8. Hududiy iqtisodiyot fanining asoschilari kimlar ?
9. Z.M.Boburning iqtisodiy va sotsial geografiyaga oid fikrlari mazmuni nimalarda namoen bo'ladi ?
10. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani qanday asosiy bloklardan iborat?
11. N.N.Baranskiyning iqtisodiy va sotsial geografiyani rivojlantirishga kushgan xissasi nimalarda kurinadi?
12. O'zbekistonda iqtisodiy va sotsial geografiyani rivojlanishida qaysi olim larning xissalari katta

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Peter Haggett. *Geographie: Eine Globale Synthese*. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christion Sawyer ap* *Human geography crash course*. Printed in the United States of America.Green Edition. - 2012.
3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
4. Солиев А.С.,Маҳаммадалиев Р.Иқтисодий ва ижтимоий география асослари.-Т.,2005
5. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
6. Солиев А. Танланган асарлар (Избранные труды). Т. 2019, Мумтоз сўз, 23,5 б.т
7. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
8. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
9. Асанов Г.Р.Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
10. Анна Батимер. Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
- 11.Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр.труды.–М., 1980.
- 12.Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
- 13.Жекулин В.С. Введение в географии. -Л.: ЛГУ, 1989.
- 14.Ўтаманов Ш. Inson geografiyasi (ma'ruzalar matni). Namangan. 2017.
- 15.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. I: Общая характеристика мира. Москва, Дрофа, 2008, 4-е изд., 495 стр.
- 16.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. II: Региональная характеристика мира. Москва, Дрофа, 2009, 4-е изд., 480 стр.
- 17.Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарқ”, 2019. 264 б.
- 18.Назаров М.И., ТожиеваЗ.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.
- 19.Экономическая, социальная и политическая география: мир, регионы, страны. Под. Ред. И.А.Родионовой. М.:Экон.-Информ., 2008.
- 20.www.bearingpoint.uz
- 21.www.Ziyo.net
- 22.www.bearingpoint.uz
- 23.www.gwpcacena.org
- 24.www.Ziyo.net
- 25.www.geogr/msu.ru

3-MA'RUZA. FANNING TADQIQOT USULLARI

Reja:

1. Hudud –geografik tadqiqot ob'ekti sifaida
2. Kartografik, geografik taqqoslash, statistik va tarixiy metodlarning iqtisodiy geograflar uchun ahamiyati
3. Ijtimoiy geografiyada miqdoriy inqilob
4. Kuzatuv, modellashtirish, anketa-so'rov, ekstrapolyatsiya, tizim-tarkib usullari, ularning iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni o'rganishdagi roli
5. Hulq-atvor geografiyasining vujudga kelishi
6. Fanning ijtimoiylashuvi va ekologiyalashuvi

Tayanch so'zlar: tadqiqot usullari, kartografiya usuli, geografik taqqoslash, statistik tahlil, tizim-tarkib, sotsiologik so'rov usuli.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda XX asrning 50-yillaridan iqtisodiyotda mikro va makrotahlil bilan bir qatorda alohida ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy-tarixiy tizim sifatida mamlakat hududlarini (mintaqalarini) o'rganish boshlandi. Natijada, iqtisodiy fanlar tizimida mustaqil «Mintaqaviy iqtisodiyot va boshqaruv» fani shakllandi va bugungi kunda ham izchil rivojlanib bormoqda.

Har bir fanda shu fanning tub mohiyatini ochib beruvchi tushuncha bo'ladi. Jumladan, biologiyada - xujayra, matematikada - son, fizikada - materiya va energiya, inson geografiyasi fanida esa bunday tushuncha **hudud va mintaqadir**.

«**Hudud**» - yer sharining ma'lum bir qismi bo'lib, o'zining geografik holati va boshqa tabiiy belgilariga ko'ra boshqa hududlardan ajralib turadi. Hudud tushunchasini akvatoriya (yer sharining suv bilan qoplangan bir qismi), aerotoriya (yer shari atmosferasining bir qismi) kabi tushunchalar to'ldiradi. Ayni vaqtda hudud, akvatoriya va aerotoriya tushunchalari birgalikda geotoriya tushunchasini hosil qiladi. Hudud tushunchasining g'oyat murakkab va kattaligi uni mintaqalarga bo'lib, o'rganishni taqozo qiladi.

Mintaqa (region) - lotincha so'z bo'lib, ilmiy iste'molga ingliz tilidan kirib kelgan va 100 dan ortiq turli mazmunda talqin qilinishi bilan ajralib turadi.

Keyingi yillarda ilmiy adabiyotlar va tadqiqotlarda mintaqa tushunchasi ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy-tarixiy, siyosiy-harbiy va ekologik tizim sifatida quyidagi: 1) dunyo xo'jaligi va umumbashariy muammolar, giosiyosiy va hududiy takror ishlab chiqarish; 2) megaiqtisodiyotda - makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy tahlil yondashuvlarida keng qo'llanilmoqda.

Dunyo xo'jaligi va umumbashariy muammolar yondashuvi-dunyo xo'jaligining tarixiy-iqtisodiy rivojlanishi jarayonida o'zining umumiy ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-madaniy salohiyatiga ega mamlakatlar rivojlanishiga jiddiy ta'sir etuvchi, xalqaro siyosat, harbiy-siyosiy mojarolar, yoqilg'i-energetika, oziq-ovqat, demografik, ekologik va boshqa umumbashariy muammolar yechimlarini ishlab chiqishga intiluvchi iqtisodiy-siyosiy birlashmalar va ittifoqlar mavjudligiga asoslanadi. Jumladan, XX asrning oxirida Yevropada jiddiy milliy tizimlarni umumlashtirgan (moliya-kredit, yagona pul va boshq.) transmilliy mintaqa

Yevropa Ittifoqining yuzaga kelishi, MDH, Shimoliy Amerika erkin savdo assotsiatsiyasi va boshq. shakllanishi jarayoni davom etayotganligi e'tiborga molik.

Geosiyosiy yondashuv - hududiy jihatdan yaqin va chegaradosh mamlakatlar iqtisodiy integratsiya asosida umumiy bozor (bojxona, valyuta ittifoqlari va boshq.) tuzish uchun intiladilar. Masalan, Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamkorligi, MDH doirasida Yevrosiyo iqtisodiy hamkorligi va boshq.

Hududiy takror ishlab chiqarish yondashuvi – mustaqil davlatlarning hududiy umumiylikni ifodalaydi hamda mintaqaning hududiy ishlab chiqarishini ikki xil talqin qilinadi. Birinchi talqin sof iqtisodiy-geografik yondashuv bo'lib, buning asosi hududiy mehnat taqsimotidan (tarmoq mehnat taqsimoti bilan) iborat bo'lib, iqtisodiy rayonlar deb ham yuritiladi.

Ikkinchi talqin takror ishlab chiqarish nuqtai-nazaridan, hudud uchun birini to'ldiruvchi ishlab chiqarish-taqsimlash-ayrboshlash-iste'moldan iborat bosqichlarni o'z tarkibiga olgan yagona jarayon xos. Bu holatda bozor bog'lovchi vazifasini bajaradi va bir mintaqada doirasida (ishlab chiqarish va iste'mol) shuningdek, ishlab chiqarish bir mintaqada, iste'molchi esa ikkinchi mintaqada bo'lishi ham mumkin.

Megaiqtisodiyot – makromintaqaga uchun umumiy bo'lgan tabiiy sharoit va resurslar, mamalatlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanganlik darajasi, aholi hayotining sifat ko'rsatkichlari (turmush darajasi, aholi daromadlari, intellektual salohiyat), ijtimoiy taraqqiyot va gumanitar rivojlanganlik va umumbashariy muammolarni o'z tarkibiga olgan yaxlit hududga xos yondashuvlarni ifoda etadi.

Iqtisodiy-geografik rayon – mamlakatlarning bir yoki bir nechta ma'muriy-hududiy birliklarini umumlashtiruvchi hududlar, bu bir viloyat darajasida – Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo yoki bir nechta viloyatlar darajasida, ya'ni Farg'ona iqtisodiy rayoni (Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlari), Toshkent iqtisodiy rayoni (Toshkent shahri va viloyati), Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni (Xorazm viloyati va Qoraqalpog'iston Respublikasi va boshq.) kuzatiladi.

Yirik suveren davlat milliy-ma'muriy tuzilmalari (umumiy tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy, diniy-etnik va boshq. yaxlitlik xos hududlar), ya'ni, avtonom ruspublika, viloyat va okrug, shuningdek, alohida olingan joy, shahar, tumanlarga ham mintaqaga tushunchasini qo'llash va mikrotahlilni amalga oshirish mumkin.

Bugungi, g'oyat murakkab va ko'p qutbli dunyo xo'jaligining rivojlanishida qutbli mintaqaga tushunchasi nafaqat yaxlit tabiiy-geografik hududlarga, balki ijtimoiy-iqtisodiy hamjamiyatlarga nisbatan ham qo'llanilmoqda. Chunki, turli bosqichdagi mintaqalar o'z navbatida mintaqalar tizimining quyi bosqichi yoki elementi hisoblanadi.

Demak, keng ko'lamda mintaqaga deganda, umumiy tabiiy-geografik, tarixiy, milliy-madaniy birlik va diniy-etnik yaqinlik, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish (xo'jalik ixtisoslashuvi va iqtisodiy rivojlanish, demografik vaziyat, aholi turmush darajasi va boshq.) darajasi, turli bosqichda takomillashmagan boshqaruv tizimi hamda ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik muammolarni yechishdagi ma'muriy-

hududiy organlar faoliyatining mushtarakligini taqozo qiluvchi yaxlit hududiy birlikni tushunish maqsadga muvofiq.

Dunyoning yirik makromintaqalarga bo'linishi – megaiqtisodiyot shu makromintaqa uchun umumiy bo'lgan – tabiiy sharoit va resurslar, mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi, aholi hayotining sifat ko'rsatkichlari (turmush darajasi, aholi daromadlari, intellektual salohiyat), ijtimoiy taraqqiyot va gumanitar rivojlanish, mintaqaviy va umumbashariy muammolar va boshqa ko'rsatkichlar majmuasini o'zida mujassamlashtiradi.

Bugungi kunda ilmiy adabiyotlarda va amaliyotda dunyodagi mamlakatlarni turli tamoyillar asosidagi tipologik belgilarga bo'lib o'rganish nafaqat ilmiy, balki muhim amaliy yo'nalishga ham ega bo'lib, mavjud mamlakatlar joylashgan yirik mintaqalarning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish, murakkab tabiiy-geografik va ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy-siyosiy va ekologik muammolar yechimlarini aniqlash imkonini beradi.

Hozirgi davrda iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining asosiy ob'ekti, hududiy ishlab chiqarish va ijtimoiy tizimlar bo'lib, ularning hududiy joylashishi, shakllanishi, rivojlanish qonuniyatlari va xususiyatlari fanning predmetini tashkil etadi.

Tabiat va jamiyat o'rtasidagi aloqadorlik va ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarini hududiy tadqiq qilish g'oyat murakkab jarayon hisoblanadi. Ushbu masalalarni o'rganishda inson geografiyasi asosan quyidagi usullarga tayanadi:

- kartografiya usuli;
- geografik taqqoslash usuli;
- tarixiy usuli;
- rayonlashtirish usuli;
- statistik tahlil usuli;
- iqtisodiy-matematik modellashtirish usuli;
- tizim-tarkib usuli;
- sotsiologik so'rov usuli;
- aerokosmik tadqiqotlar usuli
- klaster va b.

Kartografik usul orqali o'rganilayotgan xodisa va voqeliklar umumlashtirilib, xaritaga tushiriladi. Bu esa geografiya fanining o'ziga xos mezoni ham hisoblanadi. Chunki, hudud ob'ekt sifatida ko'rilmasa va uni xarita yoki xarita-sxemalarda aks ettirish imkoni bo'lmasa, u holda bunday tadqiqotning o'zi ham geografiyaga tegishli emas. Inson geografiyasi doirasida xaritalar asosan ijtimoiy-iqtisodiy mazmunga ega: sanoat, qishloq xo'jaligi tarmoqlari, transport, aholi, uning milliy va hududiy tarkibi, shaharlar va qishloqlar to'ri va tizimi kabi xaritalar va xokazo.

Geografik taqqoslash usuli – bu usul taqqoslanayotgan ob'ektlar uchun umumiy va o'ziga xos tomonini ochib beradi. Ammo taqqoslash usulida eng avvalo ikki jihatga e'tibor qaratish lozim. Birinchidan, taqqoslanayotgan ob'ektlarning katta-kichikligi, o'z ko'lami jihatidan bir-biriga ma'lum darajada teng bo'lishi shart. Masalan, Toshkent bilan CHust shahrini yoki Ukraina

respublikasining xo'jaligi bilan Farg'ona vodiysi xo'jaligini taqqoslash ilmiy nuqtai-nazardan natija bermaydi. Ikkinchidan, taqqoslashda sinxron printsipdan yoki ayni paytda ikkala taqqoslanayotgan ob'ekt ko'rilsa, bu usul unumli va sermazmun bo'ladi.

Inson geografiyasi fani tadqiqotlarida **tarixiy usul** keng qo'llaniladi. Mazkur usul ayni vaqtda barcha ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimida va tabiiy fanlar tizimida ham muhim tadqiqot usuli hisoblanadi. "Inson geografiyasi" fanida tarixiy usul orqali ishlab chiqarish kuchlarining turli tarixiy bosqichlarda rivojlanishi, iqtisodiy aloqalar, xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishi va shakllanishi, xo'jalik va aholining hududlar bo'yicha joylashishi, tabiiy resurslarning o'zlashtirilishi, hududlarning aholi tomonidan o'zlashtirish holati, iqtisodiyot tarmoqlarining rivojlanishi va joylashish xususiyatlari o'rganiladi. SHuningdek, tarixiy usuldan ishlab chiqarish kuchlarini yaqin va olis istiqbolida rivojlanish yo'nalishlarini belgilashda ham foydalaniladi.

Iqtisodiy rayonlashtirish usuli orqali mamlakatlarning tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy mintaqalarining mamlakat ichki mehnat taqsimotidagi o'rni, ixtisoslashuv holati o'rganiladi, shuningdek, bu usul mintaqalar bo'yicha o'zoq muddatga mo'ljallangan ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish imkonini beradi. Geografiyada iqtisodiy rayonlashtirish usulini qo'llash natijasida mamlakatni har bir mintaqasining o'ziga xos tabiiy sharoiti, tabiiy resurslarining iqtisodiyotni rivojlanishdagi o'rni, xo'jalikning tarixiy-iqtisodiy rivojlanishi va hozirgi hududiy tashkil etish holati, mavjud ilmiy-texnika salohiyatlardan foydalanish negizida samarali ishlab chiqarish tizimini shakllantirishning yo'nalishlari belgilanadi.

Statistik tahlil iqtisodiy-geografik va ekologik tadqiqotlarning muhim usullardan biri bo'lib, u aholining ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati va hududlar bo'yicha majmual ma'lumotlar tizimini tadqiq qilish imkonini beradi. Bu usul orqali xalqaro, mintaqaviy va mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy tizimga doir fakt va raqamlar tahlil qilinadi. Chunki, statistik fakt va raqamlar iqtisodiy geografik tadqiqotlarning asosini tashkil qiladi. Statistik ma'lumotlarni tahlil qilish asosida hududlardagi iqtisodiy-ijtimoiy jarayon, aholining joylashishi, umumiy demografik jarayon, mehnat resurslari, urbanizatsiya, shahar va boshqa aholi punktlari, shuningdek, iqtisodiyotning muhim sohalari – sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohasining rivojlanish va joylanish xususiyatlari o'rganiladi.

Iqtisodiy-matematik modellashtirish usuli xo'jalik va aholiga doir raqamlar majmuasini tahlil qilish, o'rganilayotgan jarayonni miqdoriy baholash imkonini beradi. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardagi miqdor bog'lanishlarning matematik ifodasini kibernetika fanlarida model, uni tuzish esa modellashtirish deyiladi. Modelning aniqligi, to'plangan ma'lumotlar darajasi va hajmiga, ularning to'g'riligiga, tadqiqotchining malakasi va modellashtirish jarayonidagi aniqlanadigan masalaning ko'lamiga bog'liq. Keyingi yillarda tarmoqlararo va hududlararo ishlab chiqarish tizimlarining muvozanatlashtirish, iqtisodiyot tarmoqlarini va ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirishning turli variantlarini aniqlashda modellashtirishdan foydalanilmoqda. Iqtisodiy-matematik

modellashtirishda kompyuterlar orqali amalga oshirilib, bunda chiziqli dasturlashtirish qo'llaniladi. Chiziqli dasturlashtirish xilma-xil iqtisodiy jarayonlar uchun oqilona yechimlarini aniqlash imkonini beruvchi matematik dasturdir.

Tizim-tarkib usuli, aslini olganda falsafiy qarashlarning mahsuli bo'lib, u o'rganilayotgan hodisa yoki borliqni o'zinigina emas, balki uni boshqa undan kattaroq doirasida, birgalikda va o'zaro aloqadorlikda tahlil qilishni talab qiladi. Masalan, ma'lum viloyat xo'jaligini yaxlit tizim ravishda o'rganish va ayni paytda bu viloyat Respublika, yirik iqtisodiy rayon va O'zbekistonning yagona xalq xo'jalik kompleksining uzviy bir kismi, bo'lagi ekanligini unutmaslik lozim. Tizim-tarkib usulida yana bir nazariy tushuncha mavjud. I.M.Maergayzning fikricha iqtisodiy va sotsial geografiya xalq xo'jaligini hududiy tarkibini o'rganish lozim. Bu tarkib 4 xil bo'ladi: moddiy ishlab chiqarish, aholi va aholi punktlarining hududiy joylanishi, ularning o'zaro munosabati, tabiiy sharoit va boylik hamda ishlab chiqarish infrastrukturasi iborat. O'z navbatida, bu bo'laklar o'zining hududiy tarkibiga ega. Jumladan: moddiy ishlab chiqarish hududiy tarkibi bu hududiy ishlab chiqarish majmuasi, tabiiy sharoit va boyliklar tarkibida esa tabiiy hududiy kompleks (landshaft). Xuddi shunday infrastrukturada hududiy infrastruktura kompleksi, aholi geografiyasida aholi joylashuvining hududiy tizimni ko'rish mumkin.

Sotsiologik so'rov usuli – tadqiqotlarda keng qo'llaniladigan usullardan bo'lib, aniq sharoitda hududlar, tarmoqlar bo'yicha keng ma'lumotlar olish imkonini beradi. Bu usul, ayniqsa, hududlardagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik muammolar majmuasini aniqlashda, ishlab chiqarishni tashkil qilishning turli shakllarida yuzaga kelgan muammolarni o'rganishda, qolaversa, aholi va mehnat resurslari bilan bog'liq jarayonlarni tadqiq qilishda zarur bo'lgan muhim ma'lumotlar yig'ish imkonini beradi.

Aerokosmik tadqiqotlar usuli – samarali tadqiqot usullaridan biri. Inson geografiyasida kenglik bo'yicha, ya'ni katta hududlarda (kichik masshtabli) tabiat, xo'jalik, aholi, atrof-muhit majmuasini tadqiq qilishda keng foydalanilmoqda. Ayni vaqtda, aniq hududlarda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, hududiy tashkil qilish, xo'jalik va aholi joylashuvi, shaharlar, aglomeratsiya va iqtisodiy rayonlar chegaralari, atrof-muhit holati to'g'risida aniq va yangi ma'lumotlar olish imkonini beradi. Bu usul orqali kerakli hududni tanlab olib o'rganish va natijalarni boshqa hududlarga tadbiq qilish ham mumkin.

So'nggi yillarda geografiya fanining notabiiy tarmoqlari ilmiy tadqiqotlarida **Klasterli** yondoshuvdan keng foydalanilmoqda. Klaster modelini joriy etishning tarafdori M.Porterning fikricha, klasterlar geografik jihatdan o'zaro bog'langan kompaniyalar, firmalar, tashkilotlar (korxonalar, agentliklar, markazlar, universitetlar va xokazo) ning mujassamlashuvidir.

Klasterlar aslida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish haqidagi nazariy qarashlar va amaliyotning evolyutsiyasi natijasidir. Xususan, XIX asr va XX asr birinchi yarmida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish shtandortlari, rayon kombinatlari, energiya ishlab chiqarish tsikllari kabi nazariy qarashlar ostida sanoat o'sish qutblari, sanoat rayonlari, hududiy ishlab chiqarish majmualari tashkil etildi. O'tgan asrning 70 yillaridan esa jahonda ishlab chiqarish aloqalarida

o'zaro bog'langan turli bo'g'inlarning yuqori kooperatsiyasi va mujassamlashuvini o'zida qamragan klasterlar joriy etila boshlandi. Rivojlangan mamlakatlarda hozirgi kunda iqtisodiyotning turli sohalarida minglab klasterlar faoliyat yuritmoqda.

Professor A.Soliev ta'biri bilan aytganda, quyilgan maqsad va vazifalarni yechish ushbu masalani moliyaviy, ashyoviy, tashkiliy va boshqa tomondan uyushtirilishini taqozo etadi. Bu tadbirlar majmui esa dasturni tashkil qiladi. SHu bois, mazkur usul maqsadga dasturli yondoshuv deb nomlanadi; uni ayni vaqtda, hozirgi zamon tili bilan aytganda, klaster usuli deb ham belgilash mumkin.

SHuningdek, inson geografiyasi fanida olib boilayotgan tadqiqotlarda SWOT-tahlil, guruxlashtirish, ekspert baholash, prognoz qilish, faktlar tahlili, balans va boshqa usullardan ham foydalaniladi.

SWOT-tahlil usuli orqali hududning kuchli, zaif, imkoniyat va tahdid tomonlari belgilanadi. Natijada, o'rganilayotgan ob'ektning raqobatbordoshligiga erishish yo'llari aniqlanadi. Eng muhimi bunda zaif va imkoniyatlarga ham e'tibor qaratiladi, tahdid hisobga olinadi va shu asosda istiqbolda rivojlanish yo'llari belgilanadi.

Guruhlashtirish usuli – ommaviy statistik ma'lumotlarning bir xil, tipik bo'lgan belgilarga ko'ra guruhlarga ajratish usuli hisoblanadi. Bu usul o'rganilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni hududlar va tarmoqlar bo'yicha umumlashtirish imkonini beradi.

Ekspert baholash usuli – ishlab chiqarish kuchlarining tarmoqlar va hududlar bo'yicha istiqbolda rivojlanishini yuqori malakali ekspertlar yordamida baholashdir. Ekspert baholash usuli ayniqsa insonning xo'jalik faoliyati tufayli atrof-muhitda yuz berayotgan o'zgarishlarni baholashda keng qo'llanilmoqda.

Prognoz qilish usuli esa, iqtisodiyotni rivojlanishi, aholi soni va tarkibini, hududlarning kelajakda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ilmiy bashorat qilishdan iboratdir. Iqtisodiy bashorat qilish ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning oldindan bilish, bu muammolarni aniqlash va jamiyat taraqqiyotining ilmiy asoslangan yechimlarni ishlab chiqish imkonini beradi.

Faktlar tahlili usuli – asosida tarmoqlar o'rtasida va tarmoqlar ichidagi farqlar aniqlanadi va korxonalar yo'nalishi belgilanadi. Faktlar tahlili ko'plab hodisalarni umumlashtirish hamda tarmoqlarni modellashtirish uchun kerakli ma'lumotlarni tayyorlash imkonini beradi.

Balans usuli – iqtisodiyot tarmoqlari, tarmoqlararo, ijtimoiy sohalarda doimo o'zgarib turuvchi iqtisodiy ko'rsatkichlar muvozanatini ifodalovchi tizimdir.

Yuqoridagilar bilan birga, inson geografiyasi fani yuzasidan amalga oshirilayotgan tadqiqotlarda quyidagi yo'nalish usullariga ham alohida ahamiyat qaratiladi:

a) tarmoqlar bo'yicha (mamlakatlar va iqtisodiy rayonlar xo'jaligining alohida tarmoqlarini, shuningdek, jahon xo'jaligining tarmoq tarkibini);

b) rayonlar bo'yicha: (mamlakatlar va iqtisodiy rayonlar xo'jalik majumasini);

c) mahalliy (lokal), ya'ni alohida olingan sanoat korxonasini, firmalar faoliyatini, aholi punktlari, dehqon-fermer va uy xo'jaliklari, assotsiatsiyalar va boshqa korxonalar xo'jalik faoliyatini tadqiq qilishda keng foydalaniladi.

Inson geografisi fanida tarmoqlar bo'yicha tadqiqot usullari muhim o'rin tutadi. Bu usul orqali jahon xo'jaligi, iqtisodiy rayon va mamlakat bo'yicha iqtisodiyot tarmoqlarining rivojlanishi va joylashish xususiyatlari, tarmoqning iqtisodiy rayon va mamlakat xo'jalik ixtisoslashuvida tutgan o'rni, istiqbolda rivojlanishi hamda iqtisodiy rayonlarning shakllanishidagi o'rni tadqiq qilinadi;

Rayonlar bo'yicha – mamlakat xo'jalik majmuasini, mavjud tabiiy sharoit, tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy resurslar hamda ilmiy-texnika inqilobi yutuqlari asosida samarali hududiy ishlab chiqarish tizimini rivojlantirish va shakllantirish tadqiq qilinadi. Shuningdek, rayon va mamlakat bo'yicha majmualar tadqiqotda rayon va mamlakat hududida rivojlanayotgan ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishning samarali shakllari, hududiy ishlab chiqarish majmualari va agrosanoat majmualari, vertikal va gorizontalar ishlab chiqarish aloqalari hamda energiya ishlab chiqarish bosqichlari (tsikllari) o'rganiladi.

Ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishni takomillashtirish va o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda mahalliy ko'lamdagi tadqiqotlar, ya'ni aniq korxonalar, firmalar faoliyati, aholi yashash manzilgohlari, assotsiatsiyalar, dehqon-fermer va uy xo'jaliklarining iqtisodiy holatini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Bunda asosiy e'tibor mahalliy sharoit, mehnat resurslari, ishlab chiqarish aloqalari, hamda istiqbolda rivojlanish masalalariga qaratiladi.

Savollar va topshiriqlar

1. Inson geografiyasi fanining rivojlanishi qaysi davrga to'g'ri keladi?
2. Geografik mehnat taqsimoti deganda nimani tushunasiz?
3. Geografiya fanidan inson geografiyasi mustaqil fan sifatida rivojlanish sabablarini izohlang?
4. Inson geografiyasidagi umumgeografik tadqiqot usullarini tushuntiring?
5. Fanning qanday tadqiqot metodlarini bilasiz?
6. Ijtimoiy geografiyada miqdoriy inqilob tushunchasini izohlang?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christion Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America.Green Edition. - 2012.
3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
4. Солиев А.С.,Маҳмадалиев Р.Иқтисодий ва ижтимоий география асослари.-Т.,2005
5. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
6. Солиев А. Танланган асарлар (Избранные труды). Т. 2019, Мумтоз сўз, 23,5 б.т

7. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
8. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
9. Асанов Г.Р. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
10. Анна Батимер. Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
11. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр. труды. –М., 1980.
12. Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
13. Жекулин В.С. Введение в географии. -Л.: ЛГУ, 1989.
14. Jumaханов Sh. Inson geografiyasi (ma’ruzalar matni). Namangan. 2017.
15. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. I: Общая характеристика мира. Москва, Дрофа, 2008, 4-е изд., 495 стр.
16. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. II: Региональная характеристика мира. Москва, Дрофа, 2009, 4-е изд., 480 стр.
17. Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарк”, 2019. 264 б.
18. Назаров М.И., Тожиева З.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.
19. Экономическая, социальная и политическая география: мир, регионы, страны. Под. Ред. И.А. Родионовой. М.: Экон.-Информ., 2008.
20. www.bearingpoint.uz
21. www.Ziyo.net
22. www.bearingpoint.uz
23. www.gwpcacena.org
24. www.Ziyo.net
25. www.geogr/msu.ru
26. www.MGPU.ru/materials/GEOGR.swf

4-МА’РУЗА. ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ ГЕОГРАФИЯНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

1. Inson geografiyasi fanining shakllanish tarixi
2. O’zbekistonda inson geografiyasi fanining ilmiy yo’nalishlarini rivojlanishi.
3. Inson geografiyasining boshqa fanlar bilan o’zaro aloqasi.
4. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilish tushunchalari.
5. Ishlab chiqarishni joylashtirishning klassik g’oyalari.

***Tayanch so’zlar:** kashfiyotlar, siyosiy arifmetika, harbiy geografiya, iqtisodiy geografiya, harbiy-siyosiy vaziyat, sotsial geografiya, siyosiy geografiya, geografiya jamiyati.*

Inson geografiyasi – (iqtisodiy va ijtimoiy geografiya) fanining shakllanishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyotining hududiy tomonlariga bog'lik bo'lgan o'zgarishlar bilan belgilandi. Mavjud ilmiy manbalarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy geografiyaning vujudga kelishida 3 yo'nalish yoki omil asosiy sabab bo'lgan. Bu ham bo'lsa, eng avvalo kameral statistika, tijorat geografiyasi, siyosiy va harbiy geografiyadir. Ushbu yo'nalishlar rivojlangan feodalizm va kapitalizmni shakllanishi davriga to'g'ri kelib, ular ko'proq G'arbiy Yevropa mamlakatlari, xususan, Germaniya, Britaniya, Frantsiya, Shvetsiya, Avstriya kabi davlatlar hamda Rossiyada paydo bo'ldi. Bu bejiz emas albatta, Chunki bu mamlakatlarda fan-texnika sohasining taraqqiy etishi, sanoat inqilobining ro'y berish va dastlab bozor iqtisodiyoti munosabatlarini shakllanishi ishlab chiqarishni va buning natijasida, mamlakat hududlari to'g'risidagi iqtisodiy bilimlarni rivojlanishiga olib keladi.

Rossiyada kameral statistika yoki “Siyosiy arifmetika” davlatshunoslik, davlatning boyligi – yeri, mablag'i va aholisini hisob-kitob qilish, uni boshqarish soliq va askar to'plash kabi masalalar bilan shu g'ullangan holda, V.N.Tatishyev, ota-o'g'il P.P. va V.P.Semyonov Tyan-Shanskiylar faoliyati bilan bog'liq bo'ldi. O'sha paytlarda statistika o'z qamroviga etnografiya va harbiy geografiya masalalari hamda savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullanuvchi tijorat geografiyasiga doir muammolarni ham olar edi. V.N.Tatishyev (1686-1750) geografiya fanini “sifat” jihatidan 3 ga bo'lgan: matematik geografiya (ya'ni hozirgi geodeziya va kartografiya) tabiiy hamda siyosiy geografiya.

1830 yilda Britaniyada turli geografik klublar birlashuvi asosida Qirollik geografiya jamiyati (Royal Geographical Society) vujudga keldi. Qirollik geografiya jamiyati dunyo haqidagi tadqiqotlarni va geografik ma'lumotlarni o'zaro almashish maqsadida tuzilgan bo'lib, jamiyatning asosiy maqsadi quyidagi vazifalarni amalga oshirish bo'lgan:

- ✓ Birlashgan Qirollikda va chet davlatda geografik tadqiqotlarni qo'llab quvvatlash;
- ✓ Ta'limda geografiyaning ahamiyatini oshirish;
- ✓ Geografik ma'lumotlarni egallash va keng targ'ib qilish;
- ✓ Geografiyaga bo'lgan qiziqish targ'iboti;
- ✓ Boshqaruv kengashi va boshqa davlat organlarining geografik ishi.

Shvetsiyada Geografiya Buyuk Britaniya qaraganda kechroq rivojlandi. Shvetsiya Antropologiya va geografiya jamiyatiga 1870 yillarda asos solindi. Shvetsiyada qadimiy universitetlar mavjud, masalan Uppasla (1477 yilda asos solingan) va Lund (1666 yilda tashkil etilgan). Shu boisdan bo'lsa kerak, ushbu davlatda dastlab universitetlar o'quv dasturida geografiya fani o'z o'rniga ega bo'ldi. Eng birinchi X.X. fon Shverin 1879 yilda Lund oliygohida geografiya fanidan ma'ruza o'qishni boshladi. 1910 yilda esa Uppasla, Gyoteborg va Shtokgolm iqtisodiyot oliy maktablarida ham geografiya fanini o'qitish yo'lga qo'yildi.

Siyosiy va harbiy geografiya Rossiyada XIX asr o'rtalarida vujudga kelib,

keng tarqala boshladi. “Siyosiy geografiya” hamda “Harbiy geografiya” tushunchalarini ham birinchi marta M.V.Lomonosov qoʻllagan edi. Bu yoʻnalishlar oʻz obʻekti va mohiyatiga koʻra bir-birlariga juda yaqin turdosh boʻlib, oʻzaro aloqadorlikda rivojlanib keldi. Rossiyadagi Ulugʻ Vatan va Qrim urushlari boshqa siyosiy voqealar Yevropa mamlakatlaridagi inqilobiy oʻzgarishlar yangi davlatlarning shakllanishi va yangi ishlab chiqarish munosabatlarining vujudga kelishi siyosiy va harbiy geografiyaning paydo boʻlishiga zamin yaratdi.

XIX asrning I-yarmida rus harbiysi, professor P.A.Yazikov ikki qismdan iborat “Harbiy geografiyaning nazariy tajribasi” mavzuida asar yozgan boʻlsa, shu asrning oʻrtalariga kelib harbiy akademiya bosh shtabi qoshida professor D.A.Milyutin (1816-1912) harbiy geografiya kafedrasini tashkil etdi.

Harbiy geografiya faqat urush-yurishlar bilan aloqador masalalargina emas, balki mamlakatning iqtisodiy va demografik qudrati, qazilma boyliklari, ulardan foydalanish kabi muammolar bilan ham shu gʻullanar edi. Shu bilan birga harbiylar juda koʻp geografik ekspeditsiyalarni tashkil etdilar va ularni oʻzlari bu tadbirlarda faol katnashdilar. Masalan: rus geografiya jamiyatining tasis etilishi va uni faoliyatida admiral V.P.Litke, kartografiya va geografiyani rivojlanishida general – leytenant V.V.Vitkovskiylarning xizmati samarali boʻlgan. Qozoq geografi va etnografi Ch.Valixonov, Markaziy Osiyoni oʻrgangan, V.M.Prjevalskiy ham harbiy zobit boʻlgan.

Bu oʻrinda shuni qayd etish lozimki, garchi harbiy geografiya fan sifatida XVIII asrdan eʼtirof etilsada, harbiy geografiyaga doir bilimlar uzoq davrlardan buyon shakllanib kelgan, oʻrganilgan hamda qoʻllanilgan. Bunga ajdodlarimiz Amir Temur va Zahiriddin Muhammad Bobur hayotlaridan koʻplab misollar keltirish mumkin.

Xoʻsh harbiy geografiya oʻzi qanday fan, u oʻz ichiga nimalarni qamrab oladi. Hozirgi harbiy tuzilmalar davlatlar va ularning ittifoqlari hayoti va faoliyatining barcha jihatlariga dahldor murakkab ijtimoiy hodisadir. Shu sababli harbiy fanlarda qurolli urushni boshqarish usullarinigina bilish yetarli emas. Harbiy fanlar alohida mamlakatlar va ular ittifoqlarining iqtisodiy, siyosiy, maʼnaviy va harbiy imkoniyatlariga, ehtimoliy urush maydonining tabiiy va ijtimoiy sharoitiga qiziqadi. Bularni oʻrganish bilan qator fanlar, jumladan harbiy geografiya ham shu gʻullanadi. Harbiy geografiya mamlakatlar va urush maydonlaridagi siyosiy kuchlarni, mamlakatlar va davlatlar ittifoqining iqtisodiy va harbiy imkoniyatlarini, ularning joylashtirilishini hamda tabiiy sharoitni harbiy faoliyatni olib borish va butun urushga taʼsiri nuqtai nazaridan oʻrganadi.

Harbiy geografiya ikki asosiy boʻlimdan tarkib topgan: harbiy mamlakatshunoslik va urush maydonlarini tavsiflash. Shu bilan birga harbiy geografik tadqiqotlar odatda mamlakatlarda boʻlib oʻtgan yoki ehtimoliy urush maydonlarini ham oʻrganadi.

Harbiy mamlakatshunoslikning asosiy vazifasi oʻrganilayotgan davlatlar yoki davlatlar ittifoqining harbiy qudratini aniqlashdir. Harbiy kuch-qudrat davlatning siyosiy va iqtisodiy tuzilishini, uning qurolli kuchlarining tayyorgarligi

va kuchli raqibga qarshi muvaffaqiyatli harbiy faoliyat olib bora olish qobiliyatini amalga oshiradi.

Davlatning harbiy qudratlilik darajasi uning iqtisodiyoti bilan bevosita bog'liq. Armiyaning barcha tuzilmalari va unda qo'llanadigan jang usullari, ayni vaqtda g'alaba yoki mag'lubiyat – moddiy, iqtisodiy omillarga: inson va qurol materiallariga, shuningdek, aholi va texnikaning sifati va miqdoriga bog'liq. Shuning uchun harbiy geografiya alohida mamlakatlarni o'rganishda ularning iqtisodiy salohiyatiga, mamlakatlar xalq xo'jaligining o'ziga xosligiga, ularning iqtisodiy va siyosiy tuzilmalariga, jamiyat ehtiyojlarini moddiy ta'minlashning maksimal imkoniyatlariga hamda urushni olib borish uchun zarur bo'lgan barcha ishlab chiqarish tarmoqlariga alohida e'tibor qaratadi. Harbiy geografiya mamlakatlar va ularning ittifoqlarini o'rganishda quyidagilarga: sanoatning rivojlanish darajasi va ishlab chiqarish quvvatiga (asosan og'ir va harbiy sanoat), qishloq xo'jaligi, transport va a'loqaning imkoniyatlari; mamlakatlarning tabiiy boyliklar va mehnat resurslari bilan ta'minlanganligi; ishlab chiqarishning geografik joylashish xususiyatlari, aholi va zahiralarining rivojlanganlik darajasi, uning mamlakat moddiy ishlab chiqarishi va xalq ma'naviy hayotiga ta'siri darajasi; davlatning moliyaviy ahvoli kabi iqtisodiy imkoniyatning eng muhim elementlariga qiziqadi.

Mamlakatlarning iqtisodiy salohiyatini aniqlashda harakatsiz (foydalanilmayotgan) ishlab chiqarish quvvatlarini, ishchi kuchi zahiralarini, milliy boylik miqdorini, mahsulot ishlab chiqarish hajmini kengaytirishga ta'sir etuvchi ba'zi zaruriy imkoniyatlarni hisobga olish lozim. Bu o'rinda, harbiy geografiya mamlakatlarning harbiy-iqtisodiy salohiyatini ham o'rganadi. Harbiy-iqtisodiy salohiyat mamlakatlar iqtisodiy salohiyatining tarkibiy qismi bo'lib, undan urushlar olib borishda foydalanish mumkin. Bir xil umumiy iqtisodiy imkoniyatli mamlakatlardan qaysi birida harbiy munosabatlar kuchli bo'lsa, o'sha katta harbiy-iqtisodiy salohiyatga ega bo'ladi va undan yaxshi foydalaniladi.

Harbiy maqsadlarda iqtisodiy salohiyatdan foydalanish darajasi – harbiy-siyosiy vaziyatni, urushning karakterini, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasini aniqlab beradi. Harbiy geografiya davlatlar harbiy qudrati asoslarini tadqiq qilishda siyosiy geografiya va boshqa ijtimoiy fanlarning ma'lumot va yo'l-yo'riqlaridan foydalanadi. U jamiyat va davlat tuzilmalarining safarbarlik imkoniyatlarini o'ziga xos baholashda va mamlakatlarning barcha resurslaridan mudofaa maqsadlarida foydalanishda yuqoridagi fanlar ko'rsatmalariga amal qiladi.

Iqtisodiy geografiya fanining tarixiy rivojlanishi eng avvalo shu fan nomi bilan yuritiladigan kafedralarning ochilishida ham o'z aksini topdi. Jumladan, bunday kafedra birinchi marta Rossiyada ya'ni Peterburg Politehnika Institutida professor V.E.Den tomonidan 1902 yilda ochilgan edi. Keyinchalik u kishi Rossiya iqtisodiy geografiyasining birinchi professori, shu rolar davrining dastlabki yillarida shunday kafedrani Sankt-Peterburg Universitetida ham tashkil qilgan edi. Sobiq sovet iqtisodiy geografiyasining asoschisi N.N.Baranskiy iqtisodiy geografiya kafedrasini 1921 yilda Kommunistlar Universitetida ochgan. O'rta Osiyoda bunday kafedra ilk bor Toshkent Davlat Universitetida 1940 yilda tashkil qilingan edi.

O'zbekiston hududida dastlabki iqtisodiy va iqtisodiy-geografik bilimlar uzoq tarixga egaligi bilan ajralib turadi. Sug'orma dehqonchilik, irrigatsiya inshootlari, shaharlar va mamlakatlar, Aholishunoslik va hunarmandchilik, arxeologiyaga doir

ma'lumotlar yirik mutafakkirlar M.Qoshg'ariy, Muhammad Ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Abdulla Muhammad ibn at-Termiziy, Ahmad al-Farg'oniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Zayd Balxiy, Abu Abdulla Jayhoni, Abu Abdullo Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Xoraqiy va Zamaxshariy, Somoniy, Xafizi Abru, G'iyosiddin Naqqosh, Mirzo Ulug'bek, Ali Qushchi, Zahiriddin Muhammad Bobur kabilarning asarlarida o'z ifodasini topgan.

Jumladan, Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otut-turk" nomli asarida tabiat tasvirlari, yershu noslik, ekologik va geografik ma'lumotlar berilgan. Muhammad ibn Muso Xorazmiyning (780-847) "Yerning tasviri" va "Xorazm geografiyasi" nomli asarlari yer bilimi, kartografiya, geodeziya va mamlakatshunoslikka oid g'oyat qimmatli ma'lumotlarga boy.

Al Beruniy va Ibn Sino asarlari XVIII asrga qadar Yevropa oliy o'quv yurtlarida darslik sifatida qo'llanib kelingan bo'lsa, Xorazmda "Ma'mun akademiyasi" va Ulug'bek ilmiy maktabi Markaziy Osiyo hududidagina emas balki, butun jahonda ilm-fanning rivojlanishiga beqiyos hissa qo'shdi. Ayniqsa, Z.M.Boburning "Boburnoma" asarida Farg'ona vodiysi tabiati, xo'jaligi, aholisi va shaharlariga doir g'oyat qimmatli ma'lumotlar berilgani bilan ajralib turadi.

Markaziy Osiyo hududlarini ilmiy jihatdan o'rganish XVII asr oxiri XX asr boshlariga qadar Rossiya imperiyasining o'lka boyliklarini o'z manfaatlari uchun foydalanishga mo'ljallangan qator ilmiy ekspeditsiyalari faoliyati bilan bog'liqdir. Turkistonning Rossiya imperiyasi tomonidan mustamlakaga aylantirilganidan so'ng 1897 yil Toshkent shahrida tashkil etilgan Turkiston geografiya jamiyati butun Turkiston, jumladan O'zbekiston hududi, tabiati, aholisi, tabiiy boyliklari, xo'jalik tizimi, shaharlari to'g'risida sistemali tarzda ma'lumotlar to'plash bilan shu g'ullandi.

1920 yildan boshlab Toshkentda Turkiston Davlat universitetining tashkil topishi (ToshDU va hozirgi O'zbekiston Milliy Universtiteti) o'lkada keng miqyosda iqtisodiy va iqtisodiy-geografik tadqiqotlar yo'lga qo'yilishiga zamin yaratdi. Dastlab, rus olimlari G.N.Cherdantsev, N.N.Kojanov, N.K.Yarashevich, Yu.I.Poslavskiy, A.I.Golovin va boshqalar Turkiston hududini iqtisodiy rayonlashtirish, Markaziy Osiyo hududida ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirish, tabiiy resurslarni iqtisodiy baholash, aholishu noslikning nazariy va amaliy muammolari bilan shu g'ullanadilar.

40-yillarda esa yirik iqtisodiy-geograf V.M.Chetirkin O'rta Osiyoni iqtisodiy geografik jihatidan tadqiq qilib "Srednyaya Aziya" nomli monografiyasini yozdi.

50-60-yillardan boshlab O'zbekiston iqtisodiy geograflarining dastlabki vakillari (Z.M.Akramov, M.K.Qoraxonov, S.Ziyodullayev va boshqalar) O'zbekistonda ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish (Farg'ona vodiysi. 1952 y.), iqtisodiyot tarmoqlari – sanoat, qishloq xo'jaligining rivojlanishi va istiqboli (Samarqand va Qashqadaryo qishloq xo'jaligi geografiyasi), Aholishunoslik va aholi geografiyasi, shaharshu noslikka doir ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirdilar.

70-yillardan boshlab mamlakatimizdagi taniqli iqtisodiy geograflar – Z.M.Akramov, A.Soliyev, O.Ota-Mirzayev, iqtisodchilar – S.Ziyodullayev, K.I.Lapkin, I.Iskandarovlar rahbarligida ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil

qilish, rivojlantirish va istiqbollarni majmuali o'rganuvchi yo'nalishlar va ilmiy maktablar shakllandi.

Ishlab chiqarishni joylashtirishning klassik g'oyalari. Ma'lumki, xalqaro savdo nazariyasi asoslari XVIII asr oxirlari – XIX asr boshlarida mashhur iqtisodchilar Adam Smit va David Rikkardo tomonidan shakllantirilgan.

Adam Smit o'zining «Xalqlar boyligi sabablari va ularning tabiati to'g'risida tadqiqotlari (1776 y) kitobida mutloq ustunlik nazariyasini shakllantirdi va xalqaro erkin savdoni rivojlanishidan manfaatdor mamlakatlar undan mustaqil ravishda eksporter yoki importyorligidan qat'iy nazar albatta yutishini ko'rsatdi. A.Smit «almashinish har bir mamlakat uchun foydali ekanligini, har bir mamlakat unda mutloq ustunlikni topishini» isbotladi. Xalqaro savdoda mutloq ustunlik bu-mamlakatda ishlab chiqarishda boshqa mamlakatda mumkin bo'lmagan kam mehnat sarflab tovar ishlab chiqarishdir.

A.Smit tahlili klassik nazariyaning tayanch nuqtasi sifatida erkin savdo siyosatining barcha turlariga asos bo'lib xizmat qiladi. Ammo biroq, bu mulohazalarni oxirigacha davom ettirib shunday xulosaga kelish mumkin: agar mamlakat chetdan cheklanayotgan miqdorda, arzon bahoda istalgan barcha narsasini topsa, uning manfaatlari chetda «hammasi» tusini oladi. Uning o'zini sotish uchun biror bir narsa ishlab chiqarayaptimi? hech narsa buni kafolatlay olmaydi. Ana shunda uni o'zi sotib oladigan narsalariga umid bog'lashdan boshqa iloji qolmaydi. Turgan gap, bunda mutloq-usutunlik nazariyasi boshi berk ko'chaga kirib qoladi.

D.Rikardo «Siyosiy iqtisodning boshlanishi va soliqqa tortish» (1819 y) kitobida bu boshi berk ko'chadan chiqishning klassik nazariyasini olg'a suradi. U xalqaro ixtisoslashuv mezonlarini ajrata turib, ikki davlat o'rtasida qaysi doirada almashinish maqbulligini ko'rsatadi. Har bir mamlakat o'z manfaatidan kelib chikib ishlab chiqarishda ustunlik beradigan yoki nisbatan kam foyda beradigan sohaga ixtisoslashishi mumkin. Uning mulohozalari taqqoslama ustunlik nazariyasida o'z aksini topadi.

D.Rikardo xalqaro almashinuv barcha mamlakatlar uchun zarur va manfaatli ekanligini ko'rsatib berdi. U shunday baho hududi (zonasi)ni aniqladiki, uning ichida almashinish hamma uchun foydalidir.

Jon Styuart Mill o'zining «Siyosiy iqtisod asoslari» (1848 y.) ishida almashish qanday bahoda amalga oshishini ko'rsatdi. Millning xulosasiga ko'ra almashish bahosi talab va ehtiyoj qonuni asosida belgilanadi va har bir mamlakatni eksportdan oladigan foydasi import to'lovlarini qoplash imkoniyati darajasida bo'ladi. Bu xalqaro qiymat qonuni yoki «Xalqaro qiymat nazariyasi» Millning katta xizmatidir. Xalqaro qiymat nazariyasi ko'rsatadiki, mamlakatlar o'rtasida tovar almashishini mo'tadillashtiruvchi baho mavjud. Bu bozor narxi talab va ehtiyojga bog'liq.

Burjuaziya siyosiy iqtisodi klassik nazariyasi taraqqiyoti haqida yangi so'zni Gotfrid Xaberler aytdi va u nafaqat mehnatni, balki ishlab chiqarishning barcha omillarini aniqlashtirib berdi.

Hozirgi zamon xalqaro savdo oqimi tuzilishi va yo'nalishlari haqidagi tasavvurlarga shved iqtisodchi olimlari Eli Xeksher va Bertil Olin asos soldilar.

Ularning takkoslama ustunlik haqida tushuntirishlaricha u yoki bu mamlakatda ma'lum mahsulotlarga egalik munosabati ishlab chiqarishni ta'minlanish omillari darajasiga bog'liq. E.Xeksher va B.Olin ishlab chiqarish omillari – mehnat, yer, kapital, shuningdek u yoki bu tovarlarga ichki turli talablar bahoni tenglashtirishi teoremasini olg'a surdilar. 1948 yilda amerikalik iqtisodchilar P.Samuelson va V.Stolper Xeksher – Olin teoremasi isbotini takomillashtirdilar. Ya'ni ishlab chiqarish omillari bir turligi, texnikalar bir xilligi, xalqaro tovar almshishda tovarlarni to'liq safarbarligi va raqobat mamlakatlar o'rtasida narx omillarini tenglashtiradi.

Bundan keyingi tashqi savdo nazariyasi taraqqiyoti Amerikalik iqtisodchi V.Leontyevning «Leontyevning o'ziga xos fikrlari» nomli ishida o'z ifodasini topdi. O'ziga xos fikrlar shundan iboratki, Leontyev Xeksher-Olin teoremasidan foydalanib, urushdan keyingi davrda Amerika iqtisodiyoti kapitaldan chiqarish turlariga ixtisoslashganini ko'rsatib berdi. Boshqacha aytganda Amerika eksporti importga qaraganda bir muncha mehnat talab va kam xarjroq.

Bu xulosa AQSh iqtisodiyoti haqida avvalgi tavsavvurlarni chippakka chiqardi. Umumiy xulosaga ko'ra, u hamisha kapitalni keragidan ortiqligi bilan xarakterlanadi va Xeksher-Olin teoremasiga binoan AQSh kapital talab tovarlarni import emas, eksport qilishi kutilardi.

V.Leontyev kashfiyoti keyingi yillarda keng aks-sado berdi. Turli mamlakatlar iqtisodchilari «Leontyevning o'ziga xos fikrlari» mavzusida bahs-munozaralarga kirishdilar. Natijada tenglashtiruvchi ustunlik nazariyasi yanada rivojlandi. U texnika progressi va uni taqsimotda notekisligi, iqtisodiy vositalarni fermenli emasligi, ish haki masalasida va boshqalarda mamlakatlar o'rtasidagi farqlarni o'z ichiga oladi.

G'arb tadqiqotlarida xalqaro savdo muammolarida shuningdek multiplikator (ko'paytiruvchi) tashqi savdo nazariyasi ham keng yoyildi. Bu nazariyaga muvofiq tashqi savdo (ayniqsa eksportda) milliy daromad o'sish dinamikasi, bandlik hajmi, iste'mol va investitsion faollikka samarali ta'sir qiladi.

Har bir mamlakatda multiplikator ma'lum son bog'liqligiga qarab, ma'lum koeffitsient turida aks etishi va hisoblab chiqilishi mumkin. Boshlang'ich eksport buyurtmasi mahsulot ishlab chiqarishni bevosita ko'paytiradi, turgan gap, buyurtmani bajaruvchi sohalarda ish haqi ham ko'payadi. So'ngra ikkilamchi iste'mol sarflari harakatga keladi.

Bevosita ishlab chiqarishni joylashtirishga oid ilmiy g'oyalar dastavval Germaniyada yaratilgan. Masalan, nemis mulkdori **Iogan Genrix Tyunen** XIX asrning 20-30-yillarida o'zining qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirish bo'yicha ilmiy fikrlarini maxsus asarida bayon qildi (ruscha nomi «**Izolirovannoe gosudarstvo**» 1826y.). Tyunen g'oyasining asosiy mohiyati yagona shahar, ya'ni iste'mol markazi atrofida qishloq xo'jalik mahsulotlarini ma'lum tartibda yetishtirishni hududiy tashkil qilishdan iborat. U bu g'oyani amalga tatbiq qilish uchun xo'jalik bilan shahar yoki bozor (uning misolida bu shahar – Meklenburgdagi Rostok) o'rtasidagi masofa, qishloq xo'jalik mahsulotining narxi, qiymati va yer rentasiga asoslanadi. Yer rentasi esa unga qo'yilgan mablag' bilan olingan daromad nisbati bilan belgilanadi.

Yuqoridagi shartlar yordamida I.Tyunen shahar atrofida qishloq xo'jaligi tarmoqlarining joylashuv tizimini yoki hududiy majmuasini yaratadi. Bu tizim adabiyotda «**Tyunen xalqalari**» nomi bilan mashhur. Chunki, turli mahsulotlarni yetishtirishga ixtisoslashgan har xil tarmoqlar iste'mol markazi atrofida xalqasimon joylashadi.

«**Tyunen xalqalari**»ni quyidalarni o'z ichiga oladi:

- **birinchi** xalqa-bog'dorchilik, sabzavotchilik va qisman sut chorvachiligi
- **ikkinchisi** xalqa—o'rmon xo'jaligi (o'sha davrda o'tin uchun)
- **uchinchi** xalqa-kartoshka, arpa yetishtirish va urug'chilik
- **to'rtinchi** xalqa-yuqori unumdor g'allachilik va sut-go'sht chorvachiligi
- **beshinchi** xalqa- g'allachilik
- **oltinchi xalqa** —yaylov chorvachiligi-u birinchi bo'lib yerdan foydalanish masalalarini ko'tarib chiqdi va ilmiy adabiyotga «iqtisodiy makon» tushunchasini kiritdi.

1909 yilda Tyunenning vatandoshi —Alfred Veber «**Sanoat shtandorti to'g'risida**» nomli asarini chop ettirdi. U o'zining diqqat — e'tiborini sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillarga qaratdi. Shu maqsadda Veber omillarning ta'sir kuchiga qarab, tabaqalashtirdi, asosiy hal qiluvchi omilni aniqladi.

A.Veber sanoat shtandortiniig asoschisidir. Shtandort esa — korxonaning o'rnanish joyi yoki korxonaning optimal (standart) joylashgan nuqtasi ma'nosini anglatadi. Joylashtirish omili u yoki bu korxonani qurishda ko'zda tutilgan iqtisodiy samaradorlik, foyda nuqtai nazaridan baholanadi.

Shunday qilib, ishlab chiqarishning ikki asosiy tarmog'i, ya'ni qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish bo'yicha ilmiy g'oyalar yaratildi. Endi navbat— aholi joylashuvi, aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy tashkil etish muammolariga keldi. Bu haqdagi ishlanmalar ham nemis olimi Valter Kristallerga tegishli. U 1930 — yillarda aqolining hududiy tarqalishi va joylanishi masalalarini o'rganib, o'zining «**Janubiy Germaniya markaziy o'rinlari**» nomli kitobini yozdi.

Markaziy o'rinlar turli yiriklikdagi shahar va boshqa aholi manzilgoxlari bo'lib, ular o'ziga xos ta'sir doirasi, xizmat ko'rsatish radiusiga ega. Ideal holatda har xil miqyosdagi markaziy o'rinlar geografik muxitda oltiburchak shaklga ega va ular asalarining uyasini eslatadi.

Kristaller uchun xam hudud barcha sharoitlar bo'yicha bir xil bo'lishi, ya'ni hudud tep —tekis, aholi, aholi manzilgoxlari, yo'l va boshqalar bir xil joylashgan. Ana shunday ideal manzaradan kelib chiqqan holda u o'zining ilmiy g'oyasini yaratdi. V.Kristaller nomi bilan «Markaziy o'rinlar», ierarxiya, shaharlar klassifikatsiyasi kabi tushunchalar, aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini joylashtirishga oid ilmiy fikrlar bog'liq. Boshqa, yosh va iste'dodli nemis olimi Avgust Lyosh o'zidan oldingi vatandoshlarining ilmiy ishlanmalarini umumlashtirib u (A.Veberning o'quvchisi edi), barcha xo'jalik tarmoqlarini joylashtirish to'g'risida ish olib bordi. A.Lyosh g'oyalarining mohiyati uning maxsus kitobida (ruscha nomi «**Geograficheskoe razmeshenie**

xozyaystva» — M. 1959) bayon etilgan. Kitobning asl nusxasi qo'lyozmasi 1940 yilda nashr qilingan.

A.Lyosh qishloq xo'jaligining areal, maydon sifatida, sanoatning esa nuqtasimon hududiy tashkil etish hususiyatlarini asoslab berdi. U birinchi bo'lib «bozor muhiti yoki makoni», «iqtisodiy landshaft» (hozirgi kunda — iqtisodiy rayon) tushunchalarini yaratdi va fanga kiritdi. Agar avvalgilar, xususan I.Tyunen va A.Veber aloxida korxonani, tarmoqni o'rgangan bo'lishsa, A.Lyosh ishlari barcha xo'jalik soxalarini qamrab oldi va o'z mohiyatiga ko'ra mikroiqtisodiy bozor munosabatlari, uning ta'sir doirasi xaqiqiy rayon tashkil qiluvchi omil ekanligi ta'kidlandi, matematik usullarni keng qo'lladi. Aynan ana shu tamoyillarni hozirgi kunda O'zbekistonni iqtisodiy rayonlashtirish masalalariga tatbiq qilish ahamiyatdan holi bo'lmasa kerak.

Iqtisodiyot nuqtai nazaridan uncha o'zlashtirilmagan, xo'jalik sig'imi past va hududlarni rivojlantirish va jonlantirish borasida **o'sish qutblari va rivojlanish markazlari** to'g'rsidagi nazariya ham katta ahamiyatga ega. Uning asoschisi frantsuz olimi Fransua Perrudir.

F.Perru «**Markaziy o'rinlar**» g'oyasidan kelib chiqdi, omillarni emas, tarmoqlarni rivojlanish hususiyati, harakatchanligi, atrofga ta'siri bo'yicha tabaqalashtirdi va ularni uch guruhga ajratdi. U eng avvalo xududiy qtisodiy munosabatlarda tengsizlik, nobarobarlikni tan oldi va mutloq jihatdan tenglikni amalga oshirish mumkin emasligiga to'la ishondi.

Perru fikricha, uchinchi guruh tarmoqlari tez, jadal rivojlanish, rayon hosil qilish saloxiyatiga, qobiliyatiga ega bo'lib, aynan ana shunday mintaqaviy iqtisodiyotni xarakatga keltiruvchi tarmoqlar rivojlanishi o'sish markazlarini tashkil qiladi. Markazlarning mustahkamlanishi, ularda turdosh korxonalarining ko'payishi, atrofga bo'lgan ta'sir doirasining kengayishi natijasida o'sish qugblari vujudga keladi.

O'sish qutblari g'oyasi shved olimi — Lund universiteti professori (Shvetsiya) T.Xagerstrandning yangiliklar liffuziyasi nazariyasiga o'xshab ketadi. Faqat muallif bu g'oyani ko'proq sotsial geografiya bo'yicha ishlab chiqqan.

Maxsus adabiyotlarda amerikalik U.Rostouning (XX asr, 58—60 — yillar) iqtisodiy rivojlanishning bosqichlari, stadiyalari, rus iqtisodchisi N.D.Kondratyevning 30 — yillarda ilmiy—texnika o'zgarishlariga asoslangan «**Uzun to'lqinlar**» nazariyasi mavjud. Biroq dunyo xo'jaligining uzoq muddatli rivojlanishi shkalasidagi o'rnini aniqlashda 1892-1928 yillarda rus iqtisodchisi N.D.Kondratyev tomonidan birinchi marta katta bosqichlar nazariyasi - «**Uzun to'lqin**»lar taklif etildi. Keyinchalik bu nazariya yanada rivojlantirildi va qisman dunyo xo'jaligi tadqiqotlarida keng qo'llanilmoqda.

N.D.Kondratyev nazariyasi va boshqa qator tadqiqotlar asosida dunyo xo'jaligi rivojlanishida 3 ta katta bosqichni - industriyalashgacha bo'lgan rivojlanish, industriyalash bosqichi, industriyalashdan keyingi rivojlanish bosqichini, uchta - birinchi, ikkinchi va uchinchi sanoat inqiloblarini hamda «**Uzun to'lqinlar**» davrlarini, ya'ni N.D.Kondrayev belgilagan besh davrni ko'rsatib o'tish mumkin.

Hunarmandchilik va manufaktura ishlab chiqarishi hukmronlik qilgan industriyalashgacha bo'lgan bosqichni boshlang'ich davr deb ataladi.

To'rtta «Uzun to'lqin»ga teng keluvchi birinchi va ikkinchi sanoat inqiloblari davrida quyidagilar yetakchi mavqega ega bo'ldilar. **Birinchi davrda** - tikuvchilik va hunarmandchilik; **ikkinchi davrda** - ko'mir ishlab chiqarish, qora metallarni eritish, tikuvchilik; **uchinchi davrda** - metallurgiya, kimyo va og'ir mashinasozlik; **to'rtinchi davrda** - avtomobilsozlik, elektronika, organik kimyo, mashinasozlikning turli tarmoqlari.

Ushbu to'rt davr industriyalash bosqichiga to'g'ri keladi. **Beshinchi davr** esa rivojlangan davlatlarda industriyalashdan keyingi rivojlanish bosqichiga to'g'ri keladi va uchinchi sanoat inqilobini anglatadi. Ushbu davrda elektronika, lazer texnikasi, murakkab kimyo, biotexnologiya va gen injineriyasi kabi tarmoqlar yetakchi mavqega ega bo'lishdi.

Har bir bosqich, sanoat inqilobi va N.D.Kondratyev davrlarining boshlanish va tugallanish vaqti keskin belgilab qo'yilmaydi. Ushbu masalada ilmiy-texnik progressning tezlashu vidan kelib chikuvchi noan'aviy yondashuv muhim ahamiyatga egadir. Ushbu yondashuvga asosan g'arbiy Yevropaning rivojlangan davlatlarida bu davrlarni quyidagicha belgilash mumkin. **Birinchi davr** - 1770-1830 yillar; **ikkinchi davr** - 1830-1880 yillar; **Uchinchi davr** - 1880-1930 yillar; **Turtinchi davr** - 1930-1970 yillar; **Beshinchi davr** - 1970 yildan hozirgi davrgacha.

Har bir davr uchun o'zining o'rtacha aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadi (o'zgarmas narxlar bilan), «texnologik narvon» pog'onalari hamda ishlab chiqarishning tashkiliy shakllari xosdir. Masalan, boshlang'ich davr uchun (aholi jon boshiga 50-80 AQSh doll. (1960 yil kursi bo'yicha) to'g'ri kelgan.

N.D.Kondratyev fikricha «Uzun to'lqinlar» endogen xarakterga ega, ya'ni u bozor iqtisodiyoti xo'jaligiga xos bo'lib, ushbu xo'jalikning o'z - o'zini tartibga solishi uchun sharoit yaratadi. Rivojlanishdagi ko'tarilish va pasayish davrlari tabiiy holdir, ularni oldindan bashorat qilish mumkin hamda ularga moslashish va ushbu bosqichlarni tashqi ta'sir, ya'ni davlat tomonidan boshqarish yo'li bilan tartibga solish mumkin. Mazkur mexanizmning bir ko'rinishi sifatida 30-yillarda J.M.Keyns tomonidan taklif etilgan va 1929-1933 yillardagi kapitalizm buhronidan so'ng qo'llanilgan ssuda foizi stavkalari yordamida tartibga solish uslubini ko'rsatish mumkin.

N.D.Kondratyev fikricha, taxminan 40-50 yil davom etadigan «uzun to'lqinlar» ning moddiy sabablari «kapitalning asosiy ne'matlari» ning o'zgarib turishi bilan bog'liqdir. Ushbu o'zgarishlardan uzoq, muddatli iqtisodiy mutanosiblikni buzuvchi hamda nisbatan osoyishta evolyutsion va ekstensiv rivojlanish bosqichlarini, revolyutsion va intensiv rivojlanish bosqichlari bilan almashtiruvchi ilmiy-texnika taraqqiyoti (progressi) alohida rol o'ynaydi.

Revolyutsion bosqichlarning boshlanishi dunyo xo'jaligining energetik, texnik va ishlab chiqarish asosi hamda hududiy tarmoq tarkibi va tashkiliy tuzilmasini keskin o'zgartirishga sharoit yaratuvchi yangiliklar majmuasini joriy etish bilan bog'liqdir. N.D.Kondratyev nazariyasi, boshqa tadqiqotchilarning

gipotezalaridan farq qilib, yangi «turki» boshlanishini bildiruvchi ichki va tashqi omillar mutanosibligi mavjudligiga e'tiborini karatadi.

Yangi to'liqin ekstensiv bosqichda keng tarqalgan texnologiyalarning ma'naviy eskirishi sababli uning rivojlanish cho'qqisiga erishilgan vaqtdan boshlanadi. Kapitalning to'planishi uning nisbatan qadrsizlanishiga olib keladi. Ssuda foizlari va foyda me'yorlari shu darajada pasayadiki, bu hol yangi texnika va texnologiyaga tavakkaliga investitsiya solishning samarliligini ta'minlaydi.

Katta hajmdagi yangi qurilishlar ko'lami yangi korxonalarining ishga tushishi, yangi tarmoqlarning yuzaga kelishi, bozorlarda yangi mahsulotlarni paydo bo'lishi va boshqalar ko'tarilish bosqichi boshlanganligidan dalolat beradi. Ko'tarilish jarayoni o'zining yuqori bosqichiga yetgandan so'ng kapital va yangiliklarning tadbiiq qilish zahiralari tugaydi va ekstensiv rivojlanish bosqichi boshlanadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, N.D.Kondratyev fikricha insoniyat hayotida daromad, qo'l mehnati va manufaktura muhim ahamiyatga ega.

Birinchi davr uchun - aholi jon boshiga 80-200 AQSh doll.daromad, mexanizatsiya, erkin raqobat va xususiy firmalar;

Ikkinchi davr uchun - aholi jon boshiga 200-700 AQSh doll. daromad ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirishning davom etishi va monopolizm;

To'rtinchi davr uchun - aholi jon boshiga 2000-4000 AQSh doll. daromad ishlab chiqarishda yuqoridagi jarayonlarning davom etishi va davlat monopolistik birlashmalarining rivojlanishi;

Beshinchi davr uchun - aholi jon boshiga 4000-20000 AQSh doll. daromad, muttasil avtomatlashtirish, transmilliy kompaniyalar va kichik firmalarning birikuvi xosdir.

Asta-sekin keskin raqobat kurashlari ostida, yuksalish va buhronlar sharoitida milliy va xalqaro mahsulotlar va fondlar birjalari tizimi shakllandi, busiz yirik ko'lamdagi xalqaro savdoni iqtisodiy faoliyatning asosiy shakli sifatida aksionerlik jamiyatlarini tashkil etish va kapitalni jalb etish aslo mumkin emas. Milliy xo'jaliklarning turli sur'atlarda rivojlanishi va umumiy rivojlanishdagi har xil sur'atlar mavjudligi qonuniyati N.D.Kondratyev davrlarining turli mamlakat va hududlarda «kapitalizmning notekis rivojlanishi» ga mos tarzda kechishda yaqqol namoyon bo'ldi va dunyo xo'jaligi tizimida bu turlicha nazariy va empirik tadqiqotlar ob'ektiga aylandi.

Savol va topshiriqlar:

1. Inson geografiasini fanining shakllanishida G'arbiy Yevropa mamlakatlarning o'rni.
2. XX asr boshlarida sanoat geografiasining poydevorini yaratilishi?
3. Britaniyada geografiya fanining shakllanishi haqida so'zlab bering?
4. Shvetsiyada geografiya ta'limini rivojlanishi haqida nimalarni bilasiz?
5. Harbiy geografianing rivojlanishini gapirib bering?
6. Siyosiy geografiya o'z ichiga nimalarni kamrab oladi?
7. Qaysi olim Rossiyani 2 marta rayonlashtirdi?
8. Sotsial-ijtimoiy geografianing ma'nosini izohlang?

9. Buyuk geografik kashfiyotlar haqida qanday ma'lumotlarni bilasiz?
- 10.P.P. Semyonov Tyan-Shanskiy, Konstantin Arsenevlar ilmiy faoliyatlari haqida so'zlab bering?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christion Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America.Green Edition. - 2012.
3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
4. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
5. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр.труды.–М., 1980.
6. Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
7. Жекулин В.С. Введение в географии. -Л.: ЛГУ, 1989.
8. Саушкин Ю.Г., Введение в экономическую географию. - М., 1970.
9. Солиев А.С Ўзбекистон географияси // Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. - Т.: Университет. 2014.
- 10.Назаров М.И., ТожиеваЗ.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.

5-MA'RUZA. XVIII–XIX ASRLARDA GEOGRAFIYA FANIDA IJTIMOY ILMIY YO'NALISHINI NAZARIYASINI SHAKLLANISHI

Reja:

1. Akademik ekspeditsiyalar.
2. Vasiliy Nikitich Tatishev. Immanuel Kant.
3. Tyunen – qishloq hujaligi shtandorti nazariyasining muallifi. Aleksandr Gumboldt – geografik-taqqoslash usulining asoschisi.
4. Karl Ritter – geografiya fanining nazariyotchisi va tashkilotchisi.
5. Konstantin Arsenyev. Pyotr Petrovich Semyonov Tyan-Shanskiy. Djordj Perkins Marsh va b.

Tayanch so'z va iboralar: *Antik davr, Falles, Aristotel va ularning geografik qarashlari, Ipak yo'li, Geografik kashfiyot, Temuriylar davri, «sanoat inqilobi» davri, FTI.*

Qadimgi yoki antik davr. Bu davr (er.avvalgi VII asrdan eramizning V asriga qadar) geografiya fanining shakllanish paytiga to'g'ri keladi. Misr, Yunoniston, Xitoy, Hindistonda yangi geografik g'oyalar paydo bo'lgan. Masalan, Yerning shar shaklda ekanligi g'oyasini dastlab Fales er.avv. VII asrda aytgan bo'lsa, shu fikrga Pifagor va uning shogirdlari (er. avv. VI-V asrlar), Aristotel (Arastu-er. avv. IV asr), Eratosfen (er. avv. III asr) va boshqalar qo'shilgan. Siriyalik Posidaniy (er. avv. II-I asr) Yerning sharsimonligiga asoslanib geografik zonallik g'oyasini

aytgan va 9 ta mintaqaga (zona) ajratgan (hozir 13 taga ajratiladi). Keyinroq Strabon (er. avv. II-I asr) sharsimon Yerda beshta mintaqa yoki zona bor deb hisoblab quyidagilarni yozib qoldirgan: “Yerda beshta zonlar farqlanadi. O’rtadagi zona eng issiq, chetdagilari esa juda sovuq (bular da yashab bo’lmaydi). Boshqa zonalarda yashashadi va bir xil yil fasllari bo’ladi. Lekin bir paytda emas. Ana shulardan bittasida antixatonlar yashasa boshqasida biz yashaymiz”.

Yer sharida quruqlik ko’pmi (Ptolemey) yoki suv ko’pmi (Gomer, Strabon) degan g’oya ham XIX asrning boshlariga qadar yechilmay keldi. “Janubiy Yer”ni izlash 1820 yilda Antarktidani kashf etish bilan yakunlandi va suvning ko’pligi isbotlandi. Yer yuzasining o’zgarib turishi haqidagi g’oya Garaklit (er. avv. 530-470 yillar) davridan to XIX asrning boshlariga qadar mavhum bo’lib keldi. Bu masalani 1912 yilda A.Vegener “Materiklar siljishi” asarida ilmiy asoslab berdi.

Yer yuzasining mukammalroq xaritasini Ptolemey (90-168y) tuzgan edi. Uni ko’p marotaba qayta chop etishgan. Masalan, Strabon shunday degan:”Yerning odam yashaydigan qismi oroldir, buni bizning sezgimiz va tajribamiz isbotlamoqda. Odam qadami yetib borgan hamma chekka joylarda, dengiz borki, biz ularni okean deb ataymiz”.

O’rta asrlar geografiyasi. O’rta asr (V-XVII asr)larda geografik kashfiyotlar davri bo’ldi, lekin ilmiy-amaliy g’oyalar bo’lmadi hisobi.

Normanlar (“Shimol odamlari”) Skandinaviyadan Oq, O’rta va Qora dengizga, Islandiyani o’z koloniyasiga aylantiradi, Grenlandiyaga ko’chib borishadi. Ulardan ota-bola Eyrik Rijiy Shimoliy Amerikani (1000 yillarda), “O’rmon mamlakatini”, janubroqda “Vina mamlakatini” (40⁰-45⁰ kengliklarga qadar borishgan) kashf etishadi. Arablar 711 yilda Pireney yarimoroligacha, Hind okeani bo’ylab Madagaskar oroligacha, Osiyoni janubdan aylanib o’tib Xitoygacha suzib borishgan. Yevropaliklardan birinchi bo’lib Marko Polo (oilasi bilan) Xitoy, Mongoliya, Janubiy Osiyo, Old Osiyo bo’ylab 45 yil sayohat qilib 1299 yila Venetsiyaga eson-omon qaytib keladi.

Buyuk ipak yo’lining geografiya fanining rivojlanishiga ma’lum darajada hissasi bor. Olimlarning hisoblariga qaraganda ipak yo’li er. avv. II asrdan boshlab tarmoqlanib ketgan. YuNESKO tomonidan nashr etilgan ipak yo’li tarmoqlari cho’li-biyobonlardan, baland qorli tog’ davonlaridan o’tgan. Yo’lning qishqi va yozgi variantlari bo’lgan. Yevropadan arzon dengiz yo’lining ochilishi munosabati bilan XU1 asrdan boshlab ipak yo’li o’z ahamiyatini qisman yo’qota boshladi.

O’rta asrlar davridan yashab ijod etgan buyuk allomalarimizdan M.Xorazmiy, Ibn Sino, Beruniy kabi vatandoshlarimizning jahon madaniyati va faniga qo’shgan hissasi beqiyosdir. Ularning ilmiy geografik merosi haqida H.H.Hasanov o’zining “Sayyoh olimlar” asarida zavq-shavq bilan tavsiflab bergan. Arifmetikaning asoschisi M.Xorazmiy o’lkamiz geografiyasining ham asoschisi hisoblanadi. Uning “Yer tasviri” nomli asari geografiyaning e’timologik ma’nosiga to’g’ri keladi. Unda geografik ob’ektlar: shahar va qishloqlar, daryo va ko’llar, dengizlar, aholi va ularning mashg’uloti haqida ma’lumot beradi. Turkiston o’lkasida ilk bor fanlar akademiyasining tashkil etgan, atlas tuzgan buyuk alloma hamdir.

Beruniy birinchi bo'lib shimoliy yarimsharlarning bahaybat (diametri 5 m) globusini yasadi, mineralogiya va geodeziya kabi fanlarga asos soldi. Daryolarning, umuman suv oqimining geologik (gidrogeologik) ishini tahlil qilib qonuniyat yaratdi. Keyinchalik **Beruniy qonuni** deb ataladigan bo'ldi. Uning mohiyati: Suv oqimi tashiyotgan yotqiziqning massasi uning tezligiga to'g'ri proportsionaldir.

Ibn Sino tib ilmining asoschisi bo'lish bilan bir qatorda, geografiya fanining rivojiga munosib hissa qo'shdi. "Tib qonuniyatlari" kitobining "Tabiat" bobida geografik ma'lumotlar, qimmatbaho toshlar, o'lka iqlimi, tabiati haqida qiziqarli fikrlar aytilgan.

Buyuk geografik kashfiyotlar davrining geografiya fanining rivojlanishida muhim o'rinni egallaganini alohida ta'kidlash lozim. Bu davrda (XV asrning oxiri va XVII asrning birinchi yarmi) misli ko'rilmagan geografik o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bularga g'arbiy X.Kolumbning Markaziy Amerika, Janubiy Amerika sohillariga qilgan sayohatlari (1492-1504 y), Portugaliyadan Vasko da Gamaning Hindistonga (Kallikut shahri, 1497-1498y), Mangellanning Dunyo okeani bo'ylab sayohati (1519-1522) tegishli. Sayohatchilarning asosiy maqsadi bitta bo'lgan: dengiz yo'li orqali dunyoning eng boy va ko'rkam joyi Janubiy Osiyo (Hindiston, Indoneziya)ga borish edi.

Temuriylar davrida Turkiston geografiya fani yozma tavsif uslubida rivojlandi. Ayniqsa Boburning shoh asari "Boburnoma" har qanday maqtovg'a sazovordir. Unda tog' va tekisliklar, daryo va ko'llar, dengizlar, o'simliklar va hayvonot olami, iqlimi, aholining urf-odatlarini, madaniyati, shug'ullanadigan yumushlari mohirona jonli tavsiflanadi. Boburni mashhur sayyoh-geograf, haqiqiy alpinist deb atash mumkin. U Hindistonga yurish qilganda baland qorli tog'larni oshib o'tgan. O'zi yurgan, ko'rgan va bilganlarni haqqoniy bayon qilgan. Shu asosda H.H.Hasanov "Boburni tasavvurida Farg'ona vodiysi" kabi xaritalarini bemalol qiynalmasdan chizganlar.

Temuriylar davrida yashagan Ali Qushchi, Qoshg'ariy, no'malum muallif yozgan asar, M.Ulug'bek, A.Samarqandiy singarilarning ijodida geografiya va unga turdosh fanlar to'g'risida qiziqarli fikrlar berilgan.

Geografiya fanining g'urkirab rivojlanishidagi yangi davr ikki asr davom etadi (XVIII asr boshlaridan hozirgi paytgacha). Ayniqsa XVIII-XIX asrlarining tutash qismida kapitalistik ishlab chiqarish tizimining takomillashi bilan bog'liq kashfiyotlar geografiya fanining taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etdi. Jumladan, 1785 yilda Kartrayt to'quv stanogini kashf etdi va bu o'z navbatida Angliya koloniyalaridan paxta olib kelish kuchaydi, Angliyada po'lat eritish 1870 yilga nisbatan yuz barobar oshdi. 1784 yilda Uatt bug' bilan ishlaydigan mashinani (Rossiyada 1764 yilda Polzunov) ixtiro etdi, 1803 yilda birinchi paroxod qurildi, 1825 yilda birinchi parovoz ishga tushdi.

Niderlandiyalik geograf Bernard Vareniy (1622-1650) va buyuk fizik I.Nbyuton (1642-1727) geografiya faniga salmoqli hissa qo'shgan olimlardan hisoblanadi. B.Veraniy mashhur "Umumiy geografiya" darsligini yozgan. Nbyuton shu darslik bo'yicha ma'ruzalar o'qigan va ikki marotaba qayta nashr (1672 va 1681y) ettirgan. Rus tiliga 1718 yilda Petr 1 buyrug'iga binoan tarjima

qilingan. Kitob uchta “kitobchaga” va qirqta bobdan iborat bo’lib, Yer yuzasini, qonuniyatlarni, Yerning qattiq, suv va havo qobig’ini tavsiflaydi, geografik zonalar (ikkita bobda)ni ta’riflaydi. U Yer yuzida uchta zonani - issiq (torrida), sovuq (frigida) va mo’'tadil (temperata) mintaqa(zona)larni ajratadi. Vareniy tomonidan uch yuz yil avval aytgan g’oyalar hozir ham zamonaviydir.

Rossiyada geografiyaning ravnaq topishiga V.N.Tatishev (1686-1750) bilan M.V.Lomonosov (1711-1765) munosib hissa qo’shdilar. Tatishev rahbarligida Sibir va Rossiyaning geografiyasiga tegishli “Katta chizma kitobi”(1745y) nashr etildi. Nyuton dunyoni ilohiy kuch yaratgan deb hisoblagan bo’lsa, Lomonosov tabiat qonunlari asosida barpo bo’lgan deb hisoblaydi. Lomonosov taklifi bilan Rossiyaning turli qismlariga tegishli atlaslar tuzildi. Lomonosov loyihasiga binoan 1755 yilda birinchi rus universiteti -Moskva Universiteti tashkil topdi.

Nemis faylasufi va geografi Immanuel Kant (1724-1804) o’zining mashhur kosmogonik kontsepsiyasini yaratdi. U Kenigsbur universitetida qirq yil davomida geografiya professori bo’lib hisoblangan. Kant geografiyasida tabiat komponentlari (odam ham) haqida ma’lumot beriladi. Uningcha odamzod tabiat sirlarini qanday bo’lsa shundayligicha to’liq bilishga qodir emas. Odamzod faqat aql-zakovoti doirasidagina fikr yurita olishi mumkin. Uning shunday ishlari bor:”Siz menga faqat materiyani bering, men undan Sizga undan butun dunyoni yaratib beraman”. Darhaqiqat u Quyosh sistemasining paydo bo’lishini (Dekart singari) changsimon tumanliklarning quyushlashuvidan hosil bo’ladi degan fikri avliyolarcha bashorat edi. Ikkinchidan u Olam issiqlik (energetik) halokat yoqasiga tabora yoqinlashmoqda degan. Quyosh sovuydi. U vaqt kelganda o’chadi degan fikrlarni aytgan.

Buyuk geograflardan biri (nemis) Aleksandr Gumbol’t (1769-1859)dir. Uning nisbati “quruqlikdagi Magellan”. U Janubiy, Markaziy va SHimoliy Amerika, Yevropa, Rossiya, O’rta Osiyo (Turkiston), Oltoy o’lkalarida bo’lgan. Botanik Bonplan bilan birgalikda 6000 o’simlik turidan gerbariy to’plagan. Hozirgi biogeografiya, geomorfolgiya, iqlimshunoslik, gidrogeologiya kabi fanlarga oid qiziqarli ma’lumotlarni bevosita dalada to’pladi va tahlil qildi, umumgeografik xulosalar yaratdi.

Charlz Darvin (1809-1882) birinchi navbatda geograf-sayyoh bo’lgan. U “Bigl” kemasida besh yillik dunyo sayohatini o’tagan. U organik dunyoning evolyutsion qonuniyatini yaratdi. Charlz Lyayel esa noorganik dunyoning evolyutsion qonuniyatini shunga asoslanib tuzdi.

Geografiya tarixining umumlashtiruvchi bosqichida yashagan K.Ritter (1779-1859) geografiya tarixida chuqur iz qoldirgan buyuk shaxslardan biri. Uning kapital asari “Umumiy yer bilimi”. U singari birorta olim qiyoslash, hodisalar o’rtasidagi o’zaro bog’liqliklarni tavsiflash, geografik kontsepsiyaning birligi, narsa va hodisalarni mohirona yozishda undan o’tadigan bo’lmagan. Osiyo tavsifiga tegishli beshta tomni P.P.Semenov (Semenov-Tyanshanskiy) rus tiliga tarjima qilgan bo’lib Ritter to’g’risida shunday iliq so’zlarni gapirgan: “Umumiy yer bilimi haqidagi fanlarning o’lmas siymosi”. Ritterning ikkinchi asari universitet talabalariga mo’ljallangan “Umumiy yer bilimi” kursi bo’lgan.

Ritterning asosiy g'oyasi: "Geografiya (ya'ni umumiy yer bilimi) jami Yerni o'rganadi. Uning tabiati - birlikda bo'lib, yevropaliklarning farovonligi uchun yaratuvchi tomonidan bunyod etilgan".

A.Gettner (1859-1941) singari geografiya fanining sof hududiy (xorologik) mohiyatini uzluksiz targ'ib etgan tadqiqotchi bo'lmagan. Lekin u geografiya bilan tarix fanini bir-biriga yaqinlashtirish mutlaq mumkin emas deb Kant g'oyasini yoqlab chiqadi.

Frantsuz geografi (revolyutsioneri) Eliza Reklyu (1830-1905) uch tomli geografik asarlar yozgan. ("Zemlya", 1867 y.- 6 tomli, "Yer va el", 1876- 1895y.- 19 tomli, "Inson va Yer", 1905-1908 y.- 6 tomli) U "Inson va Yer" asariga epigraf tariqasida quyidagi go'zal iborani yozgan:"Geografiya po otnosheniyu k cheloveku ne chto inoe, kak Istoriya v prostranstve, tochno tak je, Istoriya yavlyaetsya geografiey vo vremeni". Mazmuni: "Geografiya insonga nisbatan makondagi Tarixdan bo'lak narsa emas, Tarix esa o'tmish geografiyasidir". Reklyu "geografik muhit" tushunchasini ko'p ishlatgan.

Ruslarning dunyo aylanasi bo'ylab qilgan sayohatini I.F.Kruzenshtern va Yu.F.Lisyanskiy ekspeditsiyasi (1803-1806 y) boshlab berdi. Rus dengizchi sayyohlaridan O.E.Kotsebu, F.P.Litke, O.S.Makarov, N.N.Mikluxo-Maklay, I.M.Simonov va boshqalar okean va undagi orollarni o'rgangan. 1845 yilda birinchi bor Rus geografiya jamiyati ta'sis etildi. Geografiya jamiyatining "Oltin davri" XIX asrning oxirgi choragiga to'g'ri keladi. Bu davrda N.M.Prjevalskiy, G.N.Potanin, M.V.Pevtsov va boshqalar, Markaziy Osiyoni tekshirdilar. Nazariyotchi geograflardan iqlimshunos A.I.Voekov, geodezist A.A.Tillo, muz davrining tadqiqotchisi P.A.Kropotkin, biogeograf N.A.Severtsev, geologlardan I.M.Mushketov va V.A.Obruchevlarni alohida eslatib o'tish joiz.

D.N.Anuchinning (1843-1923) Moskva geografiya maktabi 1884 yilda Moskva Davlat Universitetida shakllandi. Olim kafedrani boshqardi va "Umumiy yer bilimi" kursini o'qida. Uningcha geografiya "Yer yuzasining tabiatini o'rganishi lozim. U geografiyani ikki qismga: umumiy yer bilimi va o'lkashunoslikka ajratdi. Birinchisi Yer yuzasidagi tabiiy geografik komponentlar majmuasini, ikkinchisi tabiiy kompleksini odam bilan birgalikda o'rganadi.

V.V.Dokuchaevning (1846-1903) Peterburg maktabi geografiya nazariyoti va amaliyotini rivojlantirdi. Tuproqshunoslikka asos soldi. "Tuproq-landshaftning ko'zgusi" degan edi olim. Tabiat zonalari haqidagi ta'limotni yaratdi.

Yangi va eng yangi davr geografiasining asosiy xususiyatlari. Bu davrda geografiya fanining rivojlanishi davr (xalq xo'jaligining) talabidan kelib chiqdi. Ayniqsa texnika va ilm-fanning taraqqiyoti ijobiy ta'sir etdi.

Geografiya majmuali fanlar tizimiga aylandi. Ham iqtisodiy, ham tabiiy geografiya barobariga rivojlandi. Bu borada iqtisodiy geograf N.N.Baranskiyning xizmatlari katta.

Tabiiy geografiya rayonlar va komponentlarni o'rganish yo'nalishlari bo'yicha rivojlana boshladi.

Geografik ilmiy tadqiqot institutlari va tashkilotlari tashkil topdi. Natijada fanning ilmiy-nazariy, metodologiyasi va amaliy asoslari bo'yicha tizimli ishlar olib borish yo'lga qo'yildi. Tadqiqotlar geografiya fanini turdosh fanlarga yanada

yaqinlashtirdi. Jumladan fizika, kimyo, biologiya, astronomiya, geologiya va boshqalar bilan. Masalan, V.I.Vernadskiy va uning o'quvchisi B.B.Polinov, keyinchalik B.P.Perelman landshaftlar geokimyosini, V.V.SHuleykin landshaftlar fizikasini rivojlantirdilar. A.A.Grigoryev zonallik qonuniyatida issiqlik va namlikning nisbatining ahamiyatini asosladi.

Paleogeografik, biogeografik (V.N.Sukachev), okeanografik (L.A.Zenkevich), landshaftshunoslik (L.S.Berg, N.A.Solntsev) yo'nalishlari jadal suratlar bilan rivojlandi.

Tabiiy geografiya hozirgi paytda xalq xo'jaligining turli tarmoqlariga xizmat qilmoqda. Jumladan, mustaqil O'zbekistonda geografiya fani komponentlarni tadqiq etish va tabiatni kompleks (landshaft) o'rganish yo'nalishlarida rivojlanmoqda. Tabiiy geograflar geosistemalarning o'tmishi, hozirgi holati, istiqboldagi taraqqiyotini o'rganish, imkoniyatini baholash, rivojlanishini boshqarish kabi dolzarb muammolar ustida ishlamoqdalar.

Bu borada professorlardan N.A.Kogay, L.N.Babushkin, A.A.Rafiqov, A.Abdulqosimov, L.Alibekovlar, dotsentlardan SH.S.Zokirov, P.Gulomov, A.Zaynutdinov, I.K.Nazarov, I.Hasanov, A.Sultonov va boshqalar samarali mehnat qildilar. Geografiya tarixini mukammal bilgan nazariyotchi olimlardan prof. R.U.Raximbekov, A.G.Azatyev, dotsent A.L.Yugaylarning xizmatlari katta.

Iqtisodiy geografiyaning asoslari va dolzarb muammolari V.M.Chetirkin, Z.M.Akromov, K.I.Lapkin, A.Ro'ziyev, K.Abirqulov, O.Abdullaev O.Otamirzayev, A.Soliyev, A.Qayumov, Sh.Azimovlarning ishlarida ko'rilgan. Sanoat geografiyasi, mineral xom ashyo resurslaridan foydalanish, sanoat tuguni va ishlab chiqarish majmualarining shakllanishi yuzasidan Sh.N.Zokirov, A.Jalilov, G'.Xolmatov, U.Sodiqov, X.Mamatqulov, I.Toirov, M.Gapirov, F.Obidov, S.Haydarov, X.S.Mirzaaxmedov, B.Kalonov, Yu.Ahmadaliyev, Yu.Salomov, L.Erdonovlar tadqiqot olib borishgan. Alohida viloyat va kichik hududlar xo'jaligi F.Muqminov, E.Tog'ayev va boshqa mutaxassislar faoliyatida o'z ifodasini topgan. Shu bilan birga respublikamizda ilk bor aholiga xizmat ko'rsatish geografiyasi bo'yicha M.Nazarov va G.Bekbulatova, fan va ilmiy tadqiqotlar geografiyasiga oid H.Nazarova, tibbiyot geografiyasi yuzasidan N.Komilovalarning xizmatlari katta.

Savollar va topshiriqlar

1. Yerdagi insonning tarqalishini tushuntiring?
2. Tayyor ne'matlarni yig'ib oluvchi xo'jalikdan ishlab chiqarishga o'tish davrini izohlang?
3. Agrar inqilob va uning oqibatlarini tushuntiring?
4. Geografik mehnat taqsimotining shakllanishi qanday o'zgarishlarga olib keldi?
5. Osiyo, Afrika va Yevropa mamlakatlarida shaharlarning vujudga kelishi va ilk tsivilizatsiyalarning shakllanishiga sababni tushuntiring?
6. Buyuk Ipak yo'lining O'rta Osiyoning rivojlanishidagi roli.
7. Jahon bozorining shakllanishi.

8. Yevropa mamlakatlarida sanoat inqilobi va uning turli mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri.

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christion Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America.Green Edition. - 2012.
3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
4. Солиев А.С.,Маҳмадалиев Р.Иқтисодий ва ижтимоий география асослари.-Т.,2005
5. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
6. Солиев А. Танланган асарлар (Избранные труды). Т. 2019, Мумтоз сўз, 23,5 б.т
7. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
8. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
9. Асанов Г.Р.Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
10. Анна Батимер. Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
- 11.Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр.труды.–М., 1980.
- 12.Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
- 13.Жекулин В.С. Введение в географии. -Л.: ЛГУ, 1989.
- 14.Ўтаманов Ш. Inson geografiyasi (ma'ruzalar matni). Namangan. 2017.
- 15.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. I: Общая характеристика мира. Москва, Дрофа, 2008, 4-е изд., 495 стр.
- 16.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. II: Региональная характеристика мира. Москва, Дрофа, 2009, 4-е изд., 480 стр.
- 17.Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарқ”, 2019. 264 б.
- 18.Назаров М.И., ТожиеваЗ.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.
- 19.Экономическая, социальная и политическая география: мир, регионы, страны. Под. Ред. И.А.Родионовой. М.:Экон.-Информ., 2008.
- 20.www.bearingpoint.uz
- 21.www.Ziyo.net
- 22.www.bearingpoint.uz

23. www.gwpcacena.org

24. www.Ziyo.net

25. www.geogr/msu.ru

6-MA'RUZA. INSON VA TABIAT O'ZARO TA'SIRI HAQIDA YONDASHUVLAR VA MINTAQAVIY TADQIQOTLAR

Reja:

1. Tabiiy sharoit haqida tushuncha.
2. Tabiiy shart-sharoitlarning insonlar hayoti va xo'jalik faoliyatiga ta'siri.
3. Tabiiy resurslarning asosiy turlari va ularning klassifikatsiyasi.
4. Qayta tiklanadigan va tiklanmaydigan resurslar.
5. Tabiiy resurslarga iqtisodiy baho berishning nazariy asoslari.
6. Landshaftlar va ularni iqtisodiy geografik o'rganish.

Tayanch so'zlar: resurs, tabiiy resurslar, tabiiy muhit, tugaydigan va tugamaydigan resurslar, tiklanadigan va tiklanmaydigan resurslar, iqtisodiy landshaft.

Tabiiy omillar tushunchasi o'z tarkibiga tabiiy shart-sharoitlar, landshaftlarning barqarorligi va ekologik holatni oladi.

Tabiiy shart-sharoit hududlarning tabiiy muhiti komponentlarining asosiy xususiyatlarini aks ettiruvchi muhim tabiiy tavsiflar majmuasidir. Tabiiy shart-sharoit to'g'ridan-to'g'ri aholining hayotiga va xo'jalik faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Aholining joylashuvi, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi va joylashishi, ixtisoslashuvi ham tabiiy shart-sharoitga chambarchas bog'liqdir.

Tabiiy muhit komponentlariga iqlim, geologik muhit, yer usti va yer osti suvlari, yer, biota kiritiladi. Tabiiy shart-sharoitni turli komponentlari bo'yicha tadqiq qilishda landshaftlarni baholash muhim o'rin tutadi.

Hududlarning tabiiy shart-sharoitlari ularning qaysi tabiat mintaqasida, hududlarda (muayyan tabiat landshaftida) joylashganiga qarab ajratiladi va bu tushunchalar:

Tabiiy hududlar – bu yer ustining yirik geografik qobig'i bo'lib, ularni quyosh radiatsiyasining miqdori, namlik, tuproq, hayvonot va o'simlik olamining turi kabi umumiy xususiyatlar birlashtiradi. Tabiat mintaqalarini ajratishda issiqlik va namlik asosiy o'rin tutadi.

Tabiiy landshaftlar – hududiy birlikning tabiiy mintaqalarga nisbatan ancha kichik toifasidir. Shuningdek, geografik qobiqning muayyan qonuniyatlarga ega bo'lgan bir xildagi qismlaridir. Tabiiy landshaftlardan tashqari antropogen yoki madaniy landshaftlar mavjud. Oxirgi yillarda lug'atlarda siyosiy, konfessional xo'jalik landshaftlari terminlari paydo bo'lishiga hududlardagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar va o'zgarishlar sabab bo'lmoqda.

Landshaftlarning muhim xususiyatlarni shakllantiruvchi omillar tashqi (kosmik va geodinamik) va ichki (alohida tabiiy komponentlarning o'zaro harakati jarayonida yuzaga keluvchi) omillarga bo'linadi. Shuningdek, landshaftlarni shakllantiruvchi omillarni “zonal” (iqlim, tuproq, o'simlik) va “azonal” (relief,

geologik tuzilish) omillarga ajratiladi. Boshqaruvda, umuman hududlar siyosatida landshaftlarga isonlar hayoti va xo'jalik faoliyatining tabiiy asosi sifatida qaraladi.

Oxirgi yuz yillikda, ayniqsa aholi zich joylashgan hududlarda antropogen manzaraning shakllanishi keng tus oldi. Chunki, inson relefga bevosita ya'ni to'g'ridan-to'g'ri (tog'-kon ishlari, suv qurilishi va hokazolar) va bilvosita ya'ni tabiiy muhitning komponentlari orqali ta'sir qiladi. Misol uchun savannalarda o'rmonlarning kesib yuborilishi, cho'llanish jarayonlarining kuchayishiga va shamol ta'sirida shakllanuvchi relief shaklining rivojlanishiga olib kelmoqda.

Hududlarning muhandislik-geologik sharoitlari yer po'stlog'ining yuqori gorizont dinamikasi qurilishi tarkibini insonning xo'jalik faoliyati bilan bog'liq holda ifodalaydi. Injenerlik-geologiyasi gruntlarda (tog' jinslari), qurulishlarda va turli inshootlarni qurishda yuz beradigan hodisa va jarayonlarni oldindan bashorat qiladi. Injenerlik-geologik tadqiqotlar asosida turli xil ob'ektlarni joylashtirish uchun eng qulay joylar aniqlanadi, tog' ishlarining qurilish ishlari jarayonida mustahkamligi, suv ombori qurilganidan keyingi sohilning qanday o'zgarishi, damba mustahkamligi kabilar hisob-kitob qilinadi. Bu omilni hisobga olish xo'jalik faoliyatining barcha sohalari, ayniqsa, shahar qurilishi, transport va gidro texnika qurilishlar uchun juda muhim hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari uchun tuproq sharoitlari juda ahamiyatlidir. Tuproq – tabiatning o'ziga xos qismi bo'lib, u yer ustki qatlamining havo, namlik, biota ta'siri ostida o'zgarishi oqibatida shakllanadi. Tirik va o'lik tabiatning barcha xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Tuproqning boyligi uning hosildorligi, serunumligi bilan ifodalanadi. Hosildorlik tuproqning o'simlikni zarur namlik va moddalar bilan ta'minlash hamda hosil olishga sharoit yaratib berish qobiliyatidir.

Biota deganda tabiiy fanlarda ma'lum bir hududda yashovchi tirik organizmlarning jamlanishi tarixi, Shuningdek, o'simlik va hayvonot dunyosining bir butunligi tushuniladi. Hududning tabiiy sharoitlariga o'simliklar va hayvonat olamini baholash ham kiradi. Hayvonot olami (zootsenoz) – bu ma'lum bir hudud doirasida yashovchi hayvonlar jamlanmasidir. O'simlik olami (fitotsenoz) esa ma'lum bir hududning o'simliklari qoplami.

Tabiiy shart-sharoitlarning insonlar hayoti va xo'jalik faoliyatiga ta'siri. Tabiiy shart-sharoitlar aholi kundalik hayotiga har tomonlama, xususan insonlarning mehnati, dam olishi, salomatligi, yangi, qulay va noqulay sharoitlarga moslashu vchanligiga ta'sir ko'rsatadi.

Tabiiy shart-sharoitni baholash uni inson uchun qulayligi darajasi bilan aniqlanadi. Uni o'lchash uchun o'ttizga yaqin ko'rsatgichdan foydalaniladi (iqlim davrining davomiyligi, iqlim namligi, harorat, shamol, tabiiy zararlanish o'choqlarining mavjudligi va hokazo).

Qulaylik darajasiga qarab quyidagilar ajratiladi:

– o'ta noqulay hududlar (qutbiy hududlar, baland kengliklarning tog'li rayonlari va hokazo);

– noqulay hududlar – qattiq tabiiy sharoitli, aholi hayoti uchun kam foydali hududlar (Arktika cho'llari, tundra, yarim cho'llar, baland tog'li hududlar);

– sharoiti cheklangan hududlar – ko'chmanchi aholi uchun cheklangan tabiiy sharoitli hududlar;

– o'rtacha qulaylikka ega hududlar – doimiy aholi shakllanishi uchun arziyas to'siqlar bo'lgan hududlar;

– qulay hududlar – aholi hayot faoliyati uchun ideal tashqi muhit sharoitiga ega bo'lgan hududlar.

Tabiiy shart-sharoit tushunchasi o'z-o'zidan u yoki bu xo'jalik faoliyati ko'rinishini nazarda tutadi. Aynan tabiiy shart-sharoitlar insonlar xo'jalik faoliyatining xilma-xilligini, alohida hududlarning tarmoq jihatdan ixtisoslashuvini, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sur'atlarini oldindan belgilab beradi.

Ayniqsa, mamlakatlar iqtisodiyotning qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi va suv xo'jaligi kabi tarmoqlari uchun tabiiy sharoitlar birinchi darajali ahamiyatga egadir. Ularning rivojlanishi to'g'ridan-to'g'ri tuproqning unumdorligi, iqlim va hududning suv bilan ta'minlanishi bilan bog'liq. Shuningdek, transport va xo'jalikning boshqa sohalari ham tabiiy shart-sharoit ta'siri ostida bo'ladi.

Ma'lumki, foydali qazilmalarni qazib olishda ularning zaxiralari va sifat xususiyatlarigina emas, balki qazilmaning tannarxi, qazish usuli miqyosiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiluvchi yer sathiga chuqur yoki yaqin joylashish sharoiti ham hisobga olinadi. Amaliyotda tog' sanoatida ko'pincha shunday bo'ladiki, eng qimmat emas, arzonroq, ammo qulay tabiiy sharoitda joylashgan konlar ko'proq foyda keltiradi.

Qurilishning barcha turlari tabiiy sharoitga bog'liq bo'ladi. Hududning tabiiy ko'rsatkichlari shahar kommunal xo'jaligini tashkil qilishga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Issiqlik, suv ta'minoti, kanalizatsiya, uylarni isitish va yoritish tizimi va ularning qurilish harajatlari iqlim hamda muhandislik-geologik sharoitlarga bog'liq holda farqlanadi.

Qishloq xo'jalikgi uchun tabiiy sharoit alohida ahamiyatga ega. Agar sohaning ixtisoslashuvi va samarasi jumladan, O'zbekiston uchun to'g'ridan-to'g'ri tuproqning tabiiy unumdorligi, iqlim, hududning suv tizimi bilan bog'liqdir. Turli ekinlarni yetishtirish va qishloq xo'jaligi hayvonlarini ko'paytirish agroiklim sharoitlari muhim ahamiyatga ega. Iqlim sharoitlarini qishloq xo'jalikgi ishlab chiqarishiga ta'sirini agroiklim ko'rsatkichlari orqali miqdoriy ifodalash mumkin. Agroiklim qonuniyatlarini o'rganish mamlakatlar milliy iqtisodiyotini agrar sohasini boshqarish uchungina emas, balki iqtisodiy-siyosiy tahlil uchun ham g'oyat zarurdir.

Tabiiy sharoitning insonlar hayotiga salbiy ta'sirini ham kuzatish mumkin. Tabiiy ofatlar – tabiiy sharoitning maxsus shakli bo'lib u yoki bu joyning noxush va xavfli hodisasidir. Maxsus adabiyotlarda tabiiy ofatlar tushunchasi kutilmagan holatlarni keltirib chiqaruvchi xavfli tabiat hodisasi sifatida tavsiflanadi. Kutilmagan holatlar deganda muayyan hududda tabiiy ofat yoki texnik avariya tufayli me'yordagi insonlar hayot faoliyati sharoitlarining buzilishi, sezilarli moddiy yo'qotishlar, insonlar salomatligi va atrof-muhitga yetgan zararlar, o'lim oqibatida yuzaga kelgan favqulodda vaziyatga aytiladi.

Keng tarqalgan va inson hayoti uchun xavfli bo'lgan tabiiy ofatlarga yer qimirlashi, suv toshqini, bo'ron, dovul, qor ko'chkilari va tuproq (tog') surilmalari,

vulqonlar, torf va o'rmon yog'inlari, qyun, yer cho'kishi, tsunami hodisalari kiradi. Tabiatning noxush hodisalariga qurg'oqchilik, muzlash, qattiq sovuq, chaqmoq, kuchli va uzoq davom etuvchi sel-yomg'irlar, do'l kabilarni misol qilib ko'rsatish mumkin.

Noxush va xavfli hodisalarning barcha ko'rinishlari gidrometereologik va geologik-geomorfologik turlarga ajratiladi. Kamroq tarqalganlari orasida quyoshli kosmik (magnit bo'ronlari, meteoritlarning qulashi), biogeoximik (tuproq sho'rlanishi, biologik yemirilish-eroziya) va biologik (qishloq xo'jaligi zararkunandalarining ko'payib ketishi) kabi xodisalar mavjud. Ularning ba'zilari to'satdan qisqa vaqt ichida yuz beradi (chigirtka bosishi, kolorado qo'ng'izi va boshqalar) va ko'plab moddiy yo'qotishlardan tashqari hatto insonlarning o'limiga ham olib keladi. Boshqalari, misol uchun suv toshqini, tuproq yemirilishi uzoq davom etadi va insonlar o'limi hamda katta moddiy zarar yetkazishi bilan ajralib turadi.

Sel – tabiatda tez-tez sodir bo'lib turadi. Yer sharining 3/4 qismiga tahdid soladi. Odatda tog'larda qorlarning tez erishi bilan bog'liq mavsumiy suv toshqinlari kuzatiladi. Ma'lum sharoitlarda bunday toshqinlar 1998 yilda Yakutiyaning Lena daryosida sodir bo'lgani kabi tabiiy ofatga aylanib ketishi mumkin.

Kuchli jala yomg'irlari ham katta-katta falokatlarga sabab bo'lib turadi. Misol uchun 1911 yilda Fillipinda sutkasiga 1168 mm, 4 kunda 2233 mm yog'in yoqqan. (Taqqoslash uchun uchun bu Moskvaning yillik o'rtacha yog'in miqdori darajasidan deyarli 4 barobar ko'pdir).

Xitoyning yirik Xuanxe daryosi o'zining halokatli sellari bilan ayniqsa, mashhur. Daryo vodiysida 80 mln.dan ortiq aholi yashaydi. Insoniyat tarixidagi eng fojeali rekord ham shu daryoga tegishlidir. 1887 yilning kuzida Xuanxe suvi 20 metrdan ziyod ko'tariladi. 300 ta aholi punktlari suv ostida qoladi. 2 mln. kishi halok bo'lgan. Ulardan yetgan moddiy zarar ham nihoyatda katta. Sellardan himoyalashning eng muhim va samarali vositasi ularni oldindan bashorat qilishdir. Suv toshqinidan faol (to'g'onlar qurish, ko'llar, ariqlarni boshqarish) va passiv (evakuatsiya, ko'chib o'tish) himoyalash mumkin.

Yer qimirlashi – geologik tabiiy ofatlarlarning biri. Ularning oqibatida har yili 10 mln.dan ortiq odam halok bo'ladi. Moddiy zarar esa yiliga o'rtacha 400 mln. dollarni tashkil qiladi. Zilzila yer po'stlog'ining muttasil tebranishi va seysmik to'lqinlarning urilishi oqibatida yuzaga keladi. Tabiiy zilzilalardan tashqari inson faoliyati tufayli (neft va tabiiy gaz qazib olish, yirik suv omborlarini suvga to'ldirish, katta kar'erlar hosil qilish va boshq.) vayron qiluvchi zilzilalar ro'y berishi mumkin.

O'zbekistonda zilzilaning kuchini ko'rsatuvchi 12 balli shkala qabul qilingan. 6 balli zilzilalar g'ishtli va toshdan qurilgan binolarga 1-darajali zarar yetkazadi. Yerda 1 sm gacha yoriqlar paydo bo'lishi, ba'zi hollarda tog'li hududlarda ko'chkilar sodir bo'lishi ham mumkin. 10 balli yer qimirlashida binolarning 75 foizi qulaydi, shuningdek ba'zi to'g'onlar va ko'priklar vayron bo'ladi, temir yo'llar chalkashib ketadi va boshqalar.

Tabiiy resurslar – tabiat elementlari bo'lib, ijtimoiy ishlab chiqarishning

hozirgi rivojlanish darajasida jamiyat ehtiyojlarini qondirishda foydalanilayotgan (yoki foydalanishi mumkin bo'lgan) tabiiy sharoitlar majmuasining bir qismi, tabiiy muhitning muhim komponentlari hisoblanadi. Ushbu resursalar tabiatdan foydalanishning bosh ob'ekti bo'lib, ular foydalanishga va qayta ishlash jarayonlariga jalb etiladi. Tabiiy resurslardan foydalanish bilan bir qatorda ularni muhofaza qilish va saqlashga (tabiatni muhofaza qilish muammolarining hal etishga) yo'naltirilgan faoliyat yonma-yon ro'y beradi.

Tabiiy resurslarni paydo bo'lishining tabiiy jarayon ekanligini va uning ulkan iqtisodiy ahamiyatini hisobga olib, quyidagicha klassifikatsiya ishlab chiqilgan:

1. Tabiiy (genetik) klassifikatsiya – tabiiy resurslarning tabiiy guruhlarga ko'ra klassifikatsiyasi: mineral (foydali qazilmalar), suv, yer (shu jumladan tuproq), o'simlik (shu jumladan o'rmon), hayvonot dunyosi, iqlim resurslari, tabiiy jarayonlar energiyasi resurslari (quyoshning nur sochishi va issiqligi, yerning ichki energiyasi, shamol energiyasi va boshqalar). O'simlik va hayvonot dunyosi resurslarini biologik resurslar deb ham yuritiladi.

2. Tabiiy resurslarning ekologik klassifikatsiyasi – ularning tugashi va tugamasligiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi.

Tugamaydigan tabiiy resurslar – hozir va yaqin kelajakda inson tomonidan o'zlashtirish natijasida tugamaydigan resurslar (quyosh energiyasi, yerning ichki energiyasi, suv va havo energiyasi).

Tugaydigan tiklanmaydigan tabiiy resurslar mavjud zahiralari turli maqsadlarda uzluksiz ishlatilishi natijasida tugaydigan va keyin tiklanmay qoladigan resurslardir. Mineral resurslar ana shunday resurslar jumlasiga kiradi.

Tugaydigan tiklanadigan tabiiy resurslar – ma'lum vaqt o'tgandan so'ng tiklanish xususiyatiga ega bo'lgan resurslardir. Masalan, suv, o'simlik va hayvonot resurslari va x.k. Bu guruhga o'ta sekinlik bilan tiklanadigan resurslar (erning hosildorligi va unumdorligi, yuqori sifatli yog'och beruvchi o'rmon resurslari) ham kiradi.

3. Tabiiy resurslar xo'jalikda foydalanish imkoniyatlariga qarab quyidagi guruhlarga bo'linadi:

Real – ishlab chiqarish kuchlarining hozirgi rivojlanish darajasida foydalanilayotgan tabiiy resurslar.

Potentsial – ilmiy tadqiqot va kuzatish ishlari asosida aniqlangan, jamiyatning texnik rivojlanish darajasi hozirgi kunda ulardan foydalanish imkoniyatini beradigan va shu bilan birga vaqtincha ulardan foydalanish imkonini bermaydigan resurslar ham kiradi.

4. Resurslarning almashtirilishi iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligiga ko'ra muqobili mavjud va muqobili mavjud emas turlarga bo'linadi.

Muqobili mavjud tabiiy resurslarga yoqilg'i-energetika resurslari kiradi. U yoqilg'i resurslarining boshqa turlari bilan almashtirilishi mumkin.

Muqobili yo'q tabiiy resurslarga atmosfera havosi, chuchuk suvlar kiradi. Tabiiy resurslardan samarali foydalanishda ularning ana shu xususiyatlariga e'tibor berish kerak bo'ladi.

1. Tabiiy resurslarga iqtisodiy baho berishda va ularning iqtisodiy ahamiyatini baholashda ulardan xo'jalikda foydalanish turi va yo'nalishiga qarab ham klassifikatsiyalanadi. Bu klassifikatsiyalashning mezon sifatida resurslarni moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy sohalariga, ya'ni tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalariga mansubligiga qarab ham bo'linadi. Tovlar ishlab chiqarish xususiyatiga ko'ra tabiiy resurslar sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi resurslariga bo'linadi.

Sanoat ishlab chiqarishi resurslariga sanoatda foydalaniladigan barcha tabiiy resurslar kiradi. Lekin shu yerda ta'kidlab o'tish kerakki, sanoat ishlab chiqarishining juda ko'p tarmoqli ekanligi sababli tabiiy resurslar ham ko'p turlarga bo'linadi:

A) Energetik tabiiy resurslarga energiya ishlab chiqarishda ishlatiladigan tabiiy xom-ashyoning barcha turlarini kirtish mumkin. Bularga:

- yonuvchi tabiiy qazilmalar (neft, gaz, ko'mir va boshq.);
- gidroenergiya resurslari (daryo suvi energiyasi va x.k.);
- bioenergiya manbalari (yog'och, qishloq xo'jaligida olinadigan biogaz va boshqalar);
- yadro energiyasi manbalari (uran va boshqa radiaktiv elementlar).

B) Noenergetik resurslar sanoatning turli tarmoqlariga xom-ashyo beruvchi va ishlab chiqarishning texnik xususiyatlariga qarab unda ishtirok etuvchi resurslar:

- rudali va ruda bo'lmagan tabiiy resurslar;
- sanoat ishlab chiqarishida qo'llaniladigan suv resurslari;
- sanoat ob'ektlari va infrastrukturalar tagidagi yerlar;
- sanoat ahamiyatiga ega o'rmon resurslari;
- sanoat ahamiyatiga ega biologik resurslar.

Shuningdek, sanoatda foydalanish yo'nalishlarini o'zida aks ettiruvchi geologik-iqtisodiy klassifikatsiya ham keng qo'llaniladi. Bular:

- ✓ yoqilg'i-energetika xom-ashyosi (neft, gaz, ko'mir, uran va boshqalar);
- ✓ qora, legirlovchi va qiyin eriydigan metallar (temir rudalari, marganets, xrom, kobalt, volfram va boshqalar.);
- ✓ noyob metallar (oltin, kumush va platinoidlar);
- ✓ ximiyaviy va agronomik xom-ashyo (kaliy tuzlari, fosforitlar, apatitlar va boshqalar)
- ✓ texnik xom-ashyo (olmos, asbest, grafit va boshqalar).

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi resurslariga qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda ishtirok etadigan tabiiy resurslar kiradi. Bular quyidagilar:

- agroiqlimiy resurslar – madaniy o'simliklarning rivojlanishi va chorvani ozuqa bilan ta'minlashda zarur bo'ladigan issiqlik va namlik.
- tuproq, ya'ni yer resurslari – biomassa ishlab chiqarish xususiyatiga ega yer va tuproqning usti qatlami.

- o'simlik resurslari – biologik ozuqa resurslari;
- suv resurslari – sug'orishda ishlatiladigan suv.

Nomoddiy (xizmat ko'rsatish) sohasi resurslariga (bevosita va bilvosita noishlab chiqarish ehtiyojlari uchun zarur) tabiiy muhitdan olinadigan resurslar va shu bilan birga rekreatsion (dam olish, istirohat) xo'jalik, qo'riqxonalar hududlari va boshq.) kiradi.

Tabiiy resurslarni tabiiy va iqtisodiy jihatdan klassifikatsiyalash ulardan turli maqsadlarda foydalanish yoki ularning muqobilarni topish imkonini beradi. Tabiatdan oqilona foydalanish va ularning ayrim turlarini saqlash yo'llarini ko'rsatadi.

6. Tabiiy resurslardan foydalanish turlarining o'zaro aloqadorligiga qarab quyidagicha klassifikatsiyalanadi:

- bir maqsad yo'lida ishlatiladigan tabiiy resurslar;
- ko'p maqsadli tabiiy resurslar. Bularga: suv va yer resurslari kiradi.

7. Tabiiy resurslarning boshqa guruhlarini ham ajratib ko'rsatish mumkin. Bunga xo'jalikdagi ahamiyati va zahiralarining katta kichikligiga qarab tabiiy resurslarning quyidagi shartli guruhlari kiradi:

- ✓ o'ta yirik (davlat ahamiyatiga ega);
- ✓ yirik (tumanlararo va mintaqaviy ahamiyatga ega);
- ✓ uncha katta bo'lmagan (mahalliy ahamiyatga ega).

Yuqoridagilar bilan birgalikda tabiiy resurslarning tabiiy xususiyatlarini va xo'jalikdagi ahamiyatini hisobga olgan xususiy klassifikatsiyalari ham ishlab chiqilgan. Ularga misol sifatida meliorativ klassifikatsiyani, daryolarning oqimini tartiblash darajasiga ko'ra guruhlari va boshqa klassifikatsiyalarni keltirish mumkin.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida tabiiy xom-ashyolar bilan savdo qilish harakterini tavsiflovchi klassifikatsiyalardan ham foydalaniladi. Bular orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- ✓ strategik ahamiyatga ega bo'lgan resurslar. Bular bilan savdo aloqalarining yo'lga qo'yilishi mamlakatning mudofaa qudratini susayishiga olib keladi (uran rudalari va boshqa radiaktiv rudalar);
- ✓ eksport ahamiyatiga ega va valyuta tushumlarini ta'minlaydigan resurslar (neft, olmos, oltin va boshq.).
- ✓ ichki bozor resurslari. Ular keng tarqalganligi bilan tavsiflanadi (masalan, mineral qurilish xom ashyolari).

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, tabiiy resurslarni klassifikatsiyalashdan foydalanish ularning turli guruhlari, genetik tavsifi, xo'jalikda foydalanish imkoniyatlari, o'rganilganlik darajasi va ulardan oqilona foydalanish hamda saqlash yo'llarini topish imkonini beradi. Masalan, ishlab chiqarish jarayoniga

tiklanmaydigan resurslarni jalb etishda ulardan oqilona foydalanish, to'liq va majmualiy qayta ishlashga e'tiborni qaratish kerak bo'ladi. Tiklanadigan resurslardan foydalanishda esa ifloslanishning turli yo'llarini oldini olishga va har tomonlama qayta tiklashga e'tiborni kuchaytirish zarur.

Iqtisodiyotda baholash termini falsafiy kategoriya bo'lgan "qiymat" tushunchasi bilan bir qatorga qo'yiladi. Qiymat ob'ekt ahamiyatining qay darajada ekanligini aks ettiradi va bu inson ehtiyojlarini qondirishi hamda ob'ektning shaxsiy xususiyatlari bilan belgilanadi. Tabiiy resurslarni baholash umumfalsafiy yondashuvlardan kelib chiqib, resurslarga xos xususiyatlarni insonlar ilgari surgan qiymat mezonlari bilan taqqoslashni nazarda tutadi. Inson ehtiyojlarining turlariga qarab qiymat moddiy, ijtimoiy-siyosiy, estetik va boshqa turda bo'lishi mumkin.

Iqtisodiy baholash – iqtisodiy ko'rsatkichlarda ifodalangan ishlab chiqarish va iste'mol orqali ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladigan tabiiy resurslarning foydaliligini aniqlash;

Noiqtisodiy baholash – tabiiy resurslarning iqtisodiy ko'rsatkichlarda ifodalangan ekologik, estetik, madaniy va boshqa qiymatini aniqlash hisoblanadi. Noiqtisodiy baholash orasida texnologik (ishlab chiqarish) baholashni ham alohida ko'rsatish mumkin. Chunki, u bir turdagi iqtisodiy resurslar ichidagi tabiiy farqlarni ajratishni aniqlashga mo'ljallanadi (masalan, neft va ko'mir turlari).

Baholash variantlari uning turli ko'rsatkichlaridan foydalanishni talab etadi, bular quyidagilarda ko'rinadi:

- natural (tonna, kub metr, gektar va x.k.);
- ballarda (bu ko'rsatkich orqali resurs manbalarini nisbiy hajmini va ularning xo'jalikdagi ahamiyatini baholash mumkin bo'ladi);
- baholi (pul ko'rinishidagi baholash resurslarning bozor narxini aniqlashda, tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlarni to'lashda va iqtisodiy zararni aniqlashda foydalanish mumkin).

Savollar va topshiriqlar:

1. Tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabat deganda nimani tushunasiz?
2. Tabiiy resurs nima?
3. Tabiat resurslaridan foydalanish me'yori deganda nimani tushunasiz?
4. Qanday tabiiy resurslarni bilasiz?
5. Energetik tabiiy resurslarga nimalar kiradi?
6. Tabiiy resurslarning ekologik klassifikatsiyasi to'g'risida nimalarni bilasiz?
7. Tabiiy resurslar nima uchun iqtisodiy jihatdan baholanadi?
8. Noiqtisodiy baholash nima?
9. Landshaftlarning inson faoliyati ta'sirida o'zgarishi.

10. Madaniy yoki antropogen landshaftlar deganda nimani tushunasiz?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christian Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America.Green Edition. - 2012.
3. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
4. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
5. Асанов Г.Р.Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изохли луғати. –Т., 1990.
6. Анна Батимер. Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
7. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр.труды.–М., 1980.
8. Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
9. Жекулин В.С. Введение в географию. -Л.: ЛГУ, 1989.
- 10.Саушкин Ю.Г., Введение в экономическую географию. - М., 1970.
- 11.www.Ziyo.net
- 12.www.bearingpoint.uz
- 13.www.gwpcacena.org
- 14.www.Ziyo.net

7- MA'RUZA. IQTISODIY VA IJTIMOYIY GEOGRAFIYANI RIVOJLANISHINING HOZIRGI BOSQICHI

Reja:

1. Hududiy mehnat taqsimoti haqida tushuncha.
2. Geografik mehnat tasimotining omillari.
3. Hududiy mehnat taqsimotining bosqichlari.
4. Iqtisodiy rayonlashtirish va hududiy mehnat taqsimoti.
5. Yangi sharoitda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish.
6. Bozor iqtisodiyoti va davlat.

Tayanch so'z va iboralar: *Hududiy mehnat taqsimoti, ijtimoiy infrastruktura, ekologik vaziyat, iqtisodiy geografik o'rin, bozor manfaatlari, rayonlashtirish.*

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bevosita hududiy mehnat taqsimoti bilan bog'liq. Ammo hududiy mehnat taqsimoti asosan ishlab chiqarishning hududiy tarkibini bildiradi va shu sababli u aholi va mehnat resurslarini o'z ichiga olmaydi. Aholining joylanishi esa ko'p hollarda ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish bilan belgilanadi.

Maxsus adabiyotlarda hududiy mehnat taqsimoti bilan bir qatorda geografik, regional (mintaqaviy), akvatorial mehnat taqsimoti kabi turdosh tushunchalar

uchrab turadi. Albatta, ular o'rtasida jiddiy farq yo'q, faqat akvatorial mehnat taqsimoti Yer sharining quruqlik qismida emas, balki uning okean va dengizlarida ishlab chiqarishning rivojlanishi, ixtisoslashuvini anglatadi (akva —suv demakdir).

Hududiy mehnat taqsimoti yoki ishlab chiqarishni hudud bo'ylab joylashtirish o'z mohiyatiga ko'ra iqtisodiy geografik jarayon hisoblanadi, chunki iqtisod xudud doirasida taqsimlanadi. Buning natijasida ishlab chiqarish kuchlarining hududiy tarkibi yoki tizimi (sistemi), iqtisodiy rayonlar to'ri vujudga keladi. Ularning o'zaro hududiy munosabati va joylanish xolati iqtisodiy geografik vaziyatni ifodalaydi.

Hududiy mehnat taqsimoti ijtimoiy mehnat taqsimotining bir tomonidir. Ammo, u iqtisodiy mehnat taqsimotidan biroz keyinroq vujudga kelgan. Sababi — avvallari kishilar tabiatda mavjud imkoniyatlardan foydalanganlar, o'zlarining u yoki bu joyda ma'lum mahsulotni yetishtirishlari esa tarixan kechroq paydo bo'ldi.

Demak, hududiy mehnat taqsimoti (HMT), soddaroq qilib aytganda, turli joylarning —mamlakat yoki rayonlarning turli mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashuvidir. Natijada ana shu joylarning iqtisodiy «basharasi» shakllanadi va ularning kattaroq hududiy tizimdagi o'rni o'z aksini topadi.

Agar kengroq qilib ta'riflamoqchi bo'lsak, HMT— bu ishlab chiqarish tarmoqlarini xududning tabiiy sharoiti va boyliklari, aholi va mehnat resurslari kabi omillariga qarab joylashtirishdir. Bundan kelib chiqadiki, HMT —ga turli omillar ta'sir ko'rsatadi. Ular:

- Tabiiy sharoit va qazilma boyliklar;
- Aholi va mehnat resurslari;
- Transport;
- Ijtimoiy infrastruktura;
- Ekologik vaziyat;
- Iqtisodiy geografik o'rin;
- Bozor manfaatlari va h.k.

Ayni vaqtda ana shu va shunga o'xshash omillar ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda xam xisobga olinadi. Binobarin, bu masala keyinroq mufassal o'rganiladi. Bu yerda faqat bir omilga to'xtab o'tish joiz. Gap shundaki, avvallari, ya'ni «Sotsialistik rejalashtirish» davrida eng asosiy omil o'ta markazlashgan davlat, ya'ni Butunittifoq manfaatlari» edi; qolgan sharoitlarning qulaylik yoki noqulayliklaridan qat'iy nazar, agar davlat, Ittifoq uchun qaysi bir mahsulot zarur bo'lsa, u albatta yetishtirilishi shart edi. Masalan, O'zbekistonda paxtadan tashqari boshqa qishloq xo'jalik tarmoari (bog'dorchilik, uzumchilik, polizchilikni ham rivojlantirish mumkin edi, ammo Ittifoq, markaz sanoati uchun paxta kerakligi tufayli bu yerda xo'jalikning tor sohasi, xom ashyoga yo'naltirilgan tizimi shakllandi.

Hozirgi bozor munosabatlari davrida vaziyat butunlay o'zgardi; endigi sharoitda yetakchi omil bozorning o'zi, talab bo'lib qoldi. qolgan omillarning ta'siri esa bunga nisbatan sustroq. Chunki, nimaga ixtisoslashuv, nima yetishtirishni davlat emas, bozor belgilaydi, davlat esa, ilgari aytganimizdek, bu jarayonni u yoki bu vositalar yordamida tartibga solib boradi,

HMT uchun yetishtirilgan maxsulot mahalliy ehtiyojni qondirgan xolda albatta bozorga, almashuvga chiqarilishi kerak. Bundan ayon bo'ladiki, mazkur jarayonning asosida ishlab chiqarishning nafaqat mujassamlashuvi (konsentratsiyasi), balki uning ixtisoslashuvi ham yotadi. Ixtisoslashuv esa mahsulotni chetga yuborilishi bilan belgilanadi. Shu bois, bu yerda ishlab chiqarilgan maxsulotning ortiqcha qismi boshqa yerga (mamlakat yoki rayonga) yo'nalishi lozim; maxsulotning shu joyning o'zida to'la, batamom iste'mol qilinishi ixtisoslashuv, HMT emas, bu oddiy natural xo'jalikdir. Bunday davlatlar jahon xo'jalik tizimiga kira olmaydilar, milliy iqtisodiyoti zaifligi sababli ular jahon bozorida ishtirok eta olmaydilar va doimo «sudraluvchi» bo'lib qolaveradilar. Agar mamlakat ichida shunday mintaqalar mavjud bo'lsa, u xolda uning yagona geoiqtisodiy tizimi vujudga kelmaydi, iqtisodiy xavfsizlik ta'minlanmaydi; xo'jalikning Hududiy tarkibi shakllanmaganligi, xomligi natijasida ichki iqtisodiy integratsiya jarayonlari rivojlanmaydi.

HMT —ning rivojlanishida transportning roli katta. Chunki transport mahsulot ishlab chiqarilgan joy bilan uni iste'mol qiladigan rayon o'rtasidagi aloqadorlikni bajaradi, transport xarakati esa mahsulotning iste'mol rayonidagi qiymatiga kiradi.

HMT —da bir necha bosqich yoki daraja mavjud. Chunonchi, sobiq Ittifoq davrida ular quyidagilar edi:

- Xalqaro yoki mamlakatlararo maxnat taqsimoti;
- Sotsialistik yoki kapitalistik mamlakatlar orasidagi mehnat taqsimoti;
- Butunittifoq mehnat taqsimoti;
- Yirik iqtisodiy rayonlar doirasidagi mehnat taqsimoti;
- Respublikalar ichidagi mehnat taqsimoti.

Bu yerda ta'kidlash kerakki, ilgari tizimda oxirgi ikki bosqichda xududiy mehnat taqsimoti amalda yo'q edi. Masalan, O'rta Osiyo iqtisodiy rayoni mamlakatga asosan paxta yetishtirib berardi; O'zbekiston ichida esa bu taqsimot yanada zaif edi.

Sobiq Ittifoqning parchalanishi natijasida xududiy mehnat taqsimotining vertikal shaklida keskin o'zgarishlar yuz berdi: ilgari ittifoqdosh respublikalar — endigi mustaqil davlatlar, jumladan O'zbekiston jahon hamjamiyatining aloxida sub'ekti sifatida bu taqsimotning birinchi bosqichidan joy oldi, ya'ni beshinchi o'rindan birdaniga birinchi o'ringa ko'tarildi. Albatta, bunday «sakrash» oqibatida anchagina muammolar yuzaga keldi. Agar bu muammoni sobiq O'rta Osiyo iqtisodiy rayoni darajasida ko'rmoqchi bo'lsak, hozirgi kunda qo'shni respublikalar o'rtasida iqtisodiy integratsiya jarayonlarini rivojlantirish, yagona iqtisodiy makonni shakllantirish juda qiyin bo'lib qoldi. Buning sabablaridan biri —barcha respublikalarning asosan bir xil maxsulot, ya'ni paxta yetishtirishidir.

Xuddi shunday vaziyat respublikamiz ichida yanada yaqqolroq ko'rinadi. - Binobarin, milliy iqtisodiyotning biryoqlama, paxta yakka hokimligiga, yo'naltirilgan tizimining o'rniga turli tarmoqlarga ixtisoslashgan xo'jalik tarkibini vujudga keltirish zarur. Sobiq Ittifoqdan meros qolgan xududning tor ixtisoslashuvi ayrim viloyatlarda, masalan, Sirdaryo, Jizzax, Namangan,

Surxondaryo, Xorazmda tamomila o'zgartirilganicha yo'q. Shu bois, mamlaktimizda ichki — mintaqalar va viloyatlar va xatto viloyat doirasida mehnat taqsimotini chuqurlashtirish lozim.

HMT ixtisoslashuvga, bir joyning ikkinchi joydan xo'jalik yo'nalishi bo'yicha farq qilishiga, hududiy rang — baranglikka olib keladi. Bu esa iqtisodiy rayonlarning shakllanishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Demak, hududiy mehnat taqsimoti – “ixtisoslashuv” - iqtisodiy rayonlar o'rtasida zanjirsimon aloqadorlik mavjud.

Ta'kidlash zarurki, HMT mintaqalarning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashga yordam beradi. Ammo, shu bilan birga hududlararo iqtisodiy aloqalar ham kerak. Zero, hududlarning xo'jalik ixtisoslashuvi bo'yicha turlanishi ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni taqozo etadi.

HMT va integratsiya natijasida turli miqyosdagi bozorlar vujudga keladi. Ular maxalliy, mintaqaviy, mintaqalararo, milliy va xalqaro darajada bo'ladi. Mamlakatlar doirasidagi bozorlar esa amaldagi iqtisodiy rayonlar chegarasini belgilaydi, chunki xar bir bosqichdagi bozor o'zining ta'sir doirasiga, makoniga ega. Iemis omili A. Lyosh ham o'z vaqtida iqtisodiy landshaftlar (rayonlar) — ni bozorlar makoni, ta'sir radiusi yoki xududi bilan aniqlangan edi, hozirgi kunda esa ixtisoslashgan tarmoqlarni bozorga ixtisoslashgan tarmoqlar, deb ham aytishadi.

Har bir mamlakat milliy iqtisodiyotning barkamolligi, mustahkamligi bosqichma — bosqich turli darajadagi bozorlarni o'z maxsuloti bilan to'yintirilishi, import mahsulotlarining o'rinini qoplovchi imkoniyatlarni yaratish negizida amalga oshiriladi. Xuddi shu maqsadda xalq iste'mol mollarini ko'proq yetishtirish ayni muddaodir.

Hozirgi davrning eng muxim muammolaridan biri— respublika ichida hududiy mehnat taqsimotini rivojlantirish, iqtisodiy rayonlar va viloyatlar xo'jalik tizimini shakllantirishdan iboratdir. Bu o'rinda barcha xududlarning faqat yoki asosan paxtachilikka ixtisoslashuvi aslo shart emas; u bilan birga xo'jalikning yana boshqa sohalari ham rivojlanishi zarur, Masalan, Farg'ona iqtisodiy rayonida (paxtachilikdan tashqari) pillachilik, bog'dorchilik, to'qimchilik va mashinasozlik (avtomobilsozlik), qashqadaryoda —neft va gaz sanoati, qoraqalpog'istonda — ximiya rivojlanishi va h.k. Ana shundagina mintaqalar mamlakat tashqarisidagi bozorlarga chiqish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu esa ochiq, erkin iqtisodiyot, bozor munosabatlariga mos keladi, iqtisodiyotni yanada liberallashtirishga sharoit yaratadi.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, mamlakatlarning aloxida, «berk», ya'ni eksport — importsiz rivojlanishi yaxshi iqtisodiy natijalar bermaydi. Shuning uchun ilg'or mamlakatlarda ochiq savdo, ya'ni fritreder printsipi mavjud. Bizning mustaqil mamlakatimiz ham xalqaro geografik mehnat taqsimotida, jahon bozori va xo'jalik tizimida o'ziga munosib va nufuzli o'ringa ega bo'lishi kerak. Respublikaning bunday faolligi esa mintaqalar—iqtisodiy rayonlar va viloyatlar salohiyati orqali amalga oshiriladi.

Hududiy mehnat taqsimotining yuqori bosqichida ham jiddiy o'zgarishlar yuz bermoqda. Eng muhimi jahon xo'jalik tizimi yanada rivojlanib bermoqda. Bunga sabab bu tizimning globallasuvi, mamlakat va regaonalararo mehnat

taqsimotining takomillashuvi, iqtisodiy integratsiya jarayonlarining faollashuvi, yirik Trans —milliy kompaniya va korporatsiyalarning bugun dunyoni o'rgimchakdek o'rab olishi va boshqalardir.

E'tiborga olish joizki, avvallari jahon mamlakatlari u yoki bu maxsulot yetishtirishga moslashgan bo'lsalar (Braziliya —kofe, Kuba — shakar, Mug'iliston— teri, jun), endigi kunda ular mahsulotlarning turli xyallariga ixtisoslashishmoqdalar. Ayni vaqtda yetuk mamlakatlar ilmiy — texnika taraqqiyotining oldingi saflarida borib, zamonaviy, ilmtalab ishlab chiqarish tarmoqlariga, yangi texnologiyalarga (nou — xau)ixtisoslashib bormoqdalar. Ulardagi mavjud ishlab chiqarish sohalari boshqa mamlakatlarga ko'chmoqda. Natijada mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishi darajasidagi farq, notekis xolda kuchaymoqda.

Shu bilan birga xalqaro miqyosda mamlakatlarning ayrimlari qurol — yaroq ishlab chiqarishga, yana ba'zi birlarining norasmiy ravishda yirkobiznesga ixtisoslashuvi xam kuzatilmoqda. Bundan tashqari, xizmat ko'rsatish, xalqaro turizm ham qator mamlakatlarning rivojlangan industriyasiga aylanmoqda.

Xalqaro mehnat taqsimotining yanada chuqurlashuvi va intensivlashuvi natijasida dunyoning turli qismlarida mamlakatlarning yirik hududiy — iqtisodiy birikmalari vujudga kelmoqda. Chunonchi, 1957 yilda shakllangan Yevropa Hamjamiyati yoki Umumiy bozor —hozirgi Yevropa Ittifoqi 15 mamlakatni o'z doirasiga oldi va ular orasida mehnat taqsimoti rivojlanmoqda (2010 yilgacha bu Ittifoqqa yana 11 mamlakatning ko'shilishi mo'ljallanmoqda). Xuddi shunga o'xshash Osiyo —Tinch okeani region, SHimoliy Amerikada ham yirik mamlakatlararo iqtisodiy tizimlar paydo bo'lmoqda. Ehtimol kelajakda ular MDH hududida, jumladan, O'rta Osiyo va qozog'iston mintaqasida ham shakllanishi mumkin. Buning oqibatida xalqaro mehnat taqsimotining asosiy sub'ekti sifatida alohida mamlakatlar emas, balki ko'proq mamlakatlararo iqtisodiy uyushmalar katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Bozor munosabatlari, «bozor» garchi sharqona mazmunga ega bo'lsada, uning hozirgi mohiyati butunlay boshqacha. To'g'ri, bozorlar (bizning an'anaviy tushunchamizga ko'ra) dastavval sharqda vujudga kelgan. Keyinchalik u O'rta Osiyo va Yaqin sharq, so'ngra O'rta dengiz, u orqali Pireney yarim oroliga— Ispaniya va Portugaliyaga o'tgan. Buyuk geografik kashfiyotlardan keyin «bozor» so'zi Atlantika okeanidan o'tib, Janubiy va Markaziy Amerikaga borib yetdi. Ana shunday evolyutsiya va geografiyaga ega bo'lgan bozor o'zimizga yangi ma'no kasb etgan holda «qaytib keldi».

Qadim — qadimda ham xalqlarimiz bozorni pul, pul muomalasi bilan uyg'unlashtirishgan. Darhaqiqat, hozirgi kunda bozor, bozor munosabatlari bu pul demakdir. Ammo bugungi sharoitda pul doimo harakatda, muomalada bo'lishi, qo'shimcha qiymat yaratishi, aylanishi kerak («pul pulni topadi», deyishadi).

Demak, pul harakatda bo'lishi shart. Bundan bozor munosabatlarining yana bir hususiyati kelib chiqadi, ya'ni vaqt. Bozor sharoitida vaqtning iqtisodiy qiymati nihoyatda oshadi, davr zichlapadi, intensivlashadi, Munki «vaqtning ketdi, naqding ketdi», deb bejiz aytishmagan.L

Bozor munosabatlariga allaqachon o'tgan, bu borada boy tajribalarga ega bo'lgan rivojlangan mamlakatlarda vaqtdan samarali foydalanishga katta e'tibor berilmoqda. Yirik korxonalar yoki korporatsiyalar, firmalar o'zaro iqtisodiy aloqalarida, «oldi —bordi» munosabatlarida so'ralgan, buyurilgan narsani —ayni o'z vaqtida yetkazib berish printsipligiga rioya qilishadi. Bu har ikkala tomon uchun ham ahamiyatli hisoblanadi.

Mazkur printsiplni amal) 'a oshirilishi ishlab chiqarishni joylashtirish va tashkil qilishga ham ma'lum darajada ta'sir qiladi. Masalan, buyurilgan narsani o'z vaqtida va faqat kerakli miqdorda yetkazib berilishi katta —katta omborxonalarni zarursiz qilib qo'yadi, transport tizimi va omiliga o'zgartirish kiritadi.

Rivojlangan mamlakatlarda asta — sokin mehnatni ko'p talab qiluvchi, bevosita tabiiy boyliklarni qayta ishlovchi, ekologik jihatdan xavfli korxonalar, turli ta'mirlovchi zavodlar ikkinchi (ko'pincha yangi industrial mamlakatlarga), ulardan esa uchinchi darajali mamlakatlarga ko'chmoqda. Arzon ishchi kuchining borligi an'anaviy sanoat tarmoqlarini o'ziga jalb qilmoqda, rivojlangan («iostindustrial») mamlakatlarning iqtisodiyoti esa asosan xizmat ko'rsatish, jumladan turizm iqtisodiyotiga, moliya funktsiyalari, qimmatbaxo qog'ozlar va pul bozori kabi yangi omillarga tayanmoqda.

Bozor iqtisodiyotining eng muxim hususiyati talab va taklif, iste'mol va ishlab chiqarish munosabatlaridir. Vaxolanki, avvalgi «sotsialistik planlashtirish» sharoitida bu printsipl aksincha edi. Binobarin, hozirgi kunda talab, iste'mol taklif va ishlab chiqarishga ko'ra ildamroq, oldinda boradi va bu iqtisodiy rivojlanishni xarakterga keltiradi.

Aynan ana shunday sharoitda ishlab chiqarishni ijtimoiy va hududiy tashkil qilish mutlaqo o'zgaradi. Ma'lumki, ilgari mahsulotlarning turi oz, talab ham cheklangan edi. Ishlab chiqariladigan mahsulot muayyan bir andozada (standartda) ko'plab, konveyr usulida yaratilardi. Bu usul jahon miyosida amerikalik sanoatchi G.Ford nomi bilan «fordizm» deb yuritiladi. U XX asr o'rtalarida «Ford» (T) markali avtomobillarni ko'plab ishlab chiqib, jahon bozorini monogiyuliy tarzida egallagan edi.

G.Ford aytgan ekan: «Men sizga istagan rangli avtomobil sotishim mumkin. Faqat bitta shartim bor —bu mashina albatta qora rangda bo'lishi kerak». Bunday ,yonqi, Ford firmasi konveyr usulida faqat bir rangli, ya'ni qora mashinalar ishlab chiqargan.

Hozirgi kunda vaziyat butunlay boshqacha; iste'mol mollariga talab xususiy lashmoqda (individuallashmoqda) va bu talab vaqt davomida tez —tez o'zgarib turmoqda. Shu bois, endiga sharoitda yoppasiga konveyr usulyada bir tur va qo'rinishdagi mahsulot keraksiz bo'lib qoldi. Bunday holat jahon adabiyotida «postfordizm» deb yuritilmoqda.

Shunday qilib, avvallari «miqdor», «miqyos» iqtisodi bo'lsa, bugungi kunda «sifat», Ixar xillik» iqtisodi oldinga chiqmoqda. Demak, xo'jalik tizimini, majmuasini -gurlk yo'nalishlar bilan boyitish, diversifikatsiya jarayonini rivojlantirganlar yutadi. Faqat bir turdagi mahsulotni ko'plab miqdorda ishlab chiqargandarning bozori «kasod» bo'lmoqda.

Biz yuqorida bozor munosabatlariga xos hususiyatlardan pul, vaqt, talab va taklif to'g'risida aytib o'gdik. Lekin bularning barchasi ham bozor iqtisodiyotining tub mohiyatini to'laligicha ifodalamaydi. Sabab— bu yerda ratsobat, raqobat mui yetishmayapti. Mahsulot arzon, sifatli, ko'rimli, xaridorgir bo'lishi uchun ishlab chiqaruvchilar o'rtasida raqobat zarur. Biroq, bu raqobat erkin, sog'lom, madaniy bo'lishi talab etiladi.

Raqobat uchun mulkchilik turli shaklda bo'lishi, erkin va ochiq iqtisodiyot yuritish lozim. Binobarin, o'tish davrida xususiyalashtirish va nodavlat sektorini rivojlantirishga axamiyat beriladi. Bu davrda eng avval savdo, maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari, qishloq xo'jaligi, yengil va oziq —ovqat, qurilish materiallari sanoati osonroq «nodavlatlashadi». Shuning uchun bo'lsa kerak, hozirgi vaqtda ko'proq tog' — kon, yoqilg'i — energetika sanoat tarmoqlariga ixtisoslashgan viloyatlarda (Navoiy, qashqadaryo, Toshkent) xususiylashtirish darajasi past. Ayni chogda agrosanoat majmui rivojlangan hududlprda (Sirdaryo, Xorazm, Namangan.va h.k.), bu jarayon tszlik bilan amalga oshmoqda.

Mulkchilikning turli shakllariga keng yo'l ochish, iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirish maqsadida davlat antimonopol, ya'ni monopoliyaga qarshi siyosat olib boradi. Shu bilan birga u ilgariydek ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishni qat'iy rejalashtirmaydi (chunki, endi barcha mulk uniki emas), balki tartibga solib boradi. Ammo bu tizimga bosqichma—bosqich o'tib boriladi, zero buning uchun moddiy, ma'naviy, huquqiy shart — sharoitlar muxayyo bo'lishi shart.

O'tish davri printsiplaridan birida davlatning asosiy islohotchi, tashkilotchi kuch sifatida saqlanib qolishi qayd etilgan. Darhaqiqat, davlatning bunday vazifasi qolaveradi, faqat uning amalga oshirilish yo'llari biroz o'zgaradi. Davlat o'z tasarrufida bo'lgan sohalarga bevosita, qolganlariga esa bilvosita, ya'ni moliya — kredit, soliq, narx —navo siyosati orqali ta'sir qiladi. Demak, «joylashtirish», «xududiy tashkil qilish» tushunchalarining qat'iyligi ancha yo'qoladi, chunki endi hamma korxonalarni ham davlat rejalashtirmaydi. Binobarin, hozirgi sharoitda joylashtirish, xududiy tashkil qilishning «egasi», sub'ekti nafaqat davlat, balki aloxida jismoniy shaxs, oila, jamoa, kichik va o'rta tadbirkorlar hisoblanadi.

O'tish davrida rivojlanayotgan mamalakatlarda erkin iqtisodiy mintaqalarni (EIM) yaratishga katta e'tibor beriladi. Ularning ham shakli va turi ko'p; EIMlar bevosita sanoat ishlab chiqarishiga, eksport — import jarayoniga, xizmat ko'rsatish, savdo — sotiqqa (ofshor) ixtisoslashgan bo'lishi mumkin.

EIM—larni tashkil qilishda avvalambor qulay iqtisodiy geografik o'rin, infrastruktura tizimi, transportning rivojlanganligi hamda solig', bojxona sohasidagi yengilliklar, imtiyozlar talab etiladi. O'z navbatida yaratilgan EIM —lar milliy va mintaqaviy iqtisodiyotga katta ta'sir ko'rsatadi. ishlab chiqarishni joylashtirishga, hududlar rivojlanishini jonlantirishga ko'mak beradi, yangi texnologiyalarni kiritishda nixoyatda ahamiyatli bo'ladi.

O'tish davrida ishlab chiqarishni rivojlantirish va joylashtirishda chet el sarmoyalarini, firmalarni jalb etish xam muhim. Buning uchun qulay investitsiya muhiti yaratilishi, xorijiy investorlarni qiziqtiruvchi shart — sharoitlar muxayyo bo'lishi zarur. Ikkala tomon uchun manfaatli bo'lgan qo'shma korxonalarni qurish

esa mintaq va milliy iqtisodiyotni mustahkamlashda, jahon bozoriga chiqishda katta ahamiyatga ega.

Mavjud jahon tajribasi ko'rsatadiki, o'tish davrida yengil, xususan to'qimachilik sanoatini ustuvor darajada rivojlantirish yaxshi natija beradi. Sababi —ushbu sanoat korxonasini qurishda, asbob — uskunalarni uchun katta mablag' talab qilinmaydi, maxsuloti esa barchaga va hamma vaqt kerak, pul oboroti (aylanishi) esa tez kechadi. Biroq shunday bo'lsada to'qimachilik sanoatiga urg'u berish asosida barqaror iqtisodiyotni shakllantirish ancha vaqtni o'z ichiga oladi. Shuning uchun, bunday an'anaviy yo'lni evolyutsion yo'l deb atash mumkin.

Shu bilan birga mashinasozlik sanoatini ham o'tish davri iqtisodiyotini shakllantirishda ahamiyati katta. Bu, garchi «revolyutsion» yo'l bo'lsada, u biroz tavakkalli va kafolatsizdir. Uning muvaffaqiyati uchun tegishli shart —sharait, qulay raqobat makoni bo'lishi zarur.

O'tish davrida ko'pchilik hollarda «kichik» daraja ma'qul: kichik korxonalar, kichik tadbirkorlar, kichik shahar va x.k. Chindan ham kichik korxonalar harakatchan, ixcham, kasod bo'lgan tarzda ularning yo'nalgaini (yxtisoslashuvini) osonlikcha o'zgartirish mumkin; bunday korxonalarni boshqarish ham oson. Biroq, kichik korxonalar maxsuloti asosan maxalliy bozorni to'ldiradi, to'yintiradi, ularni mintaqaviy va xalqaro bozordagi raqobatbardoshligi pastroq. Shu nuqtai nazardan qaraganda, keyinchalik, xo'jalik tarmog'ining hususiyatidan kelib chiqqan holda kattaroq korxonalar va tashkilotlarni qurish ham maqsadga muvofiq.

Bundan tashqari, yirik korxonalarda hozirgi zamon ilmiy — texnika taraqqiyoti yutuqlarini amaliyotga tatbiq qilish imkoniyatlari kengroq. qolaversa, mamlakat milliy iqtisodiyotini, qudratini behisob mayda korxonalar emas, balki zamonaviy yirik korxonalar va korporatsiyalar belgilaydi.

Ma'ruzamizning yakunida yana bir holatni ta'kidlashimiz joiz. Bu ham bo'lsa, o'tish davrida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirishdagi hududiy tafovutlarni saqlab qolinishi va xatto kuchayishidir; Chunki, raqobat faqat mulk egalari, xo'jalik tarmoqlari o'rtasidagana emas, balki hududlar orasida ham mavjud bo'ladi (ayniqsa sanoat ishlab chiqarishida). Shuningdek, bu davrda hududlar xo'jaligining individuallasuvi, mustaqilligining kuchayishi natijasida rayonlararo iqtisodiy integratsiya jarayonlari biroz zaiflashadi. Shu bois, hududlar orasidagi xo'jalik aloqalarini rivojlantirish mamlakatning geosiyosiy va iqtisodiy xavfsizligini ta'minlaydi.

Savol va topshiriqlar.

1. Hududiy mehnat taqsimoti nima?
2. Bozor iqtisodiyoti sharoitida hududiy mehnat taqsimoti qanday amalga oshiriladi?
3. Hududiy mehnat taqsimotining iqtisodiy rayonlashtirish bilan qanday aloqasi mavjud?
4. O'zingiz yashayotgan viloyatning respublika mehnat taqsimotidagi o'rnini ta'riflab bering.
5. Bozor iqtisodiyotining asosiy belgi va shartlari nimalardan iborat?
6. «Bozor»—ning an'anaviy sharqona va hozirgi zamon mohiyatini tushuntirib bering.

7. Raqobat uchun qanday shart — sharoitlar kerak?
8. Bozor munosabatlari ishlab chiqarishni rivojlantirish va joylashtirishga qanday ta'sir ko'rsatadi?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christion Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America.Green Edition. - 2012.
3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
4. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
5. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
6. Асанов Г.Р.Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изохли луғати. –Т., 1990.
7. Анна Батимер. Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
8. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр.труды.–М., 1980.
9. Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
10. Жекулин В.С. Введение в географии. -Л.: ЛГУ, 1989.
11. Саушкин Ю.Г., Введение в экономическую географию. - М., 1970.
12. Солиев А.С Ўзбекистон географияси // Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. - Т.: Университет. 2014.
13. Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарк”, 2017. 264 б.
14. Назаров М.И., ТожиеваЗ.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.
15. www.bearingpoint.uz
16. www.Ziyo.net
17. www.bearingpoint.uz
18. www.gwpcacena.org
19. www.Ziyo.net
20. www.geogr/msu.ru

8- MA'RUZA. TARIXIY GEOGRAFIYA

Reja:

1. Akademik ekspeditsiyalar
2. Qadimgi yoki antik davr
3. O'rta asrlar geografiyasi
4. Buyuk geografik kashfiyotlar
5. Geografiya fanining gurgirab rivojlanishidagi yangi davr

6. Yangi va eng yangi davr geografiyasining asosiy xususiyatlari

Tayanch soʻz va iboralar: *Antik davr, Falles, Aristotel va ularning geografik qarashlari, Ipak yoʻli, Geografik kashfiyot, Temuriylar davri, «sanoat inqilobi» davri, FTI.*

Geografiya eng qadimgi va hamisha navqiron fanlardan biri. Geografik kashfiyotlar, gʻoya va bilimlarning rivojlanish xususiyatlariga asoslanib, bu fanning tarixida quyidagi bosqichlarni ajratish mumkin.

Qadimgi yoki antik davr bosqichi. Ibtidoiy odamlarning oʻzi yashab turgan joyni oʻrganish, yashash uchun qulay, tabiiy resurslarga boy joylarni topish va tasvirlashga boʻlgan intilishlari asnosida dastlabki Geografik bilimlar toʻplanib borgan. Er.avv. 2-ming yillikda finikiyaliklar Oʻrta dengizdan Gibraltar boʻgʻizi orqali suzib oʻtib, Afrika qirgʻoqlari boʻylab Hindistongacha suzib borganlar. Shu paytdan Osiyo va Yevropa nomlari paydo boʻlgan.

Bu davrda yunonlar va rimliklar oʻsha paytda maʼlum boʻlgan hududlarni tasvirlab yozish bilan birga xaritalarini ham tuzdilar. Gomer er.avv.XII asrda Oʻrta dengiz va uning atrofini tasvirlovchi dunyo xaritasini tuzdi. Pifagorning shogirdlari er.avv. VI asrda Yerning sharsimonligini aytdilar. Aristotel, er.avv.IV asrda, Yerning sharsimonligini, issiqlik mintaqalari mavjudligini mantiqiy jihatdan isbotladi. Olamning markazida Yer turadi degan geotsentrik nazariyani ilgari surdi. Eratosfen er.avv. III asrda birinchi boʻlib Yerning kattaligini oʻlchadi va "Geografika" nomli kitobini yozib, geografiya fanining mustaqil fan boʻlib chiqishiga asos soldi. Eramizning II asrida Ptolemey 8 jildlik "Geografiya" asarini yozdi va xaritalarni tuzishda kartograf ya proyeksiyalar va daraja toʻrini ixtiro qildi, dastlabki "Atlas" ni yaratdi. Shu davrda Strabon ham 17 jilddan iborat "Geografiya" asarini yozdi.

Bu bosqichning asosiy natijalari: geografiya fani vujudga keldi va "geografiya" nomli kitoblar yozildi, dunyo xaritalari tuzildi, geografik koordinatalar va daraja toʻri ixtiro qilindi, Yerning sharsimonligi mantiqiy isbotlandi va oʻlchamlari aniqlandi.

Oʻrta asrlar bosqichi. Bu davrda geografiya, umuman, ilm-fan, asosan Sharqda, xususan, Oʻrta Osiyo, Misr, Eronda rivojlandi. Geografiya fani, asosan oʻlkashunoslik, kartografiya, geodeziya yoʻnalishida rivojlandi. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy IX asrda Yerning sharsimon ekanligini isbotlab, uning oʻlchamlarini nisbatan aniq oʻlchadi. "Surat-al-Arz" nomli kitob yozib, Sharq geografiyasiga asos soldi.

Geografiya fanining rivojida Abu Rayhon Beruniyning xizmati beqiyos. Uning geografiyaga oid 22 ta asari boʻlib, shundan 12 tasi geodeziya, 4 tasi kartografiya, 3 tasi iqlimshunoslik, 3 tasi mineralogiyaga oid va hozirgi kunda ham dolzarb hisoblanadi. U yasagan globus esa Yerning sharsimonligini isbotlash va tushuntirishda, Shimoliy yarimshar tabiatini oʻrganishda tengi yoʻq manba boʻlgan. U yunon va rim olimlaridan farq qilib olamning geliotsentrik tuzilishi nazariyasini rivojlantirishga hissa qoʻshgan.

Abdurazzoq Samarqandiy Hindistonga sayohat qilib, Eron, Pokiston, Arabiston dengizi haqida boy maʼlumotlar toʻpladi. Ahmad

Fargʻoniy astronomiya, iqlimshunoslik gidrologiya fanlariga oid asarlar yaratdi. U Nil daryosining suv sarfini oʻlchaydigan "Nilometr" asbobini yaratib, daryolarning suv sarfini oʻlchash va unga bogʻliq ishlarni toʻgʻri rejalashtirishga asos yaratdi. Umar Xayyom tomonidan koʻplab xaritalar tuzildi. Yoqut Hamaviy geografik lugʻat – oʻsha davrdagi geografik bilimlar ensiklopediyasini tuzdi. Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma" asari orqali geografiya faniga katta hissa qoʻshdi.

Bu davrda yevropaliklar ham sayohatlar uyushtirib, geografik bilimlarning boyishiga sezilarli hissa qoʻshdilar. 982-yil Erik Rauda Grenlandiyani, uning oʻgʻli Leyve Eriksson esa Shimoliy Amerikaning shimoli-sharqiy sohillarini oʻrgandi. 1271–1295-yillarda venetsiyalik Marko Polo Xitoyga safar uyushtiradi va uning maʼlumotlari Ptolemeyning xaritasida tasvirlanmagan joylarni toʻldiradi. 1466–1472-yillarda A.Nikitin Hindistonga sayohat qilib "Uch dengiz osha sayohat" asarini yozadi.

Bosqichning asosiy natijalari: Yerning shakli va oʻlchamlari aniqroq oʻlchandi, geodeziya, kartografiya, gidrologiya, iqlimshunoslik fanlari shakllandi va rivojlandi, oʻlkashunoslik va mamlakatshunoslikka bagʻishlangan yirik asarlar yozildi, Sharq, xususan, Oʻrta Osiyo geografiyasiga asos solindi.

Buyuk geografik kashfiyotlar bosqichi. XV asrning 2-yarmiga kelib, Yevropada tabiiy resurslar va xomashyoga boy deb hisoblangan Hindiston va Xitoyga yangi yoʻllarni topish ishlari boshlandi. Natijada "Buyuk geografik kashfiyotlar" qilindi. Buyuk geografik kashfiyotlar asosan 3 ta yoʻnalishda olib borildi: 1) janubiy – Afrika boʻylab; 2) gʻarbiy – Atlantika okeani orqali; 3) shimoliy – Yevrosiyoning qutbiy oʻlkalari va shimoliy qirgʻoqlari boʻylab.

Ushbu bosqich 1492-yil ispaniyalik Xristofor Kolumbning Amerikaga 1-sayohatidan boshlanadi. X.Kolumb Amerikaga jami 4 marta borib, har safar yangi-yangi orollarni kashf etishiga qaramay, u yerlarni Hindiston emasligini bilmagan. 1499–1501-yillari Amerigo Vespuchchi Janubiy Amerika qirgʻoqlarini tekshirib, bu yerlar Hindiston emas, yangi yerlar ekanligini yozadi. 1507-yilda M.Valdzemuller "Kosmografiyaga kirish" nomli asarida bu yangi yerlarni "Terra Amerika" deb nomlaydi. Keyinchalik Merkator oʻzi tuzgan xaritalarida har ikki materikni ham shu nom bilan ataydi.

1498-yili portugaliyalik Vasko da Gama ekspeditsiyasi Afrikani aylanib oʻtib, Yevropadan Hindistonga boradigan dengiz yoʻlini ochdi. 1519–1521-yillarda ispaniyalik Fernan Magellan ekspeditsiyasi dunyo boʻylab sayohatini amalga oshirdi. Natijada Yerning sharsimonligi amalda isbotlandi va Dunyo okeanining yaxlitligi maʼlum boʻldi.

XVI asrda Angliya va Gollandiyalik sayyohlar ham Hindiston va Xitoyga dengiz yoʻlini ochish maqsadida shimoli-gʻarbiy va shimoli-sharqiy yoʻnalishlarda ekspeditsiyalar oʻtkazdilar. Natijada Shimoliy Amerika va Yevrosiyoning shimoliy qirgʻoqlari va koʻplab orollar oʻrganildi. Lekin dengiz yoʻlini ochishga muvaffaq boʻlinmadi. Shu ningdek, Amerikaning ichki oʻlkalarini, yaʼni angliyaliklar – AQSh hududini, fransuzlar – Kanada hududini tekshirdilar.

XVI asrning oxirlaridan boshlab Janubiy Osiyo, Avstraliya va Okeaniya hududlari ingliz va gollandlar tomonidan tekshirilib, zabt etila boshlandi. 1605-yilda golland sayyohi Yanszon Avstraliya materigini kashf qildi. So'ngra 1641–1643-yillarda A. Tasman materikni aylanib chiqdi.

Shu davrda rus sayyohlari Sibir, Uzoq Sharq, Yevrosiyoning shimoliy va shimoli-sharqiy qirg'oqlarini, Shimoliy Amerikaning shimoli-g'arbiy qismigacha bo'lgan hududlarni o'rganib, xaritaga tushirdilar va tasvirlab yozdilar.

Yuqorida aytilgan va boshqa o'nlab ekspeditsiyalarda to'plangan ma'lumotlar geografik bilimlarning kengayishiga va takomillashuviga olib keldi. 1544-yilda S. Myunsterning "Kosmografiya", 1650-yili golland olimi B.Vareniusning "Umumiy geografiya" nomli asari bosilib chiqdi. G.Merkator xaritalarning matematik asosini, kartografik proyeksiyalarni ishlab chiqdi. Bularning bari ilmiy geografiya rivojlanishi uchun asos bo'ldi.

Bu bosqichning asosiy natijalari: Shimoliy va Janubiy Amerika, Avstraliya materiklari kashf etildi; Yerning sharsimonligi va Dunyo okeanining uzluksiz, yaxlitligi amalda isbotlandi; ilgari noma'lum bo'lgan Tinch okeanining mavjudligi va uning eng katta okean ekanligi, Yer yuzining katta qismi quruqlik emas, suvlikdan iboratligi aniqlandi.

Ilmiy geografik ishlar bosqichi. XVII asrga kelib fanlarning rivojlanishida keskin ildamlash ro'y berdi. Geografiyada maxsus ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirila boshlandi. Bunday ekspeditsiyalardan eng muhimlari: 1725–1741-yillarda V.Bering va A.Chirikov boshchiligidagi rus ekspeditsiyasi, 1785–1788-yillarda J.Laperuz rahbarligidagi fransuz ekspeditsiyasi, 1768–1779-yillarda J.Kuk boshchiligidagi 3 marotaba dunyo bo'ylab ingliz ekspeditsiyasi. Bu ekspeditsiyalar tomonidan Kuril orollari, Kamchatka va Chukotka yarimorollari, Osiyoning shimoliy qirg'oqlari, Afrika va Janubiy Amerikaning ichki qismlari, Avstraliyaning sharqiy sohillari, Yangi Zelandiya, Yangi Kaledoniya, Janubiy Georgiya, Jamiyat, Gavayi, Kuk va boshqa orollar o'rganildi.

Yerning ichki qismlari, tektonik harakatlar haqidagi bilimlarning to'planishi bilan tabiiy geografiyadan geologiya ajralib chiqdi, Yer yuzasi relyef, yer usti va osti suvlari, iqlim, shamollar, o'simliklar haqidagi bilimlarning kengayishi esa geomorfologiya, gidrologiya, meteorologiya va geobotanika fanlarining mustaqil fan darajasida rivojlanishiga olib keldi. Ushbu bosqichda ilmiy ishlar, ko'pincha o'rganilgan yerlarning geografik tavsifga bag'ishlangan bo'lib, yangi kitoblar va xaritalar ishlangan.

Bu bosqichda bir qancha nazariya va gipotezalar, kitoblar yaratildi. Bular: Kant-Laplasning kosmogonik nazariyasi; Pallasning geologik qatlamlarning yoshi haqidagi nazariyasi; Leybnitsning tog' hosil bo'lishida vulqon harakatlari gipotezasi; M. Lomonosovning "Yer qatlamlari haqida", "Atmosfera hodisalari haqida" kitoblari, Kantning "Tabiiy geografiyadan ma'ruzalar" kitobi va boshqalar.

Bu bosqichning asosiy natijalari: Yer yuzining turli qismlari ilmiy o'rganildi; fanda yangi nazariya va gipotezalar yaratildi; kartografik proyeksiyalar va relyefni tasvirlashning yangi usullari ixtiro qilindi; yirik asarlar va

kitoblar yaratildi, geografiya fanining tarkibida bir qancha mustaqil fanlar rivojlandi.

XIX asr va XX asrning 1-yarmida geografiyaning rivojlanishi. Bu bosqichga kelib milliy geografiya jamiyatlari tashkil etilishi boshlandi. Jumladan, Fransiya (1821), Germaniya (1828), Buyuk Britaniya (1830), Rossiya (1845), Turkistonda esa 1897-yilda tuzilgan. Ko'pgina davlatlar tomonidan yirik ilmiy tadqiqot ekspeditsiyalari uyushtirildi. 1821-yil F.F.Bellinsgauzen va M.P.Lazarev tomonidan Antarktida kashf etildi. 1823–1825-yillarda O.E.Kotsebu Dunyo okeani bo'ylab ekspeditsiyada marjon orollarining kelib chiqishini o'rgandi, fizik E.Lens esa chuqurlikni o'lchash uchun birinchi bor batometrni qo'lladi. D.Livingston Afrikaning ichki qismlarini o'rgandi. P.P.Semyonov-Tyanshanskiy boshchiligida O'rta Osiyoning ichki hududlari o'rganildi. R.Piri 1909-yilda Shimoliy qutbni, R.Amundsen esa 1911-yilda Janubiy qutbni zabt etdi.

A.Gumboldt Yevropa, Amerika, Osiyoga ekspeditsiya uyushtirib, juda ko'p ma'lumotlar to'pladi. O'simliklarning kenglik zonalligi va balandlik mintaqalanishi qonuniyatini aniqladi. Mazkur ma'lumotlarni umumlashtirgan bir necha jildlik "Tabiat manzarasi", "Kosmos" kabi yirik asarlarini yozdi. Gumboldt tabiatni bir butun, qat'iy qonuniyatli va uzluksiz rivojlanadigan tizim sifatida qarab yangi geografiyani yaratdi. Bu geografiyaning vazifasi tabiatni rivojlanishda va bir butun, yaxlit hosila sifatida o'rganish, tabiatdagi qonuniyatlarni aniqlash, jism va hodisalar orasidagi aloqadorliklarni, o'zaro ta'sir va bog'liqliklarni ochish va boshqalardir.

Ch.Layel tomonidan yer po'stining rivojlanish nazariyasi ishlab chiqildi. V.V.Dokuchayev tomonidan tabiat zonalligi ta'limoti, A.A.Grigoryev tomonidan geografik qobiq ta'limoti, V.A.Vernadskiy tomonidan biosfera ta'limoti yaratildi.

Bu bosqichning asosiy natijalari: geografiya jamiyatlari tuzildi. Shimoliy va Janubiy qutblar zabt etildi va dunyo xaritasida noma'lum bo'lgan hududlar qolmadi. Ilmiy geografiya vujudga keldi. Okeanograf ya fani shakllandi. Meteorologik va gidrologik stansiyalar bunyod etildi. Atmosfera va okeandagi harakatlarning mohiyati ochib berildi. Yer po'stining rivojlanish nazariyasi ishlab chiqildi. Bir necha ta'limotlar: tabiat zonalligi, geografik qobiq, biosfera ta'limotlari yaratildi.

Hozirgi zamon bosqichi. Geografiya fan-texnika inqilobi ta'sirida jadal rivojlanmoqda. Bu bosqichda geografiya fanining rivojlanishidagi asosiy xususiyatlar quyidagilardan iborat: geografik tadqiqotlarda modellashtirish va tajriba usullari, geografik axborot tizimlari, kompyuter texnologiyalari, kosmik usullar keng qo'llanilmoqda. Kosmik usullar yordamida aylanasimon tuzilmalar, atmosfera harakatlari, okean suvi aylanma harakati va chuqurdagi suvlarning ko'tarilish jarayonlari aniqlandi. Insonning tabiatga ta'siri kuchayib, hatto geografik qobiq doirasidan tashqariga chiqib ketdi. Shu munosabat bilan tadqiqotlar lokal (mahalliy) muammolar bilan bir paytda global muammolarga ham o'z diqqatini qaratmoqda.

Fanda tabaqalanish, ya'ni geografik fanlar ichida yangi yo'nalishlar paydo bo'lmoqda. Masalan, landshaftshunoslikning ichida amaliy landshaftshunoslik, antropogen landshaftshunoslik kabi bo'linishlar yuzaga keldi. Shuningdek,

turdosh fanlar bilan "oraliqda" yangi yo'nalish va fan tarmoqlari paydo bo'lmoqda. Masalan, geografiya bilan tibbiyot oralig'ida tibbiyot geografiyasi, geografiya bilan tarix, filologiya oralig'ida joy nomlarini o'rganuvchi toponimika fani vujudga keldi.

Savollar va topshiriqlar:

1. Qadimgi yoki antik davr geografiyasining asosiy xususiyatlari.
2. O'rta asrlar geografiyasi geografiya ilmining rivojlanishi.
3. Buyuk geografik kashfiyotlar deganda nimani tushunasiz?
4. Buyuk geografik kashfiyotlarning jahon iqtisodiyoti rivojidadagi ahamiyati.
5. Buyuk Ipak yo'lining O'rta Osiyoning rivojlanishidagi roli.
6. Evropa mamlakatlarida sanoat inqilobi va uning turli mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri.
7. Geografiya fanining rivojlanishining yangi davri.
8. Rossiya geografiya fanining yuksalishiga kimlarning xissasi katta?
9. Eng yangi davr geografiyasining asosiy xususiyatlari.

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christion Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America.Green Edition. - 2012.
3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
4. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
5. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
6. Асанов Г.Р.Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
7. Анна Батимер. Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
8. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр.труды.–М., 1980.
9. Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
10. Жекулин В.С. Введение в географии. -Л.: ЛГУ, 1989.
11. Саушкин Ю.Г., Введение в экономическую географию. - М., 1970.
12. Солиев А.С Ўзбекистон географияси // Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. - Т.: Университет. 2014.
13. Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарқ”, 2017. 264 б.
14. Назаров М.И., ТожиеваЗ.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.
15. www.bearingpoint.uz
16. www.Ziyo.net

17. www.bearingpoint.uz
18. www.gwpcacena.org
19. www.Ziyo.net
20. www.geogr/msu.ru

9- MA'RUZA. IQTISODIY GEOGRAFIYA (TOR MA'NODA) - IJTIMOIIY GEOGRAFIK FAN SIFATIDA

Reja:

1. Sanoat tarmog'i haqida tushuncha.
2. Sanoatning hududiy tashkil qilish hususiyatlari va unga ta'sir qiluvchi omillar.
3. Qishloq xo'jaligi tarmoqlari va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar.
4. Dehqonchilikning joylanishi va chorvachilikning hududiy tashkil qilish.
5. Transportning xo'jalik tizimidagi o'rni.
6. Transport tarmoqlarining joylanish omillari.

Tayanch so'z va iboralar: *iqtisodiyot tarmoqlari, sanoat, sanoat punkti, sanoat tuguni, sanoat rayonni, qishloq xo'jaligi, ekstensiv, intensiv, transport, transport tuguni, iqtisodiy aloqalar, integratsiya, eksport, imrort.*

Umuman tarmoq deganda korxonalarining ma'lum o'xshash hususiyatlariga ko'ra guruxlanishi tushuniladi. Sanoat tarmoqlari odatda uch asosiy mezon asosida ajratiladi, Ular:

- Xom —ashyo birligi bo'yicha ajratilgan sanoat tarmoqlari (mashinasozlik va metallni qayta ishlash, o'rmon, yog'ochni qayta ishlash va tsellyuloza — qog'oz sanoati va hk.);
- Iste'mol birligi, ya'ni muayyan maqsadda mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlar (eng'il va oziq — ovqat, qurilish, elektr energetika va b.);
- Texnologik jarayon asosida tashkil etilgan sanoat tarmog'i (ximiya va neftni qayta ishlash)

Sanoatning tarmoqlar tizimi nihoyatda murakkab va u borgan sari o'zgarib bormovda. Eng yirik tarmoqlar sifatida yoqilg'i, energetika, qora va rangli metallurgiya, ximiya va neftni qayta ishlash, mashinasozlik va metallni qayta ishlash, qurilish, o'rmon, yog'ochii qayta ishlash, tsellyuloza — qog'oz, yengil, oziq —ovqat, poligrafiya va boshqalar ajratiladi. Ular ham o'z navbatida tarmoq va tarmoqchalardan iborat. Bu jixatdan mashinasozlik sanoatining turlanishi ayniqsa boy; faqat transport mashinasozligining o'zi bir nechta qismlarni o'z ichiga oladi.

Yuqoridagi tarmoqlar orasida eng an'anaviy, qadimiy tarixga ega bo'lgan, shubxasiz, yengil (to'qimachilik) sanoatidir. U dastavval manufakturdan boshlanib, so'ngra yirik mashina industriyasiga o'tdi, albatta, oziq —

ovqat, metallni qayta ishlash sanoatlari ham ancha qadimiy. Ayni vaqtda mashinasozlik, elektr energetika va ximiya nisbatan «yangiroq» bo'lib, ular hozirgi zamon ilmiy—texnika taraqqiyotini aks ettiruvchi tarmoqlar jumlasiga kiradi.

Sanoat tarmoqlari og'ir va yengil, ishlab chiqarish vositalari va iste'mol mollari ishlab chiqaruvchi yirik guruhlariga (A va B) ajratiladi. Biroq bunday ajratish shartli hususiyatga ega bo'lib, ular orasidagi farq borgan sari kamayib, «yupqalashib» bormoqda.

So'nggi yillarda sanoat tarmoqlari tarkibida quyidagi o'zgarishlar sodir bo'lmoqda:

- sanoat tarmoqlarining yanada parchalash borishi, yangi — yangi tarmoqlarning vujudga kelishi;
- tarmoqlar orasida integratsiya jarayonlarining rivojlanishi,
- tarmoqlararo majmualarning shakllanishi;
- fan —texnika yutuqlari bilan bevosita bog'liq tarmoqlarining tezroq rivojlanishi.

Sanoatning tarmoqlar tizimini baholashda eng avvalo uning turlanganligini (diversifikatsiyalashuvi) hamda yangi texnologiyalarga asoslangan, «yuqori qavat» tarmoqlarining mavjudligini e'tiborga olish kerak. Ba'zi rayonlar faqat tog' —kon, xom —ashyo qazib olishga ixtisoslashgan, boshqalarida esa asosan ta'mirlovchi sanoat korxonalarini bo'lishi mumkin. Tabiiyki, bunday rayonlarning sanoati yaxshi rivojlanmagan!

Sanoat tarmoqlarini hududiy tashkil etish o'ziga xos hususiyatga ega. Ular iqtisodiy geografik makonda yoki xaritada nuqtasimon shaklga ega. Demak, mazkur tarmoqda ishlab chiqarish va xududiy mujassamlashuv darajasi ancha yuqori. Bu esa sanoat ishlab chiqarishining qishloq xo'jaligiga ko'ra iqtisodiy samaradorligini yuqori bo'lishiga olib keluvchi sabablardan biridir.

Sanoat korxonalarini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar soni ko'p. Ular asosan xom —ashyo, yoqilg'i, energetika, iste'mol, ishchi kuchi, iqtisodiy geografik o'rin va boshqalardan iborat. Bu borada ekologiya va bozor iqtisodiyoti omillarining ahamiyati tobora kuchaymoqda. Shu bilan birga qayd etish joizki, turli xil sanoat tarmoqlarini joylashtirish muayyan omillar asosida amalga oshirildi. Ularni qisqacha ko'rib chiqamiz.

Yoqilg'i sayaoati tog'—kon yoki qazib oluvchi sanoati toifasiga kiradi va yoqilg'i turlari, qazilma boyliklarning joylanishi tabiiy, geoximik qonuniyatlarga asoslanadi. Sababi — ko'mir, neft, gaz, yonuvchi slanets, torf kabi tabiiy boyliklarning paydo bo'lishi va yer yuzida (ostida) tarqalishi o'ziga xos hususiyatlarga ega.

Elektr—energetika suv, issiqlik va atom stantsiyalaridan tashkil topadi. Suv elektrostantsiyalarini tekislik joyga ko'ra tog' va tog'oldi rayonlarda qurish maqsadga muvofiq. Chunki, bunday sharoitda relief shakli -er tuzilishining qiyaligi, tabiiy holda sharshara va tog'lar orasidagi cho'kmalarning mavjudligi, qulay imkoniyatlar tug'diradi. Bundan tashqari, suv ombori qoplagan yerlar qishloq xo'jaligida deyarli ishlatilmaydi; qishloq manzilgoxlari ham yo'q va, binobarin, ularni ko'chirtirish talab etilmaydi. Suv

ombori va uining atrofida sport, dam olish zonalarini tshpkil qilish, bog'dorchilik va baliqchilikni rivojlantirish, pastki hududlarda yerlarni sug'orish, kanallar qurish mumkin. Ba'zan GESlar bilan birgalikda o'rmon, yog'ochni qayta ishlash va tsellyuloza — qog'oz sanoati ham rivojlanib boradi (masalan, Sibirda).

Ko'rinib turibdiki, tog'li rayonlarda qurilgan GESlar xar tomonlama qulay, elektr energiyasi arzon. Agar shu stantsiyalar tekislikda joylashtirilsa katta maydon suv ostida qolib ketadi (ehtimol, bu yerda qimmatbaho qazilma boyliklar bordir) va to'g'on qurish katta mablag' talab qiladi.

Issiqlik elektr stantsiyalari (TES) ikki turda bo'ladi: IEM va GRES. Ularning bir-biridan farqi qaysi maqsadda qurilganligidadir; foydalaniladigan yoqilg'isi esa bir xil bo'lishi mumkin. Masalan, IEM — «teplo — elektrotsentral», ya'ni issiqlik elektr markazi, odatda ham elektr quvvati, ham bug' (par) talab qiluvchi sanoatukorxonalarini —to'qimachilik, neftni qayta ishlash va h.k. yonida yoki yaqinida quriladi. Chunki, bug'ni 15 — 18 km. masofadan uzoqqa jo'natib bo'lmaydi. Demak, bu stantsiyani joylashtirishda ishlab chiqarish iste'moli asosiy ahamiyatga ega.

Ammo, IEM larning bevosita shahar ichida qurilishi tufayli ular atrof— muhitni ifloslantiradi. Shu sababdan, ekologik jihatdan bunday stantsiyalarning aholi zich joylarda qurilishi uncha ma'qul emas. GRESlar esa («Gosudarstvennaya, rayonnaya elektrostantsiya») asosan elektr energiyasini beradi va shu bois ularni yirikroq va shahardan biroz uzoqroq masofada joylashtiriladi.

Atom elektrostantsiyalari ko'pincha boshqa turdagi stantsiyalarni qurish imkoniyati yo'q hududlarda joylashtiriladi. Buning uchun albatta ekologik xavfsizlik ta'minlanishi kerak. Shuningdek, AESlarning barpo etilishida ilmiy — texnika omili ham xisobga olinadi.

Qora metallurgiya korxonalarini, ayniqsa cho'yan eritish zavodlarini (domna pechida eritiladi) joylashtirishda eng avvalo yoqilg'i va xom —ashyo katta ahamiyatga ega. Bir tonna cho'yanni olish uchun taxminan ikki tonna temir rudasi, 1.2 tonna yoqilg'i — kokslanuvchi ko'mir lozim. Rudada temirning (g'e) miqdoriga, boy yoki boy emasligiga qarab zavod uch ko'rinishda joylashtiriladi: yoqilgi yaqinida (temir ruda koni «boy»), xom — ashyo yaqinida (rudada g'e miqdori yuqori emas) va ikkalasining o'rtasida (yoqilg'i va xom —ashyo uchun transport xarajati deyarli bir xil). Uchinchi variantda suv xamda iste'mol omillari ham e'tiborilidir.

Qora metallurgiyaga kiruvchi ferrosplav (temir qotishmalari) zavodlari «elektrtalab» xisoblanadi: 1 t. ferrosplav uchun 8—9 ming kVt-s. elektr energiya sarflanadi. Binobarin, bunday zavodlar arzon elektr manbalariga yaqinroq joylashtiriladi.

Rongdi metallurgiya sanoatiga kiruvchi korxonalar turli—tuman (allyuminiy, mis, kumush, oltin,'qo'rg'oshin, qalay va h.k.). Ular tabiatda alohida—alohida uchramaydi. Shuning uchun rangdor metallarni qazib olishda kompleks, kombinat usuli qo'llaniladi.

Tog' metallurgiya kombinatlari xom —ashyo rayonlarida (sababi — rangdor metallar miqdori rudada juda oz) quriladi, bevosita tozalangan metall esa iste'mol

rayoshuarida va xususan arzon elektr energiyaga yaqin joyda o'rnashtiriladi: tozalangan yoki «rafinatsiya» qilingan misning bir tonnasiga 9—10 kVT.s.gacha, allyuminiyga 18 — 19, titan va nikel uchun 50 ming kVT.s.—gacha elektr energiyasi ishlatiladi. Shu bilan birga rangdor metallurgiya korxonalarini joylashtirishda ekrlogiya omilining ham o'rni sezilarli.

Mashinasozlikning tarkibi boyligi sababli, unga ta'sir qiluvchi omillar turi ham har xil. Chunonchi, metallni ko'p talab qiluvchi og'ir mashinasozlik (vagonsozlik, tog'—kon va shaxtalar uchun asbob — uskunalar va h.k.) qora metallurgiya rayonlarida kam, ammo malakali ishchi kuchi kerak bo'lgan priborsozlik, elektrotexnika, hisoblash texnikalari kabi nozik va aniq mashinasozlik fan—texnika taraqqiyoti markazlarida joylashtiriladi.

Qishloq xo'jaligi mashinasozligi ko'p hollarda iste'mol rayonlarida rivojlanadi. Masalan, O'zbekistonda paxta terimi, Ukrainada g'alla va qand lavlagi, Belorussiyada — kartoshka va zig'ir, Moldaviyada uzumchilik, qirg'izistonda pichan o'ruvchi va preslovchi mashinalar ishlab chiqariladi. Demak, mamlakat nimaga ixtisoslashsa o'sha sohaga xizmat qiluvchi mashinasozlik tarmog'i tashkil ztiladi. Bu qonuniyat boshqa tarmoqlarga xam tegishli. Chunonchi, Kareliyada o'rmon, Uralda —qora metallurgiya, Donbassda —shaxta, O'zbekistonda — to'qimachilik, Irkutskda — oltin saralash mashinasozligi rivojlangan va h.k.

Shunday qilib, mashinasozlik mahsulotiga qarab uni joylashtirishga xom —ashyo (metall), ishchi kuchi, iste'mol, ilmu —fan, geografik o'rin omillari ta'sir ko'rsatadi. Tabiiyki, dengiz kemasozligi quruqlik ichkarisida emas, port shaharlarda joylashtiriladi. Xuddi shunga o'xshash stanoksozlik, elektrotexnika, traktorsozlik kabi juda ko'p mashinasozlik tarmsiushri o'ziga xos hududiy tashkil qilish hususiyatlariga ega. Albatta, bu sanoat tarmog'i uchun kooperatsiya shakli muhimligi tufayli uning markazlari qulay transport geografik o'ringa ega bo'lishlari ham lozim.

Ximiya va neftni qapta ishlash sonoshpi. Asosiy ximiya uchun xom —ashyo omili uncha muhim emas. Chunki, bu sanoat turli xil xom—ashyo: o'simlik, mineral, ishlab chiqarish chiqindilari, hatto suv va havo asosida ham tashkil etilaveradi. Binobarin, ximiya sanoati katta erkinlikka ega. Ammo, unga ta'sir etuvchi boshqa kuchli omil mavjud— bu ham bo'lsa ekologiyadir.

Neftni qayta ishlash zavodlari xom —ashyo rayonlariga ko'ra iste'mol rayonlarida ko'proq uchraydi. Xom neftni keltirib turli xil mahsulot olish, ularning barchasini alohida -talohida keltirishdan ko'ra arzonroq, qulay va xavfsizroq. Ba'zan bunday zavodlar magistral neft quvurlari o'tgan joylarda xam tashkil etiladi.

Ximiya sanoati uchun suv va elektr energiyasi omili ham ahamiyatliroq. Shu sababdan bo'lsa kerak, Chirchiq yirik ximiya sanoati markaziga aylangan.

O'rmon, yog'ochni qayta ishlash va tsellyuloza—qog'oz sanoatini joylashtirish ham o'ziga xos. Jumladan, yog'ochni qayta ishlash aksariyat hollarda o'rmonzorlarga yaqin joylarda amalga oshiriladi, chunki 40 foizgacha yog'och (novda va shox — shabbalar) chiqindiga ketadi. Sellyuloza — qog'oz ishlab chiqarish esa asosan uch variantda joylashtiriladi: xrm ashyo

rayonida, yog'och oqizuvchi daryolarning temir yo'llar bilan kesishgan nuqtasida hamda daryolarning quyilish qismida. Ko'rinib turibdiki, bu yerda transport va geografik o'rin omillari katta ahamiyatga ega.

Yuqoridagi yo'nalishlar bo'yicha tsellyuloza— qog'oz sanoatining joylashuvini Rossiya Federatsiyasi misolida ko'rsa bo'ladi. Masalan, Krasnoyarsk, Volgograd, Krasnokamsk, Perm, Kotlas, Balaxna, Arxangel'sk va boshqalar turli variantlarda vujudga kelgan ushbu sanoat markazlaridir. Shuningdek, yog'ochni qayta ishlash sanoatiga mebelsozlik, daftar —qalam, sport buyumlari va musiqa asboblari, temir yo'l shpallari, uysozlik, gidroliz spirti olish kabi juda ko'p tarmoqlar ham kiradi. Ularning joylashtirilishi esa mahsulotning «xom —ashyo talabligi» hamda transport jihatidan qulayligig'a qarab tashkil qilinadi. Ayni vaqtda, bu yerda xom — ashyo, transport, iste'mol omillari bilan birga suv sharoitlari ham e'tiborga olinadi.

Qurilish sanoati boshqa tarmoqlarga nisbatan «oldinda» borishi kerak, zero usiz yangi yerlar o'zlashtirilmaydi, korxonalar va tashkilotlar bunyod etilmaydi. g'isht, tsement, cherepitsa, shiftni ishlab chiqarish ko'p jihatdan xom — ashyoga bog'liq. Shu sababdan bo'lsa kerak Rossiyaning asosiy tsement sanoati markazlari — Vol'sk, Iskitim, Novorossiysk — atrofida buning uchun xom —ashyo, mergli, oxaktosh ko'p miqdorda mavjud. O'zbekistonda xom tsement ishlab chiqarish xom —ashyo omilini e'tiborga olgan tarzda amalga oshirilgan (Bekobod, Angren, quvasoy, Ohangaron). Bundan tashqari, tsement ishlab chiqarish qora va rangli metallurgiya markazlarida ham tashkil qilinadi. Buning uchun domna pechlarining chiqindisi — shlak, alyuminiy sanoatiga tegishli glinozyom zavodlari chiqindilari ishlatiladi.

Temir —beton mahsulotlari va qurilmalarini joylashtirish iste'mol omili orqali tashkil qilinadi. Shu bois ularning geografiyasi keng bo'lib, bunday korxonalar barcha yirik shaharlarda mavjud.

Engil sanoatni xududiy tashkil qilishda xom —ashyo, ishchi kuchi va iste'mol omillari yetakchi rol o'ynaydi. Masalan, paxta tozalash va pillachilik zavodlari, jun yoki terini yuvish kabilar bevosita xom —ashyo rayonlarida joylashtiriladi. Sababi, ulardan olinadigan mahsulot birligiga juda ko'p xom — ashyo sarflanadi.

To'qimachilik, poyafzal, tikuv, trikotaj fabrikalari, gilam ishlab chiqarish mehnattalab bo'lgani uchun ular katta kichik shaharlar, rayon markazlarida quriladi. Shu bilan birga to'qimachilik korxonalari og'ir sanoat markazlarida ayollar ishchi kuchidan foydalanish maqsadida ham joylashtiriladi. Mazkur sanoatning ko'p mehnat resursini talab qilishi ayni paytda uning iste'mol rayonlarida joylashtirilishi bilan uy'unlashib ke'adi. Chunki, mehnat resursi, aholi yengil sanoat mahsulotining iste'molchisidir, ular esa hamma uchun va xar doim kerak.

Oziq—ovqat sanoatini joylashtirish ko'proq iste'mol omiliga qarab amalga oshiriladi (bu mahsulotlar ham barcha uchun va doimo zarur). Shuningdek, ularning transportda tashish imkoniyatlari, sifatining buzilmasligi ham inobatga olinadi. Jumladan, yog' — moy ishlab chiqarish, konserva, vino

sanoati, qand lavlagi va tamakini qayta ishladg ko'proq xom ashyo rayonlarida, go'sht, sut sanoati shahar joylarga yaqin quriladi. Konditer fabrikalari bevosita shaharlardan joy oladi.

Un sanoati, don mahsulotlari kombinatlari xam aksariyat hollarda kichik shaharlarda, g'allakor rayonlarda yoki ularga yaqin bo'lgan shaharlarda rivojlanadi. Keltirilgan undan turli xil mahsulotlarni ishlab chiqarish iste'mol rayonlarida — shaharlarda tashkil qilinadi. Bunday markazlarda ba'zan yirik yog' — ekstraktsiya, konserva va vino sanoati, tamaki fermentatsiya korxonolari qurilishi mumkin.

Shunday ilib, oziq —ovqat sanoatining hududiy tarkibi asosan iste'mol va xom ashyo omillari ta'sirida shakllanadi. Ayni vaqtda bu tarmoq qishloq xo'jaligi bilan bevosita bog'liqligi tufayli agrosanoat majmualari ko'rinishida hududiy tashkil etiladi.

Poligrafiya sanoati ko'proq shaharlarda, xususan poytaxt shaharlarda joy oladi. Sababi — bunday shaharlarga matbuot, kitob, gazeta va jurnallarni nashr qildirish o'ziga xos vazifa (funktsiya) xisoblanadi.

Biz yuqorida sanoat ishlab chiqaryshini joylashtirish masalasida omillardan emas, sanoat tarmoqlarining hususiyatlaridan kelib chiqdik. Omillar ta'siri esa umumiy xolda oldingi ma'ruzalardan bayon qilingan. Bu yerda faqat shuni eslatish lozimki, xozirgi sharoitda sanoat tarmoqlari va korxonalarini aynan qaerda joylashtirish, ularning texnik—iqtisodiy hususiyatlaridan tashqari, bozor munosabatlari—talab va taklif, soliq va kredit, narh—navo va mintaqaviy siyosatlari ta'sirlarida amalga oshiriladi.

Eng muhimi joylashtirilgan korxonalar tadbirkor uchun ham, davlat uchun ham qulay va arzon bo'lishi kerak. qulaylik -transport xarajatlari kam, ekologik jixatdan maqbul, arzon demakdir. Kelajakda maxsulot qiymatiga, tannarxiga unga ishlatilgan xom ashyo sarf—xarajatlari, ya'ni «resurs uchun to'lov» ham kiritilishi kerak. Zero, bozor munosabatlari davrida u yoki bu resursni qazib olgan hududning ijtimoiy—iqtisodiy manfaatlari, atrof—muxitga ko'rsatilgan zarar albatta qoplanishi lozim.

Qishloq xo'jaligi umuman iqtisodiyotning qadimiy sohasidir. Dastlabki ijtimoiy mehnat taqsimoti xam avval chorvachilik, so'ngra dehqonchilikning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Dexqonchilik va, xususan sug'orma dexqonchilik jamiyat taraqqiyotida aloxida, inqilobiy axamiyatga ega bo'lgan. Sababi -aynan sug'orma dexqonchilik jamoa, uning asosida doimiy aholi manzilgohlarining vujudga kelishida muhim rol o'ynagan.

Keyinchalik dexqonchilik xunarmandchilik va savdo—sotiqni, ular esa o'z navbatida manufaktura va yirik mashina industriyasini rivojlantirishga olib kelgan.

qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun quyidagilar xos:

- fgrar soha bevosita tabiiy sharoit bilan bog'liqligi tufayli u mavsumiy xarakterga ega;
- mavsumiyligi uchun mehnat resurslari xam yil davomida band emas;
- qishloq xo'jaligi rivojlanishi sanoatga nisbatan o'zgaruvchan ko'rinishda boradi;
- bu tarmoqda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil qilish shakllari o'ziga

xos — mujassamlashuv va ixtisoslashuv torroq, kooperatsiya va kombinatlashuv esa juda kam xollarda uchraydi;

- qishloq xo'jaligi tarmoqlari areal yoki maydon shaklida xududiy tashkil qiladi;
- mazkur tarmoqda ekstensiv va intensiv rivojlanish yaqqol ko'rinadi;
- qishloq xo'jaligining tarmoqlar tarkibi sanoatga o'xshash uncha boy emas;
- qishloq xo'jaligida mulkchshshkni xususiylashtirish osonroq;
- xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik qilish, chet el investorlarini qishloq xo'jaligiga jalb qilish kamroq va h.k.

Yuqoridagi hususiyatlar ushbu tarmoqning iqtisodiyoti va geografiyasiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Chunonchi, tabiiy sharoitning — iqlim va ob —havoning noqulayligi qishloq xo'jaligi unumdorligi, u esa qayta ishlovchi (oziq — ovqat) sanoatiga va pirovard natajada xalqning turmush darajasini pasayishiga olib keladi. qolaversa, qishloq xo'jaligi bilan sanoatning boshqa tarmoqlari: mashinasozlik, ximiya, qurilish sanoati va elektr — energetika ham aloqador.

Mehnat resurslaridan foydalanishning mavsumiyligi, ishlab chiqarishning mujassamlashuv darajasini yuqori emasligi mazkur tarmoqning iqtisodiy ko'rsatkichlarini pasaytiradi. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligida yer ishlab chiqarish vositasi bo'lib, uning tabiiy xosildorligi xamma joyda ham bir xil emas.

Qishloq xo'jaligi asosan ikki katta tarmoqdan, ya'ni dexqonchilik va chorvachilikdan tashkil topgan, Yer yuzi bo'yicha qishloq xo'jalyagida dexqonchilik oldinda turadi. Biroq, shunday bo'lsada dexqonchilik va umuman qishloq xo'jaligida tarmoqlarning turlaiishi sanoatga nisbatan sustroq bormoqda. Ayni vaqtda qishloq xo'jaligidagi ayrim yangi yo'nalishlar —broyler parrandachiligi, teplitsa (issiqxona) xo'jaligi, sut va go'sht fabrikalari, o'zlarining tashkil qilinishiga qarab ko'proq industrial sohaga yaqin turadi.

So'nggi yillarda ba'zi bir maxsulotlarning yetishtirilishi (pomidor, bodring, ziravorlar va b.) mavsumiy hususiyatini yo'qotib bormoqda. Masalan, Toshkent bozorlarida bunday maxsulotlar deyarli yil bo'yi mavjud. Albatta, bu o'rinda «geografik konveyr»—ning roli ham bor. Chunki, yuqoridagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetkazib turish turli hududlarda, ularning agroiklimiy sharoitlaridan kelib chiqqan holda navbatma—navbat amalga ogairiladi.

Yana shuni qayd yatish joizki, ayrim qishloq xo'jaligi mevalarining geografiyasi tobora kengayib bormoqda. Chunonchi, anjir, anor va ayniqsa xurmo faqat alohida, subtropik rayonlarning mevasi bo'libgina qolmay, ular endigi sharoitda ko'pgina hududlarda yetishtirilmoqda.

Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishga tabiiy va ijtimoiy — iqtisodiy omillar ta'sir ko'rsatadi. Tabiiy komponentlar ichida eng avaalo iqlim, suv va tuproqning ahamiyati katta. Iqlim sharoitlari, harorat, yer osti va yer usti suvlari, tuproq hususiyatlari qishloq xo'jaligining tarmoqlar va hududiy tarkibini ko'p jihatdan belgilab beradi.

Foydali harorat, ya'ni yig'indisi yil davomidagi sutka xdroratining Q 10°C —dan yuqorisi va ijobiy harorat yig'indisi (erta bahordan to kech

kuzgacha ijobiy haroratning summasi) o'simliklarning pishib yetishi uchun talab qilinadigan vegetatsiya davrini shakllantiradi. Masalan, paxta uchun birinchi ko'rsatkich eng kamida 2000°C , ikkinchisi 4000°C bo'lishi kerak.

Qishloq xo'jaligi uchun yerning ahamiyatini ta'kidlagan edik. Ammo har qanday yer maydoni ham bu soxada intensiv foydalanish imkoniyatiga ega emas. Binobarin, hududlarning qishloq xo'jalik salohiyati ekin ekiladigan yoki haydaladigan yer va umumiy yer maydonining nisbati, yer fondining xajmi va tarkibi orqali belgilanadi. Ayniqsa, sug'oriladigan yer maydoni bilan qishloq aholisining ta'minlanganlik darajasi kata mazmunga ega.

Foydalanish mumkin bo'lgan yer maydonining xajmi shu joyning geomorfologik holatiga ham bog'liq. Chunonchi, tekis bo'lmagan hududlarda yer koeffitsienti nisbatan past bo'lishi aniq.

Ayni chog'da bizning sharoitimizda faqat yer maydonining bo'lishi yetarli emas. Buning uchun albatta yana issiq harorat va suv, namgarchilik talab qilinadi. Chunki, O'zbekistonda yetishtiriladigan qishloq xo'jalik mahsulotlarining ko'pchiligi issiqtalab va suvtalabdir. Ayniqsa, bodring, pomidor, baqlajon, sholi kabilarda suv sarfi ancha yuqori.

Qizig'i shundaki, tabiatda bir joyning o'zida issiq harorat, dexqonchilikka yaroqli yer maydoni va suv kamdan —kam hollarda uchraydi. Suv bor joyda qulay yer maydoni yo'q (tog'likldr), yer maydoni bor joyda suv yo'q (cho'llar). Birinchisida dexqonchilik uchun terrasa usuli, ikkinchisida sun'iy sug'orish qo'llaniladi.

Qadimda sug'orma dexqonchilik daryolarning quyilish qismida, del'tasida rivojlangan va buning uchun tabiiy hosildor allyuvial yotqiziqlardan foydalanilgan. Bizning o'lkamizda dastlabki vohalar aynan mana shunday hududda vujudga kelgan. Keyinchalik sug'orma dexqonchilik geografiyasi daryolarning quyilishidan ularning yuqori qismlariga ko'tarilib borgan, suv omborlari va kanallar qurilishi muposabati bilan tog' yonbag'ri, adirlar ham ishlab chiqarish oborotiga kiritilgan, vohalar bir —biriga tutashib ketgan (masalan, Farg'ona vodiysida),

Sun'iy sug'oriladigan dexqonchilikdan tapqari bizda bahorikor yerlar ham ko'p (Samarqand, Jizzax, Surxondaryo viloyatlari va boshqalar). Bunday tabiiy namgarchilikdan foydalanib dexqonchilikni yuritish, yerning gidrotermik rejimini hisobga olgan holda joylashtiriladi. Maxsus adabiyotlarda buning uchun "Lange omili" mushunchasi mavjud bo'lib, u issiqlik bilan yog'in —sochin nisbatini bild-iradi. Jumladan, bahorikor dexqonchilikda yillik yog'in —sochii miqdori o'rtacha yillik haroratdan kamida 15 marta ko'p bo'lishi talab etiladi. Agar bu koeffitsient 15 dan kam bo'lsa, u holda faqat cho'l yaylovchiligi rivojlantirish mumkin, xolos.

Havo (harorat), suv, tunroq —qishloq xo'jaligi rivojlanishi va foydalanishining asosiy uch shartidir. Shu bilan birga melioratsiya va irrigatsiya, mehnat resurslari, fan—texnika taraqqiyoti, transport va boshqalarning ahamiyati ham muxim. Masalan, ishchi kuchi omili, ayniqsa, sug'orma dexqonchilikda, sabzavotchilikda katta rol o'ynaydi. Ammo, ta'kidlash lozimki, O'zbekiston qishloq xo'jaligida mehnat resurslarining

bandligi nihoyatda yuqori. Bu esa mazkur tarmoq samaradorligini, uning mehnat unumdorligini nihoyatda pasayishiga sabab bo'ladi. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, AQSh qishloq xo'jaligida atigi 8,7% mehnat resurslari band. Buyuk Britaniyada, xozirgi vaqtda qishloq xo'jaligi mahsulotlari chetdan keltirilganligi tufayli, bu ko'rsatkich 3%ni tashkil qiladi.

Dunyo bo'yicha qishloq xo'jaligida mehnatga layoqatli aholining yarmidan ko'prog'i ishlaydi. Afrika va Osiyo davlatlarini ba'zilarida bu ko'rsatkich yanada yuqori (masalan, Nepalda 90%). Ayni vaqtda rivojlangan mamlakatlarda sanoatning "pastki" qatlamlarini rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'chishiga o'xshab, ularda qishloq xo'jaligining intensiv shakli saqlanib qolmoqda, xolos.

Qishloq xo'jaligida aholi bandligining qisqarib borishi dastlab Buyuk Britaniyada, so'ngra Belgiya, Niderlandiya, Daniya, AQSh va boshqalarda kuzatilgan. Natijada, hozirgi kunda bu mamlakatlarda bir fermer taxminan 80 va undan ortiq kishini oziq —ovqat bilan ta'minlashga qodir. Vaholanki, rivojlanayotgan mamlakatlarda mehnat sarfi haddan tashqari ziyod, qishloq joylarda "yashirin" ishsizlar ko'p, aholining nisbiy va hatgo mutloq ortiqchaligi sezilib turibdi.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligida iqtisodiy isloxlarni chuqurlashtirishga va shu asosda ijtimoiy masalalarni hal etishga katta ahamiyat berilmoqda. Biroq, hozircha bu yerda muammolar ko'p: qishloqlarda ish o'rinlari kam, shaharlar esa ortiqcha ish kuchini ta'minlay olmayapti. Bu xam bo'lsa o'tish davrining qiyinchiliklaridan biridir.

Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtiripda mexanizatsiyalash, agrotexnika, agroximiya, seleksiya kabi ilmiy—texnika taraqqiyoti bilan bog'liq yo'nalishlarni rivojlantirish ahamiyatlidir. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligi infrastrukturasi, sug'orish inshootlari —suv omborlari va kanallar, yerlarning meliorativ holatini yaxshilovchi chora — tadbirlar ham agrobiznesga katta ta'sir ko'rsatadi.

Ko'pgina mamlakatlar qatorida O'zbekistonda ham shahar atrofi qishloq xo'jaligi rivojlanib bormoqda. Bu esa o'z navbatida paxta maydonlarining shahardan uzoqlashishiga olib keladi. Shu bilan birga paxtachilik tog' oldi hududlarida, qoraqalpog'istonda, Sirdaryo viloyati va qari'i cho'lining sho'rlangan yerlarida qisqarib bormoqda. qisman bu jarayon g'alla — bug'doy maydonlarini kengaytirish asosida ham kuzagilmoqda. Demak, kelajakda aaxtachilikning1 joylanishida jiddiy o'zgarishlarni kutish mumkin,

Ayni vaqtda bog'dorchilik va uzumchilik, ayniqsa g'alla yetishtirish maydonlari kengaymoqda. Bunday o'zgarishlar jahoi miqiyosida ham sodir bo'lmoqda. Xususan, 60 —yillarda rivojlanayotgan mamlakatlardagi "yashil inqilob" g'allachilik joylanishini sezilarli darajada o'zgartirdi.

Dunyo bo'yicha chorvachilikning yem —xashak maydoni umumiy yer maydonining taxminan 20—25% tashkil qiladi. Ba'zi mamlakatlarda (masalan, qirg'iziston, qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston va b.) bu ko'rsatkich undan xam yuqori. Buning ustiga mazkur mamlakatlarda yaylovzorlarning xosildorligi

past va, binobarin, ularning "chorva sig'imi" ham yuqori emas. Demak, bu va shunga o'xshash xududlarda ekstensiv chorvachilik rivojlanib boradi.

Chorvachilikning sut va sut—go'sht yo'nalishi uning ancha intensiv va maxsuldor sohalaridir. Sutichilik esa, odatda, muloyim tabiiy sharoitda, uncha issiq bo'lmagan va yog'in —sochin yetarli rayonlarda, daryo qayirlari va dalalar yam —yashil o'tloqzorlar bilan qoplangan joylarda juda yaxshi rivojlanadi (Belorussiya, Boltiq bo'yi davlatlari, Rossiyaning Kastroma, Yaroslavl, Vologda viloyatlari, Gollandiya, Chuy vodiysi va h.k.). Jun chorvachiligi esa issiq cho'l tabiatida qulay imkoniyatga ega (Avstraliya, Mug'iliston, qozog'iston va x.k.).

Sut chorvachiliganing joylanishi shahar aholisi ehtiyoji asosida shakllanishi ma'qul. Shu bilan birga keyingi yillarda transport, xususan avtorefrigeratorlarning ta'siri ostida bu tarmoq uzoqroq masofada ham joylashtirilmogda. Keltirilgan sut asosida u bilan bog'liq boshqa maxsulotlarni ishlab chiqarish shahar joylarda tashkil qilinadi.

Qishloq xo'jaligi tarmoqlari—dexqonchilik va chorvachilikning hududiy birikmalari ham mavjud. Chunonchi, g'allachilik rayonlarda parrandachilik, kartoshka yetishtiriladigan yerlarda sut —go'sht chorvachiligi, qand lavlagi ekiladigan hududlarda cho'chqachilik rivojlanib boradi. Bu esa qishloq xo'jaligida o'ziga xos hududiy ishlab chiqarish majmuasi (kompleksi)—ni shakllantiradi. Bunday majmualarning eng murakkab va rivojlangan shakli esa qishloq xo'jaligi va qayta ishlovchi sanoat (rasman oziq —ovqat sanoati) asosida vujudga keladi.

Agrosanoat majmuini bundan ham keng ma'noda talqin qilish mumkin. U holda bu majmua sanoatning qishloq xo'jaligi bilan bog'liq barcha tarmoqlarini, transport va omborxonalarini xam o'z qamroviga oladi. Aynan shu mazmunda agrosanoat majmualari milliy va mintaqaviy iqtisodiyotning o'zagani hosil qiladi.

Sanoatda bo'lganidek, qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishda ham eng asosiy omil bozor munosabatlari bo'lib qolmogda. Nimani yetishtirishni hozirgi kunda bozor, narx —navo belgilaydi, amma bu ta'sir qishloq xo'jaligida ma'lum vaqt o'tgandan so'ng o'z kuchini ko'rsatadi (chunki, mahsulot yetishtirish uchun ancha vaqt talab etiladi, sanoatda esa bu jarayon nisbatan tez kechadi).

Respublikamiz sharoitida ko'p va har doim iste'mol qilinadigan mahsulotlarning bozor kon'yukturasida o'ziga xos o'zgarishlar bo'lib turadi. Masalan, bir yili piyoz kamchilik va qimmatchilik bo'lsa, ikkinchi yili, aksincha kartoshka qimmat bo'lishi mumkin. Bunday bozordagi vaziyatning almashib turishi dehqonchilik ixtisoslashuvi va joylanishida tez —tez o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Xuddi shunday holat sabzi, karam va boshqa kundalik hayot uchun zarur bo'lgan qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishda ham kuzatiladi.

Transport sanoat va qishloq xo'jaligi bilan birga ishlab chiqarish va uni xududiy tashkil qilishning asosi xisoblanadi. U xo'jalik tizimining «qon tomiri», xarakatlantiruvchi kuchi sifatida mamlakat va rayonlar iqtisodiy aloqalarini amalga oshiradi, ularning geoiqtisodiy yaxlitligini ta'minlaydi. Transportsiz iqtisodiy geografiyaning negazi bo'lgan xududiy mehnat taqsimoti, maxsulotni ishlab chiqargan rayon bilan uni iste'mol qiladigan joy orasida aloqa bo'lmaydi, hududiy

ishlab chiqarish majmualari xam shakllanmaydi. Umuman olganda, uslubiy tizim (sistema) va majmua (kompleks) — ni transport aloqalarisiz tasavvur qilish qiyin.

Yuqoridagi makroiqtisodiyotning uch asosiy tarmogani xududiy tashkil qilish shakli o'ziga xos «geografik geometriya» — ga ega. Iqtisodiy makonda sanoat alohida nuqtasimon, qishloq xo'jaligi maydon (areal) ko'rinishiga ega bo'lsa, transport xududni kesib o'tuvchi va nuqtalarni birlashtiruvchi kesim, chiziq, «o'q» vaxzifasini o'taydi. Ana shu uch xil shakllarning birligi geoiqtisodiy makon, ishlab chiqarish kuchlaryush joylashtirishning tashqi ko'rinishi, mintaqaviy iqtisodiyot tasvirini aks ettiradi.

Transportga turli ma'noda qarash mumkin. Masalan, u xo'jalikning alohida tarmog'i, ishlab chiqarishning hududiy tarkibiga kiruvchi to'rt elementlardan biri. Shu ma'noda transport nafaqat vosita, balki muhim makroiqtisodiyot tarmog'i hisoblanadi. Ayni vaqtda transport ishlab chiqarish infrastrukturasi asosi hamdir. Bu ma'noda transport ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va xududiy tashkil qilishning omili ekanligi ko'rinib turibdi. Demak, transportni tarmoq hamda vosita — omil ko'rinishida o'rganish mumkin.

Ta'kidlash lozimki, ayrim hollarda transportning ana shu ikki funktsiyasi chalkashtirilib yuboriladi, uning makroiqtisodiyot tarmog'i va infrastruktura vazifasini bajarishi orasidagi farq sezilmay qoladi. Vaholanki, ikkinchisi birinchisi uchun xizmat qiladi, sharoit yaratadi.

Transportning ishlab chiqarishni joylashtirishdagi ahamiyatini oldingi mavzularda ko'rgan edik. Bu omilga birinchi bo'lib nemis olimi A.Veber o'zini «sanoat shtandortiyada katga o'rin bergani ham bizga ma'lum. Darhaqiqat, ishlab chiqarishni joylashtirishda «qulay» yoki «noqulay» degan tushunchalarning o'zi aksariyat hollarda transport omili orqali ifodalanadi; qulaylik — arzon demakdir, arzon esa transport jihatidan qulaylikni, yo'l sarf — chiqimining kamligini anglatadi.

To'g'ri, fan — texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarishda xom — ashyo va yoqilg'i sarfining kamayishi, temir yo'llarning elektrlashuvi, turli xil quvur transporti, yuqori quvvatli elektr uzatish tarmoqlari, dengiz transportini konteynerlashtirish va hokazolar transportning ishlab chiqarishni joylashtirishdagi rolini biroz bo'lsada susaytiradi. Ammo, shunga qaramasdan, transportning mahsulot qiymatini shakllanishida, tannarxida hissasi katta. Xususan, bozor iqtisodiyoti sharoitida, talabning individuallasuvi, mahsulot turlarining ko'payiti va ularni o'z vaqtida yetkazib berish transport ahamiyatini yanada oshiradi. Transport bilan aholi joylashuvi, shaharlar rivojlanishi o'rtasida katga aloqadorlik mavjud; biri ikkinchisini taqozo qiladi, biri ikkinchisiz bo'lmaydi. Odatda, yo'llar shaharlarga olib boradi, shaharlardan tashqariga yo'llar panjasimon taraladi, tarqaladi; shaxdrlar transport tugunlariga aylanadi. N.N.Baranskiy yo'llar va shaharlar ishlab chiqarishning hududiy tarkibi va tizimi, rayon va mamlakatlar xo'jaligining «qovurg'asi», o'zagi sifatida ta'riflaganda hech qanaqa mubolag'a yo'q. CHindan ham hududning ichki tuzilishi «rentgen nuri» asosida kuzatilganda biziing ko'z o'ngimizda aynan ana shu yo'llar va shaxdrlar orqali gavdalanadi.

Transportning shaharlar aglomeratsiyasi, shahar atrofi xo'jaligida ham ahamiyati beqiyos. Amerikaliklarni hozirgi kunda shahar atrofi, shahar yaqinida yashovchi xalq, deb ta'riflashadi. Sababi, bu yerda urbanizatsiyaning yuqori bosqichi —suburbanizatsiya tez rivojlanmoqda.

Yo'llar yangi o'zlashtiriladigan hududlarga birinchi bo'lib kirib keladigan infratstruktura elementidir. Yo'llar qazilma boylik konlariga boradi, ularni ishlab chiqarish markazlari bilan ulaydi, bog'laydi; sanoat parklarini shakllantiradi. Xullas, transportsiz hududiy ijtimoiy — iqtisodiy tizim yoki majmua vujudga kelmaydi.

Transport turining joylanishi, zichligi va shakli Ho'dud ijtimoiy — iqtisodiy taraqqiyot darajasining muhim ko'rsatkichidir. Masalan, radial — aylana, to'rsomin shakl, odatda, rivojlangan rayonlarda kuzatiladi. Alar hududniig faqat chekka qismlari transport bilan ga'minlangan bo'lsa, demak, hududning ichki qismi tabiiy sharoiti o'zlashtirish uchun noqulay (Sibir, Uzoq SHarq, qozog'iston, Turkmaniston va h.k.). Ko'pincha yo'lning, transportning turlarini, joylanishiga qarab xo'jalik tarkibi, mujassamlashuvi va ixtisoslashuvini aniqlash mumkin. Ba'zan temir va avtomat yo'llar, quvur transporti, elektr uzatuvchi tarmoq va kanallar bir —biriga paralell holda joylashadi, ikki yirik markaz orasida serqatnov «koridor» vujudga keladi. Yo'l bo'yidagi aholi manzilgoxlarining kichrayib borishi markazdan uzoqlashishni, yiriklashuvi boshqa markazga yaqinlashuvdan darak beradi.

Transport uzoqni yaqin qiladi, masofa va vaqtni uyg'unlashtirib, ularni tejashga olib keladi, mayatniksimon migratsiyani kullaytiradi.

Ishlab chiqarish sohasida esa u mujassamlashuv, ixtisoslashuv, kooperatsiya va kombinatlashuv bilan chambarchas bog'liq.

Mamlakat va rayonlar, shaharlarning iqtisodiy geografik o'rni, salohiyat va imkoniyatlarini amalga oshiruvchi ham transportdir. U hududlarni bir — biri bilan bog'laydi, mintaqa, milliy va jaxon xo'jaligini mukammal sistema tarzida shakllantiradi. Bir vaqtlar N.N.Baranskiy: «Volga Rossiyaning Osiyo mamlakatiga, Dnepr O'rta Dentiz mamlakatiga aylantiradi», deb aytgan edi. Agar bizning Amudaryo va Sirdaryo ham Jaxon okeaniga bevosita chiqqanda edi, ehtimol o'lkamizning geosiyosiy mavqisi, xo'jaligi va madaniyati yanada boshqacha bo'lar edi.

Transport ayniqsa tashqi savdo bilan aloqador. Binobarin, mamlakatning savdo aloqalari, xalqaro iqtisodiy munosabatlar negizida transport tizimi yotadi. Xuddi shu o'rinda milliy iqtisodiyotini rivojlantirigada katta ahamiyatga ega bo'lgan erkin iqtisodiy mintaqalarni (EIM), texnologiyalarni vujudga keltirishda transport rolini ta'kidlash joiz.

Shunday qilib, ijtimoiy va iqtisodiy hayotning biror qismi yo'qki, u transport bilan bog'liq bo'lmasa. Sanoat, qishloq xo'jaligi, aholi joylashuvi, aholiga xizmat ko'rsatish tarmoqlarining xududiy tashkil etilishi transport omiliga asoslanadi.

Endi transportning o'zini joylanishiga ta'sir qiluvchi omillarni ko'rib chiqaylik. qadimda transport, xususan dengiz va daryo transporti tabiiy sharoitga bog'liq bo'lgan. Hozir ham qit'a va mamlakatlarning qirg'oq chizig'i,

shakli tabiiy holda portlarni (bandargohlarni) qurish nuqtai nazaridan qulay va noqulay bo'lishi mumkin.

Temir yo'l transportining tabiiy omillarga bog'liqligi boshqalarga qaraganda ancha kam. Dunyoning ayrim mamlakatlarida (Boliviya, Peru) temir yo'llar 4700 — 4800 m dengiz sathidan balandlikda joylashgan tog' mintaqalarida temir yo'llar odatda daryo bo'ylab, ba'zi joylarda tunellar orqali o'tadi, murakkab sharoitda tor izli yo'llar quriladi.

Temir va avtomobil yo'llar qurilishida ko'priklar ham katta ahamiyatga ega. Ko'priklarni qurish esa tog' yoki tekislik daryolarida o'ziga xos hususiyatga ega. Tog' daryolarida ko'priklar uncha uzun emas, tekislikda esa ular uzun bo'lib, buning uchun uning gayanchi qirg'oqning qachtiq jinslaridan iborat qismiga qo'yiladi. Umuman, temir yo'llarni qurish katta vaqt va mablag'ni talab qiladi, ammo ular shunga muvofiq uzoq muddat xizmat qiladi.

Tabiiy sharoit, jumladan shamol, yog'in —sochin, bulut, tuman avtomobil, havo va dengiz transportiga ancha ta'sir ko'rsatadi. Tuproq va uning fizik hususiyatdari, gidrogeologik sharoit ayniqsa qattik; qatlamli avtomobil yo'llarni qurishda e'tiborga olinadi.

Xo'jalik va aholi joylashuvi ham transport turi va tarkibiga ta'sir etadi. Jumladan, tog' —kon, og'ir sanoat rayonlarida temir yo'l, qishloq xo'jaligi rayonlarida avtomobil transporti, o'rmon xo'jaligida daryo transporti katta ahamiyatga ega bo'ladi. Sanoat va qishloq xo'jaligi yaxshi rivojlangan, aholi zich joylashgan voha va vodiylarda, shahar atrofida, rekreatsiya rayonlarida transport tizimi shunga mos ravishda mukammal xolda shakllanadi.

Transportning joylashuviga siyosiy geografik omil xam ta'sir qiladi. Masalan, sobiq SSSRning tarqalishi va yangi mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi natijasida ichki chegaralar tashqi davlat chegarasiga aylandi, mamlakat ichki qismlarini bog'lovchi transport tizimini shakllantirish zaruriyati tug'ildi. Chunonchi, O'zbekistonda yo'l mustaqilligiga erishish maqsadida g'uzor —Boysun —qumqo'rg'on, Uchquduq— Janubiy qoraqalpog'iston temir yo'llari qurilmoqda, Parij —SHanxay yoki Buyuk Ipak Yo'lini qayta tiklash uchun Angren —Pop avtomobil yo'li kengaytirilmoqda, respublika poytaxtidagi yo'llar magistral— lashtirilmoqdd.

Transport to'rining joylashishida mamlakat hududining katta— kichikligi, tashqi qiyofasi (konfiguratsiyasi) katta mazmunga ega. Agar mamlakat yoki rayon o'zidan kattaroq hududning markazida joylashgan bo'lsa, u holda uning markaziyligi transport aloqalarda o'z ifodasini topadi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasini olaylik: u shimoli — g'arbdan janubi—sharqqa uzoq masofada cho'zilgan, Markaziy Osiyoning qoq o'rtasida joylashgan. Demak, O'zbekiston qo'shni davlatlar bilan aloqa qilishda qulay imkoniyatlarga ega. Ayni vaqtda xududning kesuvchanligi, o'tuvchanligi (tranzitligi) xam uning geografik o'rniga bog'liq.

Agar mamlakat dengaz yoki okean bo'yida joylashgan bo'lsa, unda suv va quruqlik transportining uyg'unlashuvi talab qilinadi; dengaz transporti tashqi aloqalarni, daryo yoki quruqlik transporti tashqi aloqalarni ichki naqliyot tizimi bilan tutashtiradi.

O'z navbatida quruqlik transporti ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishda turli xil geometrik shakllarni vujudga keltiradi. Masalan, O'zbekiston xaritasida Toshkent — Jizzax — Bekobod, Samarqand—Buxoro — qarshi uchburchagi, Farg'ona xalqasi yaqqol ko'zga tashlanadi. Aynan ana shu shakllar mamlakat milliy va mintaqaviy iqtisodiyotini rivojlantirishda muxim ahamiyatga ega.

Transport turlari, xususan avtomobil transportini joylashtirishga ekologik omil ham katta ta'sir qiladi. Ma'lumki, hozirgi kunda, ayniqsa shahar ekologik muhitini ifloslanishida avtomobillar qatnovining o'рни yuqori. Avtomobil va samolet qatnovlari muhitni shovqin jihatidan ham «ifloslantiradi». Bu holat ayniqsa yirik aeroport o'rnashgan joylarda juda sezilarli.

SHahar tashqarisidagi magistral avtomobil yo'llar yoqasida ham bu muhit yaxshi bo'lmaydi. Shu bois, ba'zi bir ma'lumotlarga qaraganda, katta yo'llarning ikki tarafida 50 m. masofada qishloq xo'jalik ekinlari ekish maqsadga muvofiq emas.

So'nggi yillarda transport turlari ko'payib va rivojlanib bormoqda, ularning joylanishi ham o'zgarimoqda. An'anaviy temir va avtomobil, suv (daryo, dengiz va okean), havo transporti bilan bir qatorda quvur transporti ham rivojlanib bormoqda. U ko'pincha neft—gaz sanoati mavjud bo'lgan hududlardan turli iste'mol rayonlariga tarqalgan. Taraqqiy etgan mamlakatlarda esa quvurlarda hatto qattiq jinslar -temir rudasi, ko'mir kabilar ham yuboriladi («pulpoprovod»).

Barcha transport turlarining ikki asosiy vazifasi bor —yuk va passajirlar tashish. Yuk tashishda transport iqtisodiyotida tashiladigan maxsulot yoki xom — ashyoning transportabelligi, masofasi va tarkibi, qiymati hisobga olinadi. Eng arzon, odatda, dengiz (okean) transporti hisoblanadi. O'ndan keyingi o'rinda katta daryolardagi transport turadi. Temir yo'l transporti ham bu borada ancha arzon xisoblanadi.

Transportning o'zini ham xududiy majmualari mavjud. Bunga transport tugunlari misol bo'la oladi. Yirik transport markaz va tugunlarda o'ziga xos ob'ektlar (ta'mirlash zavodalri, omborxonalar, bevosita transport bilan bog'liq qurilish materiallari va boshqa sanoat korxonalarini) joylashadi.

Ma'ruza yakunida yana bir masalaga e'tibor bermoq lozim. Bu xam bo'lsa, yo'l va transport munosabatidir. Yo'l transport vositalaridan oldin paydo bo'lgan va u hozirgi kunda transport ya'ni masofani kesib o'tishda infrastruktura darajasiga xizmat qiladi; yo'llar transportsiz ham bo'laveradi, lekin aksincha emas. Binobarin, yo'llar joylanishi bu transport joylanishiga hamma vaqt ham mos kelmaydi. Transport to'rining ahamiyati eng avvalo shundaki, u hududni tashkil qiladi, mutaxkamlaydi va bog'laydi.

Savol va topshiriqlar

1. Sanoat tarmog'i nima va u kaysi belgilar asosida ajratiladi?
2. Xom —ashyo, mehnattalab, ilmtalab sanoat korxonalarining joylanish hususiyatlari qaysilar?
3. O'zingiz yashayotgan hudud sanoat korxonalarini joylanishini asoslab bering.
4. «JM» avtokorxonasi va neftni qayta ishlash zavodlari nima uchun

- aynan Asaka va qorovulbozor shaharlarida qurilgan?
5. Xom —ashyo ishlatilishi miqdori bilan ekologiya, ishchi kuchi omili bilan fan—texnika taraqqiyoti o'rtasida qanday aloqadorlik mavjud?
 6. Qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
 7. Qishloq xo'jaligining hududiy tashkil etish shakllari qanday va ular ushbu tarmoq iqtisodiyotiga qay darajada ta'sir ko'rsatadi?
 8. Qishloq xo'jaligida fan—texnika taraqqiyoti qanday o'z aksini topadi?
 9. Bozor iqtisodiyotining qishloq xo'jaligi rivojlanishi va joylanishiga ta'sirini tushuntirib bering.
 10. Transportning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
 11. Transportning boshqa xo'jalik tarmoqlari bilan aloqasini tushuntirib bering.
 12. Tabiiy, ijtimoiy — iqtisodiy va siyosiy — geografik omillar transport to'ri va tizimini joylashuviga qanday ta'sir ko'rsatadi?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christion Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America.Green Edition. - 2012.
3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
4. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
5. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
6. Асанов Г.Р.Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
7. Анна Батимер. Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
8. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр.труды.–М., 1980.
9. Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
10. Жекулин В.С. Введение в географии. -Л.: ЛГУ, 1989.
11. Саушкин Ю.Г., Введение в экономическую географию. - М., 1970.
12. Солиев А.С Ўзбекистон географияси // Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. - Т.: Университет. 2014.
13. Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарк”, 2017. 264 б.
14. Назаров М.И., ТожиеваЗ.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.
15. www.bearingpoint.uz
16. www.Ziyo.net
17. www.bearingpoint.uz
18. www.gwpcacena.org

19. www.Ziyo.net
20. www.geogr/msu.ru

10- MA'RUZA. IQTISODIY GEOGRAFIYANING ASOSIY TUSHUNCHALARI

Reja:

1. Hududiy ishlab chiqarish majmualari iqtisodiy geografiyaning asosiy tushunchalaridan biri.
2. N.N.Kolosovskiyning hududiy ishlab chiqarish majmualari to'g'risidagi nazariyasi.
3. Hududiy ishlab chiqarish majmualarining funktsional tiplari va klassifikatsiyasi.
4. Energiya ishlab chiqarish tsikllari.
5. Hududiy ishlab chiqarish majmualari g'oyasining amalga tatbiq qilinishi.

Tayanch so'z va iboralar: *Hududiy ishlab chiqarish majmualari, rayon ishlab chiqarish kombinatlari, rayonlarning kompleks muammolari, sanoat punkti, sanoat aglomeratsiyasi, Energiya ishlab chiqarish tsikllari*

Hududiy ishlab chiqarish majmualari (HICHM) iqtisodiy-ijtimoiy geografiyaning jahon ahamiyatiga ega bo'lgan nazariy yutuqlardan biridir. Uni yaratishda eng avvalo N.N.Kolosovskiyning xizmatini ko'rsatishimiz joiz.

XX asrning yigirmanchi yillarida GOELRO, ya'ni Rossiyani elektrlashtirish davlat rejasi doirasida I.G.Aleksandrov ish ola bora turib va, ayniqsa, DneproGES loyihasini ishlab chiqish jarayonida rayon kombinatlari haqidagi o'zining nazariyasini yaratdi. O'ttizinchi yillarda esa bu muhim masalani u aniqlashtirdi, chuqur o'rganib **rayon ishlab chiqarish kombinatlarini** barpo etish lozimligini ta'kidladi. Keyinchalik N.N.Kolosovskiyning I.G.Aleksandrovning rayon ishlab chiqarish kombinatlari to'g'risidagi ta'limotidan Ural, Sibir va Qozog'iston kabi yirik rayonlar misolida amaliy foydalandi, uni boyitdi va shu asosda o'zining rayon komplekslari (kombinatlari, majmualari) to'g'risidagi ilmiy g'oyasini shakllantirdi. Bu, albatta, ilgarigiga qaraganda yangi bir qadam olg'a fikr edi.

N.N.Kolosovskiyning 1947 yilda hududiy ishlab chiqarish (aniqrog'i, ishlab chiqarishning hududiy birikmalari, komplekslari) mavzuida maqola chop ettirdi. Uning fikricha, bu nazariyaning asosiy mohiyatini ma'lum bir hududda yoki iqtisodiy rayonda ishlab chiqarish korxonalarini va aholi punktlarini bir-biri bilan bog'liq holda rivojlanishi va joylanishi tashkil etadi. U ishlab chiqarishning hududiy majmuasini iqtisodiy geografiya fanining tarkibiy qismi ekanligini qayta-qayta ta'kidladi va ayni paytda ma'lum hududda joylashgan ishlab chiqarish korxonalar yig'indisi hamma vaqt ham kompleks (majmua) bo'la olmaydi, deb uqtirgan edi. Bunday oddiy hududiy joylashish gruppirovkani tashkil etadi, xolos. Demak, biz qo'shimcha qilar ekanmiz, har qanday hududiy majmua bu guruh, ammo har qanday guruh majmua bo'lavermaydi.

Keyinchalik HICHM nazariyasini rivojlantirishga N.N.Baranskiy, N.T.Agafonov, A.G.Aganbegyan, M.K.Bandman, N.N.Nekrasov, Yu.G.Saushkin, T.M.Kalashnikova, M.N.Stepanov, A.I.Chistobayev, A.T.Xrushev, M.M.Palamarchuk, Z.M.Akramov, S.K.Ziyodullayev, A.G.Batigin, K.N.Bedrintsev kabi bir qator olimlar o'z hissalarini qo'shdilar.

Tajribalar hamda faktik materiallar shuni tasdiqlaydiki, hududiy (yoki geografik) mehnat taqsimoti fundamental tushuncha bo'lib, u iqtisodiy rayonlashtirish va hududiy ishlab chiqarish majmualarining vujudga kelishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Boshqacha qilib aytganda, hududiy mehnat taqsimoti birlamchi, qolgan ikki tushuncha esa uning natijasidir.

N.N.Kolosovkiy ishlab chiqarishning hududiy majmualari (yoki hududiy ishlab chiqarish majmualari, bizningcha, bular bir xil ma'noga ega) iborasi iqtisodiy rayonlar to'g'risidagi tushuncha o'rnini egallamasligi kerak; bu iqtisodiy rayonlarning «yadrosi»ni tashkil etadi, xolos deb uqtirgan edi. Darhaqiqat, hududiy ishlab chiqarish majmualari mazmun va sifat jihatdan, ayniqsa ishlab chiqarish korxonalarini ma'lum bir nuqtadagi yoki joydagi turg'un birikmasi sifatida iqtisodiy rayonlardan farq qiladi.

So'nggi yillarda bunday qarash biroz o'zgardi: umuman olganda, har qanday bosqichdagi iqtisodiy rayonlar ham hududiy ishlab chiqarish majmualari shaklida ko'rilsa bo'ladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi, Farg'ona vodiysi, Namangan viloyati hududiy ishlab chiqarish majmualari va h.k. Savol tug'ilishi mumkin: haqiqatda yoki real voqelikda hududiy ishlab chiqarish majmuasi qaerda vujudga keladi va har qanday joyning ishlab chiqarish korxonalari birlashmasini majmua deb atash mumkinmi? Bu yerda, bizning fikrimizcha, masalaga har tomonlama yondoshish kerak va hududiy ishlab chiqarish majmualarining turli xil bo'lishini unutmash lozim. Aks holda, chalkashliklar vujudga kelishi muqarrar.

Albatta, iqtisodiy rayon xo'jaligi o'zining mohiyati va maqsadiga ko'ra har tomonlama (kompleks) rivojlanishi lozim. Ana shu nuqtai nazardan iqtisodiy rayonlar xo'jaligini real yoki potentsial hududiy ishlab chiqarish majmuasi sifatida ko'rish mumkin. Bu yerda biz tushunmovchilikka imkoniyat qoldirmaslik maqsadida bunday hududiy ishlab chiqarish majmualarini **«ma'muriy rayonlar darajasidagi majmualar»** deb yuritishni taklif etamiz. N.N.Kolosovskiy aytgan ma'noda, ya'ni ma'lum bir joyda ishlab chiqarish korxonalarining o'zaro bog'liq holda joylanishi va rivojlanishi asosida vujudga kelgan majmualar esa tom ma'noda yoki «an'anaviy hududiy ishlab chiqarish majmualari», deb atalishi to'g'riroq. N.N.Kolosovskiy shogirdlaridan biri M.K.Bandman bunday hududiy ishlab chiqarish majmualarni mamlakat ahamiyatiga molik, muhim bir muammoni hal etishga, bir maqsadga qaratilgan dasturli majmualar, deb yozadi. Ular, odatda, real voqelikda vujudga keladi va ma'muriy chegaralarga ko'pincha mos kelmaydi. Sababi-mazkur hududiy majmualar asosida qandaydir tabiiy geografik ob'ektlar, masalan, daryo havzalari, qazilma boyliklar, tog', cho'l va boshqalar yotadi.

Ammo hududiy ishlab chiqarish majmualari qaysi ma'noda tushunilmasin, ular iqtisodiy geografiyani o'rganishda eng muhim va unumli nazariyadir. Bu rayon xo'jaligini sistema darajasida qarash va uni tarkibiy tuzilishi bo'yicha tahlil qilish, ishlab chiqarish korxonalari orasidagi aloqadorlikni nazarda tutadi.

Tom, haqiqiy hududiy ishlab chiqarish majmualari asosan yangi o'zlashtirilayotgan rayonlarda, ulkan tabiiy boylik va ayniqsa yoqilg'i-energetika zahiralari negizida vujudga kelishi bilan tavsiflanadi.

Albatta, tarixiy rivojlanish davomida avval o'zlashtirilgan yerlarda vujudga kelgan xo'jalikning hududiy tarkibini majmuaga aylantirishga qaraganda, yangi, «sof» yoki «bo'sh» joyda bu maqsadga erishish osonroqdir. Majmua yaratuvchi tarmoq sifatida esa ko'proq yoqilg'i-energetika sanoati asos bo'lib xizmat qilishi ham, shubhasiz, bir holdir. Masalan, Rossiya Federatsiyasidagi Bratsk hududiy ishlab chiqarish majmuasini olaylik (uning dastlabki loyihasini N.N.Kolosovkiy rahbarligidagi olimlar guruhi yaratgan). Bu yerda yirik 4 mln, kVt. dan ortiq quvvatga ega bo'lgan suv elektr stantsiyasi qurildi va ayni paytda bo'lajak suv ombori maydonini o'rmondan tozalash maqsadida yog'och-tsellyuloza sanoati vujudga keldi. Arzon elektroenergiyaning mavjudligi energiyani ko'p istemol qiluvchi tarmoqlarni o'ziga «tortdi» va, natijada, bu yerda uchinchi yirik korxonalyuminiy zavodi barpo etildi. Rangli metallurgiya va o'rmon sanoati yana «zanjirsimon» tarzda boshqa korxonalar vujudga kelishini (jumladan mashinasozlik, kimyo) taqozo etdi.

Bunday majmualar O'rta Osiyo respublikalarida qulay tabiiy sharoitda, aholi va mehnat resurslari bilan yaxshi ta'minlangan mintaqada va faqatgina energetika emas, balki agroiklimiy resurslar asosida ham vujudga kelishi mumkin. Demak, respublikamiz hududiy ishlab chiqarish majmualari sug'oriladigan dehqonchilik, agrosanoat tarmoqlari va mehnatni ko'p talab qiluvchi korxonalarini o'z ichiga olar ekan. Bunga Mirzacho'l yoki Qarshi dashti asosida shakllanayotgan hududiy ishlab chiqarish majmualarida misol bo'la oladi.

Keng ma'noda hududiy ishlab chiqarish majmualari ham turli bosqichda bo'ladi. Oddiy sanoat yoki agrosanoat tugunidan tortib mamlakat miqyosida vujudga kelayotgan yagona xalq xo'jalik majmuasini ajratish mumkin. Bu, shubhasiz, ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishda nihoyatda ilg'or va iqtisodiy jihatdan samarador bo'lib, mintaqa yoki alohida viloyatlarning mamlakatimiz mehnat taqsimotida tutgan o'rnini, «basharasini» belgilab beradi.

Hududiy ishlab chiqarish majmualarini iqtisodiy jihatdan samarador ekanligi, eng avvalo, umumiy infratuzilma (yo'l, suv, yer osti inshootlari, elektr energiya shahobchalari va b.) mavjudligidan kelib chiqadi. Masalan, paxta ekiladigan rayonlarni olaylik: bunday joylarda, odatda, paxta tozalash zavodi, uning yonida yog' zavodi, ularning chiqindilari asosida esa chorvachilik fermasini tashkil etsa bo'ladi. Bu yerda majmua hosil qiluvchi tarmoq-paxtachilik hisoblanadi va u boshqa tarmoq yoki korxonalar joylanishiga sabab bo'ladi. Tabiiyki, bunday korxonalar alohida-alohida, tarqoq joylashsa, ularning har biri uchun yuqoridagi infratuzilma shahobchalari kerak. Bu esa iqtisodiy jihatdan nomaqbuldir. Agar ularning barchasi bir joyda hududiy tashkil etilsa, katta tejamkorlikka va, binobarin, katta samaradorlikga erishiladi. Shu bois aytish mumkinki, iqtisodiy geografiya fanini «iqtisodiy» qiluvchi asos ham aynan hududiy ishlab chiqarish majmualaridir. Zero, ular ikki kara ikki to'rt emas, besh bo'lishini ta'minlaydi.

Bu nazariyaning ahamiyati ayniqsa, mamlakat xalq xo'jaligini boshqarishdagi hududiy tamoyildan to'g'ri foydalanishda yaqqol ko'zga tashlanadi. Darhaqiqat, mamlakatimiz milliy iqtisodiyotini hozirgi qayta qurish davrida hududiy dasturlarni keng joriy qilish nihoyatda muhimdir. Hududiy dasturlash tarmoqlar asosida boshqarishga qaraganda mahalliy tabiiy-ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni hamda shu joyning atroflicha rivojlantirish imkoniyatlarini har tomonlama hisobga oladi.

Bu haqda va, xususan, tarmoqlar bo'yicha boshqarishdagi ayrim kamchiliklarni Chirchiq shahri xo'jaligi misolida ko'rsa bo'ladi. Ma'lumki, bu shaharda o'tmishda mahalliy sharoit, iqtisodiy va tabiiy-geografik o'rin hisobga olinmaganligi sababli yangi sanoat korxonalarini joylashtirish salbiy ekologik oqibatlarga olib keldi.

Hududiy ishlab chiqarish majmualari mavzusini o'rganishda mahalliy misollariga murojaat qilish foydalidir. Masalan, Mirzacho'l yoki qarshi dashtini o'zlashtirish asosida vujudga kelayotgan majmualar to'g'risida fikr yuritish mumkin. Ushbu hududiy majmualar o'zlarining ixtisoslashuviga ko'ra agrosanoat majmuasi ekanligini anglash zarur. Shuningdek, keyingi yillarda agrosanoat majmualarini ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishdagi yangi bosqich sifatida shakllanishining katta ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega ekanligini ham ko'rsatish kerak. Avvalambor bu samaradorlik xom ashyo va yarim mahsulotni bir joydan ikkinchi joyga olib borish uchun sarf etiladigan transport xarajatlarning qisqarishi, ishlab chiqarish chiqindilari asosida boshqa tarmoqlarning (jumladan, chorvachilikning) rivojlanishi va eng muhimi-qishloq bilan shaharlar o'rtasidagi tafovutlarni qisqartirishda o'z aksini topadi.

Ilmiy va amaliy jihatdan respublikamizda hududiy ishlab chiqarish majmualarini yaratishdagi erishilgan yutuqlar to'g'risida ham aytib o'tilsa yaxshi bo'ladi. Jumladan, O'zbekiston Fanlar akademiyasiga qarashli sobiq Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish kengashida (SOPS) o'tgan asrning 50-yillarida olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasida **rayonlarning kompleks muammolari** tushunchasi yoki ilmiy yo'nalishi yaratilgan edi. Bu, ayniqsa, o'zining geografik o'rni va tarkibiga ko'ra o'ziga xos bo'lgan Farg'ona vodiysi uchun ayniqsa ahamiyatli edi.

Hududiy ishlab chiqarish majmualari ham tizim-tarkib g'oyasiga ko'ra ko'p bosqichli, pog'onasimon (ierarxiyal) bo'ladi. Bunda birlamchi element sifatida oddiy korxonalar xizmat qiladi. Jumladan, sanoat asosida vujudga kelgan hududiy majmualarning negizini, birlamchi elementini sanoat korxonasi tashkil qiladi. Sanoat korxonasi sanoat ishlab chiqarishining texnologik xo'jalik hamda yuridik (huquqiy) jihatdan tashkil etilishining birlamchi bo'g'inidir. Ular zavod yoki fabrika ko'rinishida bo'ladi. Zavodlarda, odatda, ishlab chiqarish vositalari, fabrikalarda esa iste'mol mollari ishlab chiqariladi.

Sanoat korxonasi mavjud bo'lgan joy **sanoat punkti** hisoblanadi. Agar bir joyda bir necha sanoat korxonasi mavjud bo'lsa, u holda **sanoat markazi** vujudga keladi. Yirik sanoat markazlari atrofida sanoat punktlarining joylashuvi navbatdagi, ya'ni sanoat ishlab chiqarishini hududiy tashkil etilishining to'rtinchi pog'onasi, bosqichi-**sanoat tugunini** shakllantiradi. Aynan sanoat tugunlarida

hududiy majmualar mukammal tus oladi. Chunki, bunday sharoitda sanoat korxonalarining oddiy hududiy guruhi emas, balki ular o'rtasida aloqadorlik (ishlab chiqarish, texnologik, infratuzilma, aholi va mehnat resurslari aloqalari) mavjud bo'ladi. Binobarin, sanoat tugunlarini sanoat ishlab chiqarish majmualarining eng yetuk shakli, deb baholash to'g'riroqdir.

Sanoat tugunlari, ya'ni sanoat korxonalarini bir joyda g'uj holda mujassamlashuvi **sanoat aglomeratsiyasi**, deb ham ataladi. Sanoat korxonalarini joylashtirishda aglomeratsiya omilini hisobga olish esa, avval ta'kidlaganimizdek, nemis olimi Alfred Veberga tegishli. Aglomeratsiya ham mujassamlashuv kabi katta iqtisodiy (ammo ekologik emas) samaradorlikga ega.

Darvoqe, hududiy ishlab chiqarish majmualarining vujudga kelishida ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning barcha turlari-ixtisoslashuv, mujassamlashuv, kooperatsiya (hamkorlik) va kombinatlashuv ishtirok etadi. Aslida esa hududiy ishlab chiqarish majmualari bevosita kombinatlashuvning hududiy ko'rinishidan boshqa narsa emas. Faqat korxonalar o'rtasidagi kooperatsiya hamma vaqt ham kichik bir hududda mavjud bo'lavermaydi.

Alohida tanlab olingan joyni barcha infratuzilma ob'ektlari bilan oldindan tayyorlash negizida sanoat parklari vujudga keladi. Bunday joylar tadbirkorlarga sotiladi yoki ijaraga beriladi.

Masalan, respublikamizda xorijiy mamlakatlar firmalarining sarmoyalari yordamida qurilayotgan aksariyat qo'shma korxonalar aynan ana shunday tayyor bino va infratuzilma shahobchalari muhayyo bo'lgan joylarda tashkil etilmoqda. Demak, aytish mumkinki, sanoat majmualarining asosini bunday sharoitda sanoat parklari tashkil etadi.

Nikolay Nikolaevich Kolosovskiyning hududiy ishlab chiqarish majmualari g'oyasini qaysi bir jihatdan A.Veberning ishlab chiqarish aglomeratsiyasi ta'limotiga yaqinligiga yoki o'xshashlik alomatlari borligiga oldinroq ishora qilgan edik. Ammo uning boshqa bir ilmiy g'oyasi-**energiya ishlab chiqarish tsikllari** ta'limotiga hech qanday e'tiroz bo'lmasligi kerak. Chunki u bu g'oyani bevosita amaliyotdan kelib chiqqan holda (N.N.Kolosovskiy o'zining asl kasbi bo'yicha muhandis-iqtisodchi bo'lgan) yaratgan.

Energiya ishlab chiqarish tsikllari ma'lum xom ashyo va energiya (bu yerda energiya keng ma'noga ega) asosida ishlab chiqarishning texnologik jihatdan uzluksiz, hatto uning chiqindilari asosida tashkil etilishini nazarda tutadi. Bunda, Yu.G.Saushkin iborasi bo'yicha, daraxtning tanasi-asosiy ishlab chiqarish tarmog'i (qora yoki rangdor metallurgiya, kimyo sanoati, dehqonchilik va h.k.), uning shoxlari esa ana shu asosiy ishlab chiqarish jarayoni bilan texnologik jihatdan bog'liq bo'lgan qo'shimcha tarmoq yoki tarmoqchalarning ayrim korxonalari demakdir.

N.N.Kolosovskiy o'z davrida qora metallarning pirometallurgik tsikli, rangdor metallar, mashinasozlik, neft-gaz-kimyo, agroindustrial, o'rmon-yog'och-tsellyuloza kabi 8 ta asosiy energiya ishlab chiqarish tsikllarini ajratgan. Hozirgi kunda ularning soni 20 ga yaqinni tashkil qiladi.

Alohida ta'kidlash joizki, energiya ishlab chiqarish tsikllari aslo hududiy birlik emas, aksincha ular ishlab chiqarishning texnologik birligidir. Shu bois

bunday tsikllar nisbatan kattaroq hudud miqyosida vujudga keladi. Ko'rinib turibdiki, HICHM va energiya ishlab chiqarish tsikllari bir-biridan tubdan farq qiladi; ikkinchisi birinchisining o'zagi bo'lishi mumkin, ammo uning o'zginasi emas.

Yana shuni e'tirof etish lozimki, umuman ilmiy nuqtai nazardan to'g'ri bo'lgan hududiy ishlab chiqarish majmualari g'oyasi sobiq Ittifoq sharoitida ko'zda tutilgan natijalarni to'laligicha bermadi. Sababi-bunday majmualar nihoyatda katta hududlarda «rejalashtirildi», ma'muriy chegaralar e'tiborga olinmadi, ijtimoiy va ekologik omillar nazardan chetda qoldirildi, eng muhimularning yagona «egasi»-boshqaruv organlari bo'lmadi. Vaholanki, rivojlangan xorijiy mamlakatlarda hududiy majmualar aynan nisbatan kichik miqyosda yaratildi va ularning faoliyati davlatning mintaqaviy hamda munitsipial siyosatida boshqarib tartibga solinib boriladi.

Shunday qilib, HICHMlarning ilmiy nazariy asoslari, Rossiyada, taniqli olim Nikolay Nikolaevich Kolosovskiy tomonidan yaratildi. U ushbu masalani iqtisodiy rayonlashtirish muammolari bilan bog'liq ravishda o'rgandi.

Umuman olganda, N.N.Kolosovskiyning bunday dunyoqarashiga uning transport (temir yo'l transporti) muhandisi ekanligi va geografiya uchun an'anaviy ahamiyatga ega bo'lgan kompleks yondoshuvining uyg'unligi asos bo'ldi; «hududqkompleks» ishlab chiqarishning hududiy birikmalari yoki majmualarini (komplekslarini) tashkil etadi.

Chindan ham kompleks-majmuaning² ilmiy-amaliy ahamiyati katta. Chunonchi, u:

- √ tabiiy sharoit va tabiiy resurslardan atroflicha foydalanish;
- √ ishlab chiqarishni mumkin qadar chiqindisiz yo'lga qo'yish;
- √ ishlab chiqarishni tizim-tarkib asosida hududiy tashkil qilish;
- √ iqtisodiy geografiya va uning asosiy tushunchasi bo'lgan iqtisodiy rayonlarni o'rganish;
- √ iqtisodiy rayonlar xo'jaligi tarkibini qayta qurish va boshqalarda ahamiyatlidir.

Aytish mumkinki, agar N.N.Kolosovskiy transport muhandisi, ya'ni o'ziga xos injenerlik fikrlash qobiliyatiga ega bo'lmaganda, ehtimol, bunday ilmiy cho'qqilarga, olamshumul yutuqlarga erisha olmasdi. Sababi-transport hamma vaqt masofa va uni kesib (kezib) o'tish, tashish, olib o'tish kabi ma'nolarni bildiradi; masofani mumkin qadar qisqartirish, «yaqinroq» yo'l qidirish esa har qanday muvaffaqiyatning garovi, iqtisodiy samaradorlikning asosi hisoblanadi. SHU o'rinda tayyor mahsulot tannarxi, qiymatida transport xarajatlari hatto 50-60 foizgacha yetishini unutmazlik kerak. Qolaversa, ishlab chiqarish korxonalarining qulay yoki noqulay joylashuvi, mahsulotning qimmat yoki arzon bo'lishi ko'p jihatdan aynan transport omiliga bog'liq.

² «Kompleks»-baynalmilal tushuncha bo'lib, u birikma, birlashma, u yoki bu hodisalarning o'zaro aloqadorlikda, ta'sirda mavjudligini anglatadi.

Demak, ishlab chiqarish tarmoqlarini ma'lum iqtisodiy makonda o'zaro aloqadorlikda joylashtirish, transport omilini e'tiborga olish, barcha yordamchi tarmoqlarni (hozirgi zamon tilida-infratuzilma shahobchalarini) umumiy tarzda tashkil etish katta iqtisodiy samaradorlikga olib keladi. Shuningdek, bunday samaradorlikga energiya, xom ashyo, ishchi kuchi va boshqa omillardan to'g'ri foydalanish, «masshtab samaradorligi» (mujassamlashuv) negizidagina emas, balki «xilma-xillik» samaradorligi asosida erishiladi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Rossiyani amalda iqtisodiy rayonlashtirish uni elektrlashtirish (GOELRO) rejasining dasturi bilan bog'liq bo'lgan. Shu bois, dastlabki iqtisodiy rayonlar, joylarda yirik elektr stantsiyalar qurish va ularning ta'sir doirasini aniqlash nuqtai nazaridan energetika, **energiya ishlab chiqarish rayonlari** deb atalgan. Keyinchalik bu rayonlarda xo'jalik tizimining bir tomonlamaligiga yo'l qo'ymaslik, mahalliy sharoit va imkoniyatlardan to'laroq foydalanish, aholining ehtiyojlarini qondirish, transport harajatlarini qisqartirish va ortiqcha, iqtisodiy jihatdan nomaqbul, uzoq masofadagi transport qatnovlarini kamaytirish kabi omillarni e'tiborga olib, iqtisodiy rayonlar xo'jaligini **kompleks** ravishda tashkil etishga ustuvor ahamiyat berildi. Asosiy iqtisodiy rayonlarning xo'jaligi kompleks, majmualiy bo'lishi (rayonlar miqyosidagi HICHMlar) yoki ularning iqtisodiyotini kompleks tamoyili negizida yaratish muhim hisoblanadi.

Dastlab N.N.Kolosovskiy «ishlab chiqarish kombinati» rayonlar ishlab chiqarish kombinati» tushunchalarini ishlatdi. Bunda «kombinat» so'zining ko'proq korxonalar doirasiga tegishligi va turli xil terminologik chalkashliklarga o'rin qoldirmaslik uchun «kompleks» so'zini ma'qul topdi. U o'z davrida ishlab chiqarishning hududiy birikmasi (kompleksi) to'g'risida yozgan edi, keyinchalik esa bu tushuncha (N.N.Kolosovskiy vafotidan so'ng) hududiy ishlab chiqarish majmualari deb atala boshladi.

HICHM-muayyan sanoat nuqtasi (punkti) yoki alohida rayonda, uning tabiiy va iqtisodiy sharoitlari, transport va iqtisodiy geografik o'rniga muvofiq korxonalarni to'g'ri tanlab olish va joylashtirish hisobidan iqtisodiy samaradorlikga erishadigan ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish shaklidir.

HICHM-lar g'oyasi, birinchidan, iqtisodiy rayonlar xo'jaligini kompleks rivojlantirish va, ikkinchidan, N.N.Kolosovskiyning Ural-Kuznetsk kombinati (UKK) va Baykalbo'yi («Angarqurilish») komplekslari loyihalarini yaratish va ularni amalga tadbiiq etish jarayonida yuzaga keldi. Ushbu tushuncha ilk bor Irkutsk-Cherelexovo majmuasiga nisbatan ishlatildi. Albatta, bunda muallifning injenerlar fikrlashi, transport-temir yo'l qurilishi mutaxassisi bo'lishi ham katta ahamiyatga ega bo'ldi. Uning, Rossiya (sobiq Ittifoq) iqtisodiy geografiya fanining HICHMlar va iqtisodiy rayonlar to'g'risidagi yutug'ini hatto rivojlangan mamlakatlar-AQSh va Germaniya ham tan olgan; bevosita muallifning o'zi 1948 yilda Frantsiyada ushbu muammolar va ularning amaliy yechimi haqida ilmiy ma'ruzalar qilgan.

HICHM-lar iqtisodiy rayonlarning shakllanishi jarayonida muhim taktik va strategik vosita hisoblanadi. O'z navbatida bunday majmualarning o'ziga xos, individual xususiyatlarini aniqlashda, ularni alohida tiplarga ajratishda

N.N.Kolosovskiy «Energiya ishlab chiqarish tsikllari» («Energiya ishlab chiqarish rayonlari»ga mos holda) usulini yaratdi va undan unumli foydalandi. Bu yerda, N.N.Kolosovskiy bo'yicha, «Energiya»-quvvat, kuch, harakat, «Energetika»-ish qilish, faoliyat ko'rsatish qobiliyati ma'nolarini anglatadi.

Ta'kidlash joizki, N.N.Kolosovskiy HICHM va energiya ishlab chiqarish tsikllarini ko'proq sanoatni tashkil etishga nisbatan ishlatgan. Shuningdek, u iqtisodiy rayonlar va bu ikki tushunchani o'zaro aloqadorlikda qo'llagan: iqtisodiy rayonlar asosini HICHMlar, ularning asosini esa energiya ishlab chiqarish tsikllari tashkil qiladi. Ushbu tushunchalarning barchasini ayni vaqtda ham usul (metod), ham vosita sifatida qarash mumkin.

Shunday qilib, iqtisodiy geografiya fanining uchta asosiy tushunchasi: iqtisodiy rayonlashtirish, hududiy ishlab chiqarish majmualari va energiya ishlab chiqarish tsikllari mashhur olim, geografiya fanlari doktori, professor Nikolay Nikolaevich Kolosovskiyga taalluqli. Shuningdek, u transport geografiyasi bo'yicha ham katta tadqiqotlar olib borgan. N.N.Kolosovskiy qator shogirdlar tayyorlagan. Ular jumlasiga I.M.Maergoyz, S.N.Ledovskix, V.F.Pavlenko, I.I.Belousov, T.M.Kalashnikova, M.K.Bandman, A.T.Xrushev, N.N.Kazanskiy va boshqalar kiradi. Hatto sobiq Ittifoqda ilk bor mintaqaviy iqtisodiyot to'g'risida monografiya yozgan N.N.Nekrasov ham N.N.Kolosovskiy ilmiy rahbarligida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, respublikamiz iqtisodiyotini bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tkazish sharoitida ishlab chiqarishni majmualar shaklida hududiy tashkil etish, ularning ijtimoiy va ekologik jihatlariga ham e'tibor berish katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

Sobiq shurolar tizimi davrida mamlakatni iqtisodiy rayonlashtirish masalalariga katta e'tibor berildi. Shu maqsadda 1921 yilda iqtisodiy rayonlashtirish komissiyasi tashkil etildi. Bu komissiyaga G.M.Krjinovskiy boshchilik kildi. Komissiya ishida I.G.Aleksandrov aktiv ish olib bordi. 20-yillardagi iqtisodiy rayonlashtirishning eng muhim printsiplari quyidagilar edi:

1. Xar bir iqtisodiy rayon yirik hududiy ishlab chiqarish majmuasini tashkil etish va u ahamiyatga ega bo'lgan xo'jalik tarmoqlariga ixtisoslashuvi lozim.
2. Rayonlashtirish asosini energetik va iqtisodiy printsiplari tashkil etadi.
3. Xar bir iqtisodiy rayon uzining tabiiy va sotsial iqtisodiy sharoitlari hamda boshqa imkoniyatlarini hisobga olgan holda xo'jalikning ma'lum bir tarmogiga ixtisoslanadi.
4. Rayonlashtirish va rayonlar chegarasi vaqt utishi bilan uzgarib turadi, chunki uning asosida utgan hududiy mehnat taqsimoti doimo rivojlanishda.
5. Iqtisodiy rayonlashtirishda milliy masalalar, milliy respublikalarning rivojlanish vazifalari, yirik rayon tashkil etuvchi markazlarning mavjudligi hisobga olinadi.
6. Rayonlashtirish mamlakatning siesiy-mamuriy tuzilishi bilan bog'liq bo'ladi.

Iqtisodiy rayonlashtirishdan asosan ikki maqsad kuzda tutiladi. Bu ham bo'lsa ishlab chiqarish kuchlarini rejali ravishda to'g'ri hududiy tashkil etish va boshqarishdir. har bir iqtisodiy rayonda maxaliy sharoitni hisobga olgan holda

ixtisoslashgan tarmolarni rivojlantirish, rayonlararo transport-iqtisodiy aloqalarni amalga oshirish lozim.

Iqtisodiy rayonlashtirish va umuman geografik rayonlashtirish mamlakat maydoni qanchalik katta va ichki jihatdan sotsial-iqtisodiy tafovutlarga qancha boy bo'lsa, shuncha muhimdir.

Bizning fikrimizcha, mamlakat hududini rayonlarga bulish bilan real rayonlarni ajratish bir xil emas. 1-holda bir rayonlar turkumi bilan butun territoriyani koplak olamiz, 2-holda esa rayonlar hamma joyda emas, balki har joy-xar joyda, ishlab chiqarishni hududiy kontsentratsiyalashuvi va kompleks rivojlanishi shaklida kuramiz, xolos. Xuddi shu tipdagi rayonlar kupincha xalq xo'jaligi tarmoqlarini hududiy birligini ajratishda uchraydi va ular hamma vaqt ham ma'muriy siesiy bulinishi bilan to'g'ri kelmaydi.

Xar qanday rayon yaxlit hududiy iqtisodiy kompleksni tashkil etadi. Uning etuklik darajasi 3 gruppadagi tarmoqlarning mavjudligida, ularning bir-biri bilan uygunlashgan holda rivojlanganligida O'z aksini topadi. 1-gruppaga rayonning mehnat taqsimotida tutgan urnini belgilab beruvchi ixtisoslashgan xo'jalik tarmoqlari, 2-gruppaga erdamchi, 1-bilan boglik bo'lgan va 3-siga esa maxalliy axamiyatga ega bo'lgan tarmoqlar kiradi. Albatta, hamma rayonlarda tarmoqlar va ularning rivojlanganlik jarajasi har xil bo'ladi. Masalan, Markaziy Osiyo uchun 1-gruppani paxtachilik, pillachilik, paxta tolasi ishlab chiqarish, nodir kimmatbaxo metallarni kazib olish kiradi; 2-gruppaga mashinasozlik va 3-gruppani esa ozik-ovkat, engil, elektr-energetika, kurilish materiallari sanoati tashkil etadi.

Xar qaysi rayon ichki jihatdan bir-birini tuldirib, yaxlit hududiy-iqtisodiy kompleksni tashkil etishi lozim. Ammo, real xaetda hamma rayonlar ham shunday emas.

Iqtisodiy rayonlar yoki zonalar geografik jihatdan quyidagi sxemada O'rganiladi:

1. Iqtisodiy rayonlar tarkibi va uni asoslash, maydoni va aholisi.
2. Rayonning mamlakat XTM da tutgan o'rni.
3. Iqtisodiy geografik urni.
4. Tabiiy-geografik urni va sharoitlar relefi, foydali kazilmalari, iklimi, gidrogeografiyasi, tuprogi, usimligi va xayvonot dunesiga iktisoiy jihatdan baxo berish.
5. Aholisi: hududiy demografik tarkibi, usish, shahar, va qishloq aholi punktlari, shahar aglomeratsiyasi, urbanizatsiya jaraeni, mehnat resurslari.
6. Xo'jaligi: umumiy ta'rifini, sanoati, qishloq xo'jaligi, transporti.
7. Rayonning ichki tafovutlari-kichik iqtisodiy rayonlar, sanoat va agrosanoat tugunlari, yirik shaharlar va shaharlar aglomeratsiyalari.
8. Tashqi transport-iqtisodiy aloqalari.
9. Rayon ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil etishdagi asosiy muammolar va ularning kelajagi.

Iqtisodiy rayonlarni shu tartibda ta'riflash, tarixiy va geografik, sistema-struktura, kartografik va energiya ishlab chiqarish tsikli metodidan moxirona foydalanish, tarmoqlarni hududiy nuqtai nazardan va aksincha, hududiy iqtisodiy kompleksni tarmoqlar va ishlab chiqarishning texnologik birligi bo'lgan tsikllar

bo'yicha O'rganish juda katta samara beradi. Shu bilan birga rayonlarni O'rganish kompleks bo'lishi va ayniksa ularning iqtisodiy ijtimoiy tomoniga e'tiborni jalb etish hamda ekologik omillarni hisobga olish zarur.

Ammo kompleks xarakteristikada rayonlar bir biriga uxshab ketmasligi, shablon (1 kolipda) bulmasligi kerak, aksincha, har bir rayon uchun xos bo'lgan asosiy xalq xo'jaligi tarmogi va uning hududiy strukturasi maxkam «ushlab» va uning atrofida suz yuritish darsni qiziqarlii utish shartlaridan biridir.

Iqtisodiy eki sotsial-iqtisodiy rayonlashtirish fanimizning asosi deb aytsak xato kilmaymiz.

Iqtisodiy rayonlashtirishning mexanizmi eki formulasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

XTM - ixtisoslashgan tarmoqlarning shakllanishi - iqtisodiy rayonlarning vujudga kelishi - rayonlararo iqtisodiy aloqalar. Ammo, XTM nisbatan tez, rayonlar shakllanishi esa sekinrok amalga oshadi. Shunday bo'lsa-da, geografik mexant taqsimotining tarixiy rivojlanishi iqtisodiy rayonlar chegarasi va sonini uzgartirib turadi.

Savol va topshiriqlar.

1. Hududiy ishlab chiqarish majmualari nima va uning asoschisi kim?
2. Nima sababdan hududiy ishlab chiqarish majmualari iqtisodiy jihatdan samarali hisoblanadi?
3. Hududiy ishlab chiqarish majmualari va energiya ishlab chiqarish tsikllari o'rtasidagi farq nimadan iborat?
4. Nima uchun sobiq Ittifoq davrida hududiy ishlab chiqarish majmualari g'oyasi yaxshi natijalarni bermadi?
5. Respublikamizda vujudga kelayotgan hududiy ishlab chiqarish majmualarini ta'riflab bering.

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christion Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America.Green Edition. - 2012.
3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
4. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
5. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
6. Асанов Г.Р.Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
7. Анна Батимер. Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
8. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр.труды.–М., 1980.

9. Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
10. Жекулин В.С. Введение в географии. -Л.: ЛГУ, 1989.
11. Саушкин Ю.Г., Введение в экономическую географию. - М., 1970.
12. Солиев А.С Ўзбекистон географияси // Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. - Т.: Университет. 2014.
13. Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарқ”, 2017. 264 б.
14. Назаров М.И., Тожиева З.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.
15. www.bearingpoint.uz
16. www.Ziyo.net
17. www.bearingpoint.uz
18. www.gwpcacena.org

11- MA’RUZA. GEOGRAFIK TUZILMALAR

Reja:

1. Iqtisodiy tamoyillar, qonun va qonuniyatlar haqida tushuncha
2. Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanishi va joylashishiga ta’sir etuvchi umumiy iqtisodiy qonunlar
3. Ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish shakllari
4. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning ijtimoiy-ekologik, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillari
5. Erkin iqtisodiy zonalar (hududlar)

Tayanch so’z va iboralar: *Qonun, qonuniyat, omil, mujassamlashuv, ixtisoslashuv, kooperatsiya, kombinatsiya, soliq imtiyoz, erkin savdo hududlari, sanoat ishlab chiqarish hududlari*

Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishning asosiy tamoyillari:

- ishlab chiqarish tizimlarini xom-ashyo manbaalari, yoki ilg’i va energo resurslar, iste’mol mintaqalariga yaqin joylashtirish;
- g’oyat yuqori samarali bo’lgan tabiiy resurslarni o’zlashtirish va majmualiy foydalanish tizimini barpo qilish;
- mamlakat va mintaqalarda ekologik holatni sog’lomlashtirish, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishning samarali mexanizmini ishlab chiqish va amalga oshirish, tabiatdan foydalanishning boshqaruv tizimini takomillashtirish;
- xalqaro kommunikatsiya tizimlarini rivojlantirish va qulay geostrategik mavqeidan samarali foydalanish asosida xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokini chuqurlashtirib, kengaytirib borish yaqin va uzoq xorijiy mamlakatlar bilan aloqalarni rivojlantirish;

- yirik shaharlarning haddan tashqari rivojlanishini tartibga solish, kichik va o'rta shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini tezlashtirish, mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi tabaqalanish jarayonini boshqarish, iqtisodiyot tarmoqlari dasturlarini ishlab chiqish va amaliyotga tadbiiq etishdan iborat.

Qonun-tabiat va jamiyatdagi voqea va hodisalarning (o'zaro aloqadorligini) barqaror takrorlanib turuvchi sabab-oqibat bog'lanishlarini ifodalasa, qonuniyat voqea va hodisalarning ketma-ketligining barqarorligini va qonunlar majmuasining o'zaro uyg'unligini ifodalaydi.

XX asr 50-yillarining o'rtalaridan boshlangan ilmiy-texnika inqilobi ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish, hududiy tashkil qilishni takomillashtirishning «klassik» nazariyalariga bir qator «tuzatishlar» kiritdi. Bunday tuzatishlar: a) sanoatning o'ta yangi tarmoqlari avvalo ilmiy tadqiqot va loyihalash-tajriba ishlari bilan chambarchas bog'liq «ilmtalab» sohalarning gurkirab rivojlanishi; b) qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning sanoat asoslariga ko'chishi - agrosanoat majmuasining (agrobiznes) rivojlanishi; v) infrastruktura sohalarning milliy daromaddagi hissasining barqaror ortib borishi; g) ishlab chiqarish tizimini tobora transport-geografik o'ringa va xom-ashyoga bog'liqligining qiskarib borish jarayoni; d) ilmiy-tadqiqot ishlari va loyihalash-tajriba markazlari rolining ortib borishi; j) yuqori malakali mehnat hissasining tobora keng rol o'ynashi; z) ijtimoiy-ekologik omillar - ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanishi va joylashishida sezilarli o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Chunonchi, 70-yillarning o'rtalaridan boshlab ishlab chiqarish tizimidagi o'zgarishlar keng sur'atda «markazdan qochma» yo'nalishi (bir mamlakat va jahon xo'jaligi doirasida) va sohil bo'yiga to'planish negizida port-sanoat ishlab chiqarish majmualarining yuzaga kelishi va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida katta o'rin tutishi bilan bog'liq.

Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanishi va joylashishiga ta'sir etuvchi umumiy iqtisodiy qonunlar. Ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyotining butun tarixiy-geografik bosqichlarida amal qiladigan ularning sababiy aloqa va o'zaro ichki bog'lanishlarini ifodalaydigan iqtisodiy qonunlar majmuasi umumiy iqtisodiy qonunlar deyiladi. Iqtisodiy qonunlar majmuasi ishlab chiqarish munosabatlarining ishlab chiqaruvchi kuchlarning xarakteri va rivojlanish darajasi bilan bog'liqligi, samarali ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish, mehnat unumdorligining o'sib borishi, iqtisodiy va ijtimoiy ehtiyojlarning oshib borishi, ishlab chiqarish jarayonlarining umumlashuvi va iqtisodiy integratsiyasining chuqurlashuvi, davlat monopolistik mulki va iqtisodiyotning rivojlanishi ishlab chiqarish monopolizmi va davlatning antimonopolistik tadbirlari, davlatning iqtisodiyotning boshqaruviga aralashuvi, mintaqaviy rejalashtirish va bashorat qilish va mintaqaviy, iqtisodiy rayonlashtirish kabilardan iborat.

Ishlab chiqarish munosabatlarining ishlab chiqarish kuchlari xarakteri va rivojlanish darajasiga mos kelishi, jamiyat taraqqiyotini tezlashtiradi. Ayni vaqtda, ishlab chiqarish munosabatlari (moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonlaridagi o'zaro munosabatlar majmuasi) ishlab chiqarish kuchlarining belgilovchi ta'siri ostida rivojlanadi.

Bugungi kunda, bozor iqtisodiyotiga o'tish va bozor munosabatlarini shakllantirish, murakkab va umuminsoniy jarayon bo'lib ob'ektiv zaruriyatga aylandi. Chunki, bozor iqtisodiyoti jahon tsivilizatsiyasining g'oyat ulkan yutug'i sifatida - iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy o'sish va aholi farovonligini uzluksiz ta'minlovchi iqtisodiy tizim ekanligini isbotladi.

Bozor iqtisodiyoti ishlab chiqarish kuchlaridan g'oyat unumli va samarali foydalanishni ta'minlash bilan shunga mos yuksak ishlab chiqarish munosabatlarini ham yuzaga keltiradi.

Chunki, iqtisodiy taraqqiyot yo'li yangi tizim zaminida inson manfaatini yuzaga chiqarish, uning mehnatini kadrlash, aholining nochor qatlamini sotsial himoyalash maqsadlari yotadi. Bozor iqtisodiyoti tajribasi uning amal qilish mexanizmi ijtimoiy yangilanishning eng samarali vositasi hisoblanadi, u xalqning ijodiy va mehnat salohiyatini to'la ishga tushiradi, boqimandalik va tekinxurlik kayfiyatiga chek qo'yadi. Iqtisodiy tashabbus va ishbilarmonlikni rivojlantiradi. Har bir kishining milliy boylikni ustirish mas'uliyatini ortiradi, har bir kishini boy qilish orqali jamiyatni ham boyitib boradi.³

Bozor iqtisodiyotiga o'tish kontseptsiyasi va strategiyasi mamlakat prezidenti I.A.Karimov tomonidan «O'zbekiston: bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li», «O'zbekiston iqtisodiy siyosatining ustivor yo'nalishlari», «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» asarlarida chuqur ishlab chiqildi. Bu kontseptsiya milliy mustaqillik nazariyasining tarkibiy qismi bo'lib iqtisodiyotni ustivor yo'naltirishda rivojlantirib milliy mustaqillikni yanada mustahkamlashni ta'minlashdir. O'zbekistonning iqtisodiy taraqqiyotining bosh yo'li va maqsadi iqtisodiyotni uzluksiz rivojlantirish asosida xalq farovonligini ta'minlash inson xak-huquqlarini to'la ta'minlovchi demokratik jamiyat qurilishdan iboratdir.

O'zbekistonda keyingi yillarda ro'y berayotgan chuqur iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarning nazariy asoslari I.A.Karimov asarlarida atroflicha bayon qilingan bo'lib, iqtisodiy va ijtimoiy islox qilish iqtisodiy munosabatlarning demokratiyalash kishilar ongida ro'y berayotgan o'zgarishlar chuqur tahlil qilingan.

Chunonchi, «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» asarida O'zbekiston iqtisodiyotni islox qilishning birinchi bosqichida mulkni davlat tassarufidan chiqarish va mulkchilikning turli-tuman shakllarini vujudga keltirish, ko'p ukladli iqtisodiyotni rivojlantirish, uning yangi tipini shakllantirish kabi g'oyat muhim masalalar tahlil qilingan. SHuningdek, mulkni xususiylashtirish va raqobatchilik muhitini yuzaga keltirish jarayonlarini chuqurlashtirish, makroiqtisodiy barqarorlikka erishish, milliy valyutani mustahkamlash, iqtisod tarkibiy tizimini tubdan bozor iqtisodiyotiga moslashtirish, ijtimoiy kafolatlash kuchli bo'lgan demokratik davlatni shakllantirish vazifasi nazariy va amaliy jihatdan asoslangan. O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'ziga xos yo'li izchillik bilan unga asta-sekin, bosqichma-bosqich, xalqning keng

³ I.A.Karimov «O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li» - T.: 1993, 26-bet.

qatlamlarini ijtimoiy himoya qilib borish, barqarorlikni ta'minlash yo'li bilan borish lozimligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

I.A.Karimov O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'ziga xos yo'lini ko'rsatib, «Respublikaning bozor munosabatlariga o'tishda o'z yo'lidan izchillik bilan borishi demokratik o'zgarishlar, respublikani rivojlangan mamlakatlar qatoriga olib chiqish, uni xalqaro obro'-e'tiborini mustahkamlash uchun puxta moddiy negiz yaratadi»⁴ - deb uqtiradi. Erkin demokratik tuzum sharoitida mehnat kishilari, eng avvalo ishlab chiqarish vositalariga egalik qila boshladilar. Bu esa bozor sharoitlari talablari asosida ishlab chiqarishni tashkil etish va uni rivojlantirishga keng yo'l ochadi. O'zbekistonda demokratik tuzumni barcha afzalliklari har taraflama to'la isbotlanishi ma'muriy - buyruqbozlikdan mustaqil tuzum bilan almashtirilishi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning asosini tashkil etadi.

O'zbekistonda amalga oshirilgan iqtisodiy - ijtimoiy islohotlar bozor iqtisodiyoti va bozor munosabatlariga mos iqtisodiy tizimlarda tarkibiy va hududiy o'zgarishlarga olib keladi. Shunga mos ishlab chiqarish munosabatlari shakllanmoqda. Natijada, O'zbekistonda iqtisodiy o'sish boshlandi. Chunonchi, 1999 yil yalpi ichki mahsulot (YaIM) - 4,4 foizga o'sdi. Sanoatda mahsulot ishlab chiqarish hajmi 1998 yilga nisbatan - 106,1 foiz, qishloq xo'jaligida - 105,9 foiz, chakana tovar aylanishi - 110,5 foizga ko'paydi.

Inson (jamiyat) ehtiyojlarini qondirish maqsadida tabiat ne'matlari va kuchlarini o'ziga moslashtirishdan iborat iqtisodiy jarayon ishlab chiqarish deb yuritiladi. Ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarish insonlarning ma'lum maqsadga muvofiq yunaltirilgan faoliyati bo'lib, ehtiyojlarni to'larok qondirishga mo'ljallangandir. Bu jarayon ishlab chiqarish omillari - mehnat, kapital, yer va tadbirkorligining o'zaro bog'liq harakat faoliyati natijasida yuzaga keladi va jamiyat ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyotini tezlashtiradi hamda jamiyat ehtiyojlarini to'larok qondirish uchun shart-sharoit hozirlaydi.

Bugungi ishlab chiqarish ikkita yirik bir-biri bilan bog'liq sohalar: **a) moddiy ishlab chiqarish** - ya'ni sanoat, qishloq va o'rmon xo'jaligi, qurilish, transport va aloqa (kommunikatsiya tizimi), savdo va umumiy ovqatlanish, moddiy texnika ta'minoti (logistika); **b) nomoddiy yoki ijtimoiy-madaniy sohalar** - ya'ni madaniyat, ta'lim tizimi, sog'liqni saqlash, fan, boshqaruv uy-joy va kommunal xizmat, xizmat ko'rsatish (servis) va axborotlar tizimidir.

Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki XX asrning 50-yillaridan boshlab ITI ta'sirida moddiy sohalardagi, chuqur sifat o'zgarishlari ijtimoiy-iqtisodiy sohalar taraqqiyotiga yoki iqtisodiyotning ijtimoiylashuviga kuchli ta'sir etmoqda. Natijada, moddiy sohalarga nisbatan «murakkab - servis» sohalarning YaMM dagi hissasi uzluksiz ortib bormoqda. Bu jarayon deyarli barcha bozor iqtisodiyoti mamlakatlari uchun xos bo'lib ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishi va taraqqiyotida hamda ularni mamlakatlar, mintaqalar va xalqaro ko'lamda hududiy joylashishida ham o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda.

⁴ I.A.Karimov «O'zbekiston: - bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li» - T.: 1993, 8 bet.

Mehnat unumdorligi jamiyat taraqqiyotida muhim o'rin tutadi va ishlab chiqarish jarayonida kishilar mehnatidan foydalanish samaradorligini va mahsuldorlik ko'rsatkichlarini ifodalaydi. Ishlab chiqarish tarmoqlari va korxonalarida mehnat unumdorligi yalpi yoki sof mahsulotni o'rtacha ishlovchilar soniga bo'lish orqali bir ishlovchi hisobiga yaratilgan mahsulot sifatida aniqlanadi va bu mehnat unumdorligining ko'rsatkichi hisoblanadi. Jamiyat miqyosida esa mehnat unumdorligi olingan milliy daromadning moddiy ishlab chiqarishda ishlovchilar soniga bo'lish orqali hisoblanadi. Mehnat unumdorligining o'sishi mahsulot birligiga bo'lgan mehnat sarfining kamayishidir. Mehnat unumdorligining o'sish jarayoni iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi majmualar bilan bog'liq bo'ladi. Chunonchi, bu jarayon sanoat tarmoqlaridagi siljishlar, ilmiy-texnik imkoniyat darajasining kengayishi, yangi texnologiyani doimiy joriy etish, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etish, yangi foydali resurslarni o'zlashtirish va korxonalarni ishga tushirish, boshqarish tizimini takomillashtirib borish bilan bog'liq. Agrosanoat majmuasida (agrobiznes) ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish, samarali texnologik jarayonlarni qo'llash, dehqonchilik va chorvachilikni industrial asoslarga ko'chirish, qurilishda-qurilish industriyasini yanada rivojlantirishdan iboratdir. Yuqoridagi jarayonlar ijtimoiy mehnat unumdorligini o'sish sur'atini tezlashtiradi va ayni vaqtda mamlakatlar milliy xo'jalik tizimining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga kuchli turtki beradi.

Ishlab chiqarishni tashkil etishning barcha shakllari - mujassamlashuv, ixtisoslashuv, kooperatsiya, kombinatsiya va boshqalar, ayni paytda ijtimoiy va hududiy tomonlarga ega.

Mujassamlashuv yoki ishlab chiqarishning to'planishi, yig'ilishi xalq xo'jaligining barcha tarmoqlariga tegishlidir. Ammo geografik jihatdan u eng avvalo sanoat, qishloq xo'jaligi va transportda namoyon bo'ladi. Sanoat uchun «nuqta» yoki tugun ko'rinishida hududiy tashkil etish, qishloq xo'jaligiga areal yoki mintaqaviy, transport uchun esa lentasimon yoki chiziq shakldagi joylashuv xosdir. Ijtimoiy ob'ektlarning hududiy tashkil etilishi esa yuqoridagi tarmoqlarning joylashuvi bilan belgilanadi. Mujassamlashuvning ijtimoiy tamoyili xalq xo'jaligida turlicha bo'ladi. Mujassamlashuv sanoat misolida yaqqol ko'rinadi. Bu borada ishlab chiqarish fondlari, yangi mahsulot yoki ishchi va xizmatchilarning turli korxonalarda yigilish sofi holda ishlab chiqarish yoki korxonalar mujassamlashuvi, ularning shaharlar va rayonlar joylashuvini esa urbanistik va hududiy mujassamlashuv sifatida ko'rsatish o'rinli.

Ixtisoslashuv ham ishlab, chiqarishni muhim shakli bo'lib, u mehnat taqsimoti va iqtisodiy rayonlarning tarkib topishi bilan chambarchas bog'liq.

Uning uch bosqich va uch turi mavjud. Ixtisoslashuvning uch bosqichi deganda korxonalar, rayonlar, shahar miqyosidagi ixtisoslashuv tushiniladi. Boshqacha aytganda, ularning har biriga hududiy yoki ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida biror mahsulotni ishlab chiqarilishi biriktiriladi. O'z navbatda, ixtisoslashuv shu korxonalar, shahar va rayonlarning «qiyofasini», ularning mehnat taqsimotida tutgan o'rnini belgilab beradi.

Ixtisoslashuvning uch turi - bu qism (detal), texnologik yoki yarim maxsulot va predmetga ixtisoslashuvidir. Ixtisoslashuvning bunday ko'rinishlari bir - biri bilan uzviy bog'liq va ular turli hududiy bosqichda xususiyatga ega bo'ladi.

Ixtisoslashuv oqibatida xalq xo'jaligining tarmoqlari vujudga keladi, iqtisodiy rayonlar, shaharlarning funktsional tiplari shakllanadi. SHu bilan birga u tashqi transport iqtisodiy aloqalarini taqozo etadi, chunki ishlab chiqarilgan va maxalliy istemoldan ortib qolgan maxsulot chetga chiqariladi, mazkur rayonda yetishmaydigan maxsulot esa boshqa joydan keltiriladi.

Ixtisoslashuv kompleks, har tomonlama rivojlanish bilan uyg'unlashuvi kerak. Etiborni ko'proq har bir davlatning muhim qadar atroflicha rivojlanishiga qaratilmog'i zarur.

Kooperatsiya pirovard natijada muayyan bir maxsulot yaratish uchun turli korxonalarining hamkorligidir. Ular faqat bir yoki ikki tarmoqqa tegishli bo'lmasligi mumkin. Kooperatsiyada hududiy birlik, barcha ixtisoslashgan korxonalarining bir joyda to'planishi uncha sezilmaydi va aksincha, ularning tarqoq holda joylashuvi kuzatiladi. Kooperatsiyada katnashuvchi korxonalar soni vujudga kelayotgan maxsulotning murakkabligiga bog'liq. CHunonchi, mashinasozlikda aniqrog'i yengil va yuk mashinalarini ishlab chiqarish uchun juda ko'p detallar, extiyot qism kerak. SHu bois bunday mashinalarning yaratilishida yuzlab ixtisoslashgan korxonalarining ulushi bor. Masalan, yengil avtomobil yoki Lixichev nomli zavod, Tol'byatidagi Volga avtomobil zavodi (Jiguli) va shunga o'xshash birlashmalar 200 va undan ortik korxonalar bilan hamkorlik qiladi. madomiki, asosiy yakunlovchi yoki yig'uvchi bosh korxonalar ko'p asbob - uskunalar, detal va jihozlar olar ekan, u transport geografik jihatdan qo'lay nuqtada o'rinishi zarur.

Kombinatsiya kooperatsiyaga o'hshab korxonalar birlashmasidan iborat. Ammo bu yerda tarqoq holda joylashgan birlik emas, balki ularning xududiy umumiyliги tushuniladi. Kooperatsiyada natija, pirovard maxsulot bir bo'lsa, kombinatsiyada aksincha, yani xom ashyo bir bo'lib, undan olinadigan maxsulot turlichadir. Kombinatlashuv maълum bir turdagi xom ashyoni chukur texnologik qayta ishlash, uning chiqindilaridan to'la foydalangan holda barcha maxsulotlar ishlab chiqarishni anglatadi. Xuddi shu maъnoda kombinatsiya «to'ntarilgan» kooperatsiyadir. Masalan, paxta xom ashyosidan turlicha tayor maxsulot olinadi.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning ijtimoiy-ekologik, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillari. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda qonuniyatlar bilan bir qatorda tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-demografik va ijtimoiy-ekologik omillar ham muhim o'rin tutadi. Ishlab chiqarish kuchlarni joylashtirish omillari ishlab chiqarish korxonalarini, korxonalar guruhi, milliy xo'jalik tarmoqlarining oqilona joylashtirish uchun hisobga olinmog'i lozim. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishdagi omillarni, ularning belgilovchi roliga ko'ra, 4 guruhga bo'lish mumkin.

1. Tabiiy omillar;
2. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar;
3. Ijtimoiy - demografik omillar;
4. Ijtimoiy-ekologik omillar.

1. Ishlab chiqarish kuchlarining tabiiy omillari - tabiiy sharoit va tabiiy resurslarning iqtisodiyotning tarmoq hamda rayonlarning rivojlanishiga ta'siridan iborat. Bunda yer resurslari, foydali qazilmalarning joylashishi, miqdori, sifati, foydalanish darajasi, iqlim va suv resurslari, o'rmon resurslari muhim o'rin tutadi.

Ayniqsa, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi tarmoqlarining joylashishida tabiiy sharoit - havo harorati, vegetatsiya davri, yog'inlar miqdori va uning davri, yer osti suvlarining ko'tarilish darajasi, shamollar, yer usti tuzilishi (rel'ef), yaylovlar va ularning mahsuldorlik darajasi, yer fondi va uning tarkibi, qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar, tuproq tarkibi va tabiiy unumdorlik darajasi kabi omillar majmuasining o'rnini kattadir.

Sanoatning muhim tarmog'i - qazib beruvchi sanoat tarmoqlari (tog'-kon sanoati) tabiiy resurslarga, ya'ni mineral xom-ashyo resurslarining - tog'-geologik sharoitlari, ruda va rudali xom-ashyolarning yer ostida joylashishi darajasi, sifati (ruda tarkibida - metall miqdori), rangli metallar majmuasi, neft va tabiiy gaz sifati, ko'mir (qatlamlarining joylashish va qalinlik darajasi kabilar), baliq-konserva, oziq-ovqat, o'rmon-tsellyuloza korxonalarini xom-ashyoga bog'liq holda joylashadi. Ayniqsa, qora metallurgiya (cho'yan, po'lat va prokat), gidroliz, o'rmon-tsellyuloza, mineral o'g'itlar ishlab chiqarish korxonalarini (1 tonna mahsulot ishlab chiqarishga 2 tonnadan 6-7 tonnaga qadar xom-ashyo talab qiladi) joylashishida xom-ashyoga bog'liqlik kuchlidir.

2. Ishlab chiqarish kuchlarining joylashishida ijtimoiy-iqtisodiy, ya'ni davlatning iqtisodiy taraqqiyot darajasi, davlat siyosati, transport-geografik, dengiz bo'yi holati, qo'shinchilik va chegaradoshlik (iqtisodiy rivojlangan hududlar bilan) omillarining hissasi kattadir. Mamlakatlarning iqtisodiy taraqqiyot darajasi ilmiy-texnika inqilobi bilan bog'liq zamonaviy ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirish imkoniyatlarini beradi. Ayniqsa, iqtisodiyotda muhim o'rin tutuvchi avtomobilsozlik, samolyotsozlik, atom sanoati, elektrotexnika, priborsozlik, kontrol-o'lchov, kosmik-raketa va boshqalar-avtomatlashtirish, robototexnika tarmoqlarining rivojlanishini ta'minlaydi. Davlatning sanoatning yangi va eng yangi tarmoqlarini va inqiroz hamda turg'unlikka uchragan tarmoqlarini rivojlantirishga qaratilgan tadbirlardan iborat siyosati mamlakat va uning mintaqalarida ishlab chiqarish kuchlarining barqaror rivojlanish imkoniyatlarini yuzaga keltiradi.

Davlatning iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan tadbirlari, chunonchi yangi resursli hududlarni intensiv o'zlashtirish, ijtimoiy-iqtisodiy-ekologik zo'riqqan hududlarni yengillashtirish kabilar ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va joylashishida sezilarli o'zgarishlarga olib keladi. Transport-geografik holatning qulayligi, dengiz bo'yi hududlari, qo'shinchilik va chegaradoshlik holatlari xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi va xalqaro iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishi bilan ishlab chiqarishni xalqaro bozorga chiqish qulay hududlarga, dengiz bo'ylariga (bu hol keyingi yillarda yirik port - sanoat ishlab chiqarish majmualarini rivojlanishiga olib keldi), rivojlangan mamlakatlar bilan qo'shinchilik va chegaradoshlik esa ishlab chiqarish kuchlarini chegara hududlarida rivojlanishiga («Umumiy bozor» doirasida) olib kelmoqda.

3. Ishlab chiqarish kuchlarining joylashishida ijtimoiy-demografik omillar - aholi soni, aholi sonining ko'payishi, zichligi, milliy tarkibi, mehnat resurslari va uning sifat tarkibi, aholining iqtisodiy (malaka) tarkibi, ma'lumot darajasi, migratsion harakatlarga tortilishi, aholining hududiy joylashish tizimi (ovul, qishloq, kichik, o'rta, yirik va o'ta yirik shaharlar) katta o'rin tutadi.

Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishda demografik jarayonlarning bugungi va istiqboldagi holati hisobga olinadi. Mehnat resurslari mavjud hududlarda sermehnat iqtisodiyot tarmoqlarini, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infrastrukturasi tizimlarini, yuqori malakali mehnat resurslari mavjud hududlarda zamonaviy va o'ta zamonaviy sanoat tarmoqlarini rivojlantirishni taqozo qiladi. Aholining hududiy joylashishiga mos ishlab chiqarish tizimini shakllantirish migratsion jarayonlarning tartibga solish va boshqarish imkonini beradi. Bu o'rinda sanoat korxonalarini «filiallashtirish» orqali ishlab chiqarish kuchlarini hududlar bo'yicha bir tekis rivojlantirishdan tashqari ekologik muammolarni ham yumshatish mumkin.

4. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning ijtimoiy-ekologik omillari XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ilmiy-texnika inqilobi tufayli yuzaga kelgan ekologik inqirozlar va sanoatning eng yangi sohalarining sof tabiiy muhitga bo'lgan talabi bilan bog'liqdir. Aholi o'sishi va ishlab chiqarish sur'atlarining haddan tashqari tezlashuvi, uning to'planuv jarayonining kuchayishi oqibatida atrof-muhitga ta'siri kuchaydi. Atmosferaning ifloslanishi, tuproq va yer resurslarining yaroqsiz holga kelishi, o'rmon resurslarining qisqarishi, yirik shaharlardagi (megalopolislar) ijtimoiy-ekologik muammolarning haddan tashqari kuchayishiga olib keldi. Natijada, ishlab chiqarish kuchlarini «engillashtirish», ya'ni sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va infrastuktura sohalarini mamlakat hududlari bo'yicha bir tekis joylashtirish, atrof-muhitga ta'siri kuchli korxonalar (kimyo, neft-kimyo, metallurgiya va boshqalar) qurilishini cheklash siyosatini amalga oshirilishi iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarning boshqa hudud va mamlakatlarga «iflos» ishlab chiqarish sohalarini ko'chirish siyosatini yuzaga keltirdi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqarishga tobora keng sur'atda kamchiqit va chiqitsiz texnologik jarayonlarni qo'llashdan iborat berk ishlab chiqarish tizimini to'la joriy qilish qo'llanmoqda.

Umuman, sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarining rivojlanishi va joylashishida, bu tarmoqlar iqtisodiy samaradorligini oshirishda mavjud tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy-resurslardan samarali foydalanishda barcha omillar majmuasini hisobga olish samarali hududiy ishlab chiqarish tizimini shakllantirish imkonini beradi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda barcha shart - sharoitlar, omillar hisobga olinadi. Lekin, ma'lum tarmoqni hududiy tashkil etishda barcha omillar emas, balki ulardan faqat ayrimlari yetakchi, hal etuvchi rol' uynaydi. Bu masalani tushunish uchun yaratiladigan maxsulot uchun suv yoki elektr quvvati, ishchi kuchining qay darajada sarflanishi ko'rsatish kifoya. Boshqacha qilib aytganda kasr maxrajida maxsulot birligi, uning suratida esa alohida-alohida omil turadi (masalan, 1 tonna shakar olish uchun qancha kand lavlagi ishlatiladi, qancha elektr

kuvvati yoki mehnat sarflanadi) turadi. Qaysi omil bo'yicha yirik son chiksa, odatda uning ahamiyati shuncha joylashtirishda belgilovchi, aniqlovchi vazifani o'taydi.

Shuni alohida qayd etish joizki, ma'lum tarmoqqa kiruvchi barcha korxonalar yoki kichik «tarmoqchalar» uchun bittagina omil tegishli bo'lishi mumkin. Jumladan, mashinasozlik tarmog'iga kiruvchi ba'zi bir korxonalarni joylashtirishda xom ashyo (metall) ko'proq ahamiyatga ega bo'lsa, boshqasi uchun malakali ishchi kuchi muhim omil hisoblanadi.

Xom ashyo omili. Tabiiyki, barcha maxsulot xom ashyosiz yaratilmaydi. Ammo ayrim maxsulotlarni olish uchun xom ashyo boshqalariga qaraganda ko'proq sarflanadi. Shuning uchun bunda maxsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan tarmoqlar va korxonalar mumkin qadar xom ashyo rayonlariga yaqin joylashtiriladi.

Sanoatning ba'zi tarmoqlari, masalan tog'-kon, o'rmon, baliqchilik sanoati tarmoqlarining joylashuvi bevosita foydali kazilmalar, xom ashyo bo'lmagan rayonlarda rivojlanmaydi. Bunday sanoat tarmoqlarining joylashuvi bevosita foydali qazilmalar yoki tabiiy boyliklar geografiyasi bilan belgilanadi. Boshqa sanoat tarmoqlarining hududiy tashkil etilishi biroz murakkabroq tusga ega. Bu borada bir qator fakt va raqamlar keltirish o'rinli. Masalan: 1 t. paxta tolasini olish uchun taxminan 3 t. xom paxta, 1 t. pista yog'i uchun 3 t. kungaboqar, 1 t. shakar uchun 7 t. kand lavlagisi ishlatiladi. Ushbu raqamlarni nisbiy (foiz) ko'rinishida berish foydadan xoli emas. Chunonchi, paxta tolasini ok paxtadan chiqishi 32-33 foizi paxta eg'ining chigitdan olinishi 19-20, shakarni kand lavlagidan tayorlash 14-15 foiz va shunga o'xshash.

Mineral o'g'itlar ichida kaliy o'g'itni ishlab chiqarish geografiyasi batamom xom ashyo omili bilan belgilanadi, chunki uning uchun ko'p mikdorda kaliy tuzi sarflanadi. Ayni paytda azot (selitra) o'g'itini ishlab chiqaruvchi metallurgiya markazlariga, suv manbalariga yaqin, neft va gaz sanoati rivojlangan rayonlarda joylashtirish mumkin. Xom ashyoga asoslangan sanoat tarmoqlarining gografiyasini o'rganish eng avvalo mamlakat tabiiy sharoit va boyliklarni bilishni talab etadi. Bu yerda malum darajada geografik determinizm, yani tabiiy sharoitlarning ishlab chiqarish tarmoqlari joylashuviga tasiri bor. Bu tasir qishloq xo'jalik ekinlarini tashkil etishda katta ahamiyatga ega - suv, iqlim va tuproq sharoitlari ko'p jihatdan qishloq xo'jaligining regional va zonal xususiyatlarini belgilab beradi.

Yoqilg'i issiklik elektr stantsiyalari, qora metallurgiya sanoatining dastlabki - cho'yan eritish bosqichini joylashtirishda asosiy rol o'ynaydi. Ammo uning ta'siri har doim ham yetakchi kuchga ega emas. Issqlik elektrostantsiyalari yoki metallurgiya zavodlari istmol rayonlarida ham joylashtirilishi mumkin. Bunday hol neft va uning maxsuloti, mazut, tabiiy gaz asosida ishlovchi issiqlik elektr stantsiyalarini qurish taaluqli (yoqilg'ining quvurlarda keltirilishi iqtisodiy jihatdan maqo'lroq) bo'ladi.

Biroq qora metallurgiya zavodlarini joylashtirish qonuniyatlari bir xil emas. Ma'lumki, kazib olinadigan temir rudasining taxminan 4-50 foizi foydali, bu degan so'z ulardan deyarli shuncha cho'yan olish mumkin. Ammo, bu o'rtacha

raqam hamma joyda ham bir xil emas - ayrim konlarda temirning qazib olinadigan rudadagi ulushi atiga 17-20 foizini tashkil etadi. Bunday konlarga Uraldagi Kumirkonorni yoki Qorakolpog'istondagi Tebinbuloq konlarini misol qilib ko'rsatish mumkin. Bu yerlarda qazib olinadigan rudani bevosita domna pechlarda yeritib bo'lmaydi, zero unda kerakli mineraldan ko'ra foydasiz jinslar ko'proq. Shuning uchun bu ruda boyitilib, ruda tarkibidagi temirning (rangli metallar uchun boyitish jarayoni ayniksa muhim, chunki ularning ruda tarkibidagi ulushi ancha past) miqdori oshiriladi. Ammo, bu bilan ham uning xissasi yetarlicha bo'lmaydi. Shuning uchun metallurgiya korxonalari ko'proq xom ashyo rayoniga joylashtiriladi.

Yer yuzida boy konlar ham yo'q emas. Jumladan, Kursk magnit anomaliyasi doirasiga kiruvchi Belgorod yaqinidagi konlarda temirning rudadagi ulushi 60-65 % gacha etadi. Bunday rudani to'g'ridan - to'g'ri eritish mumkin. Shuning uchun ularni tashib borish uchun transport xarajatlari va pirovard natijada eritilgan cho'yanning tannarxi uncha yuqori bo'lmaydi. Bu esa korxonalarni yoqilg'i rayonida yoki unga yaqin joylarda qurish mumkin.

Bazi metallurgiya zavodlari xom ashyo va yoqilg'i rayonlari urtasida joylashgan, zero mazkur sanoat tarmogi uchun bu ikki omilning ahamiyati deyarli bir xil. Bunga yerkin misol bo'lib Cherepovets metallurgiya kombinati xizmat qiladi. U Pechora kokslanuvchi ko'mir xavzasi bilan Kola yarim oroli temir rudasi konlarining taxminan o'rtasida qurilgan. Ammo korxonani aniq ikki oraliq masofada emas, u biroz g'arbiga tortilgan sababi, Sankt-Peterburg, uning yirik mashinasozlik sanoatini po'lat va prokatga bo'lgan ehtiyojini qondirishdir.

Elektr quvvati omili hozirgi zamon ishlab chiqarishni, xatto transport va qishloq xo'jaligini ham elektr quvvatisiz tasavvur qilish qiyin. Bu sohaning o'ziga xususiyati shundaki u yaratgan maxsulotni yani elektr quvvatini jamg'arib omborxonalariga yig'ib bo'lmaydi. Undan ayni paytni o'zida foydalanish kerak. Bundan tashqari elektr quvvati yuqori kuchlanish tarmoqlari (shahobchalari) orqali uzoq masofalarga berilishi mumkin. Xuddi shu maqsadda Kansk-Achinsk, Ekibastuz ko'mir xavzalarida ham xuddi shunday majmua barpo etilmokda.

Suv va iqlim sharoiti ham ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda katta ahamiyatga ega. Suv manbalari ayniksa kimyo, eg'och-tselyuloza, metallurgiya zavodlarning faoliyatiga sezilarli tasir qiladi. Jumladan cho'yan erituvchi pechlarni sovutish uchun ham suv kerak.

Suv va iqlim omilining ahamiyati qishloq xo'jaligi uchun katta. Chunonchi, O'rta Osiyo xususan O'zbekistonda ananaviy dexqonchilik uning issiq sharoitida faqat suniy sug'orish asosida olib boriladi. Paxta meva sabzavot uzum va boshqa qishloq xo'jaligi maxsulotlariga suv hamda, issiq iqlim sharoitida sanoat korxonalarini ochik usulda qurish, suv va boshqa alkogolsiz ichimliklar ip gazlama iishlab chiqarishga o'xshash tarmoqlarni ko'proq rivojlantirish talab etiladi.

Aholi va mehnat resurslari omili. O'zbekistonda maxaliy aholi tabiiy ko'payishining yuqoriligi va uning migratsion xarakatining sustligi mehnat zaxiralarini ko'plab shakllanishiga olib keladi. Shu sababi bizda mehnatga layoqatli juda ko'p. Ularning miqdori qishloq joylarida sust rivojlangan kichik shaharlarda

juda ko'p. Binobarin, bunday joylarda ish o'rinlarini kengaytirish, ko'paytirish yangi sanoat va boshqa korxonalar, madaniy muassasalarni qurish zarur.

Istemol omili. Bu omilning roli hozirgi kunda keskin ortib bormokda. Istemol faqat xalq xo'jaligining extiyoji bilan belgilanmaydi. Ayniqsa, ushbu omil oziq-ovqat korxonalarini o'ziga «tortadi», yani bunday korxonalar bevosita aholi yashovchi maskanlarda joylashtiriladi.

Bozor iqtisodiyoti omili hozirgi kunda eng muhim omillardan. Bu juda murakkab tushuncha va iqtisodiy munosabatdir. Unga xorijiy mamlakatlar, xususan Yevropa davlatlari boy tajribaga ega chunki bu munosabat mazkur davlatlardan yuz yillar davomida shakllanib kelgan hozirgi kunda kishi biror ish boshlash maxsulot ishlab chiqarishdan oldin maxsulotga talab va taklifni o'rganadi. Va shunga qarab ish boshlaydi. Zero, talabsiz mahsulot yaratish iqtisodiy inqirozga yuz tutishi muqarrar.

Ekologik omil. Ushbu omil ko'p sanoat tarmoqlari va eng avvalo ximiya, eg'och tselyuloza, go'sht, vino, konserva, charm zavodlari, IES va boshqa korxonalarining joylanishida bevosita etiborga olinishi kerak. Hozirgi kunda ayrim sanoat korxonalari atrof - muhitni ifloslashdagi roli katta bo'lganligi sababli, aholi manzillaridan uzoqroqqa ko'chirilmokda.

Erkin iqtisodiy zonalar (hududlar). Erkin iqtisodiy hududlar (EIH) dunyoning ko'plab davlatlarida keng yoyilgan. XX asrning oxirlarida dunyoda turli xildagi 4 mingdan ortiq EIH lar mavjud edi. Tarb mutaxassislarining fikricha 2004 yilga kelib jahon tovar aylanmasining 30%i turli erkin iqtisodiy hududlarda ro'y berdi. Xalqaro korporatsiyalar o'z faoliyatlari uchun imtiyozli sharoitlarni qidirib, EIHlarni ko'p foyda olish mumkin bo'lgan joy sifatida ko'rishadi. Yirik xalqaro korporatsiyalar erkin iqtisodiy hududlarda o'z ishlab chiqarishlarini tashkil qilishni ekspansiyalarining muhim yunalishi deb hisoblaydilar.

Erkin iqtisodiy hududlar mamlakatning boshqa qismlarida ishlatilmaydigan imtiyoz va rag'batlantirishning o'ziga xos tizimi qo'llaniladigan milliy iqtisodiy hududning bir qismidir. Odatda EIHlar jug'rofiy jihatdan u yoki bu darajada alohida hududdir.

Erkin iqtisodiy hududlar ularni tashkil qiluvchilar tomonidan ochiq iqtisodiyot tamoyillarini amalga oshirishdagi muhim bosqich sifatida ko'riladi. Ularning faoliyat ko'rsatishi tashqi iqtisodiy faoliyatni faollashtirish va erkinlashtirish bilan bog'lanadi. Erkin iqtisodiy hududlarning iqtisodiyoti tashqi dunyoga ochiqligi katta darajada bo'ladi. Bojxona, soliq va investitsion rejimi esa tashqi va ichki investitsiyalar uchun qo'laydir.

Erkin iqtisodiy hududlar tashkil qilishning muhim sabablaridan biri shundaki, ko'pincha davlat iqtisodiyotini kapital oqimi uchun to'liq ochishni, o'ziga xos investitsiya oqimini hamma joyda ishlatishni istamaydi. SHuning uchun ham maxsus hudud sifatida qisman ochiqlikni ishlatadi.

Erkin iqtisodiy hududlar tashkil qilishda ikkita kontseptual yondoshish qo'llaniladi: hududiy va funktsional (nuqtali). Birinchi holatda hududdagi barcha rezident korxonalar xo'jalik faoliyatida imtiyozlardan foydalanadilar.

Erkin iqtisodiy hududlarning eng oddiy ko'rinishlaridan biri erkin bojxona (bojsiz) hududlari (EBX) hisoblanadi. Bu hududlar erkin savdo hududlari kabi

birinchi avlod hududlariga kiradi. Ular XVII-XVIII asrlardan buyon mavjud. Bunday hududlarni ko'pincha bond omborlari yoki erkin bojxona hududlari deb ataladi. Erkin bojxona hududlari tovar olib kirish va olib chiqishda bojdand ozod qilinadi. Ular ko'plab mamlakatlarda mavjud.

Erkin savdo hududlari (ESH) ham dunyoda keng tarqalgan. Erkin savdo hududlari AQSHda eng ko'p rivoj topgan. Ularni tashkil qilish 1934 yildagi maxsus qonunda nazarda tutilgan. Uning maqsadi savdoni rag'batlantirish, savdo operatsiyalarini tezlashtirish, savdo xarajatlarini kamaytirishdan iborat.

Oddiy erkin savdo hududlari qatoriga yirik xalqaro aeroportlardagi maxsus «dbyuti fri» magazinlarini kiritish mumkin. Rejim nuqtai nazaridan ular davlat chegaralaridan tashqarida deb hisoblanadi. Erkin savdo hududlari qatoriga imtiyozli holatga ega bo'lgan an'anaviy erkin portlarni kiritish mumkin.

Sanoat ishlab chiqarish hududlari ikkinchi avlod hududlari hisoblanadi. Ular erkin savdo hududlariga faqat tovar emas, kapital ham olib kiritilishi va ularda faqat savdo bilan emas, balki ishlab chiqarish faoliyati bilan ham shug'ullanilishi oqibatida erkin savdo hududlarining evolyutsiyasi natijasida vujudga keladi.

Sanoat ishlab chiqarish hududlari maxsus boj rejimiga ega bo'lgan hududlarda tashkil qilinadi. Ularda eksport uchun yoki import o'rnini bosuvchi tovarlar ishlab chiqiladi. Bu hududlar sezilarli soliq va moliyaviy imtiyozlarga ega bo'ladilar.

Eksport ishlab chiqarish hududlarini tashkil qilish mantiqi rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti bilan belgilangan edi. O'tgan asrning 60-yillari o'rtalarida bu yerda sanoat eksportini rag'batlantirish va xorijiy kapital oqimi yordamida bandlik darajasini oshirish zaruriyati tug'ilgan edi.

Texnika kiritish hududlari uchinchi avlod hududlari hisoblanadi (70-80-yillar). Ular stixiyali tarzda hosil bo'ladi yoki maxsus ravishda davlat yordamida yirik ilmiy markazlar atrofida tashkil qilinadi. Ularda yagona soliq va moliyaviy tizimdan foydalanuvchi milliy va xorijiy tadqiqotchilik, loyixa, ilmiy-ishlab chiqarish firmalari jamlanadi.

Eng ko'p texnika kiritish hududlari AQSH, Yaponiya, Xitoyda faoliyat ko'rsatmokda. AQSHda ularni texnoparklar, Yaponiyada-texnopolislar, Xitoydangiy va ilg'or texnologiyalar hududi deb ataladi.

Jahonda eng mashhur va AQSHda eng yirik «Silikon Velli» nomli texnopark jahon hisoblash texnikasi vositalari va komp'yuterlar ishlab chiqarishining 20 %ini beradi. Umuman AQSHda 80 dan ortiq bunday hududlar mavjud. Yaponiyada mahsus hukumat dasturlari doirasida ilg'or ilmiy tashkilotlar asosida yigirmaga yaqin texnopolislar tashkil qilingan. Xitoyda ham bunday hududlar odatda davlatning ilm va texnikani rivojlantirish rejalarini amalga oshirish paytida tashkil qilinadi. 90-yillarning o'rtalaridan boshlab Xitoyda 50dan ortiq yangi va ilg'or texnologiyalarni rivojlantirish hududlari ishlarimoqda.

Turli moliya-iqtisodiy, sug'urta va boshqa xizmatlar ko'rsatuvchi firma va tashkilotlar uchun tadbirkorlik faoliyatining imtiyozli sharoitlari yaratiladigan hududlar servis hududlari deb ataladi.

Servis hududlar qatoriga offshor hududlar (OH) va solih gavanlari (SG) kiradi. OH va SG tadbirkorlarni qo'lay valyuta-moliya, fiskal sharoitlar, bank va tijorat sirlarining yaxshi saqlanishi, davlat boshqaruvining kamligi bilan o'ziga jalb qiladi.

Offshor kompaniyalar faoliyat ko'rsatayotgan davlatlar qatoriga Lixtenshteyn, Panama, Normandiya orollari, Men orollari (Britaniya), Antil orollari, Gonkong, Madeyra, Liberiya, Irlandiya, SHveytsariya va boshqalar kiradi. Oxirgi o'n yillikda bularga Mal'ta, Mavrikiya, Tarbiy Samoa, Isroil, Malayziya (Labuan oroli) va boshqa davlatlar qo'shildi.

Offshor hududlardagi sanoat, savdo, bank, sug'urta va boshqa kompaniyalar yo umuman soliqqa tortilmaydi (Irlandiya, Liberiya) yoki kichik miqdordagi soliqlar to'laydi (Lixtenshteyn, Antil orollari, Panama, Men oroli va boshqalar). Offshor hududlarni tashkil qiluvchi davlatlar qo'shimcha xorijiy kapital jalb qilish, offshor hududida ro'yxatga olingan korxonadan foyda olish, mahalliy mutaxassislar uchun qo'shimcha ish joylari tashqiqilinishi orqali foyda ko'radilar. Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda offshor biznesda band bo'lgan kapital 500 mlrd. doll.ga yetadi. Unda qariyb 2 mln. kishi qatnashadi va har yili bir necha ming yangi kompaniya ro'yxatga olinadi.

Majmuaviy hududlar alohida ma'muriy tumanlar hududida umumiy xo'jalik yuritish rejimiga nisbatan alohida, imtiyozli rejim o'rnatish bilan tashkil qilinadi. Ularga Xitoyning 5 ta mahsus iqtisodiy hududlarini, Braziliyadagi «Manuas» hududini, Argentinadagi «Olovli yer»ni, sanoati rivojlangan davlatlarning kam rivojlangan hududlaridagi erkin tadbirkorlik hududlarini kiritish mumkin.

Turli ko'rinishdagi erkin iqtisodiy hududlarning o'xshash tomonlari ularda o'zida tadbirkorlar uchun bojxona, moliyaviy, soliq imtiyozlari va umumiy rejimga nisbatan ustunliklar bo'lgan qulay investitsion iqlim mavjudligidadir. Turli hududlarda imtiyoz va rag'batlantirishlar ba'zi jihatlari bilan farq qiladi.

Imtiyozlar turtta asosiy guruhga ajratiladi:

Tashqi savdo imtiyozlari. Bu alohida bojxona-tarif rejimini kiritish (ekport-import bojlarini kamaytirish yoki bekor qilish) va tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirish tartibini soddalashtirish;

Soliq imtiyozlari. Bunda faoliyatning ma'lum ko'rinishlari soliq imtiyozlari orqali rag'batlantiriladi. Bu imtiyozlar soliq bazasi (daromad, mulk qiymati va h.k.), uning tarkibiy qismlari (amortizatsiya ajratmalari, ish haqiga xarajat, transport), soliq stavkalarining darajasi, soliqqa tortilishdan doimiy va vaqtinchalik ozod qilish masalalari;

Moliyaviy imtiyozlar. U o'z ichiga turli shakldagi subsidiyalarni oladi. Ularga kommunal xizmatlarning arzonligi, yer maydonlari va ishlab chiqarish binolari, ijara haqini kamaytirish, imtiyozli kreditlar berish kiradi;

Ma'muriy imtiyozlar. Korxonalarni ro'yxatdan o'tkazish va xorijiy fuqarolar kirib-chiqishini yengillashtirish, shuningdek turli xizmatlar ko'rsatish maqsadida ma'muriyat tomonidan maxsus hududlar ajratilishi.

Erkin iqtisodiy hududlar tashkil qilishning jahon tajribasi ularning umumiy yutuqlari, umumiy xususiyatlari va rivojlanishining o'ziga xos tomonlari haqida ma'lum bir xulosalar chiqarishga imkon beradi. Sanoati rivojlangan davlatlardagi

erkin iqtisodiy hududlar yaxshi rejalashtirilganligi va ularni boshqarishning moslashuvchanligiga bog'liqdir.

Bu hududlarni tashkil qilish ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan juda foydali bo'lib, ko'plab ish o'rinlarini tashkil qilishda, xalqaro tovar ayirboshlashni jonlantirishda, tashqi savdo aloqalari natijalarini yaxshilashda, ilmiy-ishlab chiqarish salohiyatini oshirishda katta rol o'ynaydi.

Rivojlanayotgan davlatlardagi erkin iqtisodiy hududlar ham o'ziga xos qator o'xshashliklarga egadirlar.

Birinchiidan, bu davlatlarda eksport-ishlab chiqarish hududlari (EICH) keng tarqalgan. Yuqorida aytilganidek, EICH tashkil qilishga qator iqtisodiy sabablar, avvalambor, eksport uchun sanoat tovarlari ishlab chiqarishni rivojlantirish, mamlakatga xorijiy kapital, ilgor fan va texnika, zamonaviy texnik axborotlar jalb qilish zaruriyati kabi sabablar turtki bo'ladi.

Ikkinchiidan, erkin iqtisodiy hududlardagi xo'jalik yuritish rejimi xorijiy ishbilarmonlar uchun erkinroq va imtiyozli bo'ladi. Bu erkin iqtisodiy hududlar orasida xalqaro raqobatning kuchayishi bilan bog'liqdir.

Uchinchiidan, erkin iqtisodiy hududlar faoliyati davomida ular faoliyatining tovar-sanoat diversifikatsiyasi ro'y beradi. Zamonaviy ITI yangi va yuqori texnologiya ishlab chiqish bilan bog'liq bo'lgan ilmtalab ishlab chiqarish jamlangan erkin iqtisodiy hududlarni ilgor o'rinlarga olib chiqadi.

Rivojlanayotgan davlatlar orasida Xitoyda maxsus iqtisodiy hududlar sezilarli rivojlandi. 80-yillarning boshlarida maxsus hududlarga birlashtirilgan kichik-kichik hududlar bilan boshlagan Xitoy hukumati 90-yillarning boshlarida bunday hududlarni yuzlab kvadrat kilometr ga yoydi. Mamlakatda va xorijda mashhur bo'lgan «Shenchjen», «Chjuxay», «Syamen'», «Shantou», «Xaynan» dan tashqari mamlakatda texnik-iqtisodiy hududlar (yigirmadan ortiq) va yangi va yuqori texnikani rivojlantirish hududlari - texnoparklar ham sezilarli rivojlandi. Shanxaydagi «Pudun» iqtisodiy rivojlanish hududiga alohida rol ajratilgan. Bu loyihaga ko'ra «Pudun» hududi bir necha o'n yil mobaynida Shanxayni Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi yirik savdo va moliyaviy markazga aylantiradi.

Erkin iqtisodiy hududlar tashkil qilish Xitoy hukumati tomonidan 70-yillar oxirida e'lon qilingan «ochiq eshiklar» tashqi iqtisodiy siyosatning tashqiliy bir qismi bo'lib qoldi. Erkin iqtisodiy hududlar rivojlantirish modelini tanlashda Xitoy rahbariyati mamlakatning joriy ehtiyojlari va bunday hududlar tashkil qilishning xorijiy tajribalarini e'tiborga oldi. Singapur, Tayvan va AQSh tajribasi alohida e'tibor bilan o'rganildi. Erkin iqtisodiy hududlar tashkil qilishga tayoyrgarlik davrida ular faoliyatining bir necha variantlari taklif qilindi. Natijada eksportga, xorijiy kapitalni jalb qilishga, shuningdek, ishlab chiqarish texnologiyasini yaxshilashga yunaltirilgan EIH tanlab olindi. Maxsus iqtisodiy hududlar «ochiq eshiklar» siyosatini amalga oshirgan holda, mamlakatning boshqa tumanlarini bog'lab turuvchi rolini o'ynay boshladi.

Xitoydagi maxsus iqtisodiy hududlar va boshqa imtiyozli investitsion iqlimdagi tumanlar faoliyatining amaliyoti shubhasiz muvaffaqiyatga erishdi. Xitoylik va xorijiy mutaxassislar EIH erishgan yutuqlar qatoriga avvalo, barqaror iqtisodiy o'sish sur'ati, hududlarga ko'p miqdorda xorijiy investitsiyalarning jalb

qilinishi, mehnat unumdorligining sezilarli o'sishi va nihoyat, aholi turmush darajasining o'sishini kiritishadi.

Erkin iqtisodiy hududlar muvaffaqiyati haqida guvohlik beruvchi misollardan tashqari ularni tashkil qilishda muvaffaqiyatsizlikka ham uchrangan. Masalan, Shri Lanka, Gvatemala, Liberiya, Senegal va boshqa davlatlarda turli ko'rinishdagi erkin iqtisodiy hududlar nafaqat muvaffaqiyatsizlikka uchradi balki umuman faoliyatini to'xtatdi. Buning asosiy sabablariga siyosiy, iqtisodiy, tashkiliy sabablarni ko'rsatish mumkin.

Siyosiy sabablar mamlakatdagi umumiy siyosiy beqarorlik, fuqarolar kelishmovchiliklari va boshqalardir. Iqtisodiy sabablarga avvalo, erkin iqtisodiy hududlardagi investor nuqtai nazaridan juda murakkab investitsion rejim haqidagi qonunchilik kiradi. EIXdagi byurokratik boshqaruv, hududda investorlarni ro'yxatga olishda kerak bo'lmagan protseduralar mavjudligi, hudud ustunliklarini yomon reklama qilinishi ham erkin iqtisodiy hududlar taqdiriga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishning asosiy tamoyillariga tavsif bering.
2. Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning dastlabki tamoyilari va uning namoyondalari qarashlarini tavsiflang.
3. Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning qanday shakllari mavjud ?
4. Mujassamlashuv jarayonining mohiyatini tushuntiring ?
5. Ixtisoslashuvni aniqlash uchun qanday shart-sharoitlar zarur ?
6. Koperatsiya va kombinatsiyani qanday o'xshashli va farqli tomonlari mavjud?
7. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishning qanday asosiy omillari mavjud ?
8. Xom ashyo omilining mohiyatini tushuntiring ?
9. Ekologik omilning dolzarbligini nimada qurish mumkin ?
10. Aholi va mehnat resurslari omilida asosan qanday jarayonlarga etibor beriladi?
11. Xozirgi kunda qanday omillarning roli ortib bormokda?
12. Tabiiy geografik omillar sarasiga qanday omillar kiritiladi?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christion Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America. Green Edition. - 2012.
3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
4. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.

5. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
6. Асанов Г.Р. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изохли луғати. –Т., 1990.
7. Анна Бати́мер. Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
8. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр.труды.–М., 1980.
9. Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
10. Жекулин В.С. Введение в географию. -Л.: ЛГУ, 1989.
11. Саушкин Ю.Г., Введение в экономическую географию. - М., 1970.
12. Солиев А.С Ўзбекистон географияси // Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. - Т.: Университет. 2014.
13. Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарқ”, 2017. 264 б.
14. Назаров М.И., Тожиева З.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.
15. www.bearingpoint.uz
16. www.Ziyo.net
17. www.bearingpoint.uz
18. www.gwpcacena.org

12- MA’RUZA. GEOGRAFIK JARAYONLAR. AHOЛИ MIGRATSIYASI VA GLOBALIZATSIYA.

Reja:

1. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining sabablari
2. Xalqaro migratsiyaning to’lqinlari va asosiy hususiyatlari
3. Ishchi kuchini tortishining zamonaviy markazlari.
4. O’zbekiston va xalqaro ishchi kuchi bozori

Tayanch so’zlar: aholi joylashuvi, Xalqaro ishchi kuchi, migratsiyaning to’lqinlari, Immigratsiya, Emigratsiya, migratsiya, mehnat resurslari, reemigratsiya

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining sabablari. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning zamonaviy usullaridan biri- **Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi** hisoblanib, uning asosini ishchilar, hizmatchilar, turli soha mutaxassislari, ilmiy-texnik hodimlar, madaniy va sanoat sohasidagi kadrlar tashkil etadi. Ishchi kuchining xalqaro bozori milliy chegaralarni kesib o’tadigan, turli yo’nalishda harakat qiladigan mehnat resurslari oqimlarini o’z ichiga oladi. Xalqaro mehnat bozori mehnat migratsiyasi sifatida mavjuddir.

1995 yilning boshida jahonda 35 mln.dan ortiq mehnatkash- migrantlar mavjud bo’lib, ular har bir migrantning qaramog’ida o’rtacha 3 tadan oila aozosi bo’lgan bo’lsa, migratsiya qilayotgan aholining soni 100 mln.dan oshib ketadi.

Ishchi kuchi migratsiyasining sabablari iqtisodiy va noiqtisodiy harakterdagi faktorlarga boʻliq boʻladi. Noiqtisodiy harakterdagi migratsiya sabablari - siyosiy, milliy, diniy va irqiy sabablari boʻlishi mumkin.

Iqtisodiy sabablarning kelgusida turli mamlakatlarning iqtisodiy taraqqiyotning turli darajasida turtganligi boʻla oladi. Ishchi kuchi farovonlik darajasi past boʻlgan davlatdan farovonlik darajasi yuqori boʻlgan davlatlarga koʻchib ketadi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishida ahamiyatli oʻrinni egallab kelayotgan ishchi kuchi migratsiyasi bugungi bozor iqtisodiyoti asosida rivojlanayotgan jahon mamlakatlarining koʻpchilik uchun daromad manbai boʻlib hizmat qiladi.

Xalqaro migratsiyaning toʻlqinlari va asosiy hususiyatlari. Ishchi kuchini tortishning zamonaviy markazlari. Jahon xoʻjaligida ishchi kuchi migratsiyasi oʻzining tarixiga egalidi. Ikkinchi jahon urushidan keyin tirikchilik va stajiga ega boʻlish uchun Yevropadan 60-70 mln kishi turli mamlakatlarga koʻchib oʻtdi.

Xalqaro mehnat bozorining uzoq vaqt davom etgan dastlabki markazi - AQSh dir. 1980 yilning boshida 3 mln dan ortiq horijiy ishchilar Hindiston, Pokiston, Koreya, Bangladesh, Filippin kabi mamlakatlarda kelib yollanib ishlamoqdalar. Umuman, ishlovchilarning 90% ini BAA tashkil etadi. Quvaytda 70% Saudiya Arabistoni va Bahraynda 40%, Ummonda 34%ni tashkil etmoqda.

Xalqaro mehnat bozorini yana bir markazi- barbiy Yevropa mamlakatlari hisoblanadi. Keyingi yillarda jahonning turli mintaqalari- markaziy Afrikadan, Oʻrta Yer dengizi atrofidagi mamlakatlardan, Karib havzasi mamlakatlaridan 80-yillardan boshlab 6 mln dan 12 mln gacha horijiy ishchilar yollanib ishlatiladi. Natijada horijiy ishchilarning umumiy ishchilarning ichida salmoʻbi Frantsiyada- 7.5%ni, Germaniya-7.6%ni, Lyuksemburgda-3.8%ni, Portugaliyada- 11.4%ni, Ispaniyada- 4.8%ni, Gretsiyada- 5.5% ni, Italiya da 4%ni tashkil etadi. Ishchilarning 18 dan 25 yoshgachaga boʻlgan qismiga Yevropa mamlakatlari alohida etibor bermoqdalar va yoshlarning salmogʻi Frantsiyadagi horijiy ishchilarning 40% ini, Lyuksemburgda 44 % ni, Germaniyada 38 %ni tashkil qiladi.

Jahondagi ishchi kuchini eksport qilayotgan mamlakatlarning olayotgan daromadlari ham oshib bormoqda. 1990 yillarga kelib Misr 3.2 mlrd dollar, Pokiston 2.6 mlrd dollar, Portugaliya 2.6 mlrd dollar, Hindiston 2.5 mlrd dollar, Iordaniya 1 mlrd dollar, Ispaniya 1.4 mlrd dollar daromad olgan. 1990 yillarda sobiq SSSRda ham 200000 ishchilar Bolgariyada, Vietnam, Polsha, Kuba, Vengriya, Koreya va Hitoydan kelib ishlaganlar.

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining 5 yoʻnalishini taʻkidlash mumkin:

1. Rivojlanyotgan mamlakatlardan rivojlangan mamlakatlarga migratsiya.
2. Iqtisodiy mamlakatlar ichida migratsiya.
3. Rivojlanayotgan mamlakatlar ichida ishchi kuchi migratsiyasi
4. MDH mamlakatlardan iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarga migratsiya

5. Ilmiy hodim, malakali mutahassislarni rivojlangan mamlakatlardan rivojlanayotgan mamlakatlarga migratsiya

Ishchi kuchi migratsiyasi ishchi kuchini import va eksport qiladigan mamlakatlarga qanday taosir ko'rsatadi?

Horiydan ishchi kuchi qabul qilayotgan mamlakatlar quyidagi imtiyozlarga ega bo'ladi:

- ◆ Chet el ishchi kuchining nisbatan arzonligi bilan boʻliq boʻlgan ishlab chiqarish harajatlari kamayganligi tufayli mamlakatda ishlab chiqariladigan mahsulotlarning raqobatbardoshligi oshadi.
- ◆ Horiy ishlar tovar va xizmatlarga talabni oshirib, ishlab chiqarishni jonlashtiradi
- ◆ Qabul qilinayotgan mamlakat malakali ishchi kuchini import qilib, maolumat va profesional tayyorgarlikka ketgan harajatlarni tejab qoladi
- ◆ Iqtisodiy inqiroz va ishsizlik vaziyatlarida horiy ishchilar maolumat darajada amortizator boʻlib xizmat qiladi va birinchilar qatorida ish joyini boʻshatadi
- ◆ Horiy ishchilar oʻsha davlatda boʻlgan davrlarida pensiya va turli ijtimoiy programmalardan chetda qoladilar.

Ishchi kuchini eksport qiladigan mamlakatlar uchun quyidagi imtiyozlar mavjud:

- ◆ Mamlakat uchun ishchi kuchi eksporti valyuta tushumlarining qatʼiy manbai boʻlib xizmat qiladi.

Xalqaro valyuta fondining maolumatlarigan koʻra, tovar eksportida foyda foizi 20%ni, xizmatlar eksportida 50%ni tashkil etilsa, ishchi kuchi eksportida foyda normasi oʻrtacha 63%ni tashkil qiladi. Misol uchun Misrda Suvaysh kanalining ekspluatatsiya qilishda davlat hazinasiga 970 mln dollar daromad tushgan boʻlsa, horiydagi ishchilar yuborgan pul pervedlari 3.2 mlrd dollar boʻladi.

Yamanda bir hilgi yillarda immigrandlarning pul pervedlari miqdori tovar eksporti tushumiga qaraganda 30 marta koʻproq boʻlar edi.

- ◆ Ishchi kuchining eksporti mamlakatda ortiqcha ishchi kuchi muammosini ancha engillashtiradi
- ◆ Ishchi kuchini eksport qilgan mamlakatlar uchun ishchi kuchi yangi texnologiya bilan tanishadi. Lekin "aql oquvi" muammosi - milliy iqtisod uchun nixoyatda zarur boʻlgan malakali kadrlarni ketib qolishi salbiy holdir.

Oʻzbekistonning chet elga ishchi kuchini eksport qilishi shartmi yoki shart emasmi?

- ◆ Ishsizlik masalasining keskinligini pasaytiradi.
- ◆ Milliy daromadga horiydagi fuqarolarimiz ishlayotgan mamlakatlarning valyutasi kelib qoʻshiladi. Bu daromad hisobiga yangi ish joylarini barpo etish, ishsizlikni ijtimoiy himoyalashga zarur boʻlgan mablaʼlarga ega boʻlish mumkin.
- ◆ Shartnoma asosida ishlab kelganlar oʻzlarining moddiy ahvollarini yaxshilash uchun va oila aozolarini ehtiyoji uchun mablaʼ topib keladilar.

- ◆ Fuqarolar horijiy korxonalarda mavjud bo'lgan mehnatni tashkil etish, mehnat intizomi, uni boshqarish, unumli mehnat qilish hamda zamonaviy bilimlar bilan o'z ongini boyitib qaytadilar.

Xalqaro ishchi kuchlari migratsiyasining tushunchasi. Aholi migratsiyasi – bu doimiy yashaydigan joyiga qaytib kelish sharti bilan boshqa chegara hududlariga ko'chib o'tish va vaqtincha ishlash tushuniladi.

Xalqaro migratsiya mehnat, oilaviy, sayyohlik kabi shaklarga bo'linadi. Bu borada asosiy e'tibor xalqaro mehnat migratsiyasi va xalqaro ishchi kuchlari bozori muammosiga ko'proq qaratiladi. Xalqaro ishchi kuchi bozori mehnat resurslari hamda milliy chegaralardan o'tishda turli yo'nalish bo'yicha shakllanadi. Xalqaro mehnat bozori esa mehnat migratsiyasi shakliga bo'ysinadi.

So'nggi yillarda migrantlar faoliyati ancha pasaygani kuzatilmokda. Masalan, 90-yillar o'tralarida (aniqrog'i 1995 yil boshlarida) mamlakatdan mamlakatga ko'chib yuruvchi aholi 125 mln. atrofida edi. Keyingi paytlarda jahon bo'yicha bu holat 20-30 mln. kishini tashkil etmoqda. Bugungi kunda AQSh da chet ellik ishchilar soni 7 mln. ni tashkil etsa, bu ko'rsatkich G'arbiy Yevropada 6,5 mln. ni, Lotin Amerikasida 4 mln., Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikada 3 mln. odamni tashkil etadi. Xorijlik ishchilar ko'plab sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishda faol sanalishadi. Masalan, Frantsiyaning qurilish sohasida 25 %, avtomobilsozlik sohasida esa 33 % ishchi immigrant sanalishadi. SHuningdek, Belgiya konchilarining teng yarmi, Shveysariya qurilish tarmog'ida ishlayotgan ishchilarning 40% i xorij immigrantlaridir.

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi ikki xil shakl (forma)dan iborat bo'ladi, ya'ni immigratsiya va emigratsiya.

Immigratsiya – bu ishlash uchun aholining boshqa bir mamlakatdan ikkinchi bir mamlakat hududga ko'chib kelishi. **Emigratsiya** esa aholining ishlash va yashash uchun boshqa birorta mamlakatga ko'chib ketishi tushuniladi. Bu ikki holat o'rtasidagi fark esa iqtisodiy tilda migratsiya salbdosi deb nomlanadi. Emigrantning o'z yurtiga kaytib kelishi **reemigratsiya** deb ataladi. Xalqaro migratsiyada yuqori malakali migrantlarni «aqli muhojirlar» deyishadi.

Ishchi kuchi migratsiyasi iqtisodiy xarakterga ega bo'lmagan omillarda ham o'z aksini topadi. Iqtisodiy maqsadni ko'zlovchi migratsiyada esa arzon ishchi kuchi tufayli mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi kuzatiladi. Sir emaski, biror mamlakatga ish izlab borgan kishi o'sha yerlik tub aholi olayotgan maoshdan albatta kam oylik oladi. SHu bilan birga davlat yoki korxonadan shu yerlik ishchidan ko'ra ancha kam bo'lgan ijtimoiy himoya talab qiladi.

Iqtisodiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, ko'proq ishchi kuchlari chiqib ketayotgan mamlakatlarning iqtisodiy taraqqiyoti sustlashadi, o'z o'rnida ishchi kuchlari kirib kelayotgan davlatlar boyiydi. Xalqaro mehnat migratsiyasining asosiy omillar-kapital yuritilishining tezlashishida o'z aksini topadi. Transmilliy korporatsiya (TMK)lar ishchi kuchlari qo'shilishi natijasida davlatga kapital oqib kelishi jadallashgani bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro ishchi kuchlari migratsiyasining sabablari.Xalqaro mehnat migratsiyasi darstlab guyo bir xilli ko'rinishdek namoyon bo'ladi. Aslida bu doimo

davlat boshqaruviga ta'sir etib turadi. O'z o'rnida so'nggi paytlarda migratsiya oqimi bozorining asosiy boshqaruv elementlaridan bir bo'lib qoladi.

O'tmishga nazar tashlaydigan bo'lsak, XIX asr o'rtalarida aholi migratsiyasi tarixida juda ahamiyatli voqealar sodir bo'ldi. O'sha asrning 40-yillarida Irlandiyalik emigrantlar AQShga kelmay ko'yishdi.

Keng masshtabli migratsiya okimining pasayishi XIX asrning 80-yillariga to'g'ri keladi. Bunga sabab AQShda Italiya va sharqiy Yevropadan keltirilayotgan bo'g'doyning narxi juda kamayganida aks etadi. G'alla narxi tushgach mehnatga hak to'lash ham keskin pasaydi va bu jarayon AQSh iqtisodiyotiga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatdi.

AQSh mamlakati migrantlar kuchidan umidvor va iqtisodiy foyda ko'rishni yaxshi bilishadi. Shu bois endi u agrar soha uchun immigrantrlarga sharoit yaratadi va natijada Yevropa mamlakatlarining keng masshtabli ishchi kuchlari AQSh ga oqib kela boshladi. Bu yangi migratsiya okimi AQShda XX asrning 20-yillaridan rivojlandi. Endi Yevropada 1-jahon urushidan keyin bu yer aholisi ko'proq Amerikada ishlashni lozim ko'rishdi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin AQShda mavjud ishchi kuchlari migratsiyasi uch xil oqimga bo'lindi. **Birinchi**, bu – aqlli muhojirlar. Ular ko'proq shimoliy Amerikadan ish topishdi. Chunki bu migratsiyalar yuqori malakaga ega edilar. **Ikkinchi** oqim – bu Vengriyada antikommunistik qo'zg'olon sodir etilgan 1956 yilgi voqealardan keyin mamlakatdan chiqib ketgan qochoqlar, shuningdek Vyetnamda (1974-75 yillar) kechgan «janublik» va «shimollik»lar o'rtasidagi kelishmovchiliklardan keyingi paydo bo'lgan qochoqlar tashkil etadi. **Uchinchi** oqim esa Karib havzasi davlatlaridan ish izlab kelgan muhojirlar sanaladi.

Agar birinchi va ikkinchi oqimlar sababi siyosiy va ko'chishga majbur bo'lish bo'lgan bo'lsa, uchinchi holatda esa to'g'ridan-to'g'ri iqtisodiy maqsad sabab bo'lingan.

XIX va XX asr mehnat migratsiyasi jarayonida Xitoydan Janubi-SHarqiy Osiyo va Shimoliy Amerikaga aholi migratsiyasi sodir bo'lgani asosiy rol o'ynaydi. U asosan ko'chishga majburlik jihatidan ahamiyatli va bu paytda 70 mln. dan 100 mln. xitoylikgacha aholi shu mamlakatlarga ko'chgan va ko'chirilgan.

G'arbiy Yevropa mamlakatlarida II jahon urushidan keyin, aniqrog'i o'tgan asrning 60-yillarida yetarlicha ishchi kuchlari migratsiyasi jarayoni avj oldi. Ispaniya, Portugaliya, Gretsiya, Yugoslaviya ishchi kuchlari Yevropa mamlakatlari iqtisodiy ishlab chiqarish rivojida faol ishtirok etdi. Bugungi kunda ham xorijlik ishchi kuchlari dunyo xo'jaligi harakatining asosiy me'yoriy elementlaridan biri hisoblanadi.

Xalqaro ishchi kuchlari migratsiyasi boshqaruvini quyidagi holatlarda ko'rish mumkin:

- rivojlanayotgan mamlakatlardan rivojlangan davlatlarga ko'chish;
- sanoati rivojlangan mamlakatlarga migratsiya;
- rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida o'zaro ishchi kuchi migratsiyasi almashish;
- sobiq sotsialistik mamlakatlardan rivojlangan mamlakatlarga ishchi kuchi migratsiyasi;

- sanoati taraqqiy etgan rivojlangan mamlakatlarga ilmiy ishchilar, yuqori malakali mutaxassislar migratsiyasi.

Xalqaro ishchi kuchlari migratsiyasi sanoati rivojlangan mamlakatlarda ba'zan noiqtisodiy maqsadlarni ko'zlaganlikda ham aks etadi. Masalan, Yevropadan AQShga ko'chib kelgan «aqli muhojirlar» o'zlari uchun iqtisodiy foyda ko'rish uchun emas, balki shu mamlakat taklifi bilan mahalliy aholidek yashayapti va ishlayapti.

Xalqaro ishchi kuchlari migratsiyasida Yevropa Ittifoqiga a'zo mamlakatlardagi ko'chish holatlari ham ahamiyat kasb etadi. YeI da 1989 yil 9 dekabrda Xartiya, deb nomlangan Yevropa iqtisodiy hamjamiyati (EIH) ga a'zo mamlakatlar ishchilarining ijtimoiy huquqi imzolandi. Unda yozilishicha, «har bir Yevropa iqtisodiy hamjamiyatga ahzo mamlakat ishchisi hamjamiyat hududida mavjud qonun-qoida va chegara intizomi, jamoa tartibini saqlash, jamoatchilik xavfsizligini ta'minlash va sog'ligini asrash huquqlariga ega»; «EIH hududida ishga kirishini hoxlovchi fuqaro kasbi va qo'ldan keladigan hunariga qarab, har qanday ishni bajarishi va mehnat sharoitlari hamda ijtimoiy himoya imkoniyatlaridan to'laligicha foydalanish huquqiga ega».

So'nggi yillarda ishchi kuchlari migratsiyasi rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida ancha o'sdi. Asosiy ko'rsatkich yangi sanoatlashgan mamlakatlar (YaSM), jumladan arab mamlakatlari, OPEKka a'zo mamlakatlar, hamda u yoki bu sohalarda keskin rivojlanish bosqichida bo'lgan mamlakatlarda yuqori bo'lmoqda.

Ishchi kuchlari migratsiyasining «aqli muhojir» lik okimi hozirda ko'proq harakatda va ular asosan Yevropa mamlakatlari va Shimoliy Amerikadan OPEKka a'zo bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlarga borishmoqda.

Sobiq sotsialistik mamlakatlar, xususan MDH davlatlarida kechayotgan ishchi kuchlari migratsiyasi haqida ham alohida to'xtalib o'tish zarur. Bugungi kunda asosiy ishchi kuchlari oqimi Rossiyada kuchaymoqda. Masalan, birgina Rossiya Federatsiyasi poytaxti Moskva shahrida hozirgi paytda dunyoning 78 mamlakatidan xorijlik ishchilar va immigrantlar poytaxtdagi qurilishlarning 46 % ish o'rnini tashkil qiladi.

So'nggi yillarda Rossiyaga yaqin bo'lgan Ukraina, Belarus, Moldova, Armaniston, O'zbekiston, Tojikiston, Qirg'iziston va boshqa mamlakatlardan juda ko'pgina ishchi kuchlari kirib kelmoqda. Bu migratsiyaning sabablari-iqtisodiy maqsad bo'lib, ular pul topish uchun bu yerga ish izlab kelayotir. SHuningdek, Rossiyada qochoqlar va turli qo'zg'olonlar oqibatida jabr ko'rganlar va ko'chishga majbur bo'lganlar ham bor. Bularning umumiy soni salkam 5 mln. kishidan ortiq bo'lib, ular asosan MDH davlatlari fuqarolaridir.

Ishchi kuchlarini o'ziga jalb etuvchi zamonaviy markazlar. Boshqa davlatlardan ishchi kuchlarini o'ziga jalb qiluvchi mamlakatlar va hududlar quyidagilar:

AQSh, Kanada. Har yili AQSh ga dunyoning boshqa mamlakatlariga qaraganda eng ko'p immigrantlar tashrif buyurishdi. G'arbiy Yevropa, Rossiya, Lotin Amerikasi va boshqa mamlakatlarning yuqori malakali immigrantlari AQShda ishlashni ko'proq xush ko'rishadi. Unchalik malakaga ega bo'lmagan

ishchilar esa asosan bu yerga Lotin Amerikasi va Karib havzasi mamlakatlaridan ishlash va yashashga kelishadi. AQShga qonuniy yo'l bilan har yili 740 ming atrofida aholi ishlash uchun ko'chib kelgan bo'lsa, shu maqsadda 160 ming kishi esa ko'chib ketishadi. Yillik migratsiya saldosisi 580 ming kishini tashkil etadi. Yillik immigrantlar oqimi birgina Kanada va AQSh o'rtasida (90-yillar o'rtasida) 100 ming aholini tashkil etgan.

G'arbiy Yevropa. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarga, asosan Yelga Malta hamda sharqiy Yevropa va MDH davlatlaridan tortib, shuningdek, Shimoliy Afrika va Yaqin Sharqdagi arab mamlakatlari hamda, Afrikaning Saxaragacha bo'lgan mamlakatlaridan har yili bir necha yuz minglab immigrantlar kelishadi. G'arbiy Yevropa integratsiyalashuvining natijasida ishchi kuchlari migratsiyasi Yelga a'zo mamlakatlarda erkin va mehnat qonunchiliklari huquqlaridan to'la foydalangan holda faoliyat yuritadilar.

Yakin Sharq. Neft qazib oluvchi mamlakatlar hududida og'ir ishlarni bajarishga asosan arzon bo'lgan xorijlik ishchi kuchlari jalb etilgan. Bu yerda mavjud ishchi kuchlarining 50 % ini qo'shni arab mamlakatlari, ya'ni Saudiya Arabistoni, Birlashgan Arab amirligi (BAA), Bahrayn, Quvayt va Ummon davlatlarining fuqarolari tashkil etadi.

Boshqa rivojlanayotgan mamlakatlar. 1990-yillarda endi rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida mehnat migratsiyasi borasida favqulodda hodisa yuz berdi. Odatda ishchilar oqimi sanoati jadal rivojlanayotgan iqtisodiy islohatlar izchil kechayotgan mamlakatlarga yo'l olishadi. Masalan, mavsumiy ishchilar va biror korxonada ishchi-jamoasi Lotin Amerikasidan Argentina va Meksikaga boradi. Shuningdek, Nigeriya, Janubiy Afrika respublikasi (JAR), Fil suyagi qirg'og'i kabi mamlakatlariga mavsum chog'i paytida barcha immigrantlarning 50% i ko'chib kelishadi. Ammo, siyosiy «o'yin»lar kechayotgan ayrim mamlakatlarda buning aksi vujudga keladi. Masalan, 1991 yilgi Fors ko'rfazida bo'lgan urush oqibatida salkam 1 mln. dan ortiq misrlik aholi Iroqdan, 800 mingga yaqin yamanlik aholi Saudiya Arabistonidan, 500 ming atrofida falastin va iordaniyalik aholilar Quvaytdan ko'chib ketishadi. Keyinchalik ularning o'rnini Hindiston va Misrdan kelgan immigrantlar egalladi.

Yangi sanoatlashayotgan mamlakatlar. Ishchi kuchlar migratsiyasi asosan Janubi-sharqiy Osiyo (Malayziya, Janubiy Koreya va boshq.) da ko'pchilikni tashkil etadi. Asosan ish mavsumi paytlarida bu yerga Meksikadan va rivojlanayotgan Osiyo mamlakatlaridan ham ish izlab keluvchilarning soni ortib boradi.

Jahonda ishchi kuchlarini o'ziga jalb qiluvchi markazlardan biri **Avstraliya** sanaladi. Har yili bu yerga 200 mingdan ziyod immigrantlar ishlash uchun kelishadi.

Hozirgi kunda Yevrosiyoda ishchi kuchlarini o'ziga tortuvchi yangi markaz-Rossiya Federatsiyasi bo'lib kolmokda. Bu yerda qonuniy mehnat qilayotgan immigrantlarning umumiy soni qariyb bir million kishidan ziyodni tashkil etadi.

Xalqaro ishchi kuchlarini boshqarish. Albatta, xalqaro ishchi kuchlari migratsiyasi ko'p hollarda davlat va davlatlararo boshqaruvida ma'lum

muammolarni keltirib chiqaradi. Bu masalaga davlat aralashuvi xalqaro savdoni boshqarishdan ancha ilgari xalqaro mehnat bozori tashkil etilgandayoq amalga oshgan edi. Chunki u mamlakatdan bu mamlakatga o'tgan fuqarolar albatta biror tushunmovchiliklar oqibatida muammoni yuzaga keltiradi. Shu bois, XVIII asrdayok davlat chegaralaridan immigrantlarni o'tkazmaslik bo'yicha qat'iy qonun ishlab chiqilgan. Bunga yaqin o'xshash qonunlar XIX asrda ham ko'pgina Yevropa mamlakatlarida amal qilingan. Ammo hozirgi kunda dunyoning barcha yirik mamlakatlari o'z ichki mehnat bozorlarini to'ldirish, iqtisodini mustaxkamlash uchun immigrant va emigrantlar uchun hamda ularni qonuniy boshqarish uchun tartib-qoidalar ishlab chiqib, yo'llarni ochganlar.

Ko'pgina mamlakatlarda milliy hokimiyatlar migratsiya jarayoniga faol nazar solayotirlar. Ular boshqarayotgan tartiblarga ko'ra nafaqat immigrantlarning umumiy soni, kasb-kori, yoshi etiborga olinayotir, balki ularni shu yerga doimiy kelib ishlashlarini taminlovchi qonun-qoidalarga ham amal qilinmokda.

Ishchi kuchlari import qilinayotgin mamlakatlarda davlat migratsiyasi boshqaruvi tizimida qo'yidagi elementlar e'tiborda bo'ladi:

- immigrantlar uchun yuridik, siyosiy va kasbiy qonunchiliklarni joriy etish;
- milliy immigratsiya xizmati;
- migratsiya mavjud bo'lgan davlatlar o'rtasida kelishuvni amalga oshirish.

Odatda davlat boshqaruvi byudjet bo'yicha moliyalashtirilgan holatda xorij ishchi kuchlarini jalb etishga kirishiladi. Shuningdek, immigrantning shartnoma vaqti tugagach o'z uyiga qaytishi kafolatlanadi.

Yirik ishchi kuchlari migratsiyasidan foydalanayotgan mamlakatlarda immigrantlar bilan yaxshi munosabatda bo'lishadilar.

Birinchidan, ishchining mutaxassisligi, bilimi, yoshi, salomatligi inobatga olinib, ularga erkin ishlashlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratib berishdilar. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, ish bo'yicha tuzilgan ikki tomonlama shartnoma (kontraktlar) muddati tugagach, unga maoshidan tashqari moddiy kompensatsiya va uning mamlakatiga ham immigratsiya yordami sifatida pul mablag'i o'tkazadi.

Immigratsion siyosat bevosita immigratsiya milliy xizmati, ya'ni mehnat vazirligi, adliya yoki ichki ishlar hodimlaridan tashkil topgan nufuzli xizmat orqali nazorat qilinadi. Bu organ ham federal migratsiyasi xizmati singari faoliyat yuritadi.

Nazorat savollari

1. «Ishchi kuchi migratsiyasi», «Emigratsiya», «Immigratsiya», «Reemigratsiya», «Migratsiya-salbdosi», «Aqli muhojir» tushunchalarini izohlab bering.
2. Xalqaro ishchi kuchlari migratsiyasining iqtisodiy maqsadli va noiqtisodiy sabablarni aytib bering.
3. Jahon iqtisodiyoti uchun migratsiyaning qanday iqtisodiy samaralari mavjud? Ular to'g'risida gapirib bering.

4. Ishchi kuchlari eksportining mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri qanday?
5. Ishchi kuchlari importining mamlakat iqtisodiyotiga ta'sirichi?
6. Ishchi kuchlarini o'ziga jalb etuvchi asosiy markazlar nomini ayting va izoh bering.
7. Davlat tomonidan boshqariladigan immigrantlikning asosiy xususiyatlarini ayting.
8. Reemigratsiya davlat boshqaruvi qanday imkoniyatlar beradi?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи // Халқ сўзи газетаси 2017 йил 16 январ, № 11.
3. Мирзиёев Ш.М.Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.-Т.:Ўзбекистон, 2017.
4. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
5. Солиев А.С.,Маҳамадалиев Р.Иқтисодий ва ижтимоий география асослари.-Т.,2005
6. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
7. Солиев А. Танланган асарлар (Избранные труды). Т. 2019, Мумтоз сўз, 23,5 б.т
8. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
9. Jumaханov Sh. Inson geografiyasi (ma'ruzalar matni). Namangan. 2017.
- 10.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. I: Общая характеристика мира. Москва, Дрофа, 2008, 4-е изд., 495 стр.
- 11.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. II: Региональная характеристика мира. Москва, Дрофа, 2009, 4-е изд., 480 стр.
- 12.Саушкин Ю.Г., Введение в экономическую географию. - М., 1970.
- 13.Солиев А.С Ўзбекистон географияси // Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. - Т.: Университет. 2014.
- 14.Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарқ”, 2019. 264 б.
- 15.Назаров М.И., ТожиеваЗ.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.

16. Экономическая, социальная и политическая география: мир, регионы, страны. Под. Ред. И.А.Родионовой. М.:Экон.-Информ., 2008.

17. www.bearingpoint.uz

18. www.Ziyo.net

19. www.bearingpoint.uz

20. www.gwpcacena.org

21. www.Ziyo.net

13-MAVZU: URBANIZATSIYA

Reja:

1. Shaharlar geografiyasi inson, yoki iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning eng faol va yetakchi tarmog'i ekanligi.
2. Urbanizatsiyaning tadrijiy o'zgarishlari.
3. Shaharlar geografiyasini o'rganishdagi bosqichlar.
4. Shaharlarning funktsiyalari.
5. Shahar va qishloq joylarida aholi sonining o'sish xususiyatlari. Urbanizatsiya jarayoni va uning "sharqona" ko'rinishi.
6. Shaharlar va shahar aglomeratsiyalari.
7. Shahar muammoli sohalardan biri sifatida.
8. O'zbekistonda urbanizatsiyani geografik o'rganish.

Tayanch so'z va iboralar: *modernizatsiya, shahar aholisi, shahar, shaharlar geografiyasi, shaharlar ierarxiyasi, shaharlarning funktsiyalari, suburbanizatsiya, urbanizatsiya darajasi, urbanizatsiya, xalqaro mehnat taqsimoti, yashil zona, kommunikatsiya, konurbatsiya, mamlakat, megalopolis, megapolis, mehnat resurslari, mehnat taqsimoti, dezurbanizatsiya, dunyoviy shaharlar, aglomeratsiya, aholi migratsiyasi, aholi zichligi, aholining tabiiy o'sishi, geourbanistika.*

Geourbanistika yoxud shaharlar geografiyasi aholi va aholi manzilgohlari va umuman, iqtisodiy va sotsial geografiyaning eng rivojlangan yo'nalishidir. Shaharlar boshqa iqtisodiy geografik ob'ektlarga qaraganda o'zining yaxlit, darhol ko'zga tashlanib turishi bilan farqlanadi. Buning sababi - ularning ishlab chiqarishni, ijtimoiy -iqtisodiy voqelikni xuddudda, geografik xaritada o'ziga xos tasvirlashdir.

Ma'lumki, iqtisodiy xaritalarda asosan uch hududiy shakl ko'rsatiladi: chiziqlar yo'llarga mos kelsa, areal yoki maydonlar-qishloq xo'jalik sohasiga, nuqta va tugunlar (tugunchalar) esa sanoat markazlari, shaharlarni aks ettiradi. Binobarin, aytish mumkinki, iqtisodiy va sotsial geografiyaning asosiy tadqiqot ob'ekti ana shu uchlik, hududiy yoki geografik geometriya hisoblanadi va ularni tahlil etish bu fanning tub masalasidir.

Shaharlar geografiyasining iqtisodiy va sotsial geografiya fani doirasidagi bunday yutug'ini boisi nima? Avvalambor, ta'kidlash lozimki, shaharlar hududiy birlikdir ikkinchidan, ular murakkab sotsial-iqtisodiy kategoriya; uchinchidan, shaharlarda atrof-muhit, mazkur xududning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati, misli oynada aksni topganidek, yaxlit mujassamlanadi; to'rtinchidan, shaharlar xar bir davlat, xudud, iqtisodiy va sotsial geografik tizimning tayanch nuqtalari, «ustunlari» bo'lib xizmat qiladi. Shaharlar-bizning o'tmishimiz, hozirgi kundagi qudratimiz va istiqbolda rivojlanish quvvati va imkoniyatimizdir. Ular yerdagi chinakam porloq yulduzlardir.

Shaharlar juda murakkab mavjudot bo'lib, serqirali vazifalarni bajaradi. Siyosiy jihatdan olsak, har bir davlat o'zining shaharlar to'ri va, ayniqsa, poytaxti (dorulsaltanati) bilan kuchlidir. Bejiz emaski, har qanday urush-yurushlar muvaffaqiyati va zafari dushmanning shahar va qal'alarini zabt etishda, bo'yin sundirishda o'z isbotini topgan. Demak, qadimda shaharlar butun yurtga, mamlakatga, boylikka nisbat berilgan. Ularni turli mamlakat yoki «iqlimlarda» turlicha atashgan: qubba, madinat, polis, bolig', bozor, taun, grad, pur, burg, vill va xokazolar ayni paytda shaharlar geografiyasining kengligidan dalolat beradi. Bundan ko'rinib turibdiki, shaharlar davlatlarning siyosiy xayotida, ularning jahon hamjamiyatida, geosiyosiy tuzilmasida muhim rol o'ynaydi.

Shaharlarning qudrati ularda mujassamlangan iqtisodiy salohiyat bilan belgilanadi. Shaharlar, eng avvalo, qishloq xo'jaligi bo'lmagan tarmoqlarning hududiy tashkil etish shakli sifatida iqtisodiy jihatdan samarali, serdaromad, harakatchan (dinamik) yo'nalishlarni o'zida mujassamlashtirgan. SHu bois har qanday mamlakat milliy iqtisodiyotining tarkibi, rivojlanganlik darajasi va xalqaro mehnat taqsimotidagi o'rni, undagi mavjud shaharlar tizimi, urbanizatsiya jarayoni bilan tavsiflanadi. Ayni vaqtda shaharlarning ilmiy-texnikaviy, madaniy salohiyatlari ham salmoqlidir.

Shaharlar bozor iqtisodiyotiga o'tishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Ularda mavjud bo'lgan bank-moliya tizimlarini bozor infrastrukturasi ma'nosida ta'riflash mumkin. Binobarin, mustaqil mamlakatimizning siyosiy xayoti va uning bozor munosabatlariga o'tish davrida shaharlarning ahamiyati beqiyosdir. Shaharlarda zamonaviy tarmoqlar, ilg'or texnologiya joriy etish imkoniyati katta; xorijiy sarmoyadorlar ham asosan shaharlar va, ayniqsa infrastruktura tizimi mukammal shakllangan markazlarni tanlashadi. Shaharlarda tovar ayriboshlash, pul oboroti (aynalishi) faol bo'ladi. Bularning barchasi shaharlarga yangicha qarashni taqozo etadi.

Davlatlar va iqtisodiy rayonlarni o'rganishda, o'lkashunoslikda bu hududlarning umumiy ta'rifidan shaharlarga o'tiladi, ya'ni shaharlar mamlakatlar ichki tuzilishi, xo'jalik tarkibi va hududiy tafovutlarni bilib olishda tahlil qilinadi. Demak, bunday an'anaviy yo'nalishda shaharlar o'lka, xudud iqtisodiy ta'rifining poyonida, yakuniy bo'g'inidan o'rin olgan. Biroq bu masalani aksincha, muqobil ravishda ham hal etish imkoniyati bor: shaharlarning jamiyat hayoti va uning sotsial- iqtisodiy tuzilmasini aniq va asosiy hududiy shakli ekanligidan kelib chiqqan holda mamlakat tavsifini, uning shaharlaridan boshlash mumkin.

Shaharlar mamlakat va iqtisodiy rayonlar geografiyasida o'rganilishi bilan bir qatorda ular alohida tadqiqot ob'ekti bo'lib ham xizmat qiladi. Bu borada, ya'ni shaharlarni iqtisodiy geografik o'rganish tartibi haqida ilmiy-uslubiy adabiyotlarda ko'pgina taniqli olimlarning ko'rsatmalari mavjud. Albatta, shaharlarni o'rganish avvalambor ularning tarixi, kelib chiqishi, genetik xususiyatlarini tahlil qilishdan boshlanadi. Natijada, asosan tarixiy manbalarga tayangan holda, o'rganilayotgan shahar yoki shaharlarning nima uchun aynan shu joyda va o'tmishning aynan shu bosqichida vujudga kelganligi yoritilib beriladi.

Shaharlarni retrospektiv o'rganish tarixiy tamoyilga binoan bajariladi: qo'yilgan maqsad nuqtai nazaridan o'tmish ma'lum tarixiy davrlarga bo'linadi va har bir davrning shahar (shaharlar) shakllanishi va rivojlanishiga bo'lgan ta'siri tadqiq etiladi. Ammo, bu yerda tarixning «ikiri-chikiriga» o'tib ketilmaydi, geografiya tarix uchun emas, aksincha tarix geografiyaga xizmat qilishi kerak.

Mamlakatimiz shaharlarini o'rganishda, ularni bunyod etilganligidan boshlab, hozirgi kungacha bosib o'tgan yo'lidagi asosiy tarixiy, davriy voqealar qisqacha ko'rib chiqiladi va ular mavjud borliqdan kelib chiqqan holda baholanadi. Boshqacha qilib aytganda, shaharlarning tarixi vujudga kelgan va rivojlanib ketgan davr nuqtai nazaridagina emas (bu asosan tarixning vazifasi), balki ularning hozirgi vaqtdagi xolatidan kelib chiqib ham tahlil qilinadi. Tarixiy geografiya uchun esa har bir hodisa o'sha davrdan kelib chiqib tahlil etilishi va baholanishi lozim. Zero, Geraklit aytganidek, «Ayni bir oqimga bir vaqtning o'zida ikki marta tushib bo'lmaydi». Chunki, ikkinchi marta kirganda oqim(suv) ham, unga tushuvchi ham ilgarisidek emas, o'zgargan bo'ladi.

O'zbekiston shaharlarni o'rganishda, ularning qadimiy va boy tarixidan tashqari, rus va sovetlar imperiyasi davrlari ham ko'rib chiqiladi. SHundan so'ng shaharlar shakllanishi va rivojlanishidagi mamlakatimizning mustaqillik davriga alohida e'tibor berish lozim.

O'rganilayotgan shahar yoki shaharlar tarixiga ko'ra, ularning genetik turlari ajratiladi, «yangi» va «eski» shaharlar guruhi aniqlanadi. Endigi sharoitda «yangi shaharlarni» sobiq sovetlar davrida vujudga kelganligi bilan asoslash nodurustdir. Qolaversa, yangi shahar tushunchasining o'zi ham nisbiydir. Keng ma'noda, yurtimizning yangi tarixiga muvofiq «yangi shaharlar» deb ularni Turkiston Rossiya tomonidan zabt etib olingan (XIX asr yarmi) davrdan so'ng paydo bo'lganlarini aytish mumkin. Bunday shaharlar turkumiga Farg'ona (Yangi Marg'ilon, Skobelov), Kogon (Yangi Buxoro), To'rtkul (Petroaleksandrovsk)lardan boshlab keyingi yillarda vujudga kelgan barcha shaharlar kiritiladi. Shu ma'noda sobiq SSSR davrida barpo bo'lgan shaharlar (Navoiy, Zarafshon, Shirin, Drujba, Marjonbuloq, Tolimarjon, Yangier va boshqalar) ham yangilar qatoriga kiradi. Ammo iqtisodiy va sotsial geografiya nuqtai nazaridan qaraganda butunlay «bo'sh» yoki o'zlashtirilmagan joylarda hamda keyingi qisqa davrda aholisi va xo'jaligi keskin rivojlangan va tashqi qiyofasi tubdan o'zgargan manzilgohlarni tom ma'nodagi yangi shaharlar deb atash to'g'riroqdir.

Shaharlar geografiyasini o'rganishdagi navbatdagi bosqich ularni katta-kichikligi bo'yicha tabaqalashtirish (klassifi-katsiyalashtirish)dan iboratdir. Bu

yerda qo'yilgan maqsad va tadqiq qilinayotgan ob'ekt xususiyatidan kelib chiqib, shaharlar to'ri aholi soni bo'yicha turli daraja yoki klasslarga ajratiladi. Eng avvalo ular, 3 guruhga: katta, o'rta va kichik shaharlarga bo'linadi, maxsus tadqiqotlarda esa yanada kengroq klassifikatsiya qo'llaniladi. Tabiiyki, katta yoki kichik shahar tushunchasi ham nisbiydir. Masalan, Toshkent darajasidan hatto azim Samarqand yoki Namangan ham kichik shahardir (Yaponlar «shahar nima?» savoliga «bu Tokiodir» deb javob berishgan ekan). Ayni paytda mamlakatimiz qishloq joylari, ichkarisidan qaraganda tuman markazi- kichik shahar ham ular uchun katta, o'lgan ko'rinadi. Misol uchun Qashqadaryoning Qamashi yoki CHiroqchi aholisining nigohida shahar - bu, eng avvalo, Qamashi va CHiroqchidir; Qarshi, Samarqand, Toshkent esa ular uchun nixoyatda o'lgan, azim shahar hisoblandi.

Demak, shaharlarni miqdoriy jihatdan turlicha baholash sun'iylikka ega ekan. Biroq bunday qarash, odatda oddiy halq, xayotiy va an'anaviy, kundalik andozalarga mos keladi, xolos. Ilmiy izlanishlarda esa har bir tadqiqot ob'ekti uchungina emas, balki mamlakat miqyosida rasmiy ravishda qabul qilingan ma'lum andozalarga amal qilish kerak. Bu ayni paytda, turli viloyat va mamlakatlar shaharlarni qiyosiy geografik o'rganishda ham qo'l keladi.

Shaharlar kelib chiqishi va ularni klassifikatsiyalash natijalari maxsus statistik jadval, diagramma, grafik va xaritalar yerdamida tasvirlanishi shart. Jumladan, shaharlar tabaqalanishini piramida shaklida ko'rsatish ham nixoyatda maqbul usul hisoblanadi. CHunki, bunday tasvirda mamlakat yoki viloyatning qaysi bo'g'inidagi shaharlari ko'p yoki kam, kuchli yoki zaifligi va ushbu muammoni hal etish yo'llari, manbalari yaqqol ko'rinadi. Ayni chog'da, bu holat mamlakat yoki rayon xo'jaligining hududiy mujassamlashuv xususiyatini aks ettiradi.

Shaharlar miqdoriy darajalari bilan birga, ular sifat ko'rsatkichlari, bajaradigan vazifalari (funktsiyalari) bo'yicha ham bir-biriga o'xshash emas. Ma'lumki, juda ko'p shaharlar turli maqomdagi ma'muriy markaz vazifasini o'taydilar. Ular orasida ko'pchilikni tuman markazlari, undan kamrog'ini -viloyat va faqat bittasi esa mamlakat ma'muriy-siyosiy, ya'ni poytaxt funksiyasini bajaradi.

Xo'jalik jihatidan yondoshganda, juda ko'p shaharlar sanoat va transport markazi, ayrimlari dam olish (rekreatsiya), fan markazlari hisoblanadi. Shaharlarning bajaradigan vazifasini, ixtisoslashuvini aniqlashda, asosan band bo'lgan aholi tarkibi tahlil etiladi. SHunga ko'ra, sanoat, transport yoki fan-texnika markazlari ajratiladi. Sanoat shaharlari ichida ko'p tarmoqli sanoat markazi, og'ir va yengil sanoat, resurs shaharlar kabi funktsional tiplar belgilanadi. Agarda ana shunday shaharlar toifalari ularning katta-kichikligi, bosqichlari bilan birgalikda ko'rilsa, tadqiqot yanada chuqur va samarali bo'ladi.

O'rganishlar natijasida, shaharlar iqtisodiy geografiya-sining eng muhim qonuniyati o'z isbotini topadi. Bu ham bo'lsa, shaharlarning bajaradigan vazifasi-ixtisoslashuvi, funktsiyasi ularning katta yoki kichikligini belgilashidir.

Shaharlarni o'rganishda, ularning iqtisodiy geografik o'rni, ishlab chiqarishning ijtimoiy va hududiy tashkil etish shakllariga alohida e'tibor berish kerak. Bu borada ayniqsa, ishlab chiqarishning mujassamlashuvi, ixtisoslashuvi,

kooperatsiya va kombinatlashuvini, sanoat tuguni va majmualarini tadqiq qilish muhimdir. Bunday iqtisodiy ko'rsatkichlar statistik usullar, hisob-kitoblar yordamida aniqlanadi, shaharlar ko'rsatkichlari boshqa shaharlar va mamlakatlar o'rtacha holati bilan taqqoslanadi. Jumladan, mujassamlashuv va ixtisoslashuv koeffitsienti va indeksleri, tarmoqlarning turlanishi (diversifikatsiyasi), aholi jon boshiga to'g'ri keladigan sanoat mahsuloti, rivojlanganlik darajasi va boshqalar hisoblab chiqiladi.

Ma'lumki, hozirgi bozor munosabatlariga o'tish davrida, ishlab chiqarishning yuqori darajada mujassamlashuvi, yirik korxonalarni qurish ko'p jihatdan maqbul emas. Shu sababdan bugungi sharoitda sanoatni joylashtirish asosida shaharlarning vujudga kelishi va ularning keskin rivojlanishi nisbatan kam uchraydigan holatdir. Bundan ulkan qo'shma korxonalar, qurilayotgan Asaka, Qorovulbozor shaharlari mustasnodir.

Shu bilan birga, azaldan mavjud bo'lgan kichik shaharlar muammosi hozirgi kunda boshqacha ma'no kasb etadi. Bunday shaharlarning birdan-bir ijobiy imkoniyati, ularda mehnat resurslarining ko'pligi, qishloq rayonlariga yaqinligidir. Biroq, kichik shaharlar moliyaviy jihatdan zaif, o'z-o'zlarini boshqarishlari qiyin va davlat yordamiga muhtoj. Uning ustiga, mazkur shaharlarda malakali ishchi xodimlar oz, zamonaviy infrastruktura tizimi to'la shakllanmagan. Binobarin, kichik shaharlarimizga katta muammolar xos, deb aytishimiz mumkin.

Ana shunday sharoitda, xorijiy sarmoyadorlar ko'proq katta shahar muhitini istaydilar, qo'shma va kichik korxonalar qurish imkoniyatlari ham bunday shaharlarda kengroq. Demak, endigi sharoitda, katta shaharlarda kichik korxonalar ko'proq yaratilmoqda, kichik shaharlarda esa, agar ular moddiy va moliyaviy qo'llab-quvvatlangan, yirik sanoat korxonalari ham quriladi. Ammo barcha kichik shaharlarni bunday rivojlantirish mumkin emas: vaqt ham, kapital mablag', sarmoya ham yetishmaydi. Binobarin, kichik shaharlarning ayrimlarigina tanlab olinadi va ular o'sish qutbi hamda markazi sifatida rivojlantiriladi. Bunday shaharlarni ajratib olish esa, ularning ko'p omilli tahlil etilishi va baholanishi (iqtisodiy geografik o'rni, mehnat va xom ashyo resurslari, ekologik holati, transport va boshqa infrastrukturasi, funktsiyasi, katta-kichikligi va x.k.) asosida amalga oshiriladi.

Shaharlarni iqtisodiy geografik o'rganishda, ularning transport funktsiyasiga ham alohida e'tibor beriladi. Shahar va transport yo'llari o'zaro chambarchas bog'liq: biri ikkinchisiz bo'lmaydi, yo'llar shaharlarga keladi, shaharlardan yo'llar ketadi. Xullas, shaharlar va yo'llar bu mamlakatning iqtisodiy asosi, «qovurg'asi» hisoblanadi.

Shuningdek, shaharlarning sotsial funktsiyalari, fan va ta'lim tizimi, madaniyati, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari, ekologik vaziyati, aholisining o'sishi kabi masalalar ham o'rganiladi. Shu o'rinda poytaxt shaharlarini alohida ta'kidlash joiz. Chunki har qanday mamlakatning jahon hamjamiyatidagi mavqei, xalqaro va diplomatik aloqalar, siyosiy hayoti, eng avvalo, uning poytaxti bilan bog'liq. Boshqacha qilib aytganda, olamshumul va umumbashariy muammolar xususida rasmiy so'z yuritilganda, odatda davlatlarning poytaxti nomidan gapiriladi. Shu bois, poytaxt shaharlarning «yuki», mas'uliyatlari nixoyatda

vazmin: ular bir tomondan mamlakatni, hududiy-siyosiy jihatdan tashkil qilish, boshqarish vazifasini ado etsa, ikkinchi tomondan bunday markazlar davlatni jaxon miqyosiga munosib ravishda olib chiqishlari kerak. Aynan ana shu ma'noda har qanday davlat o'z taqdirini poytaxtiga topshiradi.

Ko'pchilik hollarda shaharlarning genetik tiplari ularning nima bilan shug'ullanishini ham belgilab beradi. Bu esa ularning hududiy mehnat taqsimotida tutgan o'rni, basharasini ko'rsatib turadi.

Shaharlar ham turli sohalarga ixtisoslashadi, ya'ni ularning o'ziga xos va mos «kasbi», vazifasi va yo'nalishi mavjud. Bu jihatdan shaharlar sanoat, transport, ilmu-fan, dam olish markazlari bo'lishi mumkin.

Shaharlarning qaysi soxaga ixtisoslashuvi, ularning bajaradigan vazifasini aniqlash funktsional tipologiya doirasida amalga oshiriladi. Bunda bosh mezon qilib shahar aholisining bandlik tarkibi olinadi, ya'ni qaysi soxada mehnat resurslari ko'proq (mamlakat shahar joylari bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichdan yuqori) bo'lsa, o'sha yo'nalish mazkur shaharning funktsional tipini ifodalab beradi.

Odatda shaharlar quyidagi funktsional tiplarga bo'linadi.

1. Ko'p funktsiyali siyosiy-ma'muriy markazlar, poytaxt shaharlar.
2. Ko'p funktsiyali shaharlar-viloyat markazlari.
3. Ko'p tarmoqli yirik sanoat markazlari.
4. Asosan bir yoki ikki sanoat tarmog'iga ixtisoslashgan shaharlar.
5. Transport markazlari.
6. Agroindustrial shaharlar.
7. Tuman markazlari.
8. Rekreatsiya shaharlari.
9. Ilmu-fan markazlari, universitet shaharlari va x.k.

Yuqoridagi funktsional tiplar shaharlarning katta-kichikligiga qarab ham turlanadi. Bu holda shaharlarning funktsional klassifikatsiyasi vujudga keladi.

O'zbekistonda birinchi va ikkinchi guruh shaharlarga Toshkent hamda barcha viloyat markazlari kiradi. Ular ayni paytda ko'p tarmoqli sanoat markazlari ham hisoblanadi. Uchinchi tipga asosan CHirchiq, Olmaliq, Qo'qon kabi shaharlar mansub, to'rtinchi guruhga Marg'ilon, Angren, Oxangaron, Muborak, Gazli, Zarafshon, Taxiatosh, Asaka, Uchqo'rg'on, Quvasoyga o'xshashlarni kiritish mumkin.

Kogon, Xovos, Qo'ng'iroq-transport shaharlari, CHortoq-rekreatsiya, Ulug'bek-fan markazlaridir.

Respublikamizda juda ko'p shaharlar agroindustrial yo'nalishga ega, ya'ni ularda qishloq xo'jalik maxsulotlarini qayta ishlovchi sanoat korxonolari mavjud. Ulardan ham ko'proq shaharlar qishloq tumanlar markazi vazifasini bajaradi. Biroq, bunday shaharlar -«kichik poytaxtlar» ayni paytda agroindustrial xarakteriga ham ega bo'lishlari mumkin.

Poytaxt shaharlar mamlakat shaharlar turi va tizimida karvonboshchilik qilishadi. Ammo ular aholisi buyicha eng katta, sanoat o'ta rivojlangan bulishi aslo shart emas. Chunki, bunday shaharlarning asosiy vazifasi-siyosiy markaz, dorulsaltanat, ya'ni poytaxt funktsiyasini bajarishdan, binobarin, mamlakatni

boshqarish, uni siyosiy, ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan tashkil qilishdan iborat bo'lishi lozim.

Juda ko'p mamlakatlarda poytaxt shaharlar muammosi keskin turadi. Bunday shaharlar mumkin qadar mamlakat xududining o'rtasida (markazida), tarixan asosiy tub millat tarqalgan xududda joylashgan bo'lmog'i lozim. Sababi-ular eng avvalo milliy poytaxtlardir. Shu bilan birga, bu shaharlarda boshqaruv funksiyasi keng rivojlangan bo'lishi shart.

Dunyo mamlakatlarining ayrimlarida poytaxt shaharlari o'zgarib turgan. Masalan, Braziliyada poytaxt Rio-de-Janeyrodan Braziliaga, Pokistonda Karachidan Islomobodga, Qozog'istonda Olma-Otadan Ostonaga ko'chirilgan va xokazo. Bir vaqtlar Ukrainaning poytaxti Xarkov, Rossiyaniki Peterburg, Turkiyaniki Stambul, Qoraqalpog'istonni To'rtko'l bo'lgan, O'zbekiston Respublikasining dastlabki poytaxti Samarqand bo'lib, 1930-yilda bu vazifani bajarish Toshkentga ko'chirilgan.

Poytaxt shaharlarning nufuzi ham, ma'suliyati ham yuqori. Binobarin, xar qanday mamlakat o'zining bosh shaxri, «yo'l boshchisiga» katta e'tibor bermog'i tabiiydir, chunki ular o'sha joyda yashovchilarning milliy iftixori hisoblanadi.

Shaharlar-mamlakatlarning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy, ilmiy faoliyat markazlaridir. Shahar- aholisi asosan sanoatda, savdoda, maishiy xizmat ko'rsatish soxasida, boshqaruv, fan, madaniyat shahobchalarida band bo'lgan yirik aholi punktlari. Shaharlar aholi soniga qarab katta shaharlar (aholisi 100 mingdan ortiq), yirik shaharlar (aholisi 250 mingdan ortiq), juda yirik shaharlar (aholisi 500 mingdan ortiq) va „millioner shaharlar“ga ajratiladi. Ular bir qancha vazifani bajaradi. Bunday shaharlar ko'p funksiyali shaharlar deyiladi. Ko'p funksiyali shaharlar juda tez rivojlanadi, ular yonida yo'ldosh shaharlar vujudga kelib, aglomeratsiyalarni xosil qiladi. Aholi punktining shahar maqomini olish sharti turli mamlakatlarda turlichadir. Aholi punktiga shahar maqomini berishda unda shahar turmush tarzi (urbanizatsiya)ning holati ham xisobga olinadi.

Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va joylanishi, xususan mujassamlashuv natijaida turli funktsional tip va yiriklikdagi shaharlarning bir joyda g'uj holda o'rnashgan shakli vujudga keladiki, ularni ilmiy adabiyotlarda shahar aglomeratsiyasi deb ta'riflashadi. «**Aglomeratsiya**» so'zi geologiyadagi «aglomerat»ni eslatadi, ya'ni bir hududda to'p bo'lib joylashganlikni anglatadi, iqtisodiyot va ayniqsa g'arbda shakllangan mintaqaviy iqtisodda esa sanoat aglomeratsiyasi -sanoat korxonalarini bir nuqtada to'planganligini bildiruvchi tushuncha mavjud. Shunga mos ravishda aglomeratsion omil va aglomeratsion effekt (samaradorlik) ibarasi ham bor.

Aglomeratsiyaning vujudga kelishi taxminan quyidagi sxemada (tartibda) amalga oshadi. Qulay iqtisodiy geografik o'ringa ega bo'lgan shahar asta-sekin yiriklashib boraveradi. Sababi-u o'ziga barcha yangi-yangi sanoat korxonalari, xizmat ko'rsatish muassasalari, oliy o'quv yurtlari, moliya-bank tashkilotlari va boshqalarni tortaveradi. Bu paytda shaharning tortish kuchi, markazga intiluvchi harakat avjda bo'ladi.

Shaharlarning yoyilib ketishi, qimmatni qishloq xo'jalik yerlari hisobidan kengayishi ma'lum darajagacha davom etib boraveradi. Keyinchalik shahar hududining cheksiz kengayishi to'xtab «qoladi», u tog' yoki daryo, davlat chegarasi yoki dengiz kabi to'siqlarga duch keladi, shahar ichida esa uy-joy, transport, ekologiya muammolari keskinlashadi.

Natijada o'ziga xos «revolyutsion vaziyat» vujudga keladi: yirik shahar muhiti, uning fan-texnika, infrastruktura salohiyati o'ziga yangi-yangi korxonalarni jalb qiladi, biroq yuqoridagi qiyinchiliklar buni cheklab qo'yadi. Ana shunday tartibda, yirik shaharga yaqin joyda uni to'ldiruvchi, ixtisoslashgan shahar va shaharchalar vujudga keladi. Bunday «yo'ldosh» shaharlarda markaziy shahar ehtiyojini qondiruvchi yoki unga xizmat qiluvchi ob'ektlar o'rnashadi. SHunday qilib, yirik shahar o'z rasmiy chegarasidan chiqadi, miqdor o'zgarishi sifat o'zgarishiga o'tadi, hududiy mujassamlashuv o'z shaklini o'zgartiradi va shaharlarning hududiy to'plami paydo bo'ladi.

Shahar aglomeratsiyasining shakllanishi uchun quyidagi shart va sharoitlar zarur:

- albatta bir yoki ikki yirik shahar bo'lishi kerak;
- uning atrofida kamida ikkita shahar va shaharchalar bo'lishi shart;
- markaziy shahar (aglomeratsiya yadrosi) va yo'ldosh manzilgohlar orasidagi masofa eng ko'pi ikki soatlik vaqt doirasida bo'lishi kerak;
- aglomeratsiya shahar va shaharchalari o'rtasida «aholi» aloqasi bo'ladi, mayatniksimon (tebranma) migratsiya rivojlangan bo'lishi shart;
- yo'ldosh shaharlarda eng kami aglomeratsiya aholisining 10 foizi joylashgan bo'lishi zarur va x.k.

Ko'rinib turibdiki, aglomeratsiyalar har qanday sharoitda ham vujudga kelavermaydi; juda ko'p shaharlar bo'lsa-yu, ular orasida aglomeratsiya tashkil qiluvchi markaz bo'lmasa, yoki aksincha, yirik shahar bir o'zi bo'lsa bunday holda aglomeratsiya shakllanmaydi. Masalan, Jizzax -u katta shahar, lekin uning atrofida shaharlar kam; Navoiy ham deyarli shunaqa vaziyatda, yoki SHaxrisabz-bu yerda

Kitob, Yakkabog' va boshqa shaharlar ham mavjud, ammo SHaxrisabzning o'zini aglomeratsiya hosil qilish qudrati past.

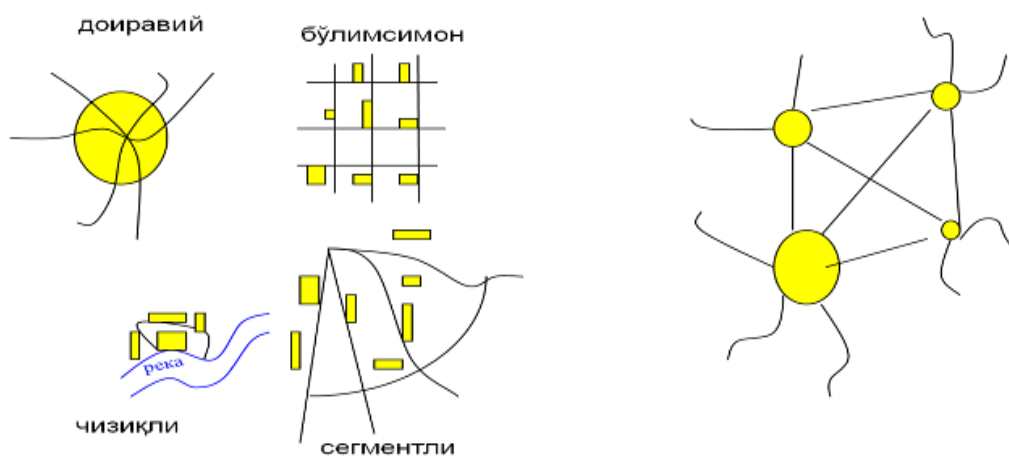
Aglomeratsiyalar bir markazli (**monotsentrik**) va ko'p markazli (**politsentrik**) bo'ladi. Farg'ona-Marg'ilon, Angren-Olmaliq aglomeratsiyalar ikki markazli hisoblanadi, Toshkent, Samarqand, Andijon, Namangan, Qarshi, Nukus, Urganch va boshqa aglomeratsiyalar bitta yirik shahar atrofida vujudga kelgan.

Aglomeratsiyalarning tashqi qiyofasi (**konfiguratsiyasi**) ham turlicha⁵:

1. Doirasimon
2. Lentasimon
3. Cho'zinchoq
4. Amfibiya o'xshash bo'ladi.

Monotsentrik

Politsentrik

Aglomeratsiyaning tashqi konfiguratsiyasi chizmasi

Bu o'sha joyning yer usti tuzilishi, transport tizimi, gidrografiyasiga bog'liq. Odatda, yirik daryolar bo'yida shakllangan aglomeratsiyalar 50-70 va hatto 100 km-ga cho'zilib ketadi (Volgograd, Krivoy Rog, Bratsk aglomeratsiyalari).

Har qaysi aglomeratsiyaning tarixiy geografik o'rni, asosi bo'ladi. Masalan, respublikamizda eng yirik Toshkent aglomeratsiyasi (u 30 ga yaqin shahar va qishloqlarni birlashtiradi) CHirchiq daryosi asosida vujudga kelgan. SHu sababdan bo'lsa kerak, u biroz shimoli-sharqdan janubi-g'arbga cho'zilgan.

O'zbekiston (va O'rta Osiyo) aglomeratsiyalari o'ziga xos mintaqaviy xususiyatlarga ega. Ular asosan tog' oldi hududlarda sug'orma dexqonchilik joylarida, elektr transporti sust rivojlangan, atrofi qishloq xo'jalik ekinlari bilan o'ralgan sharoitda vujudga kelgan. Moxiyatan, bizning aglomeratsiyalar shahar emas, balki shahar-qishloq aglomeratsiyalaridir.

Agar shahar va shaharchalar, o'zaro hududiy tutashib, qo'shilib ketsa, u holda yaxlit -ulkan shahar vujudga keladiki, ularni **konurbatsiya** deyishadi (London, Rur havzasi konurbatsiyasi va x.k.). Biroq, konurbatsiya ham aglomeratsiyalarning bir shakli, ko'rinishi bo'lsada, har qanday aglomeratsiya ham konurbatsiya emas.

⁵

Dr Christian Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America. Green Edition. -2012.185-P.

Shaharlar hududiy birlashmasining yana bir murakkab shakli **megalopolislardir** (ushbu tushunchani fanga amerikalik olim Jan Gottman 50-yillarda kiritgan). Megalopolislar aglomeratsiyalarning o'zaro qo'shilib ketishi natijasida vujudga keladi. Masalan, Bosvash (Boston-Vashington), CHigpits (Chikago-Pitsburg), Tokio-Iokogama va boshqa megalopolislar mavjud.

O'zimizning Farg'ona vodiysida ham aholi joylashuvining o'ziga xos shakli vujudga kelgan, uni yirik shaharlarning bosh harfi bilan FANO'X megapolis deb atash mumkin (Farg'ona-Andijon-Namangan-O'sh-Xo'jand). Umuman esa megalopolis, yoki megapolis ulkan shahar (mega-katta, yirik) ma'nosini bildiradi. Grek arxitektori Doksiadis hatto oykumenapolis haqida ham fikr bildirgan (bu butun dunyo shaharlarining yagona tizimidir). Daryolarning quyi qismida joylashgan shaharlar birikmasini biz deltapolis deyishimiz mumkin.

Jaxonning eng yirik Megapolislari

Urbanizatsiyani ta'riflashda AQSHlik olim Dr Christion Sawyer quyidagicha ta'rif bergan:

1. Urbanizatsiya shaxar landshaftlarini va shaxar turmush tarzining o'sishi va yoyilishidir.

Hamma ham shaxar sifatida klassifikatsiya qilishga kerakli odamlarning soniga mos kelavermasligi sababli shaxarni aniqlash va tasniflash qiyin bo'ladi. (shaharshunos olimlar shaharlarga beradigan ta'rifga yondashuv turlicha)

2. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar yuqori urbanizatsiyalashgan xolda, rivojlanayotgan mamlakatlarda shaxarda yashovchilarning soni va ulushi yaqin yillarda ancha oʻsgan.
3. Rivojlanayotgan mamlakatlardagi koʻplab shaxarsozlik idoralari bunday “portlovchi” urbanizatsiya jarayonini nazorat qilishga harakat qilishmoqda. Haqiqatda, har yili taxminan 10 mln kishi “portlovchi” urbanizatsiyani kechirayotgan hududlardagi yuqori demografik sigʻim va yetarli darajada infrastruktura taʼminotiga ega boʻlmaganligi sabab boʻladigan hatarli sharoitlar tufayli nobut boʻlmoqda⁶.

«Urban» (urban) -shahar, «zatsiya»- jarayon demakdir. SHu maʼnoda urbanizatsiya mamlakat yoki boshqa hududlarning shaharlashuvini anglatadi. U oʻta murakkab, ijtimoiy-iqtisodiy va butun dunyoga xos global jarayondir. **Urbanizatsiya** — jamiyat hayotida shaharlar rolining ortib borishi; ishlab chiqaruvchi kuchlarning joylashuvi, aholining ijtimoiy, demografik tarkibi, turmush tarzi va madaniyatidagi oʻzgarishlar bilan bogʻliq. U tarixiy rivojlanish asosida shakllangan jamiyat bosqichlari va hududiy mehnat taqsimoti natijasida sodir boʻlgan koʻp qirrali geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayondir. Uning torroq doiradagi demografik-statistik tushunchasi dunyoda, alohida hududlarda, mamlakatlarda shaharlarning (ayniqsa, katta shaharlarning) va shahar aholisi salmogʻining koʻpayib borishini anglatadi. Dastlabki shaharlar mil. av. 3—1 ming yilliklarda Misrda, Mesopotamiya, Suriya, Hindiston, Kichik Osiyo, Xitoy, Hindixitoy, shuningdek, Yevropa va Afrikaning Oʻrta dengiz sohillarida vujudga kelgan. Yunon Rim dunyosida esa Rim va Karfagen shaharlarining mavqei yuqori boʻlgan. Oʻrta asrlar va uygʻonish davrida kapitalistik ishlabchiqarish unsurlari shakllana boshladi. Bu jarayon shaharlarda aholi sonining oʻsib borishiga, konsentratsiyalashuviga olib keldi. Iqtisodiy rivojlangan davlatlarda yirik shaharlar paydo boʻla boshladi. Biroq uning geografik jihatlari ham kam emas, chunki urbanizatsiya turli mamlakat va rayonlarda oʻzgacha sodir boʻlmoqda. Urbanizatsiya murakkab hodisa ekanligi tufayli uni faqat bitta mezon, koʻrsatkich bilan ifodalash, oʻlchash mumkin emas. Ammo, shunday boʻlsa-da, barcha uchun qulay bir oʻlchov kerak. U ham boʻlsa mamlakat va boshqa hududlar aholisining qanchasi, qancha qismi shahar joylarda yashashi, ulushi, nisbiy hissasidir. Masalan, Oʻzbekiston Respublikasida bu koʻrsatkich 38%, Tojikistonda-32%, Afgʻonistonda-19%, Turkmanistonda-48% va x.k. Rivojlangan mamlakatlarda urbanizatsiya koefitsienti 90 va undan ortiq foizni tashkil etadi.

Urbanizatsiyaning umumiy koʻrsatkichi bilan mamlakat iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasi va uning tarkibiy tuzilishi orasida maʼlum aloqadorlik bor. Chunonchi, agar urbanizatsiya koefitsienti taxminan 70-75 va undan ortiq boʻlsa, u holda mamlakat sanoat jihatidan yuksak darajada rivojlangan industrial mamlakat hisoblanadi; 50-70%-bu ham rivojlangan, milliy iqtisodiyoti industrial-

⁶ Dr Christian Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America. Green Edition. -2012. 185-P.

agrar; 30-50%- rivojlanayotgan agrar-industrial va 30 foizdan past bo'lsa, sust rivojlangan agrar mamlakat holatida bo'ladi.

Ammo, shuni alohida ta'kidlash joizki, urbanizatsiyaning yuqoridagi ko'rsatkichi hamma vaqt va hamma joylarda ham real hududiy-iqtisodiy vaziyatni aks ettirmaydi. Masalan, Rossiya Federatsiyasining Chukotka o'lkasida yoki Kamchatka, Magadan viloyatlarida, o'zimizning Qoraqalpog'istonda urbanizatsiya ko'rsatkichi nisbatan yuqori. Biroq, bu hududlar iqtisodiy jihatidan uncha rivojlanmagan.

O'zbekiston bilan Turkmanistonni olaylik: urbanizatsiyaning demografik ko'rsatkichi Turkmanistonda biznikidan ko'ra ancha yuqori. Vaholanki, iqtisodiyotda bunday xulosa chiqarish notug'ri bo'lardi.

Demak, u yoki bu mamlakat urbanizatsiya darajasini boshqa mamlakat bilan qiyoslaganda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

-shahar tashkil qilish mezonlari (masalan, Turkmanistonda buning uchun 5 ming kerak, O'zbekistonda-7 ming);

-shaharlarning umumiy soni va zichligi;

-yirik shaharlarning mavjudligi;

-shahar aglomeratsiyalarining rivojlanganligi;

-qishloq-shahar va mayatniksimon migratsiya;

-aholining bandlik darajasi va tarkibi;

-qishloq joylar urbanizatsiyasi, qishloqliklarda shaharchasiga yashash tarzining mavjudligi va x.k.

Yuqoridagilar urbanizatsiyaning naqadar murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hodisa ekanligidan yana bir bor dalolat beradi.

Albatta, urbanizatsiya -bu ob'ektiv va umuman olganda ijobiy jarayon. Ammo uning salbiy tomonlari ham yo'q emas. CHunonchi, ekologik va sotsial muammolarning keskinlashuvi hozirgi zamon urbanizatsiyasining eng ko'zga ko'rinarli salbiy «yo'ldoshlaridir».

O'rta Osiyo va O'zbekistondagi urbanizatsiya sharqona xususiyatga ega. Binobarin, bu yerda urbanizatsiya ko'rsatkichini yaqin kelajakda 70-80 foiz bo'lishini tasavvur qilish qiyin va bunday aslo bo'lmaydi ham. Sababi-bizda shaharlar rivojlanishi qishloq xo'jaligi bilan qadimdan an'anaviy holda bog'liq.

Qolaversa, bunday mamlakatlarda qishloq urbanizatsiyasi ham katta ahamiyatga ega. Boz ustiga, respublikamiz rahbariyati qishloq joylarda ijtimoiy-iqtisodiy tub o'zgarishlarni amalga oshirish, qishloq industriyasi va infrastrukturasi jiddiy e'tibor qaratmoqda-ki, bu ham urbanizatsiyani ichkaridan, «yashirincha» rivojlanishidan darak beradi. Demak, urbanizatsiyaning umumiy demografik ko'rsatkichi garchi ma'lum qulayliklarga ega bo'lsa-da, uning ayrim nozik jihatlari ham mavjud. Urbanizatsiya jarayonining rivojlanishi shaharlarning o'sishi va shahar aholisining shakllanishi, shahar aholisining tabiiy o'sishi, shahar atrofi hududlarining ma'muriy jihatdan shaharga qo'shilib borishi, qishloq aholi manzilgohlarining shahar maqomini olishi bilan bog'liqdir. Shaharlarning o'sishida shahar atrofi zonalarida shahar turmush tarzining shakllanib borishi, ya'ni Urbanizatsiya jarayonining kuchayishi ham ahamiyatlidir. Katta shahar

atrofida kichik shaharlar paydo bo'lib, katta shaharlarga qo'shilib boradi va shaharlar aglomeratsiyasi hosil bo'ladi.

Avvalo, urbanizatsiya jarayoni va uning hududlar bo'yicha rivojlanish mezonlari haqida umumiy tushuncha hosil qilish maqsadga muvofiqdir. SHu asnoda tabiiy sharoit omillarining yirik shaharlarga ta'sirini urbanizatsiya jarayonida sezilarli kechishini ko'rish mumkin.

Shaharlar barcha zamonlarda rivojlanish uchun turtki bo'luvchi asosiy nuqtalar sifatida xizmat qilib kelgan. Ularning bu xususiyati fan-texnika taraqqiyotidan keyin ayniqsa umumjahon mezoniga aylandi. Bugungi kunda mamlakatlarning industrial va texnologik va hokazo mezonlar bilan belgilanuvchi rivojlanish darajasi urbanizatsiya darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Bir so'z bilan aytganda urbanizatsiya mamlakat taraqqiyotini belgilovchi asosiy mezondir.

Eng birinchi yirik shaharlar 4 ming yil oldin Mesopotamiya, Nil, Hind, Xuanxe daryolari vodiylarida vujudga kelgan. Shaharlarning vujudga kelishi iqtisodiy taraqqiyot bilan bog'lanadi. Shaharlar hukmdorlar yashovchi hududlar, bosh vazifasi mudofaa bo'lgan qal'alar sifatida shakllangan. Bunday holatda ular strategik jihatdan eng qulay joyda bunyod qilingan. Meksika va Peru hududlarida Kolumbga qadar davrlarda ulkan shaharlar sivilizatsiyalari rivojlangan. Qadimiy Amerika va Yevrosiyo hududlari bir-biridan butunlay xabarsiz bo'lsada ulardagi shaharlar sivilizatsiyasi o'z xususiyatlariga ko'ra juda o'xshash bo'lgan. O'rta asrlarda dunyodagi eng yirik shaharlar Nankin (470 ming kishi), Qohira (450 ming kishi), Vidjvanagar (350 ming kishi), Pekin (320 ming kishi) bo'lgan. Yevropa mintaqasining eng yirik shahri Parij bo'lib, uning aholisi 275 ming kishi bo'lgan. Milan va Venetsiya shaharlari undan ikki barobar kichik bo'lib, 19-asrda 870 ming aholisi bilan dunyoning eng yirik shahri bo'lgan London aholisi o'sha vaqtda 50 ming kishidan ortmaga XVIII asr boshida dunyo aholisining 10% dan kamrog'i shaharlarda yashagan.

O'rta asrlarda eng katta bo'lgan shaharlar hozirgacha mavjud, ba'zilari rivojlanishdan to'xtab qolgan va provintsiyalar markaziga aylangan yoki butunlay yo'q bo'lib ketgan. Shaharlashish jarayonini qo'yidagi xususiyatlarda ko'rishimiz mumkin.

- 1) Shahar aholisi sonining o'sib borishida.
- 2) Ishlab chiqarishning shaharlarda to'planishida.

Shaharlar maydonining kengayib borishida jamiyat rivojlanishi tarixda shaharlarning ma'muriy markaz, madaniy markaz hamda iqtisodiy aloqalar qilinadigan markazlar sifatida roli ortib bordi. 1808 yilda dunyo aholisining 2,4 % ining shaharlarda yashagan bo'lsa, hozirgi kunda bu ko'rsatkich 47 % ga ortib ketdi.

Umuman olganda urbanizatsiya jarayonini quyidagicha shakillanish bosqichlari mavjud.

1. XIX asrda asosan Yevropa va Shimoliy Amerikada yuzaga keldi.
2. XX asrning birinchi yarmida butun dunyoda shahar aholisining soni tez suratlar bilan orta boshladi.
3. XX asrning ikkinchi yarmida jahon mamlakatlarida shahar aholisi soni ortishi bilan birga shaharlar maydonlari ham kengaya boshladi. 1900 yilda 1,4 % ,

1950 yilda 29 %, 1990 yilda 45 % bo'ldi. Davlatning urbanizatsiyalashgan darajasi qo'yidagi ko'rsatkichlar asosida belgilanadi.

- 1) 50 % dan yuqori bo'lsa, yuqori darajada urbanizatsiyalashgan .
- 2) 20 – 50 % o'rtacha urbanizatsiyalashgan .
- 3) 20dan kam bo'lsa, past urbanizatsiyalashgan .

Urbanizatsiyaning quyidagich ko'rinishlari mavjud

- ✓ Konurbanizatsiya – shahar aglomeratsiyalari
- ✓ Suburbanizatsiya – shahar atrof urbanizatsiyasi
- ✓ Rurbanizatsiya – “qishloq” urbanizatsiyasi
- ✓ “Shahar portlashi”
- ✓ “Soxta” urbanizatsiya

Urbanizatsiyaning geografik o'rganish quyidagi xulosalarni keltirib chiqaradi.

1. Shaharlarning rivojlanishi va Urbanizatsiya jarayoni jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bilan bevosita bog'liq. Ushbu jarayonning rivojlanishida hududda sanoat korxonalarining, transport yo'llarining barpo etilishi bilan bog'liq.
2. Urbanizatsiya jarayoni shakllanishi hududiy farqlarga ega. Rivojlangan davlatlarda shahar hududlarining kengayishi, suburbanizatsiya, rurbanizatsiya kabi zamonaviy urbanizatsiya ko'rinishlari rivojlanayotgan bo'lsa, rivojlanayotgan davlatlarda esa aglomeratsiya, megalopolislar paydo bo'lishi bilan bir qatorda soxta urbanizatsiya holati ham yuzaga kelmoqda.
3. O'zbekistonda mustaqillik yillarida shaharlarning rivojlanishi va urbanizatsiya jarayoni bilan bog'liq bir qator ijobiy o'zgarishlar yuz berdi. Yangi shahar aholi manzilgohlarining shakllanishi, shaharsozlikda zamonaviy loyihalar asosida shaharlarning qiyofasini o'zgarishi shular jumlasidandir.

Savol va topshiriqlar:

1. Shahar aholi punkti tushunchasini izohlang?
2. Shahar aglomeratsiyasi nima?
3. Shahar aholi punktlarining funktsional tiplari nima?
4. Shahar megalopolislarini tushuntiring?
5. Urbanizatsiyaning umumiy ko'rsatkichlarini tushuntirng?
6. Shahar aholi punkti maqomlarini izohlang

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон,70-модда.
2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил яқунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи // Халқ сўзи газетаси 2017 йил 16 январ, № 11.
3. Мирзиёев Ш.М.Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.-Т.:Ўзбекистон, 2017.
 4. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
 5. Солиев А.С.,Маҳмадалиев Р.Иқтисодий ва ижтимоий география асослари.-Т.,2005
 6. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
 7. Солиев А. Танланган асарлар (Избранные труды). Т. 2019, Мумтоз сўз, 23,5 б.т
 8. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
 9. Jumaханов Sh. Inson geografiyasi (ma'ruzalar matni). Namangan. 2017.
 - 10.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. I: Общая характеристика мира. Москва, Дрофа, 2008, 4-е изд., 495 стр.
 - 11.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. II: Региональная характеристика мира. Москва, Дрофа, 2009, 4-е изд., 480 стр.
 - 12.Саушкин Ю.Г., Введение в экономическую географию. - М., 1970.
 - 13.Солиев А.С Ўзбекистон географияси // Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. - Т.: Университет. 2014.
 - 14.Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарқ”, 2019. 264 б.
 - 15.Назаров М.И., ТожиеваЗ.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.
 - 16.Экономическая, социальная и политическая география: мир, регионы, страны. Под. Ред. И.А.Родионовой. М.:Экон.-Информ., 2008.
 17. www.bearingpoint.uz
 18. www.Ziyo.net
 19. www.bearingpoint.uz
 20. www.gwpcacena.org
 21. www.Ziyo.net
 22. www.geogr/msu.ru

14- MA'RUZA: AHOLI GEOGRAFIYASI

Reja:

1. Aholi geografiyasi iqtisodiy geografyaning muhim va alohida tarmog'i ekanligi.
2. Aholi geografiasining tuzilishi.
3. Aholi geografiasining muhim tushunchalari.
4. Aholi dinamikasi. Aholi takror barpo bo'lishining an'anaviy tipi.

5. Demografik portlash fenomeni. Aholi takror barpo bo'lishining zamonaviy tipi. Aholi sonining tez ko'payib borishi xavf soladimi?

Tayanch so'z va iboralar: *Konsolidatsiya, optimum, demografiya, abort, aholi manzilgohi, aholi registrlari, aholi ro'yxati, aholi soni, aholi tabiiy ko'payishining netto koeffitsienti, aholi tarkibi, aholining keksayishi, amaliy demografiya, aniq yosh, assimlyatsiya, demografik siyosat, gerontodemografiya, irq, mayatniksimon (moksimon) migratsiya, millat.*

«Aholi» tushunchasi ko'proq aholi geografiyasi, iqtisodiyot, tibbiyot kabi ijtimoiy (gumanitar) sohalarda qo'llanilib, u ma'lum bir hududda yashovchi kishilarning birligini anglatadi. Masalan, Chust tumani aholisi, Namangan aholisi, O'zbekiston aholisi, Dunyo aholisi va h.k. Ko'rinib turibdiki, bu yerda nisbatan kattaroq hudud nazarda tutilmoqda, kichik hududlarda yashovchi kishilarning birligini, hududiy umumiylikini «sotsium» tushunchasi ifodalaydi va u sotsiologiya fani uchun xos (o'zbek tilida bu jamoa, mahalla axli ma'nosiga mos keladi). Sotsiologiya esa ma'lum yoshdagi shaxs, millat, kasb egalarini odatda kichik hududlar doirasida tadqiq qiladi.

Tarix va etnografiyada «xalq» tushunchasi qo'llaniladi, muayyan bir ma'muriy hudud iqtisodiyoti «xalq xo'jaligi» atamasi bilan tavsiflanadi. SHuningdek, biologiya, psixologiya, tibbiyot kabi fanlarda odam, inson tushunchalari ko'proq uchraydi.

Aholi - jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi. Aholisiz ishlab chiqarishning O'zi ham, fan va texnikaning rivojlanishi va mavjudligi ham bo'lishi mumkin emas. SHu bilan birga aholi sanoat, qishloq xo'jaligi maxsulotlarning, transportning va xizmat kursatish sohasi xilma-xil tarlarining asosiy istemolsidir. Shu sababli aholining soni har bir mamlakat uchun muhim omil hisoblanadi.

AQSh lik olim Dr Christion Sawyer aholi va demografiya masalalriga quyidagicha ta'rif bergan ta'rif bergan⁷.

A)Demografiya asoslari

1. Demografiya inson populatsiyasini o'rganishdir.
2. Geograflar aholining hududiy tarqalishi va ularning ko'chishlarini o'rganishda demografik taxlillardan foydalanishadi.
3. Mamlakat aholisining yosh tarkibi, ijtimoiy va etnik tarkibi va o'sish sur'ati uning sog'lom bo'lishiga ta'sir ko'rsatadi.

B)Aholining hududiy joylashuvi.

1. Aholining hududiy joylashuvi aholining yer yuzasi bo'ylab taqsimlanishida o'ziga xos shakllarni hosil qilgan.
2. Insoniyat tarixi davomida aholi notekis taqsimlangan.

⁷ Dr Christion Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America. Green Edition. -2012.. 37-P. 244

3. Aholi ko'pincha suv havzalari va haydaladigan yerlar kabi hayot bilan ta'minlaydigan resurslar atrofida to'planadi. Kam o'zlashtirilgan hududlarda misol uchun sahrolarda aholi kam yashaydi.

a) Jami aholining deyarli 75%i yer yuzasining faqat 5%i da yashaydi

b) Yer shari aholining taxminan 50%i shaharlarda va qolgan yarmi qishloqlarda yashaydi.

c) Bu aholi joylashuvidagi hududiy farqlar insoniyat tarixining ko'p davrida asosan shahar joylarda emas balki qishloqlarda yashaganligini aks ettiradi.

C) Global aholi taqsimlanishi

1. Dunyo aholisining deyarli 80%i Lotin Amerikasi, Afrika va Osiyodagi rivojlanayotgan davlatlarda yashaydi.

2. 1 mlrd dan ko'proq bo'lgan aholisi bo'lgan davlatlar faqat 2ta: Xitoy va Hindistondir.

3. Aholining eng yuqori hududiy konsentratsiyasi Sharqiy Osiyo (Xitoy, Yaponiya, Tayvan, Shimoli va Janubiy Koreya) da tashkil topgan.

4. Aholining ikkinchi yuqori konsentratsiyasi Janubiy Osiyo (Hindiston, Bangladyosh, Shri-Lanka, Pokiston) davlatlarida tarkib topgan.

5. Aholining uchinchi yuqori konsentratsiyasi Yevropada Atlantika okeanidan Ural tog'larigacha bo'lgan mintaqadadir⁸.

Taraqqiyot jarayonida aholining shaxsiy iste'moli bilan birga aholining o'zi ham takror barpo qilinadi, ya'ni kishilar avlodlari tarbiyalanadi, voyaga yetkaziladi. Shuning uchun ham aholini geografik jihatdan o'rganayotganda uch narsaga e'tibor berishimiz kerak:

1. Aholi moddiy boylik ishlab chiqaruvchi kuch, barcha moddiy ne'matlarni yaratuvchisi.

2. Aholi ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulotlarni ma'lum qismini iste'molchisi.

3. Aholi butun ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini asosiy qismi bo'lib, o'zi ham takror barpo qilinishi zarur.

Har qanday iqtisodiy geografik muammolarni hal qilishda aholiga xos bo'lgan shu xususiyatni o'rganish zarur. SHuning uchun ham aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning tarkibiy qismidir.

Aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning bir tarmog'i bo'lishi bilan birga boshqa tarmoqlar sanoat geografiyasi, transport geografiyasi, qishloq xo'jaligi geografiyasi orasida alohida o'rin tutadi.

Aholi geografiyasi aholining tarkibi, dinamikasi va joylashuvidagi regional farqlarki, bu farqlarni vujudga keltiradigan qonuniyatlarni, aholi punktlarining hududiy tizimlarini va ularning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi. SHuningdek aholi geografiyasi aholining yer shari bo'yicha, ayrim davlatlar hamda rayonlar bo'yicha xarakatini o'rganadi.

⁸ Dr Christion Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America. Green Edition. -2012.. 37-P. 244

Aholi geografiasining muhim tushunchalaridan biri - aholining hududiy joylashish formalaridir.

Aholi geografiasining yana bir muhim tushunchasi - aholining funktsional gruppaga bo'linishi. Aholi uchta funktsional gruppaga bo'linadi:

1. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida ishlovchilar - (sanoat, qishloq xo'jaligi va transport).

2. Xizmat doirasi sohasida ishlovchilar (savdo, maorif, sog'liqni saqlash, kommunal xo'jalik, shahar transporti xodimlari).

3. Ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etmaydiganlar (bolalar, uy bekalari, qariyalar)

Undan tashqari aholining migratsiyasi bilan bog'liq bo'lgan ham bir qancha qonuniyatlar bor.

Aholi geografiasini quyidagi yo'nalishlarga bo'linadi:

1. Aholi tarkibi va uning takror barpo qilinishidagi geografik farqlar va bu farqning sababini o'rganish;

2. Mehnat resurslari va ulardan foydalanishdagi geografik farqlarni o'rganish;

3. Aholining hududiy taqsimlanishi va ularning harakatini o'rganish;

4. Aholi punktlari va ularning hududiy tizimini o'rganish;

5. Aholining madaniyati va turmush sharoitidagi farqlarni va ularning sababini o'rganish;

6. Tarixiy aholi geografiasini. O'tgan tarixiy davrlarning aholi geografiasini o'rganish.

7. Aholini xaritaga tushirish.

Aholi geografiasining o'z tadqiqotlari jarayonida aloqa qiladigan, bevosita bog'liq holda tadqiqot olib boradigan fanlarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

1) **Geografiya fanlari tizimi.** Aholi geografiasini xo'jalik tarmoqlarini joylashtirish qonuniyatlarini ishlab chiqishda bevosita tabiiy geografiya bilan, aholi salomatligi ishlab chiqarish kuchlarining to'g'ri joylashtirishda, aholi tibbiy xizmatni tashkil etishda tibbiyot geografiasini bilan shuningdek xizmat doirasi geografiasini, turizm geografiasini iste'mol geografiasini, tarixiy geografiya va kartografiya yo'nalishlari bilan uzviy aloqada rivojlanadi.

2) **Demografiya va etnografiya.** Bu fanlar aholi geografiasini bilan chambarchas va har tomonlama aloqada bo'lgan fanlar hisoblanadi. Chunki bu fanlar ham bevosita aholi geografiasini singari aholini o'rganadi. Lekin ushbu fanlar aholini har qaysisi o'z nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda o'rganadilar. Masalan, demografiya aholining soni, takror barpo bo'lish qonuniyatlari va omillarini o'rgansa, 1) etnografiya- halqlarning turmushi va madaniyati, vujudga kelishi va madaniy-tarixiy aloqalarini o'rganadi. SHunday qilib aholi geografiasini va demografiya hamkorlikda hal etilishi mumkin bo'lgan muammolarni demografiya o'rganadi. Halqlarning geografik tarqalishini esa etnografiya o'rganadi. 3) Antropologiya; sotsiologiya, iqtisod bo'lishi, kishi organizmining evolyutsiyasi va undagi jismoniy o'zgarishlarning qonuniyatlari, shuningdek irqning vujudga kelishi va geografiasini aholi mehnat faoliyati turmush sharoiti

va madaniyatida hududiy xususiyatlarni o'rganar ekan antropologiya bilan munosabatda bo'ladi.

Aholi geografiyasi aholi migratsiyasi, tabiiy o'sishi, talab va ehtiyojlarini aniqlashda sotsiologiyaga murojjaat etsa, mehnat resurslari, ularning joylashish xususiyatlarini o'rganishda esa iqtisod fani bilan bog'lanadi.

Aholini dastlabki ro'yxatga olish, qadimgi Gretsiyada, Vavilonda, Mesopatamiyada, Rim va Xitoy va Yaponiya va Yegipetda o'tkazilgan. Lekin bu aholi ro'yxatlarini o'tkazishdan maqsad aholidan soliq yig'ish ya'ni boj olish, hamda harbiy yurishlar uchun erkaklar sonini aniqlash bo'lgan. SHuning uchun ham faqat erkaklar ro'yxatga olingan. CHunki u paytlarda oilada, jamiyatda erkakning iqtisodiy o'rni yuqori bo'lgan va soliq to'lashda faqat erkaklar qatnashgan, xolos.

Eng qadimgi aholi ro'yxatlari (tsenzi), eramizdan oldingi VI- asrda Qadimgi Rimda imperator Servi tull davrida o'tkazilgan. Bu aholi ro'yxatlari 510 yillarda boshlab, har 5 yilda muntazam o'tkazilib turgan. Unda oila boshliqlari o'zi haqida, shu bilan birga oila a'zolari va mol-mulklari xaqida ma'lumot berganlar.

Feodalizm davrida esa kichik-kichik davlatlar paydo bo'lishi, ularni parchalanishi natijasida aholining muntazam ro'yxati o'tkazilmagan. Faqat alohida sharoitlarda ba'zan yoppasiga tarqalgan epidemiyalardan, urushlardan keyin qancha aholi kelganligini bilish maqsadida aholi ro'yxatga olingan.

XVIII-asrning o'rtalarida milliy davlatlarni paydo bo'lishi, kapitalistik munosabatlarni rivojlanishi bilan aholi xaqida mukammalroq ma'lumotlarga talab ortib boradi va aholi o'rtasida qator ro'yxatlar o'tkaziladi. Lekin bu ro'yxatlar ham hamma aholini, uning barcha ijtimoiy-demografik guruhlarini qamrab olmaydi. Ular ham ba'zi territoriyalarda soliq to'lovchilarni, harbiy xizmatga yaroqli aholi miqdorini aniqlash maqsadida o'tkaziladi.

Mukammal aholi ro'yxati o'tkazishning o'z ilmiy qonun qoidalari mavjuddir. Bunday aholi ro'yxati aholining hammasini ya'ni yangi tug'ilgan chaqaloqdan boshlab to eng keksa guruhgacha, qamrab olishi kerak. Birinchi ana shunday, mukammal aholi ro'yxati birinchi marta 1790 yili AQSH da, 1801 yili Frantsiya, Daniya, Norvegiyada, Buyuk Britaniyada o'tkazildi. Lekin bu aholi ro'yxatlari ham juda oddiy bo'lgan va uzoq muddatga cho'zilgan. Masalan, birinchi Amerika aholi ro'yxati (tsenzi) 18 oyga cho'ziladi.

XIX asrga kelib aholini o'rganish juda kengaydi. Statistika fan sifatida taraqqiy etdi. Qator Yevropa davlatlarida statistik tashkilotlar tuzildi. Aholini ro'yxatga olish ilmiy dasturlar asosida olib borildi. 1870-1879 yillarda dunyoda 48 ta aholi ro'yxati o'tkazildi. 1880 yillarda - 54, 1890 yillarda - 57 ta 19 asrning oxirida dunyo aholisini 21 % i ro'yxatga olingan bo'lsa, XX asr boshida - 64 % aholi ro'yxatga olindi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin aholini ro'yxatga olish yana ham rivojlanib ketdi. 1945 - 1954 yillarda - 151 davlatda 1965 - 1974 yillarda - 179 davlatda, aholi ro'yxatdan o'tkazildi. Hozirgi paytda dunyodagi deyarli barcha davlatlarda aholi ro'yxati o'tkazildi. Faqat ba'zi bir rivojlanayotgan davlatlarda, iqtisodiy, siyosiy sabablarga ko'ra aholi ro'yxati o'tkazilmaydi.

Bugungi kunda barcha davlatlarda aholi va uni ijtimoiy demografik guruhlarining demografik taraqqiyotini o'rganish uchun statistik ma'lumotlar mavjuddir. Aholi ro'yxatlari ilmiy asoslangan dasturlar orqali juda keng, mavzularni qamrab olgan holda, har 5-10 yillarda o'tkazilib turiladi. Hozirgi davrda o'tkazilgan, aholi ro'yxati ma'lumotlari shu qadar keng doirada to'plangan, ular asosida aholini va ijtimoiy -demografik guruxlarning faqat miqdorini emas, balki ularning sifatii ko'rsatkichlarini, ya'ni ma'lumoti, oilaviy holati, ijtimoiy ahvoli va boshqa xarakterlarini ham o'rganish mumkin. Olingan ma'lumotlar EVM lar yordamida har bir yo'nalishlar bo'yicha alohida o'rganilib, statistik yilnomalar tayyorlab boriladi.

Dunyodagi barcha davlatlar qatori O'zbekistonda ham aholini ro'yxatga olish o'z tarixiga va xususiyatlariga egadir. Aholi ko'payishi va uning omillarini o'rganishda sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish ham muhim ahamiyatga molikdir. Unda har bir xudud, millat va ijtimoiy guruxlarda mavjud demografik muammolarni aniqlash maqsadida mutaxassislar tomonidan maxsus so'rovnomalar tuzilib, aholiga tarqatiladi yoki ushbu guruxlarda mutaxassislar ishtirokida suhbatlar olib boriladi. Sotsiologik uslubda tadqiqot olib borish asosan, XX asrdan boshlab rivojlana boshladi. O'zbekistonda ham 1960-1970 yillardan boshlab aholi ko'payishi va boshqa demografik masalalarni mukammal o'rganish maqsadida qator sotsiologik tadqiqotlar o'tkazilgan. Bu borada respublikada Mirzo Ulug'bek nomli ToshDU aholishunoslik laboratoriyasi asosiy ilmiy -markaz bo'lib, faoliyat ko'rsatgan.

Aholi soni ko'payishi va uning omillarini o'rganishda sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish ham muhim ahamiyatga molikdir. Unda har bir hudud, millat va ijtimoiy guruxlarda mavjud demografik muammolarni aniqlash maqsadida mutaxassislar tomonidan maxsus so'rovnomalar tuzilib, aholiga tarqatiladi yoki ushbu guruxlarda mutaxassislar ishtirokida suhbatlar olib boriladi. Sotsiologik uslubda tadqiqot olib borish asosan, XX asrdan boshlab rivojlana boshladi. O'zbekistonda ham 1960-1970 yillardan aholi ko'payishi va boshqa demografik masalalarni mukammal o'rganish maqsadida qator sotsiologik tadqiqotlar o'tkazilgan. Bu borada Respublikada M.Ulug'bek nomli ToshDU Aholishunoslik laboratoriyasi asosiy ilmiy-markaz bo'lib faoliyat ko'rsatganligini alohida ko'rsatish o'rinli.

Aholining takror barpo bo'lishi. Insoniyat taraqqiyoti davomida hamisha avlodlar almashinuvi jarayoni davom etib kelgan. Har yili qandaydir sabablarga ko'ra vafot etgan aholi o'rnining yangidan, dunyoga kelgan avlod hisobiga to'ldirilib borishi aholining takror barpo qilinishi deyiladi. Tug'ilganlar soni o'lganlar sonidan ortiq bo'lgandagina aholi soni oshib, ko'payib boradi. Bu esa jamiyat taraqqiyoti uchun muhimdir.

Aholini takror barpo bo'lishi asosan ikki demografik jarayonlar -tug'ilish va o'limga bog'liqdir.

Tug'ilish-biologik jarayon. Lekin u ijtimoiy -iqtisodiy muhit ta'sirida o'zgarib boradi. Ma'lumki, insoniyat o'z tarixiy taraqqiyoti davomida bir nechta ijtimoiy-iqtisodiy bosqichlarni bosib o'tdi va tug'ilish darajasi jamiyat taraqqiyotining hamma bosqichlarida ham bir xil bo'lavermagan. Kapitalistik

tuzumgacha mavjud bo'lgan davrlarda tug'ilish biologik xarakterga ega bo'lgan, ya'ni cheklanmagan. Avvalo, shuni aytib o'tish kerakki, quldorlik tuzumi davrida ham, feodalizm ham ko'p bolalikdan har bir oila va shu bilan birga jamiyat ham manfaatdor edi. Nega shunday? Chunki oilada bolaning iqtisodiy roli juda katta edi. Ko'pgina mamlakatlarda oila yumushlarida, hunarmandchilikda, dehqonchilikda va chorvachilikda bolalar mehnatidan foydalanilgan. Oiladagi iqtisodiy daromadning bir qismi bevosita bolalar mehnati orqali hosil qilingan. Demak, bola mehnati milliy daromadning ma'lum ulushini tashkil etgani sababli, u jamiyat tomonidan ham qo'llab-quvvatlangan. Hatto, ba'zi davlatlarda, masalan, Rossiyada dehqonlarga ishlash uchun beriladigan yer ham bolalar soniga qarab, taqsimlanadi. Bunday sharoitda o'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, har bir oila bolalar sonini ko'paytirishdan manfaatdor bo'lgan.

Kapitalistik ishlab chiqarish usulining vujudga kelishi bilan sanoat tez rivojlana boshladi, yangi-yangi shaharlar paydo bo'ldi. Ko'pchilik aholi ish qidirib qishloqdan shaharlarga ko'chib kela boshladi. Shahar aholisining o'sib borishi natijasida bir tomondan shaharlarda turar joy, oziq-ovqat muammolari kelib chiqqan bo'lsa, ikkinchi tomondan fan- texnika taraqqiy etib, ishsizlik vujudga keldi. Uchinchidan, kapitalistik ishlab chiqarishda ayollar va bolalar mehnatiga juda kam haq to'lanar edi. Jamiyatda bunday o'zgarishlar oilada bolalar sonini cheklashga, tug'ilishning qisqarishiga olib keldi. Aholisining asosiy qismi shaxarlarda yashovchi Yevropa mamlakatlarida tug'ilish ayniqsa kamayib ketdi.,

Yer yuzida tug'ilishning kamayish jarayoni, asosan, XVIII asrning ikkinchi yarmida g'arbiy Yevropa davlatlarida boshlanib, keyinchalik AQSH, Kanada, Avstraliya va Yaponiyaga tarqaldi. Ayniqsa, iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan davlatlarda tug'ilish tez kamaya boshladi. Bu davlatlarda agar XVIII asrning ikkinchi yarmida har ming kishi hisobiga 38 ta bola tug'ilgan bo'lsa, oradan sal kam ikki yuz yil o'tgach, ya'ni XX asrning oxirgi choragida bu ko'rsatkich 16ni tashkil etdi. Boshqacha qilib aytganda, ikki yuz yil davomida tug'ilish 2 martadan ko'proq qisqargan. Xuddi ana shu davrlar uchun rivojlanayotgan davlatlardagi tug'ilishni qiyoslaydigan bo'lsak, boshqacha ahvolning guvohi bo'lamiz. Ularda 1750-1800 yillarda har ming kishi hisobiga 41 tadan bola tug'ilgan va 1970-1990 yillarda esa har 1000 kishi hisobiga tug'ilgan bola 34ni tashkil qilgan. Demak, rivojlanayotgan mamlakatlarda tug'ilishning kamayishi nisbatan sekin borgan.

1970-1990 yillar davomida tug'ilishning eng tez kamayishi Osiyoga mansub. Osiyoning eng yirik davlatlari-Xitoy va Xindistondir. Xitoyda oilada bolalar sonini cheklash davlat dasturiga kiritilgan. 1970 yillardan boshlab aholi o'rtasida tug'ilishni kamaytirish uchun qator tadbirlar qo'llana boshladi. Natijada, Xitoyda tug'ilish keskin kamaydi. BMT ma'lumotlariga qaraganda, 1970-1974 yillarda Xitoyda har bir ayol o'zining farzand ko'rish davrida o'rtacha 4,8 va 1986-1990 yillarda esa 2.1 tadan farzand ko'rgan. Bu mamlakatda 2000 yilga borib tabiiy o'sishni nolga tushirish mo'ljallangan.

Hindistonda ham tug'ilish davlat tomonidan nazorat qilinadi. Oilada bolalar sonini cheklash davlat dasturiga kiritilgan. Bu masala yuzasidan bir qancha tashkilotlar maxsus tadqiqot olib boradilar. Ular jumlasidan, Oilani rejalashtirish uyushmasi, Hindiston tibbiyot uyushmasi, Hindiston Qizil yarim oy jamiyati kabi

tashkilotlar kiradi. Hindistonda tug'ilishning kamayishiga aholi savodlilik darajasining oshishi ham ta'sir etmoqda. Masalan, 1971 yili Hindiston aholisining 29,4 foizi savodli edi; hozirgi davrda 40 foizga yaqini savodlidir. Tug'ilishni nazorat qilish hamda halqning savodlilik darajasini ko'tarish, tibbiyotni rivojlantirish natijasida Hindiston davlati tug'ilishni ancha kamaytirishga erishdi. Masalan, 1970-1990 yillarda har bir ayolning o'z farzand ko'rish davri davomida ko'rgan farzandlar soni 5.4 dan 3.3 ga kamaydi. Hindistonlik aholishunoslarning fikriga qaraganda, 2001 yilga borib har bir hind oilasida o'rtacha 2 tadan farzand bo'ladi.

Ma'lumki, Osiyo aholisining 70 foizdan ko'prog'ini Xitoy va Hindiston aholisi tashkil etadi. SHuning uchun ham Xitoy va Hindistonda tug'ilishning kamayishi butun Osiyo bo'yicha tug'ilish ko'rsatkichiga ta'sir qildi. 1970-1990 yillarda tug'ilish bu yerda deyarli 40 foizga kamaydi xolbuki, xuddi shu davrda tug'ilish Xorijiy Yevropada 16 foizga, Avstraliya va Okeaniyada 19 foizga, Afrikada esa 5 foizga kamaygan, xolos. Tug'ilishning kamayib borishi sobiq SSSR tarkibidagi halqlarda ham kuzatiladi.

XIX asr oxirlariga qadar sobiq Ittifoq hududida yashovchi barcha halqlarda tug'ilishning juda yuqoriligi kuzatilgan. Masalan, farzand ko'rish davriga-dunyo bo'yicha ayollarning 15-49 yosh davri qilingan har ming kishiga nisbatan tug'ilgan bolalar soni 1861-1865 yillarda 50,7 tani tashkil qilgan bo'lsa, 1911-1913 yillarga kelib bu ko'rsatkich 43,9 taga kamaydi, lekin bu raqam ham yuqori ko'rsatkichdir. 1920 yillardan boshlab esa, sobiq Ittifoqda tug'ilish juda keskin, ellik besh yil ichida (1925-1990) deyarli 2 marta kamaydi. Biroq bu jarayon barcha Respublikalarda bir tekisda borgan emas. Asosan, Boltiqbo'yi, Belorussiya, Moldaviya, Rossiya va Ukrainada, ya'ni xo'jaligida sanoat yetakchi bo'lgan Respublikalarda tug'ilish keskin kamayib ketdi. (30-jadval).

SHunday qilib, biologik jarayon bo'lgan tug'ilish va uning miqdori, ijtimoiy-iqtisodiy omillarning oila muhitiga bevosita ta'siri orqali o'zgarib boradi. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot tug'ilish darajasini belgilovchi asosiy omillardan hisoblanadi. Bu hol O'zbekistonning demografik taraqqiyotida ham o'z aksini topgan.

O'zbekistonda tug'ilish jarayonini quyidagi 3 bosqichga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir:

1. Oktyabr inqilobiga qadar;
2. Sovet hokimiyati yillarida;
3. Mustaqillik davri.

Tug'ilishni ifodalovchi bir qancha ko'rsatkichlar mavjud: Demografik koeffitsientlar aholi miqdori va tarkibini, demografik jarayonlarni ifodalovchi ko'rsatkichlardir.

Ma'lumki, aholining ko'payib yoki kamayib borishi birinchi navbatda uning tabiiy o'sishiga ya'ni tug'ilish va o'lim jarayonlariga bog'liqdir.

Tug'ilish darajasini ifodalovchi eng ko'p qo'llaniladigan ko'rsatkich tug'ilishning umumiy koeffitsienti bo'lib, u har ma'lum hudud va davr uchun har 1000 aholiga nisbatan tug'ilganlarni ifodalaydi. Tug'ilish koeffitsienti (n) bir yilda tug'ilganlar soni (N)•1000 aholining o'rtacha soni (S)

$$n = \frac{N \cdot 1000}{S}$$

Shuningdek o'lim koeffitsienti ham mavjud bo'lib bu ko'rsatkich har 1000 aholiga nisbatan o'lganlar sonini ifodalaydi. O'lim koeffitsienti

$$(m) = \frac{\text{бир-йилда} - \text{улганлар}(M) \cdot 1000}{\text{аҳолининг} - \text{уртага} - \text{сони}(S)}$$

$$m = \frac{M \cdot 1000}{S}$$

Aholining tabiiy o'sish koeffitsienti har 1000 aholiga nisbatan tabiiy o'sishni ifodalaydi. Aholining tabiiy o'sishi (R) tug'ilish koeffitsienti (n) o'lim koeffitsienti (m)-Rqm-n.

Nikoh ajralish kabi demografik jarayonlar ham koeffitsientlarda ifodalanadi.

$$\text{Nikoh koeffitsienti } (\varepsilon) = \frac{\text{бир-йилда} - \text{никохга} - \text{кирганлар} - \text{сони}(\varepsilon) \cdot 1000}{\text{аҳолининг} - \text{уртага} - \text{сони} - (S)}$$

$$\varepsilon = \frac{B \cdot 1000}{S}$$

$$\text{Ajralish koeffitsienti}(a) = \frac{\text{бир-йилда} - \text{ажралганлар} - \text{сони}(A) \cdot 1000}{\text{аҳолининг} - \text{уртага} - \text{сони} - (S)}$$

$$a = \frac{A \cdot 1000}{S}$$

Biz yuqorida tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish kabi demografik jarayonlarni ifodalovchi umumiy eng ko'p qo'llaniladigan koeffitsientlar bilan tanishdik. Ushbu koeffitsientlarda 1000 ta aholi o'lchov sifatida olingan. Ushbu koeffitsientlar orqali har 1000 aholi nisbatan tug'ilganlar, o'lganlar, nikohga kirganlar va ajralganlar soni aniqlanadi va hosil bo'lgan ko'rsatkich (raqam) yoniga -‰ (promille) belgisi qo'yiladi. Promille har 1000 aholiga nisbatan olinganligini bildiradi. Demografik jarayonlarning umumiy koeffitsientidan tashqari maxsus koeffitsientlari ham mavjud bo'lib, ular har bir jarayonda bo'layotgan o'zgarishlarni atroflicha o'rganishga yordam beradi.

O'lim. Aholining o'limi uning takror barpo bo'lishidagi asosiy jarayondir. Chunki aholining tabiiy o'sishi tug'ilish bilan bir qatorda o'limga ham bog'liqdir. Tug'ilish yuqori, o'lim kam bo'lgan hollardagina aholining tabiiy o'sishi yuqori darajada bo'ladi.

Maxsus olib borilgan tadqiqotlar ko'rsatishicha jamiyat taraqqiyoti davomida XVIII asrning ikkinchi yarmiga qadar dunyoning barcha hududlarida o'lim juda ko'p bo'lgan.

Olimlar aholi o'rtasidagi o'lim sabablarini 2 ta guruhga ajratadi:

1. Endogen sabablar.
2. Ekzogen sabablar.

Har bir odamning biologiyasidan kelib chiqadigan, irsiyat bilan bog'liq bo'ladigan tug'ma kasalliklar natijasida o'lish endogen sabablardir. Bunday o'lim juda kam bo'ladi Asosan o'limlar ko'pchiligi ekzogen sabablarga ko'ra sodir bo'ladi. Ekzogen sabablar kishi organlarida tashqi ta'sir natijasida ro'y beradi. Tashqi ta'sir deganda odamlar yashab turgan barcha muhitlar ya'ni tabiiy muhit kishilar mehnati tufayli yaratilgan- sun'iy muhit sotsial muhitlar ko'zda tutiladi.

Tabiiy muhit -ayrim hayvonlar ba'zi yuqumli kasalliklarni yuqtirishni masalan pashsha bezgak kasalligi, tropik o'rmonlardagi tse-tse chivini uyqu kasalligini keltirib chiqaradi.

Ammo, o'limlar eng ko'pi sun'iy muhitdan kelib chiqadi. Inson o'z mehnati tufayli shunday sun'iy muhitni vujudga keltirdiki, ular ta'sirida bir qancha xavfli-yurak qon tomiri, asab sistemali xavfli yaralar, venerik kasalliklar ko'payib ketdi. Bularga asosiy sabab hozirgi zamon sanoati, urbanizatsiya, texnika taraqqiyoti, avtomatlashtirish, xalq xo'jaligini ximiyalashtirish natijasida atrof-muhitni buzilishi, havoni, oqar suvlarni ifloslanishidir. Yurak-qon tomir kasalliklari industrial jihatdan rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda rivojlanayotgan mamlakatlarga qaraganda 6-8 marta ko'proqdir. Bu kasalliklarni to'la tuzatib yuborishga meditsina hali qodir emas.

Atmosferani ifloslantirayotgan asosiy manbalar nima? Masalan: AQSH ga tegishli ma'lumot: 60% transportdan chiqqan gaz; 17% sanoatdan; 14% energetikadan; 9% uylarni isitish uchun yoqilg'i yoqishdan.

Avtomobillashishning yana bir salbiy tomoni avariyaalardir. Yer sharida har yili 55 million avtomobil avariyaasi sodir bo'lib, unda 300 mingdan ortiq kishi halok bo'ladi. Taxminiy hisoblarga ko'ra, shofyorlarning har 9 tasidan bittasi o'z hayoti davomida yoki avariyaada halok bo'ladi yoki og'ir jarohatlanadi. Avariyaalardan halok bo'lish ham AQSH, Yaponiya, Germaniya, Angliya, Frantsiya kabi yuksak darajada avtomobillashgan davlatlarda ko'proq. Aholi o'rtasidagi o'lim ko'rsatkichiga turli xalq turmush sharoiti, ular odatlari va ovqatlar tarkibi, ham ta'sir qiladi. Masalan, alkogolizmdan sodir bo'lgan jigar tserrozi kasalligi eng ko'p fraktsiyalarda uchraydi. Ayrim kasalliklarni geografik tarqalishi ahamiyatlidir. Masalan, qizil o'ngach yarasi kasalligi O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmanistonda, sut bezlari yarasi Latviya, Estoniyada uchraydi.

O'limning sotsial sabablari- ko'p jihatdan ijtimoiy tuzumga bog'liq. Masalan, O'zbekistonda bepul tibbiy xizmat tufayli, ko'p kasallik -bezgak, qizamiq va boshqa infeksiyon kasalliklar tugatilgan.

Aholining tabiiy o'sishi. Aholining tabiiy o'sishi ma'lum bir muddatda tug'ilganlar sonidan o'lganlar sonini olib tashlaganda qolgan qoldiq bilan o'lchanadi.

Aholining tabiiy o'sishi dunyoning turli qismlarida, har xil mamlakatlarda, hatto bir mamlakatning ayrim qismlarida turlichadir Masalan: O'zbekiston tabiiy o'sishi yuqori bo'lgan davlatlardan hisoblanadi. Buni sabablari tug'ilish va o'limga bog'liq. Hozir yer shari aholisi har yili 2% ga ko'paymoqda. Ammo aholi tabiiy o'sishining dunyo bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichining yuqori bo'lgan joylar ham bor. Rivojlanayotgan mamlakatlarda aholi ko'payishi yiliga 3-4%ga yetadi. Eng kam tabiiy o'sish rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda kuzatiladi. Masalan: Yaponiyada-10.8, Avstraliyada-9.2, Italiyada-4.9, AQSHda-5.9, Buyuk Britaniyada- 0,6 %o ni tashkil etadi. O'zbekistonda bu ko'rsatkich 18 %o ni tashkil etmoqda.

Dunyo xududlarini tug'ilishning XX-asrning ikkinchi bosqichidagi holatiga qarab sharxlamoqchi bo'lsak, ularni shartli ravishda uch guruhga ajratish maqsadga muvofiqdir.

Birinchi guruh- tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan davlatlar: Afrika davlatlari (deyarli hammasi), Osiyo va Janubiy Amerikadagi qator davlatlar, Avstraliya va Okeaniya hamda O'rta Osiyo davlatlari kiradi. Bu davlatlardagi oilalarda farzandlarning o'rtacha soni to'rttadan to sakkiztagacha, ba'zi hollarda esa undan ham yuqori bo'ladi. Ushbu davlatlardagi oilalarda tug'ilish darajasining bunday yuqori bo'lishiga olib keluvchi qator omillarning asosiylari quyidagilardir: yuqorida zikr etilgan davlatlar asosan iqtisodiy jihatdan rivojlanayotgan davlatlar bo'lib, aholisining, ayniqsa ma'lumotlilik darajasi nisbatan past: ayollar ijtimoiy ishlab chiqarishda kam ishtirok etadi: shahar tarzining shakllanishi sust; tug'ilishni cheklash haqidagi tushunchalarni va unga kerakli tibbiy vositalar keng tarqalmagandir.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, tug'ilish darajasining yuqoriligi ba'zi bir demografik oqibatlarni keltirib chiqaradi. Jumladan, aholi soni juda tez ko'payib yangi oilalar vujudga keladi, aholi tarkibida bolalar salmog'i yuqori bo'ladi va xokazo. Bu demografik oqibatlar esa o'z o'rnida qator ijtimoiy-iqtisodiy muammolarga sabab bo'ladi.

Yuqorida qayd etilgan davlatlar keyingi 10-14 yil davomida yiliga o'rtacha 2,7-3,2 foizdan ko'payib keldi va dunyo aholisidagi salmog'i 23 foizdan oshdi.

Ikkinchi guruh oilalarda tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan davlatlar guruhidir. Ushbu guruhga dunyo bo'yicha jami 44 davlat kiradi. Ulardan 25 tasi Yevroosiyoda, 2 tasi Afrikada, 16 tasi Amerikada va 1 tasi Avstraliya va Okeaniyada. Ularning aholisi yer shari aholisining qariyb 40 foizini tashkil etadi. Ushbu davlatlardagi oilalarda o'rtacha ikkitadan, to'rttagacha farzandlar bor. Bu guruhga kirgan davlatlar aholisi har yili 1,9 foizdan ko'payib bormoqda. Mazkur davlatlarda oilaning bunday shakllanishi ularning tarixan tarkib topib kelgan ijtimoiy-iqtisodiy omillari bilan bog'liqdir.

Tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan joylarda aholi o'zining mavjud sonini saqlab boradi. Ularda aholining keskin ko'payib ketish va kamayib ketish hollari kutilmaydi. Aholi taraqqiyotini muammolarni hal etish bir muncha yengil kechadi.

Uchinchi guruh esa-tug'ilish darajasi kam bo'lgan davlatlardir. Jami 32 ta. SHundan 24 tasi Yevroosiyoda, 5 tasi Amerikada va 3 tasi sobiq SSSRda joylashgani holda iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgandir. Ushbu guruhga mansub davlatlar dunyo aholisining 36,0 foizini yoki uchdan bir qismini tashkil etadi. Ularda aholi yiliga o'rtacha 0,9 foizdan ko'payib bormoqda. Oilalarning aksariyat qismida bitta va ikkitadan bola bor, xolos.

So'nggi guruh davlatlarida istiqomat etuvchi oilalarda tug'ilishning bunday kamayish ketishi birinchi navbatda kapitalistik munosabatlar keng tarqalishi ishlab chiqarish sharoitida sanoat rivojlanib, shaharlar soni o'sishi va shahar turmush tarzining keng tarqalishi uchinchi guruhga mansub davlatlarda tug'ilishning qisqarishiga olib keldi. Ayniqsa, aholisining asosiy qismi shaharlarda yashovchi Yevropa mamlakatlarida tug'ilish juda kamayib ketdi. Masalan, Angliyada 1850 yillarda aholining 50 foizi shaharlarda yashagan va shu davrda har

ming kishi hisobiga tug'ilgan bolalarning soni o'rtacha 32-33 tani tashkil qilmoqda. Yoki Germaniyani olib qaraylik. Bu mamlakatda aholining 90 foizi shaharlarda istiqomat qiladi. Dunyodagi tug'ilish eng kam davlat bo'lib, har ming kishiga nisbatan tug'ilgan bolalar 9-10 ni tashkil etadi. Ushbu guruh davlatlarida hozirgi davrda tug'ilish darajasining kamayib ketishiga olib kelgan navbatdagi omil ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda, yollanma ishlarda nisbatan ko'proq qatnashishidir. Masalan, Kanadada ayollar 1931 yili ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashgan aholining 17 foizini, 1980-1990 yillarda esa 40 foizini tashkil etgan.

Iqtisodiy rivojlangan davlatlarda tug'ilishning kamayishiga olib kelgan omillardan yana biri-oilalarning buzilishi, ya'ni nikohdan chiqish hollarining nihoyatda ko'pligidir. Hozirgi davrda AQSHda har yili qayd etilgan nikohlarning 50 foizi yoki yarmi buzilayotganligi ma'lum. Boshqacha qilib aytganda, oila qurgan yoshlarning deyarli yarmi ajralib ketmoqda. Tabiiy holki, nikohning qisqa davom etishi oilada bola sonining o'z-o'zidan kamayishiga olib keladi. Bundan tashqari, barcha iqtisodiy taraqqiy etgan davlatlar qatori, SHimoliy Amerikada ham fan-texnika rivojlanib, ishlab chiqarish sohalariga kirib borishi natijasida aholining tarkibida ishsizlar miqdori tobora ko'payib bormoqda. Ishsiz, boshpanasiz aholining ertangi kunga ishonchi, oila qurish va farzand tarbiya qilishga iqtisodiy imkoniyati bo'lmaydi. Ana shunday holatlar tug'ilishning kamayib ketishiga olib keladi. Umuman olganda, kapitalistik munosabatlarning keng tarqalishi va rivojlanishi oilaning farzandlarga bo'lgan ham iqtisodiy, ham ma'naviy ehtiyojini nihoyatda pasaytirib yubordi. Fikrimizning dalili sifatida eng taraqqiy etgan kapitalistik davlatlardan biri AQSH oilalaridagi tug'ilish ko'rsatkichlariga murojaat etaylik. Agar, 1950 yilda har bir amerika oilalarida o'rtacha 3-4 dan bola tug'ilgan bo'lsa, 1970 yili bu ko'rsatkich 2-3 ga, bugunga kelib esa 1-2 gacha kamaydi. AQSHda farzandsiz oilalar salmog'i ko'payib bormoqda. Bu davlatlarda o'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, ko'pchilik oilalarda faqat bittadan farzand bo'lib, ularning 44 foizi kutilmagan, 15 foizi hohlanmagan farzandlar ekan. Mutaxassislar ushbu aholini «Amerika oilasida inqiroz» deb atashmoqda. Bu inqiroz Amerika Qo'shma SHtatlari kelajagi uchun muammomi, yo'qmi? Uni ushbu davlat aholisining taraqqiyot tarzidan kelib chiqib aniqlamoq lozim.

Shunday qilib, biz yuqorida jahon mamlakatlari oilalarida tug'ilish jarayonidagi o'zgarishlar bilan tanishib chiqdik. Ma'lum bo'ldiki, hozirgi paytda yer shari halqlari oilalarda farzandlarning tug'ilish jarayoni bir hil emas ekan. Bir guruh mamlakatlar oilalarida tug'ilish juda kamayib ketgan bo'lsa, ikkinchi bir guruhda esa, aksincha, juda yuqoridir. Boshqa bir guruh davlatlar mavjudki, ularda tug'ilish o'rtachadir. Bu hol yuqorida aytganimizdek, turli ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan bog'liq.

Dunyodagi har bir hudud va davlatlarning o'z demografik tarixi xususiyatlari hamda aholi yosh tarkibiga ta'sir etuvchi omillari mavjuddir. XX asr boshlarida shved demograf olimi G.Sundberg aholi yosh tarkibiga qarab uch turga bo'ldi.

1. Progressiv.
2. Statsionar.

3. Regressiv.

Progressiv-yosh tarkibida aholi umumiy miqdorida bolalar (10-14 yoshdagi) salmog'i qariyalarga (65 yosh va undan yuqori) qaraganda yuqori bo'ladi. Bunday holat tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan hududlarda kuzatilib ularning aholisi muntazam ko'payib boradi.

Statsionar-yosh tarkibida aholi umumiy miqdorida qariyalar salmog'i tengdir. Statsionar yosh tarkibida aholi soni bir xil miqdorda turadi. Aholining tez kamayishi yoki ko'payishi kuzatilmaydi.

Regressiv-yosh tarkibida aholi umumiy sonida qariyalar salmog'i bolalarga qaraganda yuqori bo'ladi. Bunday holda esa aholi soni asta-sekin kamayib borib «depopulyatsiya» holati yuz beradi. Aholi qarib boradi. Dunyo aholisi yosh tarkibi bo'yicha hududiy xususiyatlarga egadir. (Evropa, Osiyo, Amerika, Afrika, Avstraliya, Okeaniya va O'zbekiston aholisining yosh tarkibi xususiyatlari va omillari).

Aholining ijtimoiy tarkibi.Aholining ijtimoiy tarkibi deganda, faoliyatlari, maqsadlari, manfaatlari va ishlarining umumiyliги asosida uyushgan. Jamiyat sotsial strukturasi birligini tashkil etadigan kishilarning nisbatan barqaror guruhlari tushuniladi. Jamiyatda turli xil ijtimoiy guruhlari mavjuddir. Ushbu guruhlari faoliyatlari ijtimoiy ishlab chiqarishda tutgan o'rniga qarab bir-biridan farq qiladi. Bunday guruhlarga ishchilar dehqonlar hunarmandlar, o'qituvchilar, shifokorlar, quruvchilar(va xokazo) ni kiritish mumkin. Bu guruhlarning har biri yana bir ishchi guruhlarga bo'linadi. Masalan, ishchilar-g'isht teruvchi slesarъ, haydovchi shifokorlar ko'z shifokori kardiolog, urolog, bolalar; ayollar shifokori.

Ijtimoiy guruhlari ularni birlashgan kishilar miqdoriga qarab ikkita bo'linadi:

1. Katta-katta kishilar ommasini birlashtiruvchi guruhlari (sinflari turli partiyalar).

2. Nisbatan kichik (miqdor jihatidan kamroq) kishilarni birlashtiruvchi guruhlari (zavod, korxonalar ishchilarni oliygoh talabalari, o'qituvchilar, jamoa a'zolari va xokazo).

Ijtimoiy guruhlari faoliyat ko'rsatish davriga qarab ham ikkiga bo'linadi.

1. Doimiy ijtimoiy guruhlari(oila sinfi).

2. Vaqtincha ijtimoiy guruhlari (kishilarning vaqtincha tasodifiy birlashgan guruhlari-teatrdaги tomoshabinlar sayohatga chiqqanlar guruhi, anjumanga yig'ilishgan kishilar guruhi).

Jamiyatda formal va noformal guruhlari ham mavjud.

Formal guruhlari-Insonlarning tasdiqlangan rasmiy xujjatlari asosida guruhlari. Masalan, oliy ma'lumotli kishilar yuqori malakali ishchilar xodimlar o'rta maxsus ma'lumotlilar, bemorlar, sog'lomlar.

Noformal guruhlari-kishilarning shaxsiy sifatlariga qarab guruhlari. Masalan, olijanob insonlar yaxshilar yomonlar, ezmalar, kamgaplar, kamtarin insonlar.

Aholining ijtimoiy-iqtisodiy tarkibi. Aholining eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy tarkibi uning sinfiy tarkibidir. Sinflari jamiyat taraqqiyoti davomidagi mehnat taqsimoti va xususiy mulkni kelib chiqishi asosida shakllangan guruhlari. Har bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyada asosiy va asosiy bo'lmagan,

oraliq sinflar mavjuddir. Masalan, ibtidoiy jamiyatdagi qabila boshlig'i va qabila a'zolari: quldorlik jamiyatida qul va quldor: feodalizmda feodal va krepostnoy kapitalizmda kapitalistik va yollanma ishchilar sotsializmda ishchi kolxozchi va xizmatchi asosiy sinflar hisoblangan. Hamma formatsiyada ham o'rta xol dehqonlar kichik va o'rta fermerlar oraliq sinflar bo'lib faoliyat ko'rsatishgan.

Jamiyat taraqqiyotidagi iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar natijasida aholining ijtimoiy guruhlari tarkibida ham o'zgarishlar yuz beradi. Masalan, O'zbekistonning bozor iqtisodiyotini o'tish davrida aholi ijtimoiy guruhlari birmuncha o'zgarishlar yuz beradi. Tadbirkorlar, fermerlar, savdogarlar, ishbilarmonlar, yollanma ishchilar kabi guruhlar shakllana boshladi.

Aholining ijtimoiy-iqtisodiy tarkibiga uning egallagan kasbi mutaxassisligi ma'lumoti bo'yicha guruhlarga ajralishi ham kiradi.

SHuningdek aholining ijtimoiy geografik tarkibi ham mavjud bo'lib, unda aholining yashash joyi (shahar, qishloq, viloyat, tuman, tog'li o'lkalar va cho'l zonaları) bo'yicha taqsimlanishi tushuniladi.

Aholining milliy tarkibi ham uning ijtimoiy tarkibini bildirib, unda aholi millatlar, etnik guruhlar bo'yicha taqsimlanadi. Umuman aholining sinfi, millati egallagan kasbi ma'lumoti va yashash joyiga qarab guruhlarga bo'linishi uning ijtimoiy tarkibini bildiradi.

Mehnat resurslari va ulardan foydalanish. Mehnat resurslari asosini mehnat yoshidagi aholi tashkil etadi. Mehnat yoshi-ya'ni mehnatga qobiliyatli yosh insonning ijtimoiy ishlab chiqarishda qatanashishiga bog'liq bo'lgan yosh shartli yosh chegarasi O'zbekistonda mehnat yoshi erkaklar uchun 16-59 ayollar uchun esa 16-54 yosh hisoblanadi. Mehnat yoshidagi aholi soni tug'ilish, o'lim va migratsiya jarayoniga bog'liqdir.

SHahar va qishloq hududlarida mehnat yoshidagi aholi dinamikasi yosh va jinsiy tarkibi o'ziga xos xususiyatlariga egadir. Mehnat yoshidagi aholini mehnat resurslari nuqtai nazaridan o'rganilganda 2 guruhga ajratiladi:

-40 yoshgacha bo'lgan mehnat yoshidagi aholi.

-40 yoshdan keyingi mehnat yoshi guruhi.

Ushbu yosh guruhlari ishlab chiqarishda qatnashishi darajasi mehnatning samaradorligi o'z kasbidagi malakasi bilan o'zaro farq qiladi. «Mehnat yoshi» tushunchasini aholishunos olim B.TS.Urlanis tomonidan fanga kiritilgan.

Mehnat resurslari-aholining kerakli fiziologik rivojlanishiga, aqliy qobiliyatga ega bo'lgan va halq xo'jaligida band bo'lgan qismi mehnat resurslari deyiladi. Mehnat resurslari soni jonli mehnatning mavjud imkoniyatini ifodalaydi.

Mehnat resurslari jamiyat bag'rida ham miqdor ham sifat jihatdan rivojlanib boradi.

Mehnat resurslarining miqdoriy rivojlanishi aholining tabiiy o'sishi va migratsion xarakteriga bog'liqdir.

Mehnat resurslarining sifatiy taraqqiyoti esa jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasiga, davlatning aholi ishga bandligi bo'yicha olib borayotgan siyosatiga bog'liqdir.

Mehnat resurslaridan foydalanishda uning balansi ahamiyatlidir.

Har bir mavjud davrda mehnat resurslari bandlik sferalari bo'yicha bo'linadi. Bu sferalar ijtimoiy mehnat (davlat tashkilotlarida muassasalarida va korxonalarda jamoatchilik tashkilotlarida) shaxsiy mehnat (uy xo'jaligi shaxsiy xo'jalik) va bilim olish(ishlab chiqarishdan ajralgan holda bilim oladigan o'quv muassasalari) va qurolli kuchlar sferalardir.

Iqtisodiyotda davlat sektori rolining oshib borishi jamiyatda ishchi va xizmatchilarni ko'payishiga olib keladi.

Aholining yuqori darajadagi ijtimoiy ishlab chiqarishda bandligi, mehnat resurslarining sekin tabiiy ko'payishi sharoitida, mehnat resurslaridan effektiv foydalanish masalasini qo'yadi.

Mehnat resurslarining shakllanishi, ularning xalq xo'jaligi sohalari bo'yicha tayyorlash va mehnat resurslaridan foydalanish juda ko'p sotsial muammolarni xalq etishni talab etadi.

Aholi tarkibida mehnat resurslari salmog'ining muntazam ko'payib yoki kamayib borishining ham ijobiy ham salbiy oqibatlari, ularni xalq etuvchi muammolari mavjud.

Har bir korxonaga muassasasi va tashkilotlarida mehnat resurslaridan effektiv foydalanishga erishish uchun ular bilan korxonaga rahbariyati o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari me'yori buzilmasligi har ikkala tomon talablari ham e'tibordan chetda qolmasligi lozimdir.

Mehnat resurslari tarkibi asosan uch qismdan iboratdir:

1. Mehnat yoshidagi aholi.
2. Ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashayotgan o'smirlar.
3. Ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashayotgan nafaqaxo'rlar (qariyalar).

Mehnat resurslarini sotsiologik nuqtai nazardan o'rganishga mehnat resurslari shakllanishi, ulardan foydalanish, ularga bo'lgan talab, mehnat resurslarining ish joyidagi ko'nimsizlik sabablari ularning sifatiiy taraqqiyoti bilan bog'liq qator sotsial omillarga e'tiborni qaratish lozim.

Mehnat resurslarini sotsial-iqtisodiy nuqtai nazardan o'rganishda birinchi navbatda quyidagi jarayonlarga e'tibor berilishi lozim:

1. Aholini ijtimoiy ishlab chiqarishda band aholiga (ishlovchilarga) va ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lmagan aholiga (ishlamaydiganlarga) taqsimlanishi.

2. Ishchilarning ijtimoiy ishlab chiqarish sohalari bo'yicha taqsimlanishi (moddiy ne'matlar ishlab chiqarish sohalari, moddiy ne'matlar ishlab chiqarmaydigan sohalari).

3. Ishchilarning aqliy va jismoniy mehnatlar bilan bog'liqligi.

4. Ishchilarning umumta'lim va kasb-hunar malakalarga tayyorlash darajasini oshib borishi yuqorida keltirilgan jarayonlarni o'rganish mehnat resurslaridan samarali foydalanishni, xalq xo'jaligining har bir sohasini ishchi kuchi bilan muntazam ta'minlab borishi imkoniyatini yaratadi. Mehnat resurslarining shakllanishi dunyo davlatlari bo'yicha, turli mavqega, xususiyatlarga egadir. Bu borada har bir xududning ijtimoiy-iqtisodiy va demografik imkoniyatlari asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekistonda mehnat yoshidagi aholi salmog'ining yuqoriligi, mehnat resurslarini muntazam ko'payib borishini ta'minlaydi.

Hozir respublika qudratli mehnat salohiyatiga ega. Mehnat zahiralari bugun aholining deyarli 50 % tashkil etadi va har yili 210-220 ming kishiga ko'payib boroqda.

Mehnat salohiyatining muhim xususiyati uning yosh va kasb tarkibidir. O'zbekiston aholisining o'rtacha yoshi 24 yoshga teng. Bu XXI asr bo'sag'asida mehnat zahiralari yuksak mehnat faolligi kasb tayyorgarligi bilan ajralib turadigan odamlar ko'pchilikni tashkil etishiga imkon beradi.

Ish bilan band bo'lgan aholini tarkibiy jihatdan qayta taqsimlash hamda mehnatga layoqatli yoshlarni faoliyatining yangi ilg'or tarmoqlari va sohalariga jalb qilish ham mehnat salohiyatidan samarali foydalanishning qudratli zahirasi. Hozir qishloq xo'jaligida barcha ijtimoiy ishlab chiqarish xodimlarining uchdan bir qismidan ko'prog'i band.

Mehnat zahiralarning umumiy va professional ta'lim darajasi yuqoridir. Respublikada majburiy umumiy o'rta ta'lim qonun yo'li bilan mustahkamlab qo'yilgan. Bunday ta'limni umumiy (majburiy) ta'lim maktablari, litseylar, gimnaziyalar, o'rta kasb-hunar o'quv yurtlari va tijorat maktablarining keng tarmog'i orqali olish mumkin. Bu borada qiziqarli va namunali statistika mavjud. 15 va undan katta yoshdagi har 1000 kishiga hisoblaganda, oliy va to'liqsiz oliy ma'lumotlar soni ancha ortdi. Hozirgi vaqtda u 143 kishini tashkil etadi. SHu bilan birga ta'lim olish 11,4 yilga yetdi. Har 1000 kishining 200 nafari o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassislardir. Moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasida band bo'lgan to'rt kishining bittasi oliy yoki o'rta maxsus ma'lumotiga ega. Ya'ni hozir bilim darajasi jihatidan respublika haqli suratda o'qimishli mamlakatlar qatoriga kiradi.

Mehnat resurslarini sotsial tahlil etishda aholi sonining, o'sib borishi, uning xududiy xarakati, mehnat resurslarining sotsial-demografik tarkibini bilish muhim vazifalardan hisoblanadi.

Mehnatga layoqatli aholi yoki «mehnat resurslari» 2 murakkab sistemasi-aholi bilan ishlab chiqarishni bir butun qilib birlashtiradi. Mehnat resurslari-bu jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi, ijtimoiy ishlab chiqarishning eng muhim komponentdir.

Mehnat resurslarining soni, tadrijiy o'zgarishi professional tayyorgarligi va joylashishi butun mamlakat miqyosida va ayniqsa regionlar doirasida ishlab chiqarishning ixtisoslashishi va hududiy tashkil etishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Halq xo'jaligining muhim programmalarini amalga oshirish zarurati esa kadrlar tayyorlash, ularni ishlab chiqarish tarmoqlari va ayrim hududlar o'rtasida qayta taqsimlashga qaratilgan davlat siyosati yurgizishni taqozo etadi, bu esa aholi tizimi va geografiyasida o'z aksini topadi.

Mehnatga layoqatli yosh chegaralari, davlat tomonidan ko'p omillarni shu jumladan har xil yoshdagi odamlarning o'z sog'lig'iga putur yetkazmasdan mehnat qilish qobiliyatini davlatning ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyojini mamlakatdagi yoshlarning majburiy o'rta zarurligi va boshqalarni hisobga olgan holda belgilanadi.

Mehnat resurslari-bu faqat potentsial ishchi kuchi bo'lib, bu kuchdan jamiyat o'z imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda turli darajada har tomonlama va samaradorlik bilan foydalanshi mumkin. Mehnat resurslarini boshqarish, ularning tarkib topishi va ulardan foydalanish jarayonlarini o'zaro bog'liq holda rejalashtirish asosida amalga oshiriladi. Mehnat resurslarining vujudga kelish-bu ularning miqdor va sifat ko'rsatkichlari bo'yicha rivojlanish jarayonidir. Mehnat resurslarining o'sishi birinchi navbatda, mamlakatdagi demografik vaziyatga hamda aholi va ayniqsa mehnatga layoqatli yoshga o'tayotgan kishilar sonining tadrijiy o'sishiga bog'liq.

Mehnat resurslarining tadrijiy o'sishi mehnatga layoqatli yoshga yetgan va shu kategoriyadan chiqib ketayotgan kishilar sonining nisbatiga bog'liq. Aholi yuqori sur'atlar bilan o'sganda va uning absolyut ko'payishi ro'y berganda mehnatga layoqatli yoshga o'tayotgan kishilarning miqdori har bir keyingi yilda mehnat resurslarining tabiiy kamayishidan sezilarli darajada ortiq bo'ladi, natijada mehnat resurslarining soni ko'payadi, aholi past sur'atlar bilan o'sganda esa buning teskarisi bo'ladi.

Mehnat resurslaridan foydalanish ikkita asosiy talabga mehnatning yuqori samaradorligi va mehnatga layoqatli aholining to'liq bandligiga erishishni ko'zda tutadi. Mehnat resurslaridan samarali foydalanishning asosiy mezon-iqtimoiy mehnat unumdorligi va uning o'sish sur'atlaridir.

Mehnat unumdorligi ko'p sabablarga ishlab chiqarishning texnika bilan jihozlanganligi va mehnatga to'g'ri tashkil qilishiga, ishchilarning malakasiga ham bog'liq. Ishlab chiqarishning joylashish xususiyatlari va uning kombinatlanishi darajasi hamda ishlab chiqarish jarayoni amalga oshirilayotgan tabiiy sharoitlar ham juda katta ahamiyat kasb etadi. Bu omillar ijtimoiy ishlab chiqarish geografiyasi bilan bog'liqdir. U bilan mehnat unumdorligi darajasi o'rtasida o'zaro bog'liqlikni aniqlash iqtisodiy-geografik tadqiqotlarning muhim masalasidir.

Mehnat resurslaridan foydalanishning muhim mezonlaridan biri bu aholining mehnatga faolligi, ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan mehnatga layoqatli aholining salmog'idir.

Aholi siyosati. Aholini rivojlantirish maqsadida olib boriladigan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat yo'nalishidir.

Aholi rivojlanishiga ma'lum darajada ta'sir etib borish tarixiy jarayon bo'lib, jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichida shu davrning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitiga mos holda, alohida xususiyatga ega bo'ladi. Jumladan, feodalizm sharoitida natural va yarim natural oila formalari rivojlangan. Davlat umumiy, ta'lim, ma'sus tayyorlov reglamentatsiyalari, ya'ni aholi rivojlanishining asosiy elementlari nisbatan kam edi. (masalan O'zbekistonda masjidlar madrasalar qoshida ta'lim sistemasi joriy etilgan, ularni ta'minlash uchun Davlat va ayrim mulkdorlar tomonidan vaqf mulklari ajratiladi). Odamni mehnatga tayyorlash, oila muhitida yosh avlodning bevosita mehnat faoliyatida ishtirok etishi orqali amalga oshiriladi edi. Inson jamiyat a'zosi uchun zarur bo'lgan dastlabki bilimlarni, ahloqiy sifatlarni oiladan oladi. Sanoatning tez rivojlanish natijasida mehnatga tayyorlashda ma'sus faoliyatga zarurat tug'ildi. Bunda umumiy ta'lim, ta'limni davlat tomonidan boshqarish yosh avlodni kasb-hunarga o'rgatish tashkil topdi.

Aholi siyosati usullarini shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin: ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy, tarbiyaviy-psixologik. Aholi siyosatini olib borish alohida ijtimoiy demografik guruhlarning (bolalar, o'smirlar, yoshlar, ayollar, pensionerlar va h.k.) o'ziga xos man-faatlarni, kishilarning milliy va hududiy birligini hisobga olishni taqozo etadi.

Aholi siyosatini olib borish va uning yo'nalishlarini belgilashda har bir davlat o'zining ijtimoiy-iqtisodiy va demografik sharoitlarni hisobga olgan holda ish tutadi.

Aholi siyosatining asosini demografik siyosat tashkil etadi. O'zbekistonda hozirgi vaqtda olib borilayotgan aholi siyosatining asosiy maqsadi har tomonlama sog'lom avlodga erishish, halq xo'jaligining har bir sohasi uchun malakali mutaxassislar tayyorlash, aholi salomatli va oila ravnaqini ta'minlashdan iborat.

Aholini o'sishi xaqida turli nazariyalar mavjud jumladan aholi soni xaqida «**optimum**» nazariyasi, bunda aholi sonining o'sishi, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanish darajasi bilan tenglashtirish goyalari oldinga suriladi, ayniqsa, aholini o'sish xaqida, ingliz iqtisodchisi **Tomas Robet Maltus** nazariyasi muhim rol o'ynaydi.

XVII -asr oxirlari XIX- asr boshlarida Angliya sanoatida mashinasozlik yuz bera boshladi qator zavod va fabrikalar qaloq manafakturadan mashina texnologiyasiga o'tdi, natijada zavod va fabrikalarda ishchi urinlarning qisqartirish xolati yuz beradi bu esa ishsizlar armiyasini paydo bo'lishiga olib keladi. Ishsizlar turli ishtashlashlar, fabrika zavod egalari va davlatga karshi namoishlar tashkil etadi. Ana shu vaqtda mashxur ingliz iqtisodchisi Maltus «Aholishunoslik qonuni xaqida tajriba» degan asarini chop etirdi.

T.Maltus bu asarida Angliya sanoat ishlab chiqarishda paydo bo'lgan ishsizlar armiyasini aholi sonining tez o'sishi bilan boglaydi. Aholi sonining tez o'sishini oldini olish uchun turmush kurish yoshini kechiktirish va turli urushlarni bo'lib turishi mukararligini takidlaydi. Aholi soning o'sishi geometrik progressiya asosida va aholiga iste'mol mollari ishlab chiqarish esa matematik progressiya asosida rivojlanishni ta'kidlaydi. Agar aholi sonining o'sishni oldi olinmasa, ishsizlar armiyasi paydo bo'lishi bilan birga, atrof muhitni ifloslanishni ta'kidlaydi.

T.Maltusni bu goyasini ikki tomonlama tahlil etmok lozim, ya'ni har bir mamlakatda jamiyat tarakietini oqilona rivojlanishi uchun aholi sonining o'sishi bilan ishlab chiqarishni rivojlantirishni muvofiqlashtirish maqsadga muofikdir. Aks holda, aholi ortikchaligi xolati yuzaga keladi, shuning uchun ham hozirgi sharoitda bozor iqtisodiyoti rivojlanayotgan qator mamlakatlarda aholini tez suratlar bilan o'sishini oldini olish choralari kullanilmokda. Bunga Xitoy, Xindiston va Janubi-SHarqiy Osiyo mamlakatlari misol bula oladi.

Savollar va topshiriqlar

1. Aholi deganda nimani tushiniladi?
2. Aholi dinamikasi nima?
3. Aholi tabiiy ko'payishining 1-nchi tipiga qanday mamlakatlar xos?

4. Aholining milliy tarkibi deganda nimani tushunasiz?
5. Aholi etnik belgilariga kura qanday guruxlarga ajratiladi?
6. Aholi til xususiyatlariga kura qanday til oilalariga ajratiladi?
7. Demografik portlash tushunchasini mohiyatini tushuntiring?
8. Aholining tabiiy ko'payishiga qanday omillar O'z taъsirini kursatadi?
9. Aholi migratsiyasi qanday jarayon tushiniladi?
10. Mehnat resurslari va ulardan foydalanish.
11. Aholining hududiy joylanishi va aholi zichligi deganda nima tushiniladi?
12. Qishloq va shahar aholi punktlari va ularning shakllari qanday?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christion Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America. Green Edition. - 2012.
3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
4. Солиев А.С., Маҳамадалиев Р. Иқтисодий ва ижтимоий география асослари. - Т., 2005
5. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
6. Солиев А. Танланган асарлар (Избранные труды). Т. 2019, Мумтоз сўз, 23,5 б.т
7. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
8. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
9. Асанов Г.Р. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
10. Анна Батимер. Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
11. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр. труды. –М., 1980.
12. Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
13. Жекулин В.С. Введение в географии. -Л.: ЛГУ, 1989.
14. Jumaخانov Sh. Inson geografiyasi (ma'ruzalar matni). Namangan. 2017.
15. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. I: Общая характеристика мира. Москва, Дрофа, 2008, 4-е изд., 495 стр.
16. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. II: Региональная характеристика мира. Москва, Дрофа, 2009, 4-е изд., 480 стр.
17. Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарқ”, 2019. 264 б.
18. Назаров М.И., Тожиева З.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.

19. Экономическая, социальная и политическая география: мир, регионы, страны. Под. Ред. И.А.Родионовой. М.: Экон.-Информ., 2008.
20. www.bearingpoint.uz
21. www.Ziyo.net
22. www.bearingpoint.uz
23. www.gwpcacena.org
24. www.Ziyo.net
25. www.geogr/msu.ru
26. www.MGPU.ru/materials/GEOGR.swf.

15-MAVZU: MADANIY MAKON (MADANIYAT GEOGRAFIYASI)

Reja:

1. Madaniyat va madaniyat geografiyasi haqida tushuncha
2. Madaniyat geografiyasining asosiy tarmoqlari
3. Til geografiyasi
4. Din geografiyasi
5. Hulq-atvor geografiyasi

Tayanch soʻzlar: Madaniyat, madaniyat geografiyasi, til geografiyasi, din geografiyasi, xristian, islom dini, hulq-atvor.

Madaniyat faqatgina sanʼatkorona faoliyatga xos tushuncha emas, garchi musiqiy va badiiy faoliyatni taʼriflash uchun “madaniyat” termini qoʻllanilsada, ushbu tushuncha biror bir ijtimoiy guruh, sinf yoki xalqning maʼlum davrda qoʻlga kiritgan yutaqlarini ifoda etadi. Xususan, nutq (til) madaniyati, din madaniyati (masalan, Islom madaniyati), hulq-atvor madaniyati, shular qatorida musiqa madaniyati va xokazo. Qolaversa, madaniyat kishilarning naslini (kelib chiqishi) ni ham anglatmaydi. Nasl aynan bir avlodning maʼlum bir belgilari orqali farqlanadigan aʼzolarini tasniflashga oid biologik tushunchadir. Jumladan, agar bir xil madaniyatga ega boʻlgan yangi tugʻilgan chaqaloqlar turlicha guruhlarda yashasa, turlicha oʻziga xos madaniyat bilan oʻsadi.

Madaniyat soʻzi Madina shahri nomi bilan bogʻliq holda kelib chiqqan. Madina-toʻliq arabcha nomi Madina-Rasuliloh, yaʼni paygʻambar shahri hisoblanib, obodonchiligi, koʻrkamligi bilan Arabistondagi aholi yashaydigan boshqa manzilgohlardan ajralib turar edi. Shuningdek, Madina Makkadan keyin musulmonlar ibodat qiladigan eng yirik shahardir. Shu tariqa madaniyat soʻzi bizning oʻlkamizga Madina shahri nomi bilan, islom dini bilan bogʻliq tarzda kirib kelgan.

Fanda, odamlar oʻrtasidagi muloqatda madaniyat soʻzi bilan bir qatorda kulʼtura soʻzi ham ishlatiladi. Kulʼtura soʻzi lotincha “culture” soʻzidan olingan boʻlib, “ishlov berish”, “ekib oʻstirish” maʼnosini bildiradi. Rus faylasuflari N. Berdyayev va V. Rozinovlar “kulʼtura” soʻzining “kult” yaʼni diniy ibodat, sigʻinish soʻzidan kelib chiqqanligini qayd etganlar.

Hozirgi paytda insoniyat faoliyatining koʻpgina sohalarida madaniyat yoki kulʼtura soʻzi qoʻllaniladi. Qadimgi Rimda madaniyat deganda shaxsning

tarbiyalanganligi, ma'rifatlilik darajasi tushinilgan. Keyinroq madaniyat deganda shaxsning qadr-qimmati, takomilligi tushinilgan. Nemis faylasufi F. Shiller kishilardagi insoniylik fazilatlarini, uning ichki dunyosi, ma'naviylik darajasini madaniyat deb tushuntirgan. Amerikalik madaniyatshunos olim Eduard Teylor (1832-1917) madaniyat atamasini ilm-fanga kiritdi. Teylor o'zining "Pervobitnaya kultura" asarida: "madaniyat keng ma'noda kishining jamiyat a'zosi sifatida o'zlashtirgan bilimi, e'tiqodi, san'ati, axloq-odobi, qonun-qoidalari va boshqa bir qator qobiliyatlari va odatlari yig'indisidan tashkil topadi", deb ta'kidlaydi.

Faylasuf va madaniyatshunos V.M. Rozin iborasi bilan aytganda "qancha yirik madaniyatshunos bo'lsa shuncha nazariyalar, tushunchalar mavjud". Teylor zamonida madaniyatning 7 ta ta'rifi bo'lgan bo'lsa, 1950 yillarda uning soni 150 taga, hozirgi kunda esa madaniyatga berilgan tushunchalar soni 400 taga yetadi. Bu ta'riflar umumlashtirilsa madaniyat so'zining ma'no-mazmunini o'uyidagicha tushunish mumkin.:

1. Madaniyat – uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar, asori-atiqalar yig'indisi.

2. Madaniyat – u yoki bu jamiyatga xos falsafiy qarashlar, ilm, fan, maorif, san'at, axloq, din, huquq, siyosat maishiy xizmat ko'rsatish darajasini aks ettiruvchi omillar, ijtimoiy taraqqiyot daoajasi.

3. Madaniyat- insonlar hayotida, jamiyat rivojida shakllangan milliy, umuminsoniy qadriyatlar majmui.

4. Madaniyat – har bir kishining tarbiyalanganligi insoniylik fazilatlarini va ijodiy faoliyatining ifodasidir.

Madaniyatning qo'llanilishiga qarab shaxsiy, oilaviy, kasbiy, tabaqaviy, milliy madaniyat, jamiyat madaniyati, umuminsoniy madaniyat kabi shakllarga bo'lib o'rganish ham mumkin. Kundalik hayotda "muomala madaniyati", "mehnat madaniyati", "nutq madaniyati", "ishlab chiqarish madaniyati", "xizmat ko'rsatish madaniyati", "dam olish madaniyati", "huquqiy madaniyat" kabi tushunchalar ham qo'llaniladi.

Madaniyat inson hayotida muhim vazifalarni bajaradi. Ular orasida quyidagilarni alohida ta'kidlab ko'rsatish mumkin.

Madaniyat, avvalo, ijtimoiy vazifalarni, ya'ni shaxsni, odamni inson qilib shakllantirish va tarbiyalash vazifasini bajaradi. Madaniyat har bir shaxsning insoniyat yaratgan bilimlarni, ma'naviy qadriyatlarni, tartib-qoidalarni o'zlashtirib olish, tarbiyalash, jamiyatning to'la huquqli a'zosi sifatida faoliyat yuritish qobiliyatini shakllantirish vazifasini bajaradi. Insonning tabiat hukmronligidan ajralib chiqishi madaniyatga xos ayrim elementlarning shakllanishi bilan birga sodir bo'ladi. Aynan madaniyat orqali har bir shaxs jamiyatda to'plangan tajribalarni, an'analar va urf-odatlarini turmush tarzini o'zlashtiradi, ular keyingi avlodlarga yetkaziladi.

Madaniyat axborotlarni o'zlashtirish, bilish, tushunish vazifasini bajaradi. Madaniyat inson uchun dunyoni bilish, dunyo to'g'risida turli ma'lumotlar, axborotlar olish, ularni avlodan avlodga o'tib borishini ta'minlaydi.

Madaniyat tartibga soluvchi vazifani ham bajaradi, ya'ni kishilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni belgilangan tartib-qoidalar, axloqiy-huquqiy normalar asosida tartibga solishga xizmat qiladi.

Madaniyat kishilar o'rtasida qzaro fikr almashuv bilan bog'liq bo'lgan, aloqa uchun xizmat qiladigan vazifani bajaradi. Bu borada til asosiy vosita rolini o'ynaydi. Gap shundaki, madaniyatning bir qator sohalari – fan, san'at, texnika va boshqalarning o'ziga xos tili bo'lib, ularni bilmasdan turib madaniyatni to'laligicha bilib bo'lmaydi.

Madaniyat aksiologik vazifani ham bajaradi, ya'ni kishilar tomonidan moddiy, ma'naviy, estetik, axloqiy qadriyatlarni egallashga, yomondan yaxshini, bema'ni, xunuk narsalardan go'zallikni ajrata bilishga ko'maklashadi.

Madaniyat ijodkorlikni rivojlantirish vazifasini ham bajaradi. Insonni mavjud madaniyatga tanqidiy-ijodiy qarash, isloh qilish, takomillashtirish, yangi bilimlar, qoidalar, qadriyatlar, tartib-qoidalar yaratishga undaydi.

Madaniyat kishilardagi jismoniy va ruhiy toliqishni haydash, hordiq chiqarish, tiklanish, kayfiyatini ko'tarish yo'lidagi tadbirlar, o'yinlar tashkil etuvchi vazifalarni ham bajaradi.

Madaniyat doimo taraqqiy etuvchi ko'p qirrali jarayon, uning tarkibiga kiruvchi elementlari o'zgarib turadi. Shu jihatdan tadqiqotchilar madaniyatni o'ziga xos belgilari, sifatida qarab bir necha turlarga bo'ladilar. Madaniyatga tsivilizatsion nuqtai nazardan yondoshuvchi nuqtai nazardan yondoshuvchi mutaxassislar insoniyat bir necha tsivilizatsiyalarni bosib o'tganligini ta'kidlaydi.

Madaniyatni tili, dini, an'analari, qadriyatlari, iqtisodiyoti yaqinligini inobatga olib milliy, mintaqaviy, davriy jihatdan bir necha turlarga bo'lish keng tarqalgan. Milliy madaniyatda diniy, axloqiy, badiiy, moddiy, geografik yaqinlik, umumiylik nazarda tutiladi. Madaniyatni irqiy omilni nazarda tutgan holda bo'lish holatlari ham uchraydi. Frantsuz faylasufi J. Gobino jamiyat, madaniyat, din, til to'laligicha irqiy jihatlar bilan bog'liq, madaniyat mavjud tabiiy sharoit bilan bog'liq deb tushuntiradi va Yevropa madaniyatini negroid madaniyatda eng yuqori, ustun darajada deb hisoblaydi.

XX asrning ikkinchi yarmida ayrim mutaxassislar jamiyat va madaniyat sohasida yuz bergan o'zgarishlarni tushuntirish uchun kontkultura, subkultura tushunchalarini qo'llay boshladilar. Kontkultura deganda hukmron madaniyatga qarshi nazariyalar, qadriyatlar, falsafiy, badiiy qarashlar, ideallar tushuniladi. Subkultura deganda jamiyatdagi turli sinflar, tabaqalar, guruhlarga xos madaniy jihatlar hisobga olinadi. Shuningdek qashshoqlar, kambag'allar, o'rta tabaqalar, yuqori tabaqalar, jamiyatdagi elita qatlamlari madaniyati degan tushunchalar ham ishlatiladi. Masalan, ayrim tadqiqotchilar kambag'al tabaqalar madaniyati shaxsiy gigienadan tortib bilim darajasigacha bo'lgan sohalarda past saviyada namoyon bo'ladi, deb tushuntiradilar. Jamiyatni umumiy madaniyat asosida birlashtirishga intiluvchi ommaviy madaniyat mavjudligi haqida fikr bildiruvchilar ham bor.

Yoshlar orasida modaga berilgan xotin-qizlar, ayrim muzikaga berilgan yoki alohida jargon bilan gaplashishni xush ko'radigan subkulturalar haqida ham fikr mavjud. Shahar madaniyati, qishloq madaniyati, kasb madaniyati, ular o'rtasidagi

farqlar haqida ham gapiriladi. Bularning hammasi madaniyatning murakkab tarkibiy tizimdan iborat ekanligini ko'rsatadi.

Madaniyatshunoslik fanida shaxs kamolati muhim masaladir. Shaxsning barkamol inson bo'lib yetishishida tarixiy, ijtimoiy-madaniy muhitning ta'siri katta. Inson ma'lum ijtimoiy-madaniy muhitda dunyoga keladi, go'daklik chog'idayoq shaxs ijtimoiy- madaniy muhitni tayyor holda topadi. Mavjud ijtimoiy-madaniy muhit ta'sirida shaxs ijtimoiy shaxsga aylanadi. Shaxsning ijtimoiylashuvi madaniy-ijtimoiy muhit yaratgan va rioya qilinadigan qadriyatlarni, urf-odatlarini, ahloq-odobni, moddiy va ma'naviy boyliklarni, g'oyaviy andozalarni o'zlashtirish, qabul qilish orqali sodir bo'ladi, shaxs inson sifatida shakllanadi. Shu bilan birga shaxsda o'tkinchi ehtiyojlarni- yurist, iqtisodchi, injener, vrach, pedagog, san'atkor bo'lish, boy bo'lish, amaldor bo'lish, shon-shuhrat qozonish, turli unvonlar olish va boshqa ehtiyojlarni qondirish kabi istaklar ham paydo bo'ladi. Buning uchun ta'lim muassasalarida qunt bilan o'qib, dunyo va jamiyat, ularning taraqqiyot qonunlari to'g'risidagi umumiy bilimlarni egallash, maxsus kasbiy fanlarni o'rganish, izlanish, hayotiy tajriba orttirish, intellektual salohiyatga ega zarur bo'ladi.

Madaniyat kishinig nafaqat ijtimoiylashuvini, shuningdek jamiyat bilan integratsiyalashuvni ta'minlaydi. Madaniyat insonga barkamollikka erishishga, ijodiy kuchlarini namoyon etishga ko'maklashadi. Shaxsning madaniy darajasini baholashda uning aqli, tafakkuri, ongi, axloqi, xulq-atvori ham muhim o'rin tutadi. Madaniyat insoning yashirin, betakror individuval xususiyatlari, qobilyatlarini ro'yobga chiqarish, o'stirish va rivojlantirishga yordam beradi.

Shaxsni barkamol qilib yetishtirishda jamiyat madaniyatning bir qator tizimlari alohida ahamiyatga ega. Masalan:

Siyosiy madaniyat- kishilarning siyosiy ongi, manfatlari, maqsadlarini ifodalovchi siyosiy-huquqiy g'oyalar majmuidir. Siyosiy madaniyat jamiyat jamiyatning turli ijtimoiy tabaqalari manfatlari bilan bog'liq holda vujudga keladi va siyosiy faoliyatda namoyon bo'ladi. Har bir ijtimoiy tabaqa o'zining siyosiy manfatlaridan kelib chiqib g'oyalar, dasturlar ishlab chiqadi, siyosiy tashkilotlar tuzadi va siyosiy hokimiyat uchun turli usullar, vositalar bilan amaliy harakat qiladi.

Siyosiy madaniyat **huquqiy madaniyat** bilan bog'liq. Huquqiy madaniyat qonunlarini bilish, ularga amal qilish, huquqiy ong, huquqiy saviya, huquqiy munosabatlar, huquqiy faollik madaniyat demakdir.

Iqtisodiy madaniyat deganda iqtisodiy bilim, iqtisodiy ong, iqtisodiy faoliyat, iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlar tushuniladi. Shaxs iqtisodiy madaniyat jamiyat iqtisodiy madaniyatning tarkibiy qismidir. Shaxs iqtisodiy madaniyatning kamol topishi uchun iqtisodiy qadriyatlarni, iqtisodiy bilimlarni puxta egallashi lozim, shundagina u erkin iqtisodiy faoliyat yurita oladi.

Axloqiy madaniyat tarkibiga axloqiy ong, xloqiy munosabat va axloqiy faoliyat kiradi. Jamiyat axloqiy madaniyat axloqiy qadriyatlar tizimini ifodalasa, shaxs axloqiy madaniyatida axloqiy qadriyatlarning individuallikda qanday darajada aks etishi ifodalanadi.

Barkamol insonni tarbiyalashda ekologik madaniyat, estetik madaniyat, din, fan va boshqalar ham muhim ahamiyatga ega.

Ko'pgina hollarda madaniyat va tsivilizatsiya so'zlari yonma-yon ishlatiladi. Masalan, "Qadimgi Misr tsivilizatsiyasi", "Qadimgi misr madaniyati". Bu atamalar go'yo bir xil ma'noni anglatganday ko'rinadi. Aslida esa tsivilizatsiya va madaniyat bir-birlaridan farq qiluvchi tushunchalardir. Faylasuflardan O.Shpengler va A.Berdyayev asarlarida tsivilizatsiya - bu insoniyat borlig'ining moddiy-texnik tomoni, madaniyat esa uning ma'naviy tomonidir, deb tushuntiriladi.

Madaniyat – insoniy munosabatlarda ya'ni, bir avlodning boshqa avlodga yoki guruhga bo'lgan fikrlari va tasavvurlari yordamida hosil bo'ladi. Insoniy madaniyatlarning komplekslik hususiyatlari mavjud bo'lib, bu esa ularni ilmiy o'rganishni biroz qiyinlashtiradi. Hattoki eng kichik va sodda madaniy guruhlarda ham (misol uchun Amazonkadagi kichik ovchilar qabilasida yoki mikroqishloq aholisida) katta miqdordagi madaniy bilimlar o'zlashtirilgan bo'lishi mumkin.

Madaniyat geografiyasi – inson geografiasining bir qismi bo'lib, madaniy farqlarning hududiy jihatlarini o'rganuvchi yo'nalish hisoblanadi. Shuningdek, u eng avvalo quyidagicha izohlanadi:

1. Madaniyat geografiyasi kishilarning hayot tarzi, kashfiyotlari, hudud va ilohiy kuchlarga munosabatlarini o'rganish sifatida tushuniladi.

2. U qanday holatda va nima sababdan turli joylarda turlicha ko'rinishda ifodalanishini tadqiq qiladigan inson geografiasini tarkibidagi mustaqil yo'nalishdir.

3. U madaniyatning moddiy (kiyim-kechak, arxitektura va boshq.) va nomoddiy (tili, dini va e'tiqodi, hulq-atvori va x.k.) komponentlarini hududiy hususiyatlarini o'rganishni taqozo etadi.

Madaniyatning o'ziga xos geografik ko'rinishi – bu tildir. Til insoniyat madaniyatidagi mavjud aloqa vositasidir. U bir guruh a'zolarini bir birlari bilan o'zaro cheksiz xabarlashish imkonini beradi. Biroq u bir til guruhi a'zolarini boshqa til guruhi a'zolari bilan xech narsa xabarlasholmasliklariga ham sabab bo'ladi. Bugungi kunda shevalarni hisobga olmaganda deyarli 3 mingta tilda gapiriladi. Ma'lumotlarga qaraganda, insoniyat paydo bo'lgandan to hozirgi paytgacha so'zlashilgan 4 mingga yaqin til o'z davrida yo'qolib ketgan.

Insonlar so'zlashayotgan tillar soniga ko'ra juda oddiy tasniflanadi. Dunyo tillarida ko'p insonlar, mahalliy tillarda esa kamchilik kishilar gaplashadilar. Dunyo tili sifatida ingliz tili taxminan har o'ninchi kishining ona tilisidir va boshqa ko'p kishilar uchun ikkinchi til sifatida ifodalanadi. Shuningdek, eng ko'p kishilar tomonidan so'zlashiladigan xitoy tili o'zining bir qancha dialektlari bilan Sharqiy Osiyoda deyarli milliardlab insonlar tilidir.

Madaniyat geografiasini aholi so'zlashuvida mavjud bo'lgan til oilalarini ham o'rganadi. Yer shari aholisi quyidagi til oilalariga mansub:

1. **Ural til oilasi** - Rossiyaning Yevropa qismlari va Sibir xalqlari kiradi.
2. **Oltoy til oilasi** - Turklar, mo'g'illar, O'rta Osiyoning Qirg'iziston, Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston kabi davlatlar xalqlarini o'z ichiga oladi.

3. **Xitoy-Tibet til oilasi** - Sharqiy va Janubiy Osiyo xalqlari.
4. **Malaziya til oilasi** - Xind va Tinch okeanidagi xalqlari.
5. **Dravit til oilasi** - Hindiston xalqlari.
6. **Monkxmer til oilasi** - Hindi-Xitoy mamlakatlari xalqlari.
7. **Semit, hamit til oilasi** - Janubi-g'arbiy Osiyo va Afrika, shimoliy arab xalqlari.
8. **Bantu til oilasi** - Afrikaning janubiy xalqlari.

Til madaniyatning muhim ammo ilmiy qoidalarga mos kelmaydigan bir elementidir. U aholining ba'zi bir qismini bog'laydi, ammo boshqa qismlarini ajratadi. U joylardagi o'zgarishlar va rivojlanishlar tezligini va o'zgarmas madaniy ko'rinishlarini ko'rsatadi.

Madaniyat geografiasining ikkinchi muhim tarmog'i bu dinlar geografiasidir. Ma'lumki, din jamiyat hayotida, kundalik turmushimizda juda muhim rol o'ynaydi. Bunda davlatning iqtisodiy rivojlanganlik va aholining bilim darajasi katta ahamiyat kasb etadi. Aholining diniy tarkibini bilish va uni to'g'ri baholash dunyoda bo'lib o'tayotgan voqea hamda hodisalarni to'g'ri tushunish va anglashga imkon beradi. Shuning uchun ham etnoslarga tavsif berishda ko'pincha mutaxassislar ularning diniy mansubligiga e'tibor qaratadilar.

Turli tarixiy davrlarda diniy va etnik birliklar nisbati turlicha bo'lgan. Ibtidoiy jamoa tuzumida diniy va etnik chegaralar o'zaro mos kelgan. Har bir xalq tomonidan yaratilgan xudolar milliy xudolar bo'lib, ularning ta'sir doirasi muayyan qabila chegarasidan tashqariga o'tmagan. Bu davrda har bir davlat va unga tegishli etnos o'z xudolariga, o'ziga xos diniy tasavvurlariga ega bo'lgan. Atoqli geograf olim V.P.Maksakovskiy "Siyosiy, etnik va diniy chegaralar bir-biri bilan mos tushgan joyda *bir millatli mamlakatlar* vujudga keladi", deb juda to'g'ri ta'kidlagan edi.

Jamiyat taraqqiyoti, etnik aloqalarni kuchayishi bilan ancha katta diniy birliklar vujudga keldi, bir dinga bir necha xalqlar e'tiqod qila boshlaydilar. Keyinchalik bir etnosning ma'lum qismi eski xudolariga sig'inishda davom etsalar, boshqalari yangi dinni qabul qilish hollari tez-tez ro'y berib turdi. Shunday qilib, xalqlar asta-sekin ko'pxudolikni qabul qila boshladilar. Jahon dinlarining vujudga kelishi bilan etnik va diniy chegaralar muvofiqligi barham topadi. Ba'zi holatlarda diniy tafovutlar til jihatdan o'zaro yaqin (gollandlar va flamandlar; serblar va xorvatlar va h.k.) aholi guruhlarining milliy chegaralanishida muhim rol o'ynaydi.

Keyingi davrlarda diniy mansublik va etnik mansublik o'rtasidagi aloqalar susaya bordi. Ko'pgina yirik zamonaviy xalqlar turli dinlarga sig'inuvchi kishilar guruhlarini o'zida birlashtiradi, ayni paytda bitta dinga ko'plab etnoslar e'tiqod qilishlari ham mumkin. Hozir faqat ba'zan, unda ham shartli ravishda milliy dinlar haqida gapirish mumkin (arman-grigorian cherkovi – ko'pchilik armanlar, sintoizm – yaponlarning asosiy qismi, sikkizm – panjobliklarning ma'lum qismi va h.k.).

Ba'zi mamlakatlarda hukmron mavqega ega dinga e'tiqod qilmaydigan deyarli barcha aholi milliy kamsonli guruhlar tarkibiga kiritiladi. Jumladan, Eronda nafaqat armanlar, assiriyaliklar, yahudiylar, shu bilan birga fors xalqining bir qismi bo'lgan gebrlar (zoroastriylar) ham milliy kamsonli guruh sifatida e'tirof etiladi. Ayrim arab davlatlarida etnik kamsonli guruhlariga nafaqat musulmon

bo'lmagan aholi, hatto islomning mazkur mamlakatda hukmron mavqega ega bo'lmagan mazhabiga mansub guruhlar ham kiritiladi.

Etnik birliklarda bo'lgani kabi, diniy birliklar uchun ham tabaqalashu v xosdir. Har bir din turli yo'nalishlar, mazhablar, oqimlar va sektalarga bo'linadi. Odatda mamlakatlar yoki xalqlar shartli ravishda musulmon, nasroniy (xristian), budda dinlariga ajratiladi, biroq quyi taksonomik darajalarga tushgan sari bunday bir xillik yo'qola boradi.

Ayrim nasroniy mamlakatlar diniy jihatdan bir necha qismlarga bo'lingan. Masalan, nemislar protestant (uning ikki oqimiga – lyuteranlik va reformatlik) va katolik dinlariga e'tiqod qiladilar; shveysarlarning turli guruhlari orasida protestantlar (reformatlik) va katoliklar tarqalgan; shotlandlar orasida protestant-presviterianlar ustunlik qiladi.

Bitta xalq turli qismlarining har xil diniy oqimlarga mansubligi tufayli uning ichida madaniy-maishiy tafovutlar kelib chiqadi va bu narsa o'z navbatida *etnodiniy* guruhlar shakllanishiga olib keladi. Bunday guruhlar jumlasiga kurdlar orasidagi yazidlar diniy guruhini, Suriya va Livan arablari orasida – druzlarni, misrliklar orasida – kopitlarni misol qilib keltirish mumkin. Buning ustiga, boshqa yo'ldosh holatlar ham unga ta'sir etsa diniy tafovut muhim etnotabaqalashu v omili bo'lib xizmat qiladi.

Ayrim mamlakatlarda din kishilar hayotining ko'pgina tomonlariga, ularning ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga, turmush tarziga va madaniyatiga ta'sir ko'rsatadi. Jahonning turli nuqtalarida ro'y berayotgan siyosiy voqealarni, agar u yerdagi diniy vaziyat hisobga olinmasa, tushunish qiyin. XX asr 70-yillarida Hindiston diniy jihatdan ikki mustaqil davlatga bo'lindi, va natijada Pokistondan ko'pgina hindlar, Hindistondan esa musulmonlar ko'chib ketdilar. Bunday migratsiya jarayonida yigirma milliondan ortiq kishi ishtirok etdi. Turli diniy guruhlariga mansub kishilar orasida Livan, Isroil, Filippin, Afg'oniston, Serbiya va boshqa joylarda to'qnashuvlar sodir bo'ldi. Avvalo, turli siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy sabablar natijasida kelib chiqqan bunday kelishmovchiliklarda diniy omil muhim rol o'ynadi. Din ko'p mamlakatlar ichki siyosiy hayotiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi; hatto ularning ayrimlarida siyosiy partiyalar va kasaba uyushmalari diniy mansublik tamoyili asosida tuzilgan.

Yuqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, turli tarixiy voqealar va hozirda ro'y berayotgan hodisalar hamda milliy munosabatlar mohiyatini tushunish uchun o'sha mamlakat yoki mintaqa aholisi diniy tarkibiga e'tibor qaratish zarur. Aholi diniy tarkibi bilan tanishishdan avval quyida dinlar tarixi haqida qisqacha ma'lumot berilgan:

Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi va dastlabki davlatlar yuzaga kelishi bilan ajdodlar ruhiga topinish, dehqonchilik va chorvachilikka xos ibodatlar muhim ahamiyat kasb eta boshladi, ruhlarning ierarxiyasi paydo bo'ldi, alohida tabaqa sifatida kohinlik ajralib chiqdi. Jamiyat sinfiy tabaqalashu vi shunda ham o'z aksini topdiki, din oliy va quyi xudolarga (politeizm) bo'lindi, keyinchalik bu jarayonlar yakkaxudolikni (monoteizm) keltirib chiqardi.

Eramizdan avvalgi II ming yillikda hozirgacha saqlanib qolgan dinlar tashkil topdi. Eng qadimiy shunday dinlardan biri Old Osiyoda yuzaga kelgan iudaizm

bo'lib, u dastlab politezmga asoslangan, keyinchalik monoteizmga o'tgan. Er. av. I ming yillik boshlarida shu mintaqada boshqa din – zoroastrizm (uning asosida dualizm – yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurash haqidagi tasavvur yotadi) rivojlana boshladi, eramizning XI asrida uning tarmoqlaridan biri – yazidizm paydo bo'ldi. Osiyoning boshqa hududlarida politeistik dinlar shakllandi. Janubiy Osiyoda hukmron bo'lgan kasta tuzumi orqali shu hrat qozongan braxmanizm va kasta tuzumini inkor qiluvchi jaynizm (er. av. VI-V asrlar) shular jumlasidandir. Er. av. VI-V asrlarda Xitoyda deyarli bir vaqtda ikki falsafiy-axloqiy ta'limot – daosizm i konfusiylilik yuzaga keldi va keyinchalik ular alohida dinlarga aylandi. Yaponiyada ibtidoiy jamoa tuzumi davridan bu mamlakatda hukmron bo'lgan ajdodlarni hurmatlash va tabiatga topinish asosida sintoizm vujudga keldi.

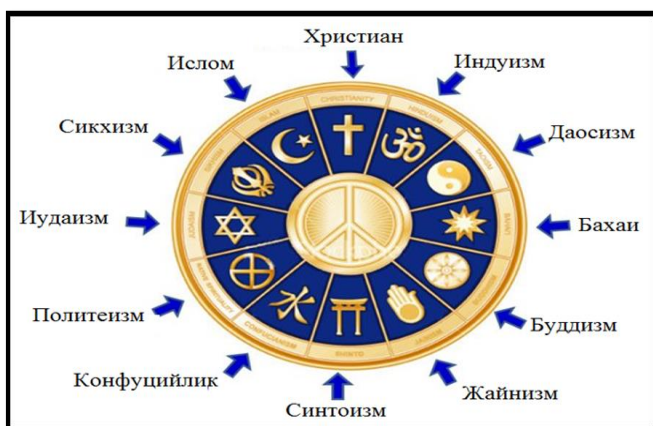
Yer yuzi bo'ylab juda katta hududlarda tarqalgan ayrim dinlar jahon dinlari nomini oldilar (odatda ularga buddizm, nasroniylik va islomni kiritadilar).

Eramizning I ming yilligi boshlarida Old Osiyoda monoteistik din – nasroniylik yuzaga keldi. 1054 yilda u ikki: pravoslav va katolik yo'nalishlariga ajraldi. XVI asrda katolik dinidagi islohotlar natijasida undan (Rim papasi hokimiyatini inkor qiluvchi va ilk nasroniylikka qaytishni yoqlovchi) protestantizm ajralib chiqdi. Protestantizm bir qancha mustaqil oqimlar (eng yiriklari: anglikanlar, lyuteranlik, kalvinizm, reformatlar va h.k.) ko'rinishida shakllandi va o'z navbatida ular ham mayda bo'lakchalarga bo'linib ketdi. Nasroniylik tarkibida yuqorida qayd etilgan uchta (pravoslav, katolik va protestant) asosiy tarmoqdan tashqari, yana ikkita nisbatan kam tarqalgan, V asrda shakllanib, diniy marosimlari pravoslavlarga yaqin bo'lgan monofisit va nestorian yo'nalishlari mavjud.

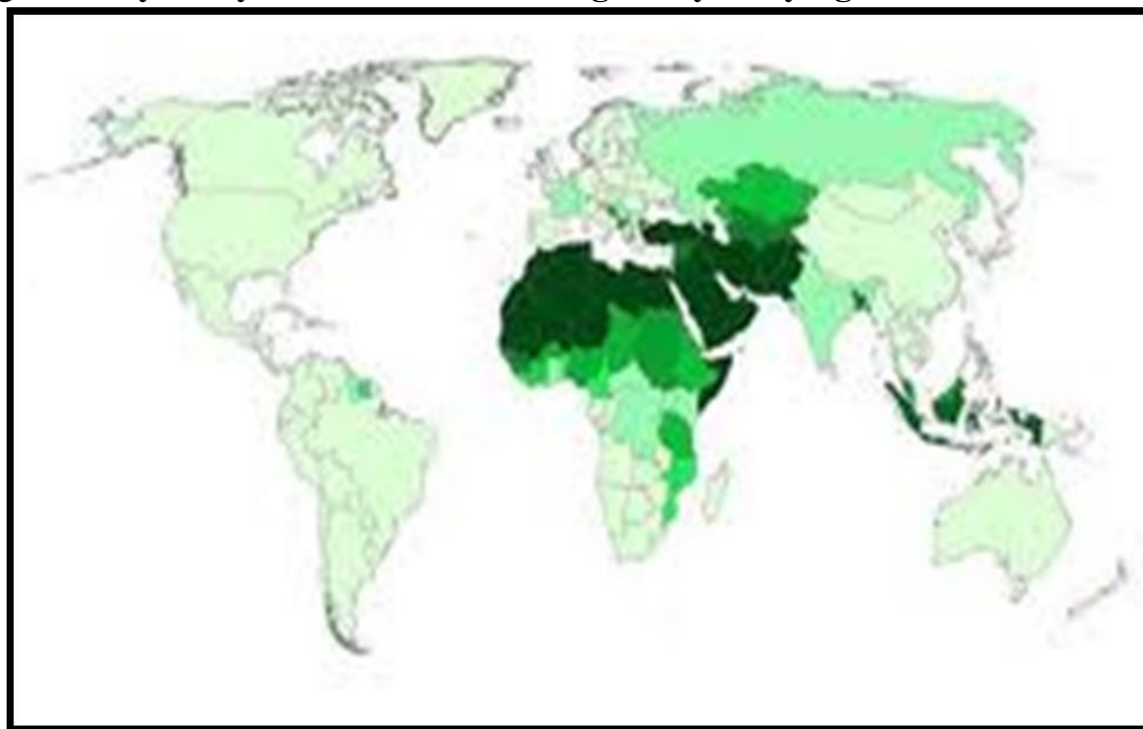
Boshqa monoteistik din – islom –VII asrda arablar orasida shakllandi. Yangi din oradan ko'p o'tmay uchta: sunniy, shia va xorijiy yo'nalishlariga ajralib ketdi. Sunniylik va shialik o'rtasida siyosiy masalalarda, ayrim diniy marosimlar va an'analar bo'yicha tafovutlar mavjud. Siyosiy tafovut shundaki, agar sunniylar xalifalik hokimiyatini yoqlasalar, shialar esa imomat tarafdoridirlar. Diniy marosimlar va an'analardagi farqlar ham anchagina. Sunniylikda shialikda mavjud bo'lgan “Muta”, “Shaxsey-Vaxsey” va boshqa marosimlar yo'q. Sunniylar Makka va Madina shaharlarini muqaddas hisoblasalar, shialar Iroqdagi Karbalo va Najaf shaharlarini muqaddas deb biladilar. Sunniylar Sunnani butunligicha etirof etadilar, shialar esa uning ba'zi qismlarinigina tan olishadi. Bu oqimlar orasida bunday tafovutlar juda ko'p, shu bilan birga, malum o'xshashliklar ham bor. Masalan, mahdiylik – oxir zamon bo'lishi va Mahdiy (arabcha, Olloh tamonidan to'g'ri yo'lga yetaklovchi) kelishi haqidagi diniy ta'limot ikkala oqimda ham mavjud. Xorijiyalar sunniylarga yaqin bo'lib, ular o'z izdoshlariga qattiq talablarni qo'yadilar – zeb-ziynatni qoralaydilar, musiqa va raqsni ta'qiqlaydilar va h.k.

Dunyodagi asosiy dinlarning ramziy belgilari

Alohida dinlarga e'tiqod qiluvchilar soni haqidagi ma'lumotlar birmuncha noaniq va ishonchsiz bo'lishiga qaramasdan, har holda ular turli dinlarning

ta'sirini baholash imkonini beradi. Nasroniylarning umumiy soni dunyo bo'yicha – taxminan 1,2 mlrd. dan ortiq bo'lib, shundan katoliklar – 700 mln., protestantlar – 400 mln. va pravoslavlar – 100 mln. kishi atrofida. Katoliklarning asosiy qismi Amerikada (ular umumiy sonining yarmidan ko'prog'i) to'plangan; Yevropada taxminan 200 mln. kishi, Osiyo va Afrikada – 100 mln. kishidan. Protestantlarning 40 foizi Amerikada, 1/3 qismi Yevropada (asosan qit'aning shimoliy qismida), Afrika va Osiyoda mos ravishda 40 va 70 mln., Avstraliya va Okeaniyada – taxminan 20 mln. kishi. Pravoslavlar va boshqa Sharqiy cherkovlar izdoshlari Janubi-Sharqiy Yevropa, Rossiya va Shimoli-Sharqiy Afrika aholisi orasida keng tarqalgan. **Dunyo bo'yicha musulmonlar eng zich yashaydigan hududlar**

Protestantlarning eng yirik guruhlaridan baptistlar – 75 mln., lyuteranlar – 70 mln., anglikanlar – 67 mln., reformatlar va presviterianlar – 52 mln., metodistlar – 43 mln., pyatidesyatniklar – 8 mln., Iegova guvohlari – 5 mln., “qutqarish armiyasi” izdoshlari – 5 mln., mormonlar – 4 mln., kongregasionalistlar – 3 mln., yettinchi kun adventistlari – 3 mln. kishini tashkil etadi. Sharqiy cherkovlar vakillari orasida – taxminan 20 mln. monofisitlar va 100 ming kishi nestorianlardan iborat.

Makka shahri: kosmosdan va asl ko'rinishlari

Induistlar taxminan 550 mln., buddistlar – 300 mln. (ular orasida maxayanistlar – 60% atrofida), konfusiylar – 200 mln., sintoistlar – 100 mln., daosistlar – 30 mln., sikxlar – 15 mln., jaynlr – 4 mln., zoroastrizm tarafdorlari – 300 ming, yazidlar – 100 ming kishiga teng. Iudaistlar 15 mln. kishi atrofida bo'lib, ularning yarmidan ko'prog'i Amerika xalqlari hissasiga to'g'ri keladi.

Islom dini vakillari

Xristian dini vakili

Buddaviylik siymosi

Rim papasi

Musulmonlar orasida tug'ilishning yuqoriligi tufayli keyingi yillarda ularning soni nasroniylardan oshib ketdi (1,5 mlrd. kishi atrofida). Ularning taxminan 90 foizi sunniylar, 9,5 foiziga yaqini shialar va 0,5 foizi xorijiyatlardan iborat. Islomga e'tiqod qiluvchilar asosan Shimoliy Afrika va Osiyoda (uning Sharqiy qismi bundan mustasno) jamlangan. Boshqa barcha dinlarning izdoshlari – asosan Osiyo aholisi.

Afrika, Osiyo va Okeaniyada saqlanib qolgan mahalliy dinlarga sig'inuvchilar sonini aniqlash ancha murakkab. Ularni hisoblashda muayyan dinga mansublik haqidagi ma'lumot doim ham xaqiqatga to'g'ri kelmaydi. Bundan tashqari, mazkur mintaqalar aholisi statistik jihatdan ham yaxshi o'rganilmagan. Nihoyatda taxminiy hisob-kitoblarga ko'ra, mahalliy dinlarga sig'inuvchilar soni dunyo bo'yicha 100 mln. kishi atrofida.

Aholi diniy tarkibi haqidagi ma'lumotlarning noaniqligi tufayli, turli dinlarga sig'inuvchilar soni bo'yicha o'sish dinamikasini belgilash ancha mushkul. Shunga qaramasdan, musulmonlar va induistlar sonining jadal o'sishi, boshqa dinlarga e'tiqod qiluvchilar o'sish sur'atining esa pastligi yoki hatto kamayishi kuzatilmoqda. Buning sababi, induizm va islom hukmron bo'lgan davlatlarda aholi orasida tug'ilish sur'atlarining yuqoriligi bilan bog'liq. Bundan tashqari, islom dini

Afrikada janubga, uning tropik qismiga tomon jadal siljimoqda, induizm esa Hindiston qabilalari orasida keng tarqalmoqda.

Yer sharining yirik mintaqalari bo'yicha diniy guruhlar tarqalishi quyidagi ko'rinishga ega:

MDHning katta qismini pravoslav diniga mansub kishilar guruhlari (Rossiyaning katta hududlari, Ukraina, Belarus, Moldova va Gruzuya) tashkil etadi. Armanistondagi xudojo'ylar monofisit arman-grigorian cherkoviga mansub, Litvada katolik dini, boshqa Boltiqbo'yi davlatlarida – lyuteranlik keng tarqalgan.

Islom diniga Markaziy Osiyo va Qozog'iston, Kavkazning katta qismi, Tatariston va Boshqirdiston aholisi e'tiqod qiladi. Ozarbayjonda asosan shia oqimiga mansub musulmonlar, boshqa hududlarda – sunniylar ko'pchilikni tashkil etadi. Buddizm-lamaizmga Buryatiya, Tuva va Qalmig'iston tub joy aholisi e'tiqod qiladilar. Xudojo'y yahudiylar – iudaistlardir.

Evropa shimolida protestantlik, Skandinaviya davlatlari, Finlyandiya va Islandiyada – lyuteranlik, Angliyada – anglikanlik, Shotlandiyada – presviterianlik ustunlik qiladi. Belgiya, Lyuksemburg, Frantsiya, Ispaniya, Portugaliya, Italiya, Avstriya va Maltada katolik dini tarqalgan. Markaziy Yevropada katoliklar va protestantlar soni deyarli teng, biroq Germaniyada protestantlar orasida lyuteranlar, Shveysariya va Niderlandiyada esa – reformatlar ustunlik qiladi. Gretsiyada ko'pchilik xudojo'ylar pravoslavlardan, Turkiya Yevropa qismida esa – musulmonlardan iborat. Polsha, Chexiya, Slovakiya va Vengriya aholisi orasida katoliklar, Bolgariya va Ruminiyada – pravoslavlar, Germaniyada – protestantlar (asosan lyuteranlar), Albaniyada – musulmonlar (sunnilar) ko'pchilikni tashkil etadi. Sobiq Yugoslaviya respublikalarida ko'proq pravoslavlar, qisman katoliklar va musulmonlar mavjud.

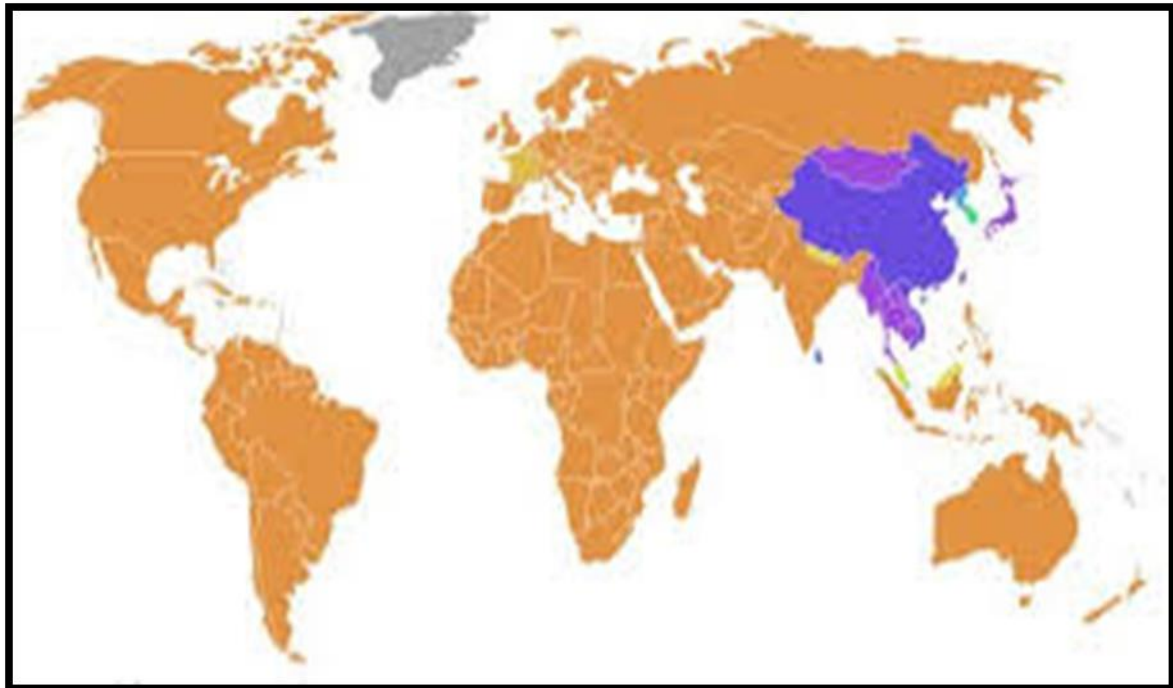
Osiyo aholisi diniy jihatdan nihoyatda xilma-xil. Islom barcha Old Osiyo mamlakatlarida (Isroil, Kipr va Livandan tashqari), Pokiston, Bangladesh, Maldiv orollari, Indoneziya va Malayziyada yetakchilik qiladi. Kipr, Sharqiy Timor, Hindiston, Shri-Lanka, Filippin aholisining muayyan qismi musulmonlardan iborat. Ko'pchilik mamlakatlarda islomning sunniy mazhabi hukmronlik qilsa, Eronda shialikning mavqei yuqori. Iroq, Yaman Arab Respublikasi va Baxraynda sunniylar va shialar soni deyarli teng. Eron, Hindiston, Pokistonda zoroastriylarning, Eron, Iroq va Turkiyada – yazidlarning kamsonli guruhlari mavjud.

Hindiston va Nepal induizm tarqalgan asosiy hududlardir. Induistlar Shri-Lanka va Bangladesh hamda Indoneziyaning Bali oroli aholisi orasida ham uchraydi.

Hindi-xitoy mamlakatlari va Shri-Lankada aholining ko'pchiligi buddistlardan iborat (Vetnamda – maxayana mazhabi, boshqalarda – txeravada). Shu bilan birga, ayrim Sharqiy Osiyo mamlakatlari aholisi maxayana buddizmidan tashqari, bir vaqtning o'zida boshqa dinlarga: jumladan, Xitoyda – konfusiylilik va daosizmga, Koreyada – konfusiylikka, Yaponiyada – sintoizmga ham e'tiqod qiladilar. Mug'ulistonning xudojo'y aholisi – lamaist buddistlardir.

Osiyoning faqat ikki mamlakati, ya'ni, Filippin (asosan katoliklar) va Kiprda (pravoslavlar) nasroniyalar yetakchilik qiladi. Mazkur dinga sig'inuvchilar Livan aholisi yarmidan ozrog'ini tashkil etadi (maronitlar).

Osiyoda qabilaviy ibodat izdoshlari soni izchil kamayib bormoqda. Hozirgi paytda ular faqat Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyoning borish qiyin bo'lgan tog'li o'lkalaridagina saqlanib qolgan. **Buddizm dunyo haritasida**

Afrikaning barcha arab davlatlarida, Somali va Jibutida islomning sunniy mazhabi hukmronlik qiladi. Sahroi Kabirdan janubda joylashgan bir qator mamlakatlarda (Sudan, Chad, Niger, Yuqori Volta, Mali, Senegal, Gambia, Gvineya, Gvineya-Bisau, Serra-Leone, Liberiya) musulmonlardan tashqari, mahalliy dinlarga sig'inuvchi muayyan guruhlar saqlanib qolgan. Efiopiya aholisining 2/3 qismi nasroniylikning monofisit mazhabiga mansub. Nigeriyada musulmonlar asosan mamlakat shimolida joylashgan bo'lib, aholining yarmidan ko'prog'ini tashkil etadi. Shu bilan birga, bu yerda nasroniyalar va mahalliy dinlarga sig'inuvchi guruhlar ham mavjud. Qit'aning boshqa mamlakatlarida nasroniyalar (protestantlar va katoliklar) hamda mahalliy dinlarga sig'inuvchi guruhlar turlicha nisbatda taqsimlangan. Umuman yer sharida saqlanib qolingan mahalliy dinlarga sig'inuvchilarning deyarli 80 foizi Afrikada jamlangan.

Deyarli barcha Amerika mamlakatlarida nasroniylik boshqa dinlardan ustunlik qiladi. AQSh va Kanadada protestantlar ko'p bo'lib, ular o'z navbatida xilma-xil diniy oqim va sektalarga bo'linib ketganlar. Janubiy va Markaziy Amerika aholisining ko'pchiligi – katoliklar. Vest-Indiyaning bir orolida son jihatdan katoliklar ustun bo'lsalar, boshqasida – protestantlar. Kuba, Gayana, Surinam hamda Trinidad va Tobagoda katolik va protestantlardan tashqari, induistlar va musulmonlarning ma'lum guruhlarini joylashgan. Janubiy Amerikaning ichki hududlaridagi hindu qabilalari mahalliy dinlarga sig'inadilar.

Avstraliya va Okeaniyada xudojo'ylarning katta qismini turli oqim va sektalarga bo'lingan protestantlar, ozroq qismini esa katoliklar tashkil etadi. Yangi

Kaledoniya, Guame hamda Uollis va Futun orollarida katoliklar protestantlarga nisbatan ko'proq. Fidjida nasroniylar bilan bir qatorda induistlar va musulmonlar mavjud. Mahalliy dinlarning tarafdorlari asosan Vanuatu, Papua-Yangi Gvineya va Avstraliya tubjoy aholisi orasida saqlanib qolgan.

Xulq-atvor geografiyasi. Insonning mohiyati va jamiyatda tutgan o'rni, o'zini tutishi, ruhiyati fanlar doirasida keng o'rganiladi. Turli ilmiy va diniy ta'limotlarda bu masalalar turlicha talqin etib kelingan. Shunday bo'lishi tabiiy, Chunki inson ijtimoiy-tarixiy va madaniy mavjudot sifatida har bir yangi tarixiy-geografik sharoitda o'zligini teranroq anglashga, yangidan-yangi shart-sharoitlarga chuqurroq moslashishga, insoniy mohiyatini ro'yobga chiqarishga intilaveradi.

Suqrotning "O'zligingni bil" degan hikmatli so'zi ham har bir tarixiy davrda yangicha ahamiyat kasb etadi. Zero, insonda butun olam va jamiyatning mohiyati mujassamlashgan. Ulug' mutasavvuf Abdulxoliq G'ijduvoni insonni "kichik olam" deb hisoblagan. Yuqoridagi fikrlar kengroq mushohada qilinsa ularning tub mohiyati insonning hulq-atvori, ruhiyati, yurish-turishi bilan ko'proq aloqador ekanligi ko'zga tashlanadi.

Inson – o'zida biologik, ijtimoiy va ruhiy xususiyatlarni mujassamlashtirgan ongli mavjudotdir. Uning biologik xususiyatlariga ovqatlanish, himoyalani, o'zidan zurriyot qoldirish, sharoitga moslashish kabilar xos bo'lsa, sotsial xususiyatlariga til, muomala, bilim, ong, mahsulot ishlab chiqarish, taqsimlash, iste'mol qilish, boshqarish, o'z-o'zini idora etish, badiiy ijod, axloq, nutq, tafakkur, qadriyatlarni kiritish mumkin.

Inson shu xususiyatlari orqali yaxlit bir tizimni tashkil etadi. U mukammal va murakkab mavjudot sifatida o'z ehtiyojlarini qondiradi va insoniyat davomiyligini ta'minlaydi. Shu bos, insonga xos bo'lgan biologik xususiyatlarni ijtimoiy xususiyatlardan ustun qo'yish yoki ruhiy xususiyatlarni bo'rttirish uning mohiyatini buzib talqin etishga, bir yoqlamalikka olib keladi.

Insonning ruhiy xususiyatlariga ruhiy kechinmalar, hayratlanish, g'am-tashvish, qayg'u, iztirob chekish, zavqlanish, kayfiyat va boshqalar kiradi. Aynan ana shu holatlarga atrof-muhitning ta'siri va uning hududiy jihatlari xulq-atvor geografiyasi tomonidan o'rganiladi.

Ta'kidlash joizki, bu boradagi izlanishlar ancha ilgari buyuk mutafakkirlar asarlarida batafsil yoritib berilgan. Jahon tibbiyotida o'chmas iz qoldirgan mashhur yunon olimi Gippokrat (er.av. 460-377) ham inson ruhiyatida tashqi muhit ta'sirini alohida uqtirib o'tgan. Gippokrat tabib va sayyoh edi, ya'ni u ko'p sayohat qilar, turli mamlakatlarda bo'lar ekan, u o'sha yerlardagi odamlarning turmush tarzi va urf-odatlarini, davlatlarning iqlimi, suvi, havosi va boshqa tabiiy sharoitlarini inson ruhiyatiga ta'sirini ham o'rgangan. Gippokrat har xil geografik sharoitlarda turlicha odamlar yashashlarini ko'rdi, ularning o'z tana tuzilishlari, yurish-turishi bilan farq qilishlarini aniqladi.

Olim bu haqda "*Havolar, suvlar va joylar*" nomli asarida shunday degan edi: "Odam organizmining tabiatini tashqi muhit belgilaydi. Jamiyat esa o'z qonun-qoidalari bilan odam tabiatini o'zgartirishi mumkin". Bundan shuni

e'tirof etish mumkinki, Gippokrat inson organizmiga ijtimoiy muhitning ta'sirini ham yaxshi anglagan.

Jumladan, Beruniy o'zining "*Qadimiy xalqlardan qolgan yodgordiklar*" asarida birinchi bo'lib odam rangi, qiyofasi, tabiati va axloqi turlicha bo'lishini ular yashaydigan tuproq, suv, havo va yerga ham bog'liqligini ta'kidlab, geografik aloqadorlik g'oyasini ilgari suradi. Beruniy fikricha, inson ichki va tashqi qiyofasi tabiat ta'sirining natijasidir. Shu bilan birga uning ichki qiyofasi cheksiz sa'y-harakatlar oqibatida tubdan o'zgartirishi mumkin. Har bir kishi o'z xulq-atvorining sohibi ekanligi olim fikrlarida chuqur mushohada qilingan.

Shuningdek, vatandoshimiz Abu Ali ibn Sino issiq o'lkalar tabiati va ularning inson jismiga ta'siri haqidagi fikrlarni o'z asarlarida ham uchratish mumkin. Chunonchi, u issiq o'lkalarda odam tanasining qoramtiriligi, sochlarining jingalakligi, havoda namlikning ko'p bug'lanishi natijasida keskin kamayib ketishi inson jismining tez qarishiga olib kelishini ta'kidlagan edi. Olim pastlikda joylashgan hududlar aholisining doimiy issiqlik va dimlikda yashashlari, bunday o'lkalarda sho'rhok va botqoqliklarning ko'pligi sababli suvlar tarkibi ham salbiy xususiyatlarga ega ekanligini batafsil yoritib bergan. Bunday hududlar aholisi ruhiyatida jizzakilik, jahldorlik birmuncha yuqoriligini ta'kidlab o'tadi (Abu Ali Ibn Sino, 1994).

V.P.Semyonov-Tyanshanskiy Rossiya antropogeografiyasining eng yirik nomoyondasi sifatida geografiya fani - ko'rish, tasavvur qilish, ko'rish xotirasi orqali egallanadigan fan deb ta'riflaydi. Ko'pgina sohalardagi kabi geografiyada "intuitsiya" muhim o'rin egallaydi. Aynan intuitsiya xuddi san'atdagi singari geografiya fanini aniqlikka yetaklaydi, deya ta'kidlaydi. Ushbu fikrlar esa hulq-atvor geografiyasining asosiy g'oyalaridan biridir.

Hulq-atvor geografiyasi bilan bog'liq tadqiqotlar Rossiyada ilk marta 1940-1950 yillarda olib borilgan va bunda aholi migratsiyasi bilan bog'liq ilmiy ishlarda mazkur sohaga doir ma'lumotlarga zarurat tug'ildi. Chunonchi,

L.I.Mechnikov insoniyat tarixida turli tabiiy geografik omillar ta'sirini o'rganib, buyuk daryolar tsivilizatsiyasi yoki daryo madaniyati kontseptsiyasini yaratdi. E.F.Zyablovskiy o'z fikrlarida ko'proq xulq-atvor geografiyasi atamasi o'rnida urf-odat geografiyasi atamasini qo'llashni lozim deb bilgan. E.G Milyukov jinoyatchilik bilan bog'liq masalalar ham aynan hulq-atvor geografiyasi tomonidan o'rganilishi zarurligini uqtirib o'tgan. B.B.Rodoman, V.L.Kaganskiy singari olimlar "zehn va fe'l-atvor landshaft muhitiga, ayniqsa madaniy landshaftlar bilan aloqador" ligi borasida o'z fikr-mulohazalarini bildirdi. K.Zauer - tabiiy va madaniy landshaft-insonning tashqi muhit bilan o'zaro muvofiqligini ta'kidlab o'tadi.

Ta'kidlash joizki, tuproqning turli, hatto siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy xususiyatlariga o'z davrida Fridrix fon Rattsel va Vidal de la Blashlar ham e'tibor qaratishgan. Jumladan, Blash: "Inson – tuproqning ishonchli o'quvchisidir. Binobarin uni o'rganish aholining характери, urf-odati kabi holatlarini aniqlashga yordam beradi", degan edi.

XIX asrning oxirlarida Germaniyada F.Rattsel tomonidan antropogeografiyaga asos solindi. Olim g'oyasining negizida geografik

determinizm, ya'ni inson, xalqlarning ruxi va jismiga tabiiy muxitning xal qiluvchi ta'sir etish g'oyasi yotgan edi. Mazkur g'oya asosida keyinchalik hulq-atvor geografiyasi shakllandi. F.Rattsel o'z qarashlarida muhitning ijtimoiy hayotimizga ta'sirini to'rt turga ajratadi va bunda tabiiy hamda psixologik ta'sirni alohida ta'kidlab o'tdi.

1960 yillarda hulq-atvor geografiyasi rivojida Karl Zauer, Dj.Rayt va U.Kirk singari amerikalik olimlarning xizmatlari katta bo'ldi. Dj.Rayt hududlar – mazkur joyda yashovchi insonlarning mavjud aqliy jihatlariga ham ta'sir etishi borasida o'z fikrini bildirgan.

U.Kirk o'z qarashlarida **“axloqiy muhit”** tushunchasini izohlab o'tadi. Muayyan hududlarda yashayotgan insonlarning madaniyatlik darajasi ularning nigohlarida nomoyonbo'ladi. Xuddi shunday jinoyatchilar qilmishlari ham ularning ko'z qarashlarida, nigohlarida o'z aksini topishi olim tomonidan e'tirof etilgan. Shuningdek, u har bir joy aholisi o'z o'lkasiga nisbatan o'zgacha mehr-muhabbat hissini tuyishi, jumladan tog'li hududlar aholisi ko'proq tog'larga sig'inishi, tog'larga hurmat-ehtirom bilan qarashsa, sug'orma dehqonchilik bilan shu g'ullanuvchi xalqlar ko'proq daryolarni (Nil, Gang va h.) ilohiylashtirishlari haqida o'z ilmiy qarashlarini bildirgan. Bizning fikrimizcha, chindan ham joylarning inson ruhiyatiga, axloqiy jihatlariga ta'siri katta. Bu esa o'sha joyda yashovchi kishilar orasida jinoyatchilik yoki axloqiy me'yorlar bilan bog'liq nomutanosibliklarni oldini olishga yordam beradi. Binobarin, ayrim manbalarda xulq-atvor geografiyasi - joyning aqliy suratini anglatuvchi tushuncha sifatida ham qaraladi.

Hulq-atvor geografiyasi borasidagi tadqiqotlarda makon bilan bog'liq ramziy jihatlariga alohida e'tibor qaratiladi. Bunda:

- joyning (muhit) muhim ramziy belgilari sifatida: qorli, yomg'irli, shamolli, tumanli, shovqini va boshqa jihatlar muhim o'rin egallaydi;

- joy tavsifi mohiyatiga ko'ra (kvintessentsiyasi): muqaddas joylar, modalar markazlari, musiqa madaniyati markazlari, qumorbozlik markazlari va h.k.

Aytish o'rinliki, hulq-atvor geografiyasi - sotsial va inson geografiyasi borasidagi tadqiqotlarning no'ananaviy jihatlarini o'zida jamlaydi.

Unda hududlar (makon, manzil) quyidagicha talqin etiladi:

1. Sotsial makon – avvalo, shuni e'tiborga olish lozimki, insonning o'rab turgan tabiiy va madaniy muhit bilan munosabatlarini (anglash va hulq-atvor) namoish qilish xususiyati muayyan hududda sodir bo'ladi. Insonlar istiqomat qiladigan hudud yoki makon – sotsium, jamoa ehtiyoj va zarurlari natijasida shakllanadi.

2. Shaxsiy makon – insonlar tanasi atrofidagi boshqa odamlardan ajratib turuvchi chegaraviy ko'rinmas hudud hisoblanadi.

Xulq-atvor geografiyasidagi insonlar yashash tarzi, yurish-turishi shakllanadigan makonlar, ya'ni hududlar bir necha turlarga ajratiladi:

➤ Asosiy makon – uy: insonning o'z shaxsiy ehtiyojlarini amalga oshiruvchi, hayotiy faollik darajasi yuqori bo'ladigan, xavfsizlik vazifasini o'tovchi hudud;

➤ Ikkilamchi makon – sotsial hududlar (guruhlar). Bunda bir xil o'xshash hodisalar ko'zga tashlanadi, hayotiy faollik darajasi ancha past, xulq-atvorida ochiq munosabatlar ko'zga tashlanadi;

➤ Jamoaviy makon – sotsial huquq va me'yorlar amal qiladigan, yurish-turishda chegaradan chiqmaydigan, istalgan kishi foydalanadigan, vaqtinchalik hudud;

Xulq-atvor geografiyasidagi muhim tushunchalardan biri – *bixeviorizm* tushunchasi bo'lib, u inson xulq-atvorining xilma-xil jihatlarini o'rganuvchi ilmiy qarashlar majmuidir. Shuningdek, u kishilarning tabiiy va sotsial muhitga moslashuvi, ularning aqli va qilmishlariga bunday muhitning ta'sirini o'rganadi. Muhit bilan bixeviorizm birgalikda hulq-atvor geografiyasi mazmun-mohiyatini tashkil qiladi.

Umuman olganda, inson hulq-atvori, urf-odatlari, yurish-turishi va ruhiy kechinmalari ham hududiy tafovutlarga ega. Chunki, hududlar o'z iqlimi, reliefi, suv va tuprog'i, iqtisodiy-ijtimoiy jihatlari bilan o'zaro farqlanadi. Ularning barchasi kishilar hulq-atvorining hududiy tomonlarini va uning geografik xususiyatlarini izohlab beradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Madaniyat geografiyasi nimani o'rganadi?
2. Jahon aholisining til oilalarini belgilang?
3. Jahon aholisining diniy tarkibini izohlang?
4. Asosiy jahon dinlarini belgilang?
5. Hulq-atvor geografiyasi borasida ilmiy izlanishlar olib borgan xorij olimlariga misollar keltiring?
6. Inson hulq-atvori, urf-odatlari, yurish-turishi va ruhiy kechinmalari hududiy tafovutlarga ega ekanligini izohlab bering?
7. Doimiy tumanli yoki bulutli o'lkalar tabiati kishilarning hulq-atvoriga va umumiy kayfiyatga qanday ta'sir qiladi, ularning umumiy ruhiyatida qanday o'zgarishlar keltirib chiqarishi mumkin?
8. Hulq-atvor geografiyasi mazmun-mohiyatini nima tashkil qiladi?
9. Bixeviorizm tushunchasini izohlang?
10. Sotsial-madaniy landshaftlar tushunchasini izohlab bering?
11. Urf-odatlar geografiyasi haqida nimalar bilasiz?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christian Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America.Green Edition. - 2012.
3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.

4. Солиев А.С., Маҳмадалиев Р. Иқтисодий ва ижтимоий география асослари. - Т., 2005
5. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
6. Солиев А. Танланган асарлар (Избранные труды). Т. 2019, Мумтоз сўз, 23,5 б.т
7. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
8. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
9. Асанов Г.Р. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
10. Анна Батимер. Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
11. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр. труды. –М., 1980.
12. Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
13. Жекулин В.С. Введение в географии. -Л.: ЛГУ, 1989.
14. Jumaханov Sh. Inson geografiyasi (ma'ruzalar matni). Namangan. 2017.
15. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. I: Общая характеристика мира. Москва, Дрофа, 2008, 4-е изд., 495 стр.
16. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. II: Региональная характеристика мира. Москва, Дрофа, 2009, 4-е изд., 480 стр.
17. Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарқ”, 2019. 264 б.
18. Назаров М.И., Тожиева З.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.
19. Экономическая, социальная и политическая география: мир, регионы, страны. Под. Ред. И.А. Родионовой. М.: Экон.-Информ., 2008.
20. www.bearingpoint.uz
21. www.Ziyo.net
22. www.bearingpoint.uz
23. www.gwpcacena.org
24. www.Ziyo.net
25. www.geogr/msu.ru
26. www.MGPU.ru/materials/GEOGR.swf.

16-MAVZU: SOTSIAL GEOGRAFIYA

Reja:

1. Sotsial geografiyaning ob'ekti, predmet iva vazifalari.
2. Sotsial geografiyaning shakllanish tarixi.
3. Sotsial - geografik tadqiqotlar.
4. Sotsial geografiyaning muxim vazifalariga quyidagilar kiradi:

Tayach so'z va iboralar: Sotsial geografiya, sotsial - geografik tadqiqotlar, sotsial sohalar, sotsium, iqtisodiy va sotsial gegografiya, sotsial-iqtisodiy muammola, sotsial geografiya, «ijtimoiy buyurtma».

Sotsial geografiyaning ob'ekti, predmet iva vazifalari. Insoniyat taraqqiyoti asrlar davomida turli xil fanlar va ularning yutuqlari asosida shakllanib, rivoj topib kelgan. Shu nuqtai nazardan fanlar tizimida geografiya fani ham o'z mavqeiga ega va uning rivojida ko'plab yangi-yangi tadqiqot va izlanishlar bo'lishi tabiiy. Xususan, keyingi yillarda mustaqil respublikamizda an'anaviy iqtisodiy geografiyaning sotsiallasuvi va uning keng ma'nodagi sotsial geografiyaga aylanib borish jarayoni sodir bo'lmoqda-ki bu albatta ijobiy holatdir.

Hozirgi zamon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi uzaro aloqador bo'lgan to'rt asosiy qismga, ya'ni iqtisodiy geografiya, ijtimoiy – iqtisodiy, sotsial va siyosiy geografiyaga bulinadi (Soliyev A., 1995). Bunda sotsial geografiya tarkibiga quyidagi yo'nalishlar kiritilgan.

Sotsial geografiya aholini yashash tarzi va sharoiti, dini, urf-odati, milliy qadriyatlari, dam olishi, davolanishi kabi ko'pgina sotsial hodisa va voqealarning xududiy tomonlari va xususiyatlari tug'risida ma'lumot beradi. Demak, sotsial geografiya aholining sotsial (ijtimoiy) va tabiiy muhit bilan aloqasini o'rganadi.

Sotsial geografiyaning eng muhim tushunchalaridan biri bu sotsial makon tushunchasidir. **Sotsial makon** deganda, eng avvalo, kishilarning kundalik muayyan hududdagi hayotini, o'zaro aloqalarini tushunamiz. Bunda turli kasb, millat, yosh va jinsdagi aholining yashash joyi, uning hududiy umumiyligi (sotsiumi) nazarda tutiladi.

Yana shuni ta'kidlash kerakki, sotsial geografiya tarkibiga bevosita aholiga xizmat ko'rsatish sohaları geografiyasini kiritib bo'lmaydi, chunki mazkur yo'nalish professor **A.S.Soliyev** ta'biri bilan aytganda, "bevosita sotsial va ijtimoiy-iqtisodiy geografiya o'rtasida turadi va u iqtisodiy geografiyaning sotsiallasuvi yo'nalishidagi dastlabki muhim bo'g'in bo'lib xizmat qiladi".

Hozirgi kunda sotsial geografiya fani tez rivojlanayotgan fanlar qatoriga kiradi. tsial geografiya bilan bog'liq tadqiqotlarining roli va ahamiyati mamlakatning ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanish muammolarini xal etishda muhim ahamiyat kasb etib, endilikda uning tadqiqot doirasi tobora kengayib bormoqda. Ushbu fan yo'nalishining noan'anaviy soxalariga tibbiyot geografiyasi, jinoyatchilik geografiyasi, din, turizm, rekreatsiya, fan va ta'lim geografiyasi singlarilarni kiritish mumkin hamda ular sotsial geografiyaning mazmunini yanada boyitadi, zamonaviylashtiradi. Aytish joizki, zamonaviy iqtisodiy va sotsial geografiyada bevosita aholi bilan bog'liq masalalarni o'rganish muhim o'rin egalladi. Ayniqsa, uning tarkibiga kiruvchi sotsial geografiyada jamiyat*, aholi va

* Jamiyat - tabiatning bir qismi, ya'ni ijtimoiy borliq bo'lib, odamlar uyushmasining maxsus shakli, kishilar o'rtasida amal qiladigan juda ko'plab munosabatlar yig'indisi, degan turlicha ta'riflar ham bor. Jamiyat muttasil ravishda rivojlanuvchi, takomillashib boruvchi murakkab tizimdir.

uning sotsial jihatlari bilan bog'liq qonuniyatlarni o'rganish katta ahamiyat kasb etadi.

So'nggi davrlarda an'anaviy iqtisodiy va sotsial geografiya fanining tadqiqot ob'ekti va predmeti sezilarli darajada kengayib bormoqda. Avvallari ilmiy tadqiqotlarning bosh mavzusi sifatida asosida ko'prok, sanoat, qishloq xo'jaligi, ishlab chiqarish kuchlari va ularni rivojlantirish masalalari yotgan bo'lsa, bugungi kunga kelib, aholi va u bilan bevosita bog'liq bo'lgan jihatlarni o'rganishga, ayniqsa, uning sotsial jihatlarni, salomatligi, dam olishi, davolanishi, turmush tarzi, urf-odatlari, dini, hulq-atvori bilan bog'liq jihatlarni o'rganishga qiziqish ortdi va shu boradagi ilm izlanishlarning hajmi ortib bormoqda.

Jahonda XX asrning o'rtalaridan boshlab bir qator iqtisodiy fanlardagi "sotsiallasuv" jarayoni iqtisodiy geografiyaga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bu xol keyinchalik axoli geografiyasining va u bilan bog'liq tarzda, sotsial geografiyaning shakllanib borishiga zamin yaratdi.

SHuni ta'kidlash kerakki, dastavval XX asrning 30-yillaridayoq N.N.Baranskiy "sotsial geografiya"ni yaratish masalasini ko'ndalang qo'ygan edi va keyinroq, uning muhim masalalarini (axoli geografiyasi, shaxarlar geografiyasi va b) o'rgandi. O'sha davridayoq N.N.Baranskiy: "Iqtisodiy - geograf nafaqat axolining tarkibi, joylashuvi, aholi manzilgohlarining tavsifini, balki uning ruhiyati, urf -odatlari va madaniyatini xam bilishi kerak" ekanligini ta'kidlagan edi.

Aholining mehnat qilishi, dam olishi, ruhiy kechinmalari, sog'lig'ini saqlash va boshqa ijtimoiy, madaniy - ma'naviy xayot faoliyatlari bilan bog'liq masalalar xorijda va shuningdek, sobiq Ittifoq iqtisodiy geografiyasi doirasida xam o'rganib kelingan. Shuning uchun xam Yu.G.Saushkin ijtimoiy geografiyani iqtisodiy geografiyadan ajratish, iqtisodiy va sotsial geografiyani rivojlanishiga zid ekanligini, real borliqni anglashga to'la javob bermasligini, ya'ni insonni ijtimoiy xayoti murakkabliklari bilan iqtisodiy geografiyadan "sug'urib" tashlab bo'lmasligini xam uqtiradi (Nazarov M., Tojiyeva Z. Ijtimoiy geografiya,2003).

Hozirgi kunda ijtimoiy geografiyaning tor va keng ma'nodagi talqini professor A.S.Soliyev tomonidan e'tirof etilgan. Olimning ta'kidlashicha, tor ma'nodagi sotsial geografiya - bu bevosita inson xayoti bilan borliq masalalarning xududiy jihatlarni, uning o'zi yashab turgan muxiti bilan munosabatini o'rganuvchi fandır. Keng ma'nodagi ijtimoiy geografiya esa o'z ichiga tor ma'nodagi sotsial geografiya va insonning ijtimoiy xayot tarzi, madaniy, ma'naviy, ruhiy rivojlanishi masalalarining hududiy qirralarini ham qamrab oladi.

Sotsial geografiyaning shakllanish tarixi. Tarixiy ma'lumotlarga nazar tashlasak sotsial geografiyaning rivojlanishidagi dastlabki qadamlar xorijda ko'zga tashlanadi. Xususan, «sotsial geografiya» tushunchasi XIX asrning oxirlaridaeq frantsuz maktabi vakili, iqtisodchi va sotsiologi Le-Ple tomonidan foydalanilganligi manbalardan ma'lum. Yana bir tadqiqotchi G.S.Dunbarning ta'kidlashicha, ushbu tushuncha ilk bor P.de Ruzbening 1884 yilda chop etilgan sotsial geografiya bo'yicha izlanishlarida qo'llanilgan (Nazarov M., Tojiyeva Z. Ijtimoiy geografiya,2003).

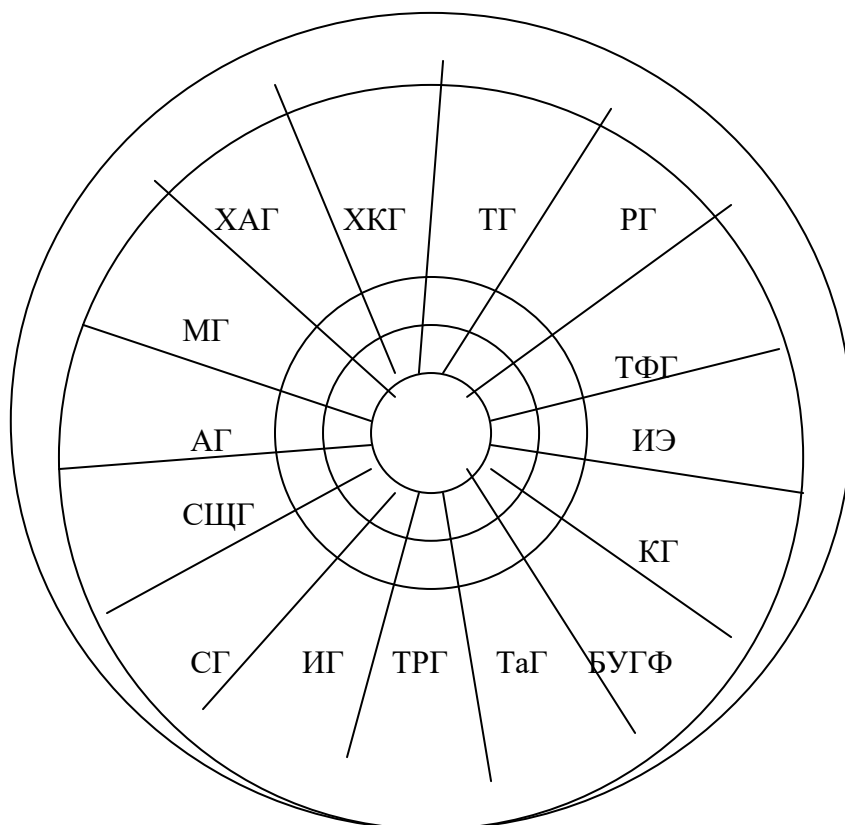
Le-Ple ilmiy maktabining taniqli namoyondasi E.Demolen esa sotsial geografiyani “sotsiogeografiya” tarzida talqin qiladi va uning mohiyati mahalliy shart-sharoitlar (shu jumladan tabiiy sharoitlar)ni ijtimoiy rivojlanishga, “ijtimoiy gurux”larning vujudga kelishiga ta’siri sifatida tushuntiradi.

1895 yili ilk bor sotsial geografiya tushunchasi E.Reklyuning “Umumiy geografiya”asarida qo’llanildi. Bunda u sotsial geografiyani tabiiy shart-sharoitlarning kishilarni mehnat va turmush tarziga hududiy jihatdan ta’sir etishi ma’nosida tushundi va uxam sotsial geografiya tushunchasining mohiyatini aniq ochib berolmadilar.

XX asrning boshlarida Niderlandiyada geografiya va sotsiologiyaning uyg’unlashuvidan vujudga kelgan «yangi fan» - sotsial geografiya paydo bo’ldi. Uning predmeti «jamiyatdagi guruxlar va o’zaro aloqadorliklarning regional taqsimlanishini o’rganish» deb tushuniladi. Mazkur fan tarmog’ining aynan Niderlandiyada paydo bo’lishi ham bejiz emas. Chunki, uning amaliy vazifalari, axolisi zich va yer resurslari taqchil bo’lgan Niderlandiyada mintaqaviy rejalashtirish masalalarini hal etishda o’ta dolzarb ahamiyat kasb etdi.

Sotsial geografiyaning vujudga kelishi va rivojlanishiga sobik, Ittifoq geograf olim va tadqiqotchilari xam munosib hissa qo’shganlar. Bu davrda sotsial geografiyaning rivojlanishida shartli uch bosqichni ajratib ko’rsatish mumkin:

1. XX asrning 50 - yillarigacha bo’lgan vaqtni;
2. XX asrning 50 - 70 yillari;
3. So’nggi 30-40 yillarni o’z ichiga oladi va sotsial geografiyaning nazariy va amaliy jihatlarini aynan mana shu davrda sezilarli tarzda rivojlandi. Ayniqsa, aholiga xizmat ko’rsatish soxalari geografiyasi bo’yicha salmoqli ishlar amalga oshirildi.

1-rasm. Sotsial geografiyaning tarkibiy tuzilishi (Voronin V.V., SHarigin M.D. bo'yicha): MUG-mintaqaviy umumiy geografiya; IG-iqtisodiy geografiya; SG-sotsial geografiya; SHG-siyosiy, harbiy geografiya; AG-aholi geografiyasi; MG-madaniy geografiya; XAG-xulq-atvor geografiyasi; XKG-xizmat ko'rsatish geografiyasi; TG-tibbiyot geografiyasi; RG-rekreatsiya geografiyasi; TFG-ta'lim va fan geografiyasi; IE-ijtimoiy ekologiya; KG-konfetsional geografiya; TRG-tabiiy resurslar geografiyasi; TaG-tarixiy geografiya; BUGF-boshqa umumiy geografik fanlar.

Ushbu masalaga amaliy nuqtai nazardan real va asosli ravishda yondoshgan A.A.Dolinin "ijtimoiy hodisa va jarayonlarning mintaqaviy xususiyatlarini, mintaqalarning tabiati, iqtisodiyoti va demografik vaziyatini tavsiflovchi narsalarni jalb etmasdan chuqur o'rganib bo'lmaydi, demak bunday tadqiqotlarni iqtisodiy - geograflar muvaffaqiyatli ravishda amalga oshirishlari mumkin". A.A.Dolinin fikricha sotsial geografiyaning ob'ekti - bu kishilarning o'zaro munosabatlari orqali bog'langan hududiy birikmalaridan iborat.

Sotsial - geografik tadqiqotlar. Bizning fikrimizcha, tibbiyot, din, turizm geografiyasi singari fan yo'nalishlari chindan ham fanlar qirrasida yuzaga kelgan chegaraviy yo'nalishlar bo'lsada, ularni geografiya fanlari tizimi aniqrog'i sotsial geografiya fani doirasida ko'rishni ma'qul ko'ramiz . Chunki, jumladan tibbiyot geografiyasini oladigan bo'lsak , yer yuzida kasalliklarning vujudga kelishi va tarqalishida hududiy tafovutlar mavjud ekan, mazkur fan asosini geografik omillar tashkil etadi.

Shu o'rinda eslatib o'tish lozimki biz mazkur qo'llanmada tor ma'nodagi sotsial geografiyaga daxldor masalarga e'tibor qaratdik.

Ta'kidlash kerakki, keng ma'nodagi sotsial geografiya borasida olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarni M.Nazarov va Z.Tojiyevlarquyidagi to'rt guruhga ajratgan:

1. **"Sotsial geografiya** mavjud emas, ammo geografiyada ijtimoiy jixatlarni borligi shubxasizdir"-degan fikr tarafdorlari. Ushbu yo'nalishga mansub mualliflar sotsial geografiya mustaqil mavjud emasligini yoqlaydilar. Ular jumlasiga Alaev E.B., Kovalev S.A., Koval'skaya N.Ya., Lappo G.M., Lavrov S.B., Sdasyuk G.V., Saushkin Yu.G., Tkachenko A.A. kabilarni kiritish mumkin, Ushbu olimlar yaratgan bir qator asarlarda sotsial va iqtisodiy jihatlar bo'linmasligi va qat'iy bo'lishga urinishlar natijasiz bo'lishi ta'kidlanadi.

2. **"Sotsial geografiya** - mustaqil fan bo'lib, geografiya fanlari tarkibida eng quyi pogonada joylashgan. Ko'p hollarda uni axoli geografiyasining tarkibiy qismi sifatida ko'rish mumkin" degan fikr mualliflari. Mazkur yo'nalishga mansub fikrlarga ko'ra, sotsial geografiya mustaqil bo'lib, geografiyaning quyi ierarxik pokonasida, aholi geografiyasi tarkibiga kiradi. (Anoxin A.A. Kostyaev A.I. Dolinin A.A). Jumladan, A.A.Dolinin sotsial geografiyani axoli geografiyasining o'ziga xos bug'ini sifatida qaraydi. Uning fikricha, sotsial geografiya odamlarning xududiy birikmalarini ijtimoiy rivojlanish darajalarini aniqlashda mujassamlashgan.

A.A.Anoxin- va A.I.Kostyaevlar esa sotsial geografiya turli taksonomik toifadagi rayonlarning ijtimoiy xayotini xududiy tashkil etilishini o'rganuvchi fan sifatida shakllandi deb xisoblaydilar. Sotsial geografiyani axoli geografiyasi doirasidan ancha keng ma'noda tushunishlariga qaramay, yuqoridagi mualliflar, baribir axoli geografiyasi asoslaridan kelib chiqadilar (Nazarov M.,Tojiyeva Z. Ijtimoiy geografiya,2003).

3. **Sotsial geografiya - mustaqil** fan bo'lib, geografiya fanlari tarkibida o'rta ierarxik pog'onada, ya'ni masalan, iqtisodiy geografiya bilan bir pogonada joylashgan. Uchinchi yo'nalishga mansub qarashlarga ko'ra, sotsial geografiya - bu mustaqil fan bo'lib, iqtisodiy geografiya bilan bir darajada turgani holda, ijtimoiy geografiyaning (keng ma'noda) oxirgi asosiy tarmog'i xisoblanadi. bunday nuqtai - nazarni V.M.Goxman va S.Ya.Nimmiklar yoqlab chiqishgan va ular bir hil shunday xulosaga kelishgan. SHuningdek, ular rivojlanganlik darajasiga ko'ra sotsial geografiyani iqtisodiy geografiyadan orqada qolyapti, chunki sotsial geografiya ancha keyin shakllana boshladi degan, fikrdalar. Ba'zi bir mualliflar, masalan S.Nimmik sotsial geografiyani iqtisodiy geografiyaga qaramligini va shuningdek, sotsial va madaniy geografiyani bo'linmasligini ham ko'rsatib o'tadi.

4. **Sotsial geografiya** - mustaqil fan bo'lib, ijtimoiy geografiya fanlari tarkibida yuqori ierarxik pog'onada joylashgani holda, ijtimoiy geografiyaning sinonimi hisoblanadi; sotsial (ijtimoiy) geografiya tarkibiga iqtisodiy geografiya xam kiradi.

To'rtinchi yo'nalishga mansub fikrga ko'ra sotsial geografiyani barcha ijtimoiy munosabatlarni qamrab olgan fan sifatida tushunish mumkin. Bu yerda «sotsial» va «ijtimoiy» (obshestvennaya) tushunchalari. o'zaro mos va ular o'zaro sinonimlardir. Demak, bularga ko'ra sotsial geografiya (ijtimoiy geografiya) boshqa sotsial - geografik tarmoqlar (axoli geografiyasi, siyosiy geografiya, xarbiy geografiya, tarixiy geografiya va boshqalardan tashqari iqtisodiy geografiyani xam qamrab oladi. N.N.Baranskiy ham sotsial geografiyani shunday keng ma'noda tushungan va bunday tushunish mahalliy olimlarga (Soliyev A., Otamirzaev O va boshqalar) xam xos.

Hozirgi vaqtda ko'pchilik mualliflar tomonidan «sotsial geografiya» terminini bir vaqtning o'zida tor va keng ma'noda tushunishning zarurati tug'ildi. U.Merestening fanlarni integratsiyalashuvi kontseptsiyasi bo'yicha, ijtimoiy geografiya (keng ma'nodagi sotsial) sotsial geografiyaning sinonimidir. Sotsial geografiya - barcha ijtimoiy ob'ektlar va ular o'rtasidagi sotsial va geografik munosabatlarni qamrab olgan sotsial geografik tizimlarni o'rganadi.

Falsafiy jihatdan tahlil qilinganda, agarda inson va uning turmush tarzi, mexnat qilishi, bilim va dam olishi, sog'lig'ini tiklashi, o'y-hayollari, urf -odatlar bilan bog'liq yoki bir so'z bilan aytganda keng ma'nodagi ijtimoiy voqea-xodisalar makon va zamonda mavjud ekan, o'z navbatida ularni vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishining xududiy qonuniyatlarini o'rganish zaruriyatining tug'ilishi tabiiy va ushbu masala, fanlar mantiqiga ko'ra, avvalo geografiya fanining tadqiqot ob'ekti doirasiga kiradi, aniqrog'i u bilan sotsial geografiyaning shug'ullanishi maqsadga muvofiqdir (Nazarov M.,Tojiyeva Z. Ijtimoiy geografiya,2003).

Sotsial yoki tor ma'nodagi ijtimoiy geografiyaning O'zbekistonda shakllanishi va rivojlanishiga maxalliy olimlar, xususan A.S.Soliyev, M.I.Nazarov, Z.Tojiyeva, N.Komilovalar o'z xissalarini qo'shdilar. Jumladan, A.S.Soliyev o'tgan asrning so'nggi o'n yilligida e'lon qilingan qator risola va o'quv qo'llanmalarida an'anaviy iqtisodiy geografiyaning rivojlanish yo'nalishlarini ochib bergan va shu o'rinda mazkur fanning sotsiallasuvi (ijtimoiylashuvi)ga alohida urg'u bergan. A.S.Soliyev fikricha, keng ma'nodagi ijtimoiy geografiya (iqtisodiy va sotsial geografiya) eng avvalo uch blok yoki tarkibiy qismdan iborat. Birinchi blokka u iqtisodiy geografiya, ya'ni ishlab chiqarish geografiyasini, ikkinchi blokka axoli bilan bog'liq sotsial—iqtisodiy geografik fanlarni va, uchinchi blokka esa, tor ma'nodagi ijtimoiy geografiya yoki aniqrog'i sotsial geografiyani kiritadi. SHuningdek, A.S.Soliyev ayrim hollarda «sotsial» tushunchasi to'la «ijtimoiy» tushunchasiga mos kelmasligi ta'kidlab., birinchi atamaning ham ba'zan ishlatilishini maqsadga muvofiq deb biladi.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda sotsial geografiyaga bag'ishlangan qator ishlar amalga oshirildi. A.S.Soliyev rahbarligida M.Nazarov tomonidan axoliga tibbiy xizmat ko'rsatish muammolari bo'yicha yoqlangan dissertatsiya (1996) an'anaviy iqtisodiy geografiyadan sotsial geografiya tomon muhim bir qadam bo'ldi. Buning davomi sifatida keyinchalik fan, va ilmiy tadqiqotlar geografiyasi (Nazarova X., 1997), tibbiyot geografiyasi (Komilova N., 1999; 2012), jinoyatchilik geografiyasi (Qayumov A., 2006) bo'yicha dissertatsiyalari yoqlandi. Keyinroq tibbiyot geografiyasiga dahldor yana bir nechta dissertatsiyalar himoya qilindi.

Shunday qilib, sotsial geografiya (keng ma'noda) - bu geografiya fanlari va ijtimoiy fanlar o'rtasidagi integratsiya jarayonlarida vujudga kelayotgan geografiya fanlari tizimidan iborat. Xozirgi davrda ushbu tizimda fanlarning uyg'unlashuvi (sintezi) ro'y bermoqda va isotsial ijtimoiy geografiyaning umumiy nazariyasi tez shakllanmoqda. Demak, sotsial geografiya shakllanish bosqichini boshidan kechirmoqda va shuning uchun ham uning mustaqilligi va bir butunligi istiqbolidan dalolat beradi.

Sotsial geografiyaning mustaqilligi birinchi navbatda, mazkur fan nazariyasini vujudga keltirilishi bilan va ikkinchidan, uning. atrofida integratsiyalashgan turli fanlarning shakllanishi bilan ta'minlanadi.

Sobiq Ittifoq davridan boshlab ijtimoiy geografiya uch asosiy yo'nalishlarda rivojlanmoqda. Birinchisi, bu ushbu fanning hozirga qadar shakllangan bo'limlarining (aholi geografiyasi, geodemografiya, aholiga xizmat ko'rsatish soxalari geografiyasi va ijtimoiy infrastruktura) rivojlanishini davom etishi. Ikkinchi yo'nalish yangi shakllanayotgan bo'limlarni o'z ichiga oladi. Bularga tez rivojlanayotgan rekreatsiya geografiyasini, turmush tarzi geografiyasi, madaniyat gsografiyasi va boshqalar mansub. Uchinchisi, sekinlik bilan bo'lsada, ijtimoiy geografiyaning umumiy nazariyasini paydo bo'lishi bilan bog'liq (Nazarov M.,Tojiyeva Z. Ijtimoiy geografiya,2003).

Sotsial geografiyaning muhim vazifalari quyidagilardan iborat:

1) sotsial geografiyaning nazariy jihatlarini yanada kuchaytirish, uning yo'nalishlarni yanada tarkibigi kiruvchi y «tarmoq»larini rivojlantirish;

- 2) yirik, o'rta va mayda masshtabli sotsial - geografik tadqiqotlarni olib borish;
- 3) sotsial geografiya borasida xorijiy mamlakatlarda olib boridayotgan tadqiqotlarni o'rganish va ular bilan ilmiy hamkorlikni yo'lga qo'yish;
- 4) sotsial geografiyaning barcha yo'nalishlariga tegishli bo'lgan o'ziga xos vazifasi, ya'ni ilmiy tadqiqotlarning natijalarini amaliyotga tadbqiqini kuchaytirish.

Sotsial geografiyaning muxim vazifalariga quyidagilar kiradi:

- 1) ijtimoiy geografiya «tarmoq»larini rivojlantirish, ya'ni aholi geografiyasi va joylashuvi, xizmat ko'rsatish sohalari, iste'mol, rekreatsiya va boshqalar;
- 2) yirik masshtabli sotsial — geografik tadqiqotlarni olib borish;
- 3) ijtimoiy geografiyaning xorijiy mamlakatlarda rivojlanishini o'rganish;
- 4) ijtimoiy geografiyaning barcha yo'nalishlariga tegishli bo'lgan o'ziga xos vazifasi, ya'ni ilmiy tadqiqotlarning natijalarini amaliyotga tadbqiqini kuchaytirish.

Hozirgi davrda sotsial geografiya shakllanish jarayonlarini boshidan kechirmoqda. SHu sababdan, aynan shu davrga xos bo'lgan eng dolzarb muammolar jumlasiga quyidagilar kiritiladi:

- a) ijtimoiy — geografik rayonlashtirish (printsiplari, mezonlari, ko'rsatkichlar tizimi, tadqiqot usullari, iqtisodiy va boshqa turdagi rayonlashtirish turlari bilan nisbati);
- b) aholining turmush tarzi va darajalaridagi, ijtimoiy tuzilmalar va ularning tadrijidagi, ijtimoiy sohalarni hududiy tashkil etishdagi rayonlararo tafovutlar);
- c) umumlashtiruvchi va maxsus ijtimoiy —geografik tipologiyalar (geodemografik vaziyat, shaharlar va aholi joylashuvi tizimlari, qishloq joylar va boshqalar);
- d) tibbiy — geografik tadqiqotlar va ularning dolzarbligini yetarlicha baholanmaslik va x.k.

Mazkur muammolarning xar biri ijtimoiy geografiyani to'la shakllanishi va rivojlanishida muxim ahamiyatlar kasb etadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Sotsial geografiyaning ob'ekti va predmeti nima?
2. Sotsial geografiyaning fanlar tizimida tutugan o'rni aniqlang?
3. Sotsial - geografik tadqiqotlar nimalarni o'z ichiga oladi?
4. Sotsial geografiyani tarkibini tushuntiring?
5. Sotsial geografiyaning ijtimoiy geografik fanlar tizimidagi o'rnini izohlang?
6. Sotsial soha deganda nimani tushunasiz?
7. Sotsial sohalarni hududiy tashkil etish deganda nimani tushunasiz?
8. Sotsiialashuv jarayonini tushuntiring?
9. Sotsial geografik tadqiqotlarning mazmunini izohlang?
10. Sotsium nima?
11. Sotsial geografiya sohasidagi yirik olimlarni sanab bering?
12. Sotsial sohalarni sanab bering?
13. Sotsial geografiyaning tarmoqlar tarkibini ayting?
14. Aholining sotsial ehtiyojlari deganda nimalarni tushunasiz?
15. Sotsial sohalar bilan bog'liq muassasalarni joylashuviga qanday omillar ta'sir qiladi?

16. Sotsial infrastruktura deb nimaga aytiladi?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christion Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America.Green Edition. - 2012.
3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
4. Солиев А.С.,Маҳмадалиев Р.Иқтисодий ва ижтимоий география асослари.-Т.,2005
5. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
6. Солиев А. Танланган асарлар (Избранные труды). Т. 2019, Мумтоз сўз, 23,5 б.т
7. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
8. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
9. Асанов Г.Р.Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
10. Анна Батимер. Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
- 11.Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр.труды.–М., 1980.
- 12.Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
- 13.Жекулин В.С. Введение в географии. -Л.: ЛГУ, 1989.
- 14.Жумаханов Sh. Inson geografiyasi (ma'ruzalar matni). Namangan. 2017.
- 15.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. I: Общая характеристика мира. Москва, Дрофа, 2008, 4-е изд., 495 стр.
- 16.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. II: Региональная характеристика мира. Москва, Дрофа, 2009, 4-е изд., 480 стр.
- 17.Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарк”, 2019. 264 б.
- 18.Назаров М.И., ТожиеваЗ.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.
- 19.Экономическая, социальная и политическая география: мир, регионы, страны. Под. Ред. И.А.Родионовой. М.:Экон.-Информ., 2008.
- 20.www.bearingpoint.uz
- 21.www.Ziyo.net
- 22.www.bearingpoint.uz
- 23.www.gwpcacena.org
- 24.www.Ziyo.net

25. www.geogr/msu.ru

26. www.MGPU.ru/materials/GEOGR.swf

17-MAVZU: TIBBIYOT GEOGRAFIYASI

Reja:

1. Tibbiyot tizimi – tibbiyot geografiyasining tadqiqot ob’ekti sifatida.
2. Tibbiyot geografiyaning fanlar tizimida tutgan o’rni. Tadqiqot ob’ekti va predmeti. Boshqa fanlar bilan aloqasi.
3. Zamonaviy tibbiyot tizimining tuzilishi va rivojlanishi.
4. Nozogeografiya.
5. Aholining tibbiy xizmatga bo’lgan ehtiyojlari, uning turlari va qondirilishi darajasi.

Tayanch so’z va iboralar: *Tibbiyot geografiyasi, tabiiy va sotsial - iqtisodiy omillarni tibbiy -geografik baholash, tibbiyot landshaftshunosligi; tibbiyot mamlakatshunosligi; nozogeografiya (inson kasalliklari geografiyasi); tibbiyot kartografiyasi. “tog’ kasalligi” “dengiz kasalligi” “o’rmon kasalligi” “cho’l kasalligi”, Nozogeografiya. Nozoareallar*

Tibbiyot geografiyasi geografiya hamda tibbiyot fanlari oralig’ida vujudga kelgan fandır. Uning rivojlanishi bilan iqtisodiy geografiyaning sotsiallasuvi (ijtimoiylashuvi) jarayonlari yanada jadallashdi. Bularning natijasi o’laroq, tibbiyot geografiyasi zamonaviy iqtisodiy va ijtimoiy (sotsial) geografiyaning sotsial qanotidan o’rin olib, uni yanada rivojlantirdi.

Tibbiyot geografiyasi- inson salomatligi va turli kasalliklarning vujudga kelishiga ta’sir etuvchi omil va sharoitlar, ularning mamlakat hamda rayonlarda tarqalish qonuniyatlari va xususiyatlarini o’rganadi.

Ko’pchilik olimlar tibbiyot geografiyasini mustaqil fan tarmog’i sifatida vujudga kelishi vaqtini XIX asrning o’rtalari deb hisoblaydilar. SHu davrdan boshlab, to hozirga qadar tibbiyot geografiyasining tadqiqot ob’ekti va predmeti borasida olimlar tomonidan turli tuman fikrlar bildirildi va shunday qilib, mazkur fanning predmeti muttasil takomillashib bordi.

Tibbiyot geografiyasining ob’ekti ko’p qirrali va murakkab bo’lishi bilan birga, u o’z ichiga aholining salomatlik holati va uni o’zgarishlarini, kasalliklar hamda sog’liqni saqlash sohasini qamrab oladi.

Tibbiyot geografiyasining ko’pchilikka tushunarli bo’lgan ta’rifini A.A.Keller quyidagicha ifodalaydi: «Tibbiyot geografiyasi, geografik muhitning kompleks tabiiy, ijtimoiy - iqtisodiy omillarini aholining salomatlik holatiga, inson kasalliklarining vujudga kelishi va tarqalishiga ta’siri qonuniyatlarini o’rganadi».

Tibbiyot geografiyasining boshqa fanlar bilan o’zaro aloqalari juda keng va xilma xildir. U, avvalo iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning aholi geografiyasi bilan chambarchas bog’langan, so’ngra demografiya, sotsiologiya, kartografiya, mamlakatshunoslik, etnografiya, sotsial statistika, landshaftshunoslik, iqlimshunoslik, ekologiya, biogeografiya, sotsial ekologiya, epidemiologiya, parazitologiya, sotsial gigiena va sog’liqni saqlashni tashkil etish, kurortologiya, zoogeografiya kabi fanlar bilan mustahkam aloqalarga ega.

Tibbiyot geografiyasining mustaqil fan sifatida tanilishi, garchi ko'pchilik olimlar tomonidan XIX asrning o'rtalari deb hisoblansada, tibbiy - geografik tadqiqotlarga oid masalalar qadimgi SHarq va G'arb olimlarining (Ibn Sino, Gippokrat) asarlarida yoritilgan. Ammo, hozirgi tushunishdagi tibbiyot geografisiga oid bo'lgan dastlabki yirik tadqiqot - «Obobshenie vseobshey meditsinskoy prakticheskoy geografii» nemis olimi Finke tomonidan 1792 yilda amalga oshirildi. Bunda, u tibbiyot geografiyasini joyning aholi salomatligi va kasalliklariga ta'sirini o'rganuvchi fan deb hisobladi.

Tibbiyot geografiyasining rivojlanishiga xorijiy olimlardan Finke, SHnurrer, Buden, Rayt, Girsh, Fuks, Mey, Masako, Rattselb, Stemp, Bojyo-Garnbe, Layt va boshqalar o'z hissalarini qo'shdilar.

XX asr boshlariga qadar Rossiyada tibbiyot geografiyasining nazariy va amaliy masalalari P.Z.Kondoidi, N.I.Toropov, N.I.Pirogov, I.M.Sechenov, S.P.Botkin, I.P.Pavlov, E.X.Ikavitts, N.I.Litunovskiy, A.F.Zmeev, P.I.Preobrajenskiy, D.V.Mertsalov, K.P.Andreev, P.A.Bursev, N.A.Korjavin, K.S.Morkotun, S.P.Lovsov, G.I.Arhangelskiy, P.A.Peskov, I.A.Peskov, N.I.Avgustovkiy, P.I.Shmakov, A.A.Bunge, Ye.V.Bek, V.L.Yakimov va boshqalarning ishlarida yoritilgan.

Sobiq Ittifoqda tibbiyot geografiyasining nazariy metodologik asoslari, aholining salomatlik holati va nozogeografik tadqiqotlar, sog'liqni saqlashni rivojlanishi, tibbiyot geografiyasi hamda tibbiy - geografik rayonlashtirish masalalari D.K.Zabolotniy, A.A.Shoshin, A.P.Markovin, Ye.N.Pavlovskiy, A.I.Vinogradov, A.V.Yakovlyev, A.A.Keller, A.V.Chaklin, Ye.I.Ignatyev, B.B.Proxorov, V.P.Byakov, Ye.I.Veselov, B.V.Vershinskiy, V.Ya.Podolyan, A.D.Lebedev, A.G.Voronov, A.P.Avtsin, P.P.Reshetnikov, Ye.L.Rayx, A.P.Ayriyan, A.A.Polovetskaya, V.P.Pospelo, S.I.Belov, Ye.S.Feldman, B.I.Xodjamberdiyev, T.E.Boldiryev, N.K.Sokolov, S.E.Shipelnya, O.P.Depin va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarida ochib berilgan. Binobarin, B.B.Proxorov tomonidan Baykal Amur magistrali qurilishi zonasi miqyosida ilk bor doktorlik dissertatsiyasi darajasidagi tibbiy —geografik tadqiqot amalga oshirilgan.

O'zbekistonda esa aholining salomatligi, kasalliklar hamda sog'liqni saqlash masalalari bevosita tibbiyot nuqtai nazaridan bajarilgan ishlar mavjud, Ammo, ushbu masalalarni tibbiyot geografiyasi doirasida o'rganilgan maxsus tadqiqotlar amalga oshirilmagan. Aholi o'limi bilan bog'liq demografik masalalar A.G'aniev tomonidan ko'rib o'tilgan.

O'tgan asrning 90 - yillardan boshlab, O'zbekiston va uning ayrim regionlari bo'yicha tibbiyot muassasalarini hududiy tashkil etish masalalari M.I.Nazarov (1996), nozogeografik vaziyat esa N.Komilovalar (1999) tomonidan ilk bor o'rganilgan. Ta'kidlash joizki, O'zbekiston FA Geografiya bo'limi tomonidan 90 -yillarda respublikaning tibbiy -geografik atlasiga oid ishlar olib borilgan edi.

Tibbiyot geografiyasining predmeti turli davrlarda olimlar tomonidan turlicha ifodalandi. Bunda, ko'pchilik tadqiqotchilar tabiiy - geografik, ijtimoiy-iqtisodiy omillarga katta ahamiyat bergan holda, tibbiyot geografiyasini geografiya fanlari qatoriga qo'shsa (E.I.Ignatyev, Ye.P.Pavlovskiy, B.B.Proxorov, Ye.L.Rayx)

boshqalari tibbiy omillarning ustuvorligini ta'kidlab, tibbiyot geografiyasini tibbiyot fanining bir tarmog'i deb biladilar (D.K.Zabolotniy, A.I.Sisgin va b.).

Tibbiyot geografiyasining mohiyati va vazifalarini ilk bor o'rgangan N.I.Toropov (1864): «Har qanday kasallikni yer yuzasi bo'yicha tarqalishi masalalarini tibbiyot geografiyasi o'rganadi», deb ta'kidlagan. E.Ikavits esa, (1885) «Yer sharining turli mamlakatlari va xalqlari orasida hayot va o'lim, salomatlik va kasalliklarning turli tuman hodisalari tibbiyot geografiyasining predmetidir» degan xulosani bildiradi. Shuningdek, ba'zi bir olimlar, jumladan, D.K.Zabolotniyga: «Tibbiyot geografiyasi tibbiyotning bir tarmog'i sifatida yer yuzida turli kasalliklarning tarqalishini o'rganuvchi fan», deb tibbiy omillarni ustun qo'ysa, Ye.I.Ignatyev «Tibbiyot geografiyasi geografik muhitning inson tanasiga ta'sirini o'rganuvchi geografiyaning bir tarmog'idir» deb ta'kidlaydi. Ye.P.Pavlovskiy (1955, s.89) ham geografiya fanining muxim tarmog'i bo'lgan tibbiyot geografiyasi «Er yuzida. inson kasalliklarining tarqalishi sabablarini o'rganadi» deb masalaning geografik jihatlariga katta e'tibor beradi.

Tibbiyot geografiyasining hozirgi rivojlanish bosqichida olimlar tomonidan uning nozogeografiya, salomatlik geografiyasi va sog'liqni saqlash geografiyasi kabi bo'limlari ajratiladi. SHuningdek, V.P.Byakov va Ye.I.Veselovlar sobiq, sovet tibbiyot geografiyasining quyidagi asosiy yo'nalishlarini ham ajratadilar:

- ✓ tabiiy va sotsial - iqtisodiy omillarni tibbiy -geografik baholash;
- ✓ tibbiyot landshaftshunosligi;
- ✓ tibbiyot mamlakatshunosligi;
- ✓ nozogeografiya (inson kasalliklari geografiyasi);
- ✓ tibbiyot kartografiyasi.

Tibbiyot geografiyasining nazariy metodologik va amaliy masalalarini o'rganishda sobiq Ittifoq olimlarining xizmatlarini ta'kidlash lozim. Jumladan, Ye.N.Pavlovskiyning kasalliklarni tabiiy o'choqlari va landshaft epidemiologiyasi g'oyalari va ishlanmalari sobiq sovet tibbiyot geografiyasining fundamental asoslaridan biridir. A.A.SHoshin va boshqa mualliflar tomonidan esa, tibbiy geografiyasining nazariy - metodologik asoslari ishlab chiqildi (Osnovi meditsinskoy geografii, M., L., 1962).

Zamonaviy tibbiy geografik tadqiqotlarga, avvalo mazkur fanga doir nazariy - metodologik tadqiqotlarni tez rivojlanishi; tibbiy - geografik tadqiqotlarning natijalarini amaliyotga qo'llanishini kuchaytirish; mintaqaviy tibbiy-geografik tadqiqotlarni avj olishi hamda tibbiyot kartografiyasini tez rivojlanayotganligi xosdir.

Hozirgi tibbiy geografik tadqiqotlarda rayonlashtirish masalalari tobora ko'proq amalga oshirilmoqda. Binobarin, uning ilmiy asoslari, tamoyillari A.A.Keller tomonidan 1962 yildayoq ishlab chiqilgan edi. CHunonchi, tibbiy - geografik rayonlashtirish bu kompleks tadqiqotlarning natijasi bo'lib, aholini salomatlik holati, tabiiy va sotsial - iqtisodiy shart - sharoitlarni inson salomatligiga ta'siri, inson kasalliklarini vujudga kelishi va tarqalishi jarayonlarini qamrab oladi.

Tibbiy - geografik tadqiqotlar va ularga bo'lgan amaliy talab - extiyojlar hozirda tibbiyot geografiyasi oldiga quyidagi vazifalarni ko'yadi:

- tabiiy sharoit (omillar) yoki ularning majmualarini aholi salomatligiga ta'sirini o'rganish;
- kompleks tabiiy va ijtimoiy iqtisodiy omillarning inson kasalliklarini vujudga kelishi va tarqalishidagi rolini aniqlash;
- landshaftlar va alohida olingan davlatlarda inson
- kasalliklarini vujudga kelishi va tarqalishi qonuniyatlarini aniqlash;
- tibbiy - geografik ishlanmalarni amaliy tadbiqi masalalarini kuchaytirish.

Tabiatda turli xil landshaft ko'rinishlari quruqlik va suvliklar, sahro va o'rmonlar, tog' va tekistliklar mavjud bo'lib, ularning barchasida insonlar o'ziga xos faoliyat ko'rsatadilar. Har bir landshaft doirasida tashqi muhit omillarning u yoki bu turi inson jismiga ko'proq ta'sir ko'rsatadi.

Abu Ali ibn Sino ham kasalliklarning kelib chiqishi sabablarini aniqlashda va davolashda tashqi sharoitning (iqlim, ob – havo, turar-joy, ovqatlanish) ta'siriga alohida e'tibor qaratgan edi.

O'rta Osiyo hududida yashab ijod qilgan mashhur tabiblar, jumladan, Abu Bakir ar Roziy asarlarida kishilarda uchraydigan kasalliklarning aksariyat qismi uning yashash joyi bilan bog'liqligi qayd etilgan. U hatto kasalxonalar qurilishida joyning iqlimi, joylashgan o'rni kabi jihatlarga e'tibor berish zarurligini ta'kidlagan. Shuningdek, tibbiyot ilmining asoschisi Gippokrat o'z asarlarida turli makon va manzillarda yashovchi kishilar salomatligini baholashda mazkur joyning iqlimi, suv va tuproq tarkibi, o'simlik va hayvonot dunyosi kata ahamiyat kasb etishini alohida izohlab o'tgan. Olimning ta'kidlashicha, inson umumiy tabiat olamining bir qismi bo'lib, uning tashqi tuzilishi va ichki ruhiyatini shu tabiat shakillantiradi. Bu haqda Gippokrat shunday deb yozgan edi. «Odam jismining tabiatini tashqi muhit belgilaydi. Jamiyat esa o'z qonun qoidalari bilan odam tabiatini o'zgartirishi mumkin»

Shunga o'xshash fikrlar vatandoshimiz Abu Rayhon Beruniy tomonidan ham ilgari surilgan. Uning yozishicha «Odamlar tuzulishlarining rangi, surati, tabiat va axloqi turlicha bo'lishi faqatgina nasablarning turlichaligidan emas, balki tuproq, suv, havo va yerning, kishilar yashaydigan joylarning turlichaligidan hamdir. »

Inson salomatligi va ular orasida uchraydigan kasalliklar hududiy tafovutlarga ega. XVIII asrda yashab ijod qilgan frantsuz olimi Monteskye o'zining «Qonunlar ruhi to'g'risida» nomli asarida «Iqlimning hukumronligi barcha kuchlardan ustunroqdir» degan shiorni olg'a surgan ekan.

XIX asrning oxiri XX asrning boshlaridayoq tibbiyot mektiorologiyasi sohasida rus iqlimshunoslari A.I.Voeykov, A.P.Sokolov, A.A.Kaminskiy kabi olimlar tadqiqotlar olib borishgan. Ayniqsa, bu xususda tibbiyot geografiyasida iqlim bilan bog'liq masalalarni o'rganishda rus olimi A.S.Berg tomonidan ishlab chiqilgan, iqlimning sinflarga ajratilgan tavsifi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Olim tibbiy geografik jihatdan mamlakat iqlimini 12 tabaqaga ajratgan. U iqlim va ob – havoni sinflarga ajratish orqali salomatlikning hududiy jihatlarini o'rganishga ham e'tibor bergan. Ob – havoning iqliga nisbatan inson jismiga ta'sirini sezilarli, ya'ni ob – havoning tez – tez o'zgarib turishi bilan inson jimida ma'lum ma'noda

o'zgarishlar sodir bo'lib turadi, ayniqsa buni ba'zi a'zolarimiz juda tez seza oladi. Shuningdek ob – havodagi ayrim jiddiy o'zgarishlarni ba'zi kasalliklarga (bod, radikulit, revmatizm, qon bosimi xastalıkları) ga chalingan kishilar ancha oldinroq payqaydilar.

Joylarning rel'ef xususiyatlari ham inson salomatligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Baland tog' mitnaqalarida o'z nomi "**tog' kasalligi**" deb atluvchi kasallik keng tarqalgan. Tog' kasalligi to'g'risidagi ma'lumotlarni ispan sayohi akosta tomonidan yozib qoldirilgan. Uning yozishicha 1590 yil And tog'lari bo'ylab sayohat chog'ida 4500 metr dengiz sathidan balandlikda hamrohlari orasida qandaydir kasallik yuzaga kelganligi, ularning yurak urishlari o'zgarib, bosh aylanish, nafas siqishi, burunlarining qonashi, quloqlarining shang'ilashi kabi holatlar kuzatiladi. Bu tog' kasalligi bo'lib, faqatgina **1887 yil frantsuz olimi Bert** tomonidan aniqlangan va bu kasallikning bosh sababchi deb kislorod yetishmasligi bilan izohlagan. Keyingi yillarda tog'larda yashovchi kishilarning yurak faoliyatini o'rganish natijasida ushbu hududda yashovchilar yuragi boshqa hududlarga nisbatan ancha farq qilishi, ya'ni ularning yurak o'ng qorinchalarining qalinligi aniqlangan. Tog'li o'lkalarda yashovchi kishilar orasida yana quyosh urishi, oftal'miya, endemik buqoq kabi kasalliklar ko'proq uchraydi.

Dengiz va boshqa suv havzalarida faoliyat ko'rsatuvchi kishilar orasida ko'pincha "**dengiz kasalligi**" uchraydi. Ushbu kasallik kemanding chayqalishi natijasida yuzaga keladi. Dengiz kasalligining kelib chiqishi va rivojlanishida asab tizining holati muhim rol o'ynaydi.

O'rmon tayga hududlarida ham o'z nomi bilan "**o'rmon kasalligi**" deb nomlanuvchi kasallik uchraydi. Bu kasallikda kishi jismida har-hil ruhiy holatlar, karaxtlik tinimsiz uyqu, chivinlar va kanalar chaqishi bilan bog'liq kasalliklar ko'p uchraydi.

Cho'l va unga yaqin hududlarda havo harorati va bug'lanish yuqoriligi, nisbiy namlik esa past bo'ladi. Aslida inson organizmi uchun 18-21 gradusli havo harorati, 40-60 foizli nisbiy namlik qulay hisoblanadi. Doimiy yuqori harorat va namlikning me'yorda bo'lmasligi kishi tanasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu hol o'z navbatida asab va gormonal tizimlar bog'liq kasalliklarni, shuningdek, qon-tomir tizimidagi kasalliklarni keltirib chiqaradi. Bunday sharoitda cho'l sharoitida ko'proq holsizlanish, darmonsizlanish va o'ta tashnalik bilan ajralib turuvchi "**cho'l kasalligi**" ko'p uchraydi. Cho'l kasalligiga chalinish natijasida ruhiy hastaliklar ham yuzaga kelishi mumkin. Masalan tropik mamlakatlar aholisi orasida astiniya kasalligi tarqalgan va uning vujudga kelishi mazkur mamlakatlarning tabiiy sharoiti bilan bevosita bog'liq.

Inson slomatligini belgilashda joylarning tuproq xususiyatlari ham yetakchi ahamiyatga ega. Chunki, tuproq tarkibida kasallik tug'diruvchi bakteriyalar va mikroorganizmlar hayot kechiradi. Tuproq turli xil mikroorganizmlar uchun makon hisoblanadi. O'lat,tulyaremeya, gangrena singari ko'plab kasalliklarni tashuvchi infeksiyalar aynan tuproqda yashaydi. Mashhur tibbiy geograf SHaalya o'z tadqiqotlarida sal'monelezlarning vujudga kelishi va tarqalishini ko'proq tuproq omili bilan bog'laydi. Tuproqni ifloslanishi o'z navbatida suvni ham ifloslanishiga olib keladi. Tuproqdagi barcha mikroelementlar inson ogranizmiga suv orqali

o'tadi. Shuning uchun yirik aholi punktlarida suv ichimlik suvi doimo xlor bilan tozalanadi. Ayrim hollarda endemik buqoq kasalligini yuzaga kelishi suvning tarkibidagi mikroelementlar bilan bog'liq. A.P.Vinogradov tadqiqotlaridan ma'lumki, inson organizmi bir kecha kunduzda 120 gramm yod qabul qilishi kerak. Buning 70 grammi o'simlik mahsulotlaridan 40 grammni esa hayvon mahsulotlaridan olinishi kerak. Demak, inson yodni asosiy qismini o'simliklardan oladi. Yod moddasini esa o'simliklar suv orqali tuproqdan oladi. A.P.Vinogradov nazariyasiga ko'ra tog' va kulrang tuproqlarda yod tanqisligi mavjud.

Nozogeografiya. Tibbiyot geografiyasining asoslarini yaratishga katta xissa qo'shgan yirik olim A.A.SHoshin (1962,s.82), nozogeografiya, ya'ni inson kasalliklari geografiyasini tibbiyot geografiyasining tarkibiy qismlaridan biri ekanligini ta'kidlagan.

Tibbiyot geografiyasining vujudga kelgan davridan boshlab, to hozirga qadar bajarilgan tibbiy — geografik tadqiqotlarning aksariyatini bevosita nozogeografiya bilan tushuntirish ham yetarli bo'lmaydi. Vaxolanki, «Nozogeografiyaning asosiy vazifasi inson kasalliklarini geografik tarqalishining umumiy qonuniyatlarini ochib berish, alohida olingan kasalliklarning nozokomplekslari va nozoareallarini hamda ularning tadrijiy o'zgarishlarini aniqlash bilan belgilanadi. Demak, shunday qilib, tadqiqot ob'ektining o'ziga xosligiga borliq holda, nozogeografiya tibbiyot geografiyasining mustaqil bo'limi hisoblanadi» (SHoshin, 1962, C)83).

Umuman olganda, tibbiyot geografiyasi aholi va uning salomatlik xolati bilan bog'liq bo'lgan barcha geografik jarayon va qonuniyatlarni o'rganar ekan, bunda u eng avvalo, geografik muxitning aholi salomatligiga ta'sir ko'rsatuvchi kompleks tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillariga asosiy e'tiborni qaratadi. Ular orasida, ayniqsa iqlim va atrof-muhitning aholi salomatligiga ta'siri, kasalliklarning tarqalishi, aholining joylashuvi, mehnat va turmush sharoitlari, urbanizatsiya jarayonlari, regionning xo'jalik ixtisoslashuvi xususiyatlari, sog'liqni saqlash sohasini rivojlanganlik darajasi va boshqalar juda muximdir. Hozirgi davrda ayniqsa ijtimoiy - iqtisodiy xususiyatga mansub omillarning ahamiyati ortib bormoqda. Ular orasida, avvalo, sog'liqni saqlash geografiyasi yoki salomatlik geografiyasidan turib, sog'liqni saqlash tuzimining shakllanishi, rivojlanishi, aholini salomatlik holatiga ta'siri kabi masalalar o'rganilgan izlanishlar muxim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Binobarin, tibbiy - geografik tadqiqotlarning muxim ilmiy - amaliy natijasi xisoblangan tibbiy - geografik atlaslar qishloq joylarda sog'liqni saqlashni xolati va rivojlaniga masalalari bo'yicha AP.Ayriyan tomonidan Armanistonda, F.G.Grigoryev tomonidan esa Chuvashiyada (1976 y) chop etilgan.

Nozogeografiyaning mohiyati va vazifalarini tushuntirishda kasallikning o'zini mazmuni, kelib chiqish sabablari xaqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lish lozim. Bu borada ko'pgina tadqiqotlarni amalga oshirgan olimlarning (I.Sechenov, S.Botkin, Anichkov, Petrov, I.Pavlov) fikricha, insonning kasallanishi, avvalo o'ziga xos biologik jarayon bo'lib, insonni atrof -muhit bilan o'zaro ta'sirida uning xayot faoliyatini buzilishi yoki butunlay to'xtashi bilan bog'liqdir.

Inson kasalliklari turli -tuman bo'lishi bilan birga, ularni keltirib chiqaruvchi sabablar ham turlichadir. Shu jihatdan ularni o'rganish va bu boradagi bilimlarga ega bo'lish kasalliklarning tarqalishini bartaraf etishda katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

Avvalambor, inson kasalliklarining kelib chiqish sabablarini o'rganish juda muhim masalalardan biridir. Ammo, shu bilan birga kasalliklarning hududiy tarqalishi qonuniyatlarini ochib berish kelajakda paydo bo'lishi (tarqalishi) mumkin bo'lgan kasalliklar areallarini aniqlash ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Inson kasalliklarining kelib chiqishi ob'ektiv omillar bilan chambarchas bokliq. Bunda, eng avvalo insonni o'rab olgan atrof - muhitning bosh rolini alohida ta'kidlash kerak. Binobarin, Ye.N.Pavlovskiyning parazitar (yuqumli) kasalliklarning tabiiy o'choqlari haqidagi g'oyasi (bilimlari) bir qator inson va hayvon kasalliklarining geografik tarqalishi va evolyutsiyasi haqida ilmiy asoslangan xulosalar olish imkonini berdi.

Nozogeografik tadqiqotlarda nafaqat kasalliklarning kelib chiqishi yoki ularning tarqalishi qonuniyatlari, balki nozokomplekslar, nozoareallarni aniqlash, tadqiq etish muxim masalalardan biridir. Ammo, amalda bunday nozoareallar, ayniqsa nozokomplekslarni aniqlash murakkab va tadqiqotchidan chuqur epidemiologik bilimlarni bilimlarni ham talab qiladi.

Nozokompleks bu, bir qator bo'g'inlarni (komponentlarni) o'z ichiga olgan bir butun tizim sifatida tushunilishi mumkin. Ushbu bo'tinlarning xdr biri o'zaro bevosita aloqadorlikka ega. Ulardan birortasining o'zgarishi dorhol boshqasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Inson kasalliklaridan birortasiga mansub bo'lgan nozokompleks bir tomondan, kasallikni vujudga keltiruvchi (chaqiruvchi) shart — sharoitlarni va ikkinchi tomondan, aynang shu kasallikni qabul qilishga moyil organizmni o'z ichiga qamrab oladi. Jumladan, endemik buqoqqa xos bo'lgan nozokompleks, eng avvalo ushbu kasallikka moyil bo'lgan inson organizmi hamda suv va oziq — ovqat mahsulotlarida yod moddasini yetishmasligini o'z ichiga oladi. Nozokomplekslarni, ayniqsa yuqumli kasalliklar bo'yicha ko'plab ajratish mumkin.

Nozokomplekslarning komponentlari va ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik sodda (inson —suv yoki oziq —ovqatda yodning yetishmasligi) yoki murakkab (atrof muxitning ikki, uch va undan ortiq komponentlari va inson organizmi) ko'rinish (tur)larga ega. Murakkab nozokomplekslarga, ko'pincha inson parazitar kasalliklari bilan bog'liq bo'lgan (bezgak, leishmanioz, kana entsefaliti va b.) larni kiritish mumkin. Muayyan hudud doirasidagi turlicha nozokomplekslar, bevosita inson kasalliklari bilan aloqador bo'lgan nozogeografik vaziyatning u yoki bu holatini belgilashda muhim rol o'ynaydi.

Nozogeografik vaziyatning bosh mezonlari va ko'rsatkichlariga aholining o'rtacha umr ko'rishi, umumiy va bolalar o'limi darajasi, aholining kasallanishi, turli mamlakat va rayonlardagi ekologik, sanitariya -gigiena va epidemiologik xolatlar kiradi. (Soliyev, Komilova, 1999, s.12)

Zamonaviy nozogeografik tadqiqotlarni kasalliklarning nozoareallarini (tarqalish hududlarini) o'rganmasdan tasavvur qilib bo'lmaydi. Demak, nozoareal -

bu aholi orasida muayyan bir kasallik turi xisobga olinayotgan yoki paydo bo'lishi mumkin bo'lgan hududni o'z ichiga oladi. Ularning vujudga kelishi, maydoni, chegaralari tabiiy — geografik, ijtimoiy - iqtisodiy omillar ta'sirida turlicha shakllanadi.

Alohida olingan inson kasalliklari nozoareallarining tadrijiy o'zgarishlarini tadqiq etish natijasida ularning vujudga kelishi sabablari o'rganilib, tarqalishi mumkin bo'lgan hududlar aniqlanadi. Bu esa, kasalliklarning avvaldan qachon va qaerda paydo bo'lishini bilishda va ularga qarshi tibbiy chora — tadbirlarni amalga oshirishda katta ahamiyatga ega.

Turlicha inson kasalliklarining nozoareallarini o'zaro hamda atrof -muhit omillari va shart -sharoitlari bilan taqqoslash, o'z navbatida ularning vujudga kelishi, hozirgi holati va kelgusidagi o'zgarishlari qonuniyatlari haqida xulosalar olish imkonini beradi.

Nozogeografiyaning ichida ayrim kasalliklarni kelib chiqishini tarixiy davrlar mobaynida o'rganuvchi tarixiy nozogeografiya yo'nalishi ham mavjud. Hozirda, tibbiyot geografiyasi tarkibida mintaqaviy (regionalnaya) tibbiyot geografiyasi shakllanib bormoqda (Keller, 1989, s.12). Bu yo'nalish bo'yicha ko'plab nozogeografik tadqiqotlar sobiq Ittifoqda amalga oshirilgan. O'zbekistonda esa buiday tadqiqotlar jumlasiga, N.Komilova tomonidan bajarilgan dissertatsiyani kiritish mumkin. Binobarin, Buxoro viloyati nozogeografik vaziyati masalalari yoritilgan ushbu ish Uzbekistonda nozogeografiya bo'yicha amalga oshirilgan ilk tibbiy — geografik tadqiqotdir.

Inson kasalliklarining kelib chiqishi va tarqalishida yoki nozokomplekslar va nozoareallarni vujudga kelishida kasalliklarning rivojlanishi bilan atrof-muhit omillari orasida uzviy aloqadorlik mavjud. Bunda atrof-muhitning tabiiy va ijtimoiy — iqtisodiy omillarini yetakchi rolini alohida ta'kidlash lozim.

Inson kasalliklari va uning turlicha nozokomplekslari va nozoareallarini vujudga kelishi va tadrijiy o'zgarishlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillarga quyidagilar kiradi:

Tabiiy —geografik omillar (iqlim, yer yuzasi tuzilishi, suv manbalari va tuproq, hayvoiot va o'simliklar, regionning ekologik ahvoli) inson kasalliklarini vujudga kelishiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi. SHuningdek, ular kasalliklarni hududiy tarqalishini belgilab, nozoareallarni vujudga kelishida katta rol o'ynaydi.

Ijtimoiy — iqtisodiy omillar (sog'liqni saqlash tizimini axvoli, aholining joylashuvi, zichligi, jins —yosh va ijtimoiy tarkibi, ma'lumotlilik darajasi, ko'chib yurishi, yashash va mehnat sharoitlari, shahar va qishloqlar to'ri va tizimi, transportning rivojlanganlik darajasi, urbanizatsiya jarayonlari, region (hudud) ning xo'jalik ixtisoslashuvi, ishlab chiqarish kuchlarining joylashuvi va rivojlanish darajasi, ijtimoiy va ishlab chiqarish infrastrukturasi holati va boshqalar) ning inson kasalliklarini kelib chiqipti va nozoareallarini vujudga kelishidagi ta'siri kuchayib bormoqda.

Nozoareallar miqyosida aholinnig kasallanishi darajasi va kasalliklarning tarqalishida tabiiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy omillarning rolini aniqlash zamonaviy tibbiy-geografik tadqiqotlarning dolzarb muammolaridan biridir..

Savol va topshiriqlar:

1. Tibbiyot geografiyasining o'rganish ob'ekti va predmeti nima?
2. Tibbiyot geografiyasining geografiya fanlari tizimida tutgan o'rnini tushuntiring.
3. Nozogeografik vaziyat nima?
4. Aholining salomatlik holatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni sanab bering.
5. Rel'ef xususiyatlari bilan bog'liq kelib chiqadigan kasalliklarni tushuntiring?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christion Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America.Green Edition. - 2012.
3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
4. Солиев А.С.,Маҳмадалиев Р.Иқтисодий ва ижтимоий география асослари.-Т.,2005
5. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
6. Солиев А. Танланган асарлар (Избранные труды). Т. 2019, Мумтоз сўз, 23,5 б.т
7. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
8. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
9. Асанов Г.Р.Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
10. Анна Батимер. Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
- 11.Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр.труды.–М., 1980.
- 12.Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
- 13.Жекулин В.С. Введение в географии. -Л.: ЛГУ, 1989.
- 14.Ҷумаханов Ш. Inson geografiyasi (ma'ruzalar matni). Namangan. 2017.
- 15.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. I: Общая характеристика мира. Москва, Дрофа, 2008, 4-е изд., 495 стр.
- 16.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. II: Региональная характеристика мира. Москва, Дрофа, 2009, 4-е изд., 480 стр.
- 17.Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарк”, 2019. 264 б.
- 18.Назаров М.И., ТожиеваЗ.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.

19. Экономическая, социальная и политическая география: мир, регионы, страны. Под. Ред. И.А.Родионовой. М.:Экон.-Информ., 2008.
20. www.bearingpoint.uz
21. www.Ziyo.net
22. www.bearingpoint.uz

18-MAVZU: SIYOSIY GEOGRAFIYA

Reja:

1. Siyosiy geografiya, uning ob'ekti va predmeti.
2. Siyosiy geografiyaning inson geografiyasi fanlari tizimidagi o'rni va aloqalari.
3. Siyosiy geografiyaning shakllanishi va unda g'arb olimlarining hizmatlari.
4. Siyosiy geografiyaning tuzilishi. Siyosiy geografiya va geosiyosat.

Tayanch so'zlar: *Amaliy geosiyosat, aerokratiya, blok, geopolitika (geosiyosat), geosiyosiy dualizm, geostrategiya, geoekonomika (geoiqtisodiyot), demosiyosat, integratsiya, ichki dengiz (mare internum – lot.), ichki okean, ko'p qutbli dunyo, katta maydon (grossraum), kontinent (yoki qit'a), kratopolitika, makon, possibilizm, siyosiy geografiya, chegara.*

Siyosiy geografiya turli geografik makondagi siyosiy tashkilotlar va ularning hududiy tarkibini o'rganishga asoslangan ta'limotidir. Olimlar siyosiy geografiyani 3 miqyosda o'rganishadi: xalqaro miqyos, regional yoki davlat miqyosi va lokal miqyos.

Davlat miqyosidan yuqorisida siyosiy geograflar ko'plab davlatlarni qamrab oladigan Birlashgan Millatlar Tashkiloti kabi tashkilotlarni ham o'rganishlari mumkin. Davlat miqyosida esa olimlar davlat boshqaruv usulining qanday tashkil etilganligini ko'rib chiqishadi. Davlat miqyosidan pastdagi siyosiy geograflar masalan, ovoz berish tumanlarining, ya'ni saylov okruglari chegaralarini o'rganishlari mumkin.

Siyosiy geograflar shuningdek, dunyo siyosiy jarayonlarida davlatlar rolining o'zgarishini ham o'rganishadi⁹.

Siyosiy geografiya:

Hozirgi bosqichda dunyodagi mamlakatlarning davlat va jamiyat qurilishining bosh belgilari va xususiyatlari, mamlakatlarning ichki va tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari;

Mamlakatlarning siyosiy-geografik ya'ni (geostrategik) mikro, mezo va makro holati, davlat chegaralarining, hududiy tarkibining shakllanish bosqichlari;

⁹ Dr Christian Sawyer ap Human geography crash course. Printed in the United States of America. Green Edition. -2012.195-P. 244.

Mamlakatlar aholisining milliy, ijtimoiy-siyosiy-iqtisodiy hayotdagi roli va o'rnini;

Mamlakatlarning jahon hamjamiyatidagi, xalqaro siyosiy, iqtisodiy va nodavlat tashkilotlardagi o'rnini, mamlakatlarning siyosiy maqsadlari va xalqaro munosabatlar tizimidagi ishtirokini tadqiq qiladi.

Siyosiy geografiya keng ma'nodagi ijtimoiy geografiyaning bir qismidir. U iqtisodiy, ijtimoiy-iqtisodiy va sotsial geografiya bilan bir qatorda o'zining alohida blokini shakllantirmoqda. Ushbu blokka harbiy va elektoral (yani saylovlar) geografiyasini ham kiritish mumkin. Fan yaqinda vujudga kelmagan bo'lsada, MDH mamlakatlari shu jumladan bozor iqtisodiyoti sharoitida rivojlanib borayotgan O'zbekiston uchun yangi sanaladi. Ushbu fanning ayrim masalalari (masalan, siyosiy xarita, davlatlarning siyosiy tuzimi va x.k.) iqtisodiy-ijtimoiy geografiyaning qator kurslarida ma'lum darajada yoritilgan bo'lsada, u, maxsus kurs sifatida o'qitilmagan.

Siyosiy geografiyaning tadqiqot obekti bo'lib hududiy siyosiy tizimlar (sistemalar) xizmat qiladi. Uning predmeti esa muayyan mamlakat yoki butun jahon miqyosida jamiyatning siyosiy-hududiy tashkil etilishini o'rganishdan iborat. Shuningdek, bu fan davlatlar va ularning chegaralari (limologiya), davlat tuzumi, mamuriy-hududiy tuzilishi, mamlakat doirasida siyosiy partiya va kuchlarning joylanishi, hududiy tarkibini o'rganadi. So'nggi yillardagi jahon hamjamiyati va geosiyosiy tizimidagi muhim o'zgarishlar hamda davlatlararo tashkil etilgan harbiy-siyosiy uyushma yoki ittifoqlar siyosiy geografiya tadqiqot predmetini yanada kengaytirmoqda.

Mazkur fanning tarixi ham ancha uzoq. Agar keng ko'lamda qaraydigan bo'lsak, uning vujudga kelishi dastlabki davlatlarning paydo bo'lishiga borib taqaladi, Chunki siyosiy geografiya uchun davlat (demak, uning hududiy yaxlitligi, chegarasi, boshqarish tashkilotlari, harbiy va siyosiy kuchlari) asosiy mazmun kasb etadi.

Ammo siyosiy geografiyaning fan sifatida shakllanish tarixi uncha uzoq emas. Dastavval "siyosiy geografiya" tushunchasi, bazi malumotlarga qaraganda, XVIII asrning 20-50 yillarida Peterburgda (Rossiyada) xizmatda bo'lgan nemis olimlari G.V.Kraft va X.N.Vintsgeymmlar tomonidan tilga olingan. Ular ushbu tushunchani geografiya fanining bir qismi, tarixiy geografiya va statistika (davlatshu noslik) bilan aloqadorligini takidlashgan. Siyosiy geografiyani haqiqiy fan sifatida shakllanishini esa ko'pchilik nemis geografi va sotsiologi Fridrix Fon Rattsel nomi bilan bog'laydilar. U 1898 yilda shu nomda kitob nashr ettirganligi uchun siyosiy geografiyaning "otasi" deb tan olingan. Shu bilan birga Rattselning aynan mazkur asari tufayli shved R.Chellen "geosiyosat" tushunchasini yaratdi.

Geosiyosat haqida mulohaza qilishdan avval geosiyosat tushunchasi mazmun va mohiyati, ahamiyati fan sifatida shakllanishi o'qitishning zarurati haqida ma'lumotlarga ega bo'lish lozim. Bu fan orqali uning shakllanishi bosqichlari asosiy kategoriyalari davlatning kuch-qudratini shakllanishi, siyosat va geografiya fani orasidagi aloqadorlik haqidagi bilimlar egasi bo'lamiz. Bu fanni o'rganishda fanning rivojlanishiga fan sifatida shakllanishida o'zini ulkan hissasini qo'shgan olimlar, siyosatchilar mavjud. Geosiyosiy yo'nalishlar, oqimlar

geosiyosatning rivojlanishidagi asosiy paradigmalari to'g'risida ilmiy ma'lumotlar olamiz.

Geosiyosat – turli siyosiy jarayonlarning geografik sharoit (muhit) ga bog'liq holda rivojlanishini o'rganadigan fandır. XX asrda dunyo siyosiy xaritasining tubdan o'zgarishi, hududiy, ijtimoiy-ekologik va demografik muammolarning keskinlashuvi geosiyosat faniga bo'lgan e'tiborni kuchaytirib yubordi.

Geosiyosat fanini o'rganish geografiya, tarix, demografiya, etnografiya, dinshu noslik, ekologiya, sotsiologiya, harbiy fanlar, siyosatshu noslik va boshqa fanlar bo'yicha ham bilimlarga ega bo'lishni taqozo etadi.

Geosiyosat fani siyosiy geografiya asosida shakllandi va rivojlandi. Siyosiy geografiya jahondagi davlatlarning turg'un (statik) holatdagi tavsifini tuzish bilan shu g'ullanadi. Siyosiy geografiyani ko'proq davlatlarning joylashishi, hududining shakli, o'lchamlari, chegaralari, xo'jaligi, aholisining savodxonlik darajasi, madaniyati qiziqtiradi.

Geosiyosat fani siyosiy jarayonlarning geografik makondagi o'zaro aloqalarini, ularning yerga va madaniy omillarga ta'sirini o'rganadi. Geosiyosat fani asosiy e'tiborini tabiiy muhit omillarni harbiy-siyosiy, iqtisodiy va ekologik havfsilik maqsadlarida faol foydalanishga qaratadi.

Geosiyosat fanining o'rganish ob'ekti: sayyoraviy (planetar) makon, geosiyosiy jarayonlar va hodisalardir. Sayyoraviy makonga quruqlik, suvlik (Dunyo okeani), havo qobig'i, davlatlar va ularning resursdari kiradi.

Insoniyat tarixini geosiyosiy nuqtai nazardan geosiyosiy bosqichlarning yoki ma'lum bir kuchlarning navbatma-navbat almashinib kelishi sifatida qarash mumkin. Har bir geosiyosiy bosqich kuchlar muvozanatiga, ta'sir doirasiga va chegaralariga ega bo'ladi.

Geosiyosiy bosqichlarning rivojlanish jarayonida Vena bosqichi o'ziga xos o'rin egalladi. Bu bosqich Vena kongressining (1814-1815) tuzilishi bilan karakterlanadi. Buning asosi sifatida geografik hududni nazoratda tutish tamoyili olingan.

Bu bosqichda jahon kuchlari markazi sifatida Rossiya va Avstriya-Vengriya imperiyasi, Britaniya kolonial imperiyasi, Germaniya imperiyasi (1871 yildan), XIX asrning o'rtalaridan jahon kuchlari markazi sifatida Frantsiya o'zini namoyon eta boshladi. 1877 yildan boshlab Turkiya sultoni "Usmonli turklar imperatori" maqomini qabul qildi.

Bu bosqichda yirik geosiyosiy markazlarning harbiy, siyosiy va boshqa ko'rinishdagi nizolari, gobir markazning rivojlanishi (AQSh, Germaniya) yoki, aksincha, parchalanishi, yoki ta'sir doirasining pasayishi (Rossiya, Ispaniya) kuzatiladi.

Bu bosqichdagi eng yirik siyosiy voqealardan biri ikkita yirik ittifoqning shakllanishi hisoblanadi. Birinchi ittifoq "Uchlik ittifoqi" hisoblanib, unga Germaniya, Avstriya-Vengriya va Italiya kirgan edi. ikkinchi ittifoq Atlanta hisoblanib, unga Frantsiya, Angliya va Rossiya davlatlari birlashgan edi.

Uchlik ittifoqining birinchi jahon urushida (1914-1918) parchalanib ketishi Versal geosiyosiy bosqichining boshlanishi bilan karakterlanadi va geopolitik

kuchlar nisbatining tubdan o'zgarishiga olib keldi. Kuchli siyosiy markaz bo'lib hisoblangan Germaniya, Avstriya-Vengriya, Rossiya va Turkiya imperiyalari inqirozga yuz tutdi. Ushbu davlatlarning parchalanishidan paydo bo'lgan nisbatan kichik davlatlarni Versal shartnomasining mualliflari o'z ta'sir doiralarga kiritishni maqsad qilib oldilar. Versal shartnomasi siyosiy yetakchilikni quruqlikda Frantsiyaga, dengizda esa Angliyaga tegishini ta'minlab berdi.

G'olib davlatlar siyosatchilari nuqtai nazaridan Rossiya uchun Yevropada joy yo'q edi. Versal shartnomasining ajralmas qismi hisoblangan Millatlar ligasi nomidan Germaniya va Turkiya imperiyalari koloniyalari g'olib davlatlar tomonidan bo'lib olindi. AQSh Prezidenti Vilsonning rejalariga ko'ra Rossiya davlati bir necha ta'sir doiralarga bo'linishi kerak edi. Masalan, Kavkaz Turkiya imperiyasining bir qismi sifatida, O'rta Osiyo esa biron-bir Yevropa davlatining protektorati qilinishi lozim edi. Rossiya va Sibirning o'zida esa amalda hech qanday siyosiy kuchga ega bo'lmagan qaram davlat tuzish ko'zda tutilgan edi. Shu maqsadda jahonning 15 ta yirik davlati o'z qo'shinlarini Rossiya hududiga kiritdi.

Birinchi jahon urushida eng katta yutuqqa AQSh burjuaziyasi erishdi. U o'z kuchini his qilgan holda 1922 yilda Vashington konferentsiyasida AQSh Angliya bilan bir qatorda harbiy dengiz flotiga ega bo'lish huquqini qo'lga kiritdi.

Birinchi jahon urushida eng katta Millatlar ligasi yordamida g'olib davlatlar tomonidan Germaniya va Rossiya o'rtasida Frantsiya va Angliya davlatlari ta'sir doirasida bo'lgan bir guruh davlatlardan iborat "sanitar kordon" tashkil etildi va bu bilan ikki yirik davlatning to'g'ridan-to'g'ri aloqalariga chek qo'yildi.

Ikkinchi jahon urushi Versal tinchligiga chek qo'ydi. Urushning barcha qiyinchiliklarini sobiq Ittifoq o'z bo'yniga oldi, lekin ushbu urushdan u harbiy va geosiyosiy jihatdan mustahkam bo'lib chiqdi. O'z tarixida birinchi marta Rossiya atrofida yirik geopolitik blokni tashkil etdi. Keyinchalik ushbu blokni mafkuraviy va axborot qurollari yordamida parchalash uchun yarim asr vaqt sarflandi.

Posttam bosqichi 1945 yildan boshlandi. Berlin shahri yaqinida joylashgan bu shaharchada imzolangan shartnoma Germaniya va uning ittifoqchilari ustidan qozonilgan g'alabadan so'ng Yevropadagi kuchlar muvozanatini o'zida aks ettirdi, yangi geosiyosiy kuchlarning holatini, yangi chegaralarini aniqlab berdi. SHartnoma jahonning ko'p qirralikdan biopolar tizimga o'tganligidan dalolat berar edi. Ya'ni bir tomondan, kontinental (quruqlik) kuchlarini namoyon qiluvchi sobiq Ittifoq va uning ittifoqchilari, ikkinchi tomondan, ko'proq dengiz kuchlarini o'zida namoyon qiluvchi AQSh va uning ittifoqchi geosiyosat olamida tan olindi. Bu ikki qutbning qarama-qarshiligi Potstam bosqichining mazmunini aniqlab berdi. Uning ahamiyatga molik tomoni shunda ediki, ikkita yirik qutbning qarama-qarshiligi "sovuq" va yadro urushglari o'rtasidagi muvozanatda kechdi. Sobiq ittifoq iqtisodiyoti tashqi o'zgarishlar va rivojlanishlarga nisbatan moslashu vchanlik darajasi past bo'lganligi uchun inqirozga yuz tutdi.

Belovej davri yangi davlatlarning paydo bo'lishi bilan karakterlanadi. Birinchi navbatda jahonning yangi hukmdorlari "barxatli" va ma'lum kuchga tayangan holda sobiq Ittifoq atrofida, so'ngra Rossiyada yangi jahon qoidalarini shakllantirmoqdalar. Ular Versal shartnomasi qoidalariga asoslangan holda ish yuritmoqdalar.

Qadimgi davrlardanoq olimlar geografik muhitning inson siyosiy hayotiga ta'sirini o'rganishga qiziqqanlar. Arastu o'zining "Siyosat" deb nomlangan asarida quyidagi fikrni aytib o'tgan: "Iqlimi sovuq bo'lgan mamlakatlarda istiqomat qiluvchi kishilar dovyurak bo'lishadi, ammo ularda hayoliy orzular va ixtirolar qilishga moyillik yo'q. Shuning uchun ham ular boshqa xalqlarga nisbatan ko'proq vaqt ozodlikni saqlab turishadi, biroq o'z qo'shinlariga boshchilik qilish va ularni boshqarish qobiliyatiga ega emas, ular siyosiy rahbarlikka muhtojdirlar. Janubiy xalqlar, aksincha, chuqur o'ylaydigan va qiyin holatlardan chiqib ketishga ustadirlar. Ammo ular g'ayratli emaslar. Shuning uchun ham qullik va tobelik ularga xos "tabiiy holatdir". Oraliq mintaqalarda istiqomat qiluvchi yunonlar esa o'zlarida shimol hamda janub xalqlariga xos bo'lgan eng yaxshi hislatlarni jo qilganlar".

Bunday siyosiy nazariyada geografik determinizm an'alariga yo'l ochib berilgan edi. Mazkur yondashuv Jon Boden tomonidan rivojlantirildi. U insonning rivojlanishiga geografik muhit xalq xarakteri va ruhiyati orqali ta'sir ko'rsatadi, degan xulosaga kelgan. Uning fikricha, inson hayoti uchun eng qulay va yaxshi sharoitlar mo'tadil mintaqada, 40-50° shimoliy kengliklar oralig'ida mavjud. Aynan mana shu hududlarda qudratli davlatlar vujudga kelganligini ko'rsatib o'tadi. Jon Boden mustaqil davlatlarning kuch-qudrati va taraqqiyoti ularni o'rab turgan tabiiy sharoitning ta'siriga bevosita bog'liq deb hisoblagan.

Sh.Monteske ijtimoiy hayot shakllarining rivojlanishida iqlim hal qiluvchi ahamiyatga ega, deb hisoblagan hamda mamlakat qonunlari uning geografik sharoitlariga mos bo'lishi zarurligini asoslab bergan.

Geografik determinizm g'oyalari Germaniyada XVIII va XIX asrlarda siyosiy geografiyadan geosiyosatgacha bo'lgan davrni bosib o'tdi.

Geografik determinizm (lotincha "determino" – aniqlayman) g'oyasiga binoan ijtimoiy sharoitni mamlakatning geografik joylashishi va tabiiy sharoitini belgilab beradi. Geografik determinizm g'oyasi vakillarining fikricha, kishilik jamiyatining rivojlanishini geografik sharoitning xususiyatlari belgilab beradi. Masalan, Ritter dunyoni ikki qismga bo'ladi – suvlik (okeanlar) va quruqlikka. U quruqlik Shimoliy yarimsharda, suvlik esa Janubiy yarimsharda asosiy maydonni tashkil qilishini ta'kidlaydi. Shimolda joylashgan quruqlikni "Eski Dunyo" (Evropa, Osiyo) va "Yangi dunyo" (Shimoliy va Janubiy Amerika) ga bo'ladi. Uning fikricha, "Eski dunyo" g'arbdan sharqqa katta masofaga cho'zilganligi sababli iqlimiy jihatdan bir xillikka ega. "Yangi dunyo" esa shimoldan janubga tomon katta masofaga cho'zilganligi tufayli iqlimiy farqlari juda katta. Mazkur iqlimiy farqlar Ritterning fikricha, mintaqada istiqomat qiluvchi xalqlar xarakteriga katta ta'sir ko'rsatadi.

O'z navbatida tashqi siyosat turli yo'nalishlardan iborat. U, avvalambor, boshqa davlatlar bilan tinch totuv yashash, iqtisodiy, madaniy, fan-texnika, global ekologik muammolarni hal qilishdagi xalqaro aloqalarni o'z ichiga oladi. Tashqi siyosatning bir ko'rinishi – geografik siyosat, ya'ni geosiyosatdir. Bu siyosatning mazmunini ham ikki xil talqin qilish mumkin: avvalgi reaksion ma'noda va hozirgi to'g'ri mazmunda. Birinchisi, ko'proq g'arb mamlakatlarida alohida oqim sifatida, asosan, nemis, ingliz va shved olimlari (Fridrix Rattsel, Rudolf Chellen,

Karl Xausxofer, Alfred Mexen, Xelxord Mokkinder va b.) tomonidan yaratilgan bo'lib, u o'ta reaksiyon, o'zga davlatlar va millatlarni kamsitish, ularning hududlariga tahdid-tajovuz qilish, bosib olishni anglatadi. Aytish joizki, aynan ana shunday geosiyosat mamlakatlar o'rtasidagi nizolar, jangu-jadallar sababchi bo'lgan: nemis fashizmining Ikkinchi Jahon urushini boshlashi ham g'oyaviy jihatdan reaksiyon geosiyosatga asoslangan edi.

Yer yuzining turli qismlarida mavjud bo'lgan hududiy kelishmovchiliklar asosida turli davlatlarning birinchi yo'nalishdagi geosiyosati yotadi. Yugoslaviya hududidagi janjallar, Isroil-Falastin munosabati, Panjob va Kashmir, Tog'li Qorabog', Checheniston kabi juda ko'p muammoli hududlar shular jumlasidandir.

Geosiyosatning hozirgi zamon, to'g'ri ma'nosi u yoki bu davlatning jahonning boshqa mamlakatlari, eng avvalo qo'shni davlatlar bilan tinch-totuv yashash, ular bilan turli sohalarida hamkorik qilishni bildiradi. Shuningdek, bu yerda mamlakatning jahon okeaniga va bozoriga arzon, qulay, beg'araz yo'llar orqali chiqishi ham nazarda tutiladi. Hozirgi geosiyosat bu avvalgi hududiy siyosatdan tubdan farq qiladi va u davlatlarning tashqi munosabatini bildiradi. Bunday siyosat o'z navbatida turli tarmoq-soha siyosatlaridan tashkil topadi.

Mamlakatning geografik mazmundagi ichki siyosatini mintaqaviy siyosat shaklida qabul qilgan ma'qulroq garchi "geo"-yer, hudud, mintaqa atamasiga to'g'ri kelsada, uning aynan shu ko'rinishi to'g'riroqdir. Sababi davlatning bunday siyosatini hududiy siyosat darajasida talqin qilish ba'zan kishilar ongiga singib qolgan tushunmovchilikka, noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin.

Davlatlar va xalqlar hayoti uning butun xilma-xilligiga ko'p daraja geografik atrof-muhit va iqlim sabab bo'lganligi haqidagi fikr-mulohazalar uning butun tarixi davomida insonning ijtimoiy sharoitlarini kuzatib boradi. Fridrix Rattselgacha ijod qilgan ko'p faylasuflar, olimlar, siyosiy arboblarning geografik olimlar, siyosiy jarayonlar va hodisalarga e'tibor qaratgan. Geosiyosatchilarning o'zlari ko'pincha, Monteskye, Gerder, nemis geograflari Karl Ritter, Ferdinond Rixtxofen va boshqa ko'zga ko'ringan olimlar ularning ajdodlari ekanligini ta'kidlashar edi. Geografik maktab yo'lida burilgan ijtimoiy tizimlar XIX asrda G.T.Bokl, V.Kuzen, E.Renon, I.Ten va boshqa kabi mualliflar tomonidan vujudga keltirilgan.

Qadimda klassik uyg'onuvchilar bilan mos ravishda geografik determinizm haqidagi tasavvurlar, bu insoniyat jamiyatining rivojlanishi mustasno tarzda geografik olimlardan bog'liq deb hisoblanar edi, davlat chegaralarini o'rnatilishi esa kuchli haqiqatga asoslanadi va butunlay bosib olishlardan bog'liq bo'ladi. Geografik muhitni (birinchi navbatda iqlimni) urf-odatlariga, an'analarga va ayrim umumtarixiy jarayonlarga ta'siri haqidagi savolni antik mualliflar – "tibbiyot otasi" Gippokrat, "tarix otasi" Gerodot, Rim tarixchisi Polibiy va boshqalar ko'rib chiqishar edi.

Qadimgi greklar birinchi bo'lib, geografik muhit ta'siriga, insonni sotsial mavjudligiga e'tibor qaratishdi. Bu hech aqlga sig'maydigan qiziqish edi, u amaliyotda sinalgan tasavvurlar bilan bayon qilinardi. Tsivilizatsiyaning rivojlanib borishi, shahar-davlatlar sonini va ularning aholisini o'sib borishi birgalikda sof geosiyosiy muammolar ham vujudga kelardi: ortib borayotgan aholi uchun hayotni hududni kengaytirish zarurati, erkin hududlarni o'zining

parametri bo'yicha mustamlakaga aylantirish, chegaraviy muammolar va hokozolar. Ularni hal qilishda ko'pincha qo'shnilar bilan urush qilishga to'g'ri kelar edi. Ularga ma'lum bo'lgan dunyoni iqlimiy sharoitlar bilan mos tarzda bo'la boshlashdi. Qadimgi grek faylasufi Parmenid (er. av. VI asrda) 5 ta haroratli zonalar yoki mintaqalar nazariyasini olg'a surdi: 1 ta issiq, 2 ta sovuq va 2 ta oraliq.

Parmenid nazariyasiga tayanib, Arestotel (er. av. 384-322) greklar bilan o'rnashgan oraliq zonani kuchliligini ta'kidlar edi. Bizning davrimizga kelib esa iqlimiy mintaqalar nazariyasi yangicha nomlana boshladi. Tarix shimoliy kenglikni 20-60° oralig'idagi hududda, ya'ni quruqlikning katta qismi joylashgan shimoliy yarim sharda vujudga kelgan degan nuqtai nazar keng tarqalgan. Dunyoning siyosiy quvvati asosan mo'tadil iqlim zonalarida rivojlandi va tortish kuchining tarixiy markazlari janubdan shimolga bo'lgan yo'nalishda harakatlanar edi, lekin baribir shu hudud chegarasida.

Gippokrat (er. av. 460-370 yillar) "havo, suvlar va hududlar haqidagi" risolasida, inson organizmi xususiyatlariga, aholi karakterining xususiyatlariga va hattoki jamoat tuzumiga geografik sharoitlar va iqlimning ta'siri haqidagi fikrni yuritgan. Keyinchalik geografik kontseptsiyalarga bir mamlakatlarni boshqarishga nisbatan holatini taqqoslash uchun muhim xususiyatlar sifatida, quruqlik va dengiz hududi tushunchalarini qo'sha boshlashdi. Mamlakatlarni ichki va tashqi hayoti uchun geografik sharoitlar ahamiyatini Ploton, Polibiy, so'ng rimliklar TSitseron va ayniqsa Strabon ta'kidlashar edilar.

Antik siyosiy va geografik g'oya musulmon sharqidan meros qilingan edi. Insoniyat tarixiga tabiat ta'sirini ulkan ahamiyatini arab tarixchisi va faylasufi Abd-ar-Rahmon Abu Zayd Ibn Xoldun (1332-1406) berar edi-Shimoliy Afrika musulmon davlatlarining siyosiy hayotida sezilarli rol o'ynagan jamoat arbobi. Ibn Xoldun nazariyasi bo'yicha jamiyat siyosiy hayotiga tabiatni belgilovchi ta'sirini asosiy omil-iqlim hal qiladi. Faqat iqlimi mo'tadil mintaqalardagi odamlar madaniy faoliyat bilan shug'ullanish qobiliyatiga ega, janubda yashovchilar esa (ya'ni ekvatorga yaqin mamlakatlar), madaniyatni rivojlantirish uchun undovchi sabablarga ega emas, chunki ular na mustahkam uylarga, na kiyim-kechakka muhtojlar, ozuqani esa tayyor holda tabiatni o'zidan olishadi; sovuq shimol mamlakatlari xalqlari esa butun o'zini quvvatini ozuqani topishga, kiyim-kechakni tayyorlashga va uy-joy qurishga sarflaydilar; demak ularni fan, adabiyot va san'at bilan shug'ullanishga vaqti yo'q.

Zamonaviy siyosiy adabiyotlarda «geosiyosat» tushunchasi ba'zan juda keng va ko'p rejali talqin qilinadi, bunda natijada ilmiy fan tomonidan tadqiqotni barcha sohasini bajaruvchi xos xususiyatlardan mahrum bo'ladi. Geosiyosat mamlakatlarni xalqaro-siyosiy vaziyatini, xalqaro munosabatlar tizimidagi ularning o'rni, harbiy-siyosiy birlashmalarda ularning qatnashish sharoitlarini baholash uchun ishlatiladi. Umumjahon va regional balans kuchlarini saqlanishida yoki o'zgarishida muhim rol o'ynovchi iqtisodiy, siyosiy, harbiy-strategik, ekologik, resursli va boshqa tadqiqot majmualarining savollariga muhim ahamiyat beriladi.

O'z-o'zidan ma'lumki, sanab o'tilgan aspektlar qaysidir darajada geosiyosatga taaluqlidir, lekin bu holatda o'z-o'zidan savol tug'iladi: huddi

shuningdek bu savollarni ko'rib chiquvchi xalqaro munosabatlar va tashqi siyoatning umumnazariy tadqiqotlaridan geosiyosat nimasi bilan farq qiladi? Bu boradagi entsiklopediyalardagi mavjud tushuncha va izohlar ham to'liq hisoblanmaydi.

Geosiyosiy kuzatuvlar hududiy qamrovining mavzusini, yondashuvlarini xilma-xilligiga qaramay, alohida mamlakatlar va regionlardagi barcha o'zgarishlar va tashqi siyosiy, strategik muammolar o'rtasidagi bog'liqlik tashhizini kirituvchi umumiy negizini ajratish mumkin. Ilgari geosiyosiy tashhizning "mustaqil o'zgaruvchilari" qatoriga asosan, geografik holat, mineral hom ashyoli va boshqa tabiiy resurslarni mavjudligi va chegaralanganligi, mamlakat chegarasini xususiyatlari (relefi, gidrografik tarmog'i, hayotiy muhim markazlar chegarasidan uzoqligi va b) kabi milliy parametrlar kirar edi. Bu omillar ahamiyati o'zgardi, lekin ular to'laligicha o'z rolini yo'qotishmadi. Geosiyosat fan sifatida o'zining asosiy e'tiborini tabiiy muhit omillarini siyosat tomonidan faol ko'lam imkoniyatlarini va unga mamlakatning iqtisodiy, harbiy va ekologik havfsizligi doirasidagi ta'sirini o'rganishga va ochishga yo'naltiradi. Amaliy geosiyosat doirasiga mamlakatning hududiy muammolari uning chegaralari, resurslardan, inson resurslarini ham hisobga olgan holda regional foydalanish va taqsimlash bilan bog'liq bo'lgan barcha kasallar kiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda geosiyosatni, geografik muhitni shakllantiruvchi (joylashuv harakterini, relef, iqlim, landshaft, foydali qazilmalar, ekologiya, demografiya, ijtimoiy stratifikatsiya, harbiy qudrat) siyosiy bo'lmagan omillar tizimi bilan siyosatni ta'sir etuvchi qonuniyatlarini o'rganuvchi bilimlar tarmog'i sifatida aniqlash mumkin. Geosiyosat an'anaviy tarzda fundamental va amaliy bilimlarga bo'linadi; bunda oxirgisi, ba'zan geostrategiya deb nomlanuvchisi, yuqorida sanab o'tilgan omillarni qamrab oluvchi optimal siyosiy yechimlarni qabul qilish sharoitlarini ko'rib chiqadi.

Bunda geosiyosiy omillarni o'rganish va baholash muhim ahamiyatga ega. Geosiyosiy omillarga quyidagilar kiradi:

- geografik (geografik o'rni, tabiiy resurslari);
- siyosiy (siyosiy tuzumi, davlat chegaralari, jamiyatning ijtimoiy tarkibi, asosiy erkinliklarning mavjudligi);
- iqtisodiy (ishlab chiqarish kuchlarining quvvati va tarkibi, aholining turmush darajasi, strategik zahiralar va safarbarlik quvvatlari);
- harbiy (qurolli kuchlarning kattaligi, quvvati, harbiy tayyorgarlik holati);
- ekologik (cheklangan yoki tugaydigan va tiklanmaydigan) resurslarga bo'lgan demografik bosim, hom ashyo resurslarining kamayishi va tugashi, aholi turmush darajasining o'zgarishi;
- demografik (aholi soni, o'sish sur'ati, zichligi va tarkibi);
- madaniy-ma'rifiy (konfessalar, millat va elatlar, mehnat an'analari, ilm-fan, ta'lim, sog'liqni saqlashning rivojlanganligi, urbanizatsiya darajasi va boshqalar). Yuqoridagi omillarni geosiyosiy jihatdan tahlil qilish uchta yo'nalishda olib boriladi:

a) ijtimoiy-siyosiy vaziyatni ularning ma'lum bir hudud va davr doirasida rivojlanishi bilan bog'liq holda tadqiq etish; b) ma'lum bir hudud to'g'risidagi

haqiqiy ma'lumotlarni ayrim hollarda tamomila qarama-qarshi tasavvurlar bilan taqqoslash; v) makonni o'zgartirish bo'yicha siyosiy strategiyani amalga oshirishni bashoratlash.

Umuman, siyosiy geografiya hududni shakllanishida qonuniyatlarni kuzatish bilan shu g'ullanadi, ya'ni bevosita siyosiy yechimlar bilan berilgan shunday hududiy sharoitlar tizimi bilan, ko'rinib turganidek, bu fanlarning tor doiradan aloqasini rad etish mumkin bo'lmasa ham siyosiy geografiya va geosiyosat turli xil yo'nalishga ega. Bu aloqa, ularning rivojlanishidagi ma'lum sinxronligida namoyon bo'ladi.

Geosiyosiy omillar tahlilining muhim elementi davlatning kuch-qudrati deganda ikki narsa tushuniladi; birinchidan, davlatning o'z maqsadiga bohqa davlat siyosatiga tashqi siyosat orqali ta'sir ko'rsatish yo'li bilan erishishi; ikkinchidan, uning o'z manfaatlarini o'zining imkoniyatlari vositada himoya qila olish imkoniyatlari tushuniladi. Har qanday davlatning kuch-qudratini quyidagi omillar belgilab beradi: davlatning geografik o'rni; tabiiy resurslar; sanoat salohiyati; qurolli kuchlarning miqdor va sifat ko'rsatkichlari; inson resurslari; milliy xususiyat; milliy ma'naviyati, diplomatiya sifati; davlat boshqaruvi darajasi.

Shunday qilib, geosiyosiy yo'nalishlar bu geosiyosiy makonni tashkil etuvchi jarayonlarning elementlaridir. Geosiyosiy makon (siyosiy makon) deyilganda davlat yoki davlatlar ittifoqi tomonidan nazorat qilib tariladigan makon tushuniladi.

Tarixiy jarayonlar ko'plab nazariyalar asosida geosiyosiy xususiyatga ega. Geosiyosat asoslari fanining nazariy asoslari sifatida nazariyachi olimlar mehnati kattadir. Bu klassik geosiyosat mohiyatini ham asosini ularning yaratgan nazariyalari va fikrlari, qarashlari tashkil etadi.

Nemis tashkilotchilik maktabi uning Fridrix Rattsel (1844-1904) geosiyosat boshlovchisi birinchi bo'lib dunyoga geosiyosiy nigohni (qarashni) asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqdi. Uning qarashlari davrinizmga va evolyutsionizmga asoslangan edi. Uning biologiyaga qiziqishidan kelib chiqqan edi. Biologiyada shunday tushuncha bor "Yashash uchun kurash", bu kurashda eng kuchlisi qoladi, bu tushunchani xalqlarga, davlatlarga xatto tirik organizmga o'xshab biologik qonun bo'yicha rivojlanadi deb tushuntirdi.

F.Rattsel davlatni asosiy xususiyatlari qatoriga quyidagilarni kiritgan; mamlakat hududining kattaligi, geografik o'rni, chegaralari, o'simlik dunyosi, boshqa hududlarga bo'lgan munosabati. Rattsel o'zining "Davlat o'zining o'sish qonunida" asarida quyidagi qonuniyatlarni ishlab chiqdi.

1. Davlat makoni madaniyat rivojlangan sari kengayib o'sib boradi.
2. Davlat siyosati (g'oyalar, savdo, diniy targ'ibot va boshqalarning rivojlanishi bilan bir paytda amalga oshadi).
3. Davlatning taraqqiyoti va kengayishi kichik davlatlarni qo'shib olish va bosib olish hisobiga amalga oshadi.
4. Davlat chegarasi uning o'sishini ta'minlashi qudrati yoki zaif tomonlari o'zgarishining asosiy sababchisi bo'lishi mumkin.

5. Davlat riojlanishi davomida o'zini o'rab turgan eng muhim tabiat elementlari, qirg'oq chiziqlari daryo vodiylari tog'lar, tekisliklar va resurslarga boy mintaqalarni qo'shib olishga doimo harakat qiladi.

6. Sodda (kuchsiz) davlatlarga hududini kengaytirish haqidagi dastlabki turtki tashqiridan yuqori darajali madaniyat markazlaridan keladi.

7. Davlatlar vujudga keladi o'sadi taraqqiy etadi vaqti-soati kelganda tirik jonzorlar kabi barham topadi.

Davlatning kengayishi yoki torayishi uning ichki hayotida ro'y beradigan jarayonlar bilan bog'liq bo'ladi. U katta davlatlarga geografik eksponiya (bosib olishga intilish) ga moyillik mavjudligini va bu xususiyat asta-sekin sayyoraviy (planetar) miqyosida kengayib borishini aniqlagan. Bundan tashqari u har bir xalq va davlat o'zining hududi taraqqiyot kontsepsiyasiga ega ekanligini asoslab berdi. Uning tadqiqotlarini asosi va muhim jihatlaridan biri uning "Geografik makon siyosiy kuch sifatida geosiyosatning asosini tashkil etadi" degan xulosasidir. Har qanday davlat uchun eng muhimi uning ko'lami geografik joylashishi va chegaralanishidir. Aylanishi xususiyatlariga ko'ra davlat bo'lib hisoblanadi. Davlatni organizm deb xisoblash mumkin chunki xalqni hayoti yer bilan bog'liqdir va bu yer xalqni boqadi. Rattsel o'zining "dengiz xalqlarning qudratli manbai" nomli kitobida ta'kidlashicha, dengiz davlat siyosatida eng muhim ahamiyatga ega chunki dengiz harbiy kuchlarni rivojlantirishga yordam beradi va dengiz asosiy harakatlantiruvchi omil bo'lib hisoblanadi. Rattselning nazariya va g'oyalari hozirgi zamon geosiyosat fanining izlanishlari joylangan desa bo'ladi.

Geosiyosat fanining rivojlanishida yirik klassik siyosatchilardan R.Chellen va K.Xausxofer juda katta xissa qo'shganlar. Rudolf Chellen (1864-1922). birinchi bo'lib davlat inson kabi sezuvchan xis qiluvchan va o'ylovchi mavjudotdir degan fikrni aytgan. Davlat yer yuzasida o'zining kuchiga bog'liq holda mavjuddir. U kurash holatida bo'lib, tirik mavjudotlarga o'xshab so'ladi va halok bo'ladi deb ta'kidlaydi.

Yashash uchun kurash R.Chellen fikriga ko'ra har qanday davlat organizmining mohiyatini tashkil etadi. Urash geografik makonni egallash maqsadida olib borilayotgan ushbu kurashning aniq bir shaklidir.

R.Chellen shved olimi bo'lib geosiyosat tushunchasini birinchi bo'lib qo'llagan va o'z ishlari Rattsel nazariyasini rivojlantirdi. R.Chellen "davlatning hayotiy shakli" kitobida tabiiy hodisalarni odamlardan ajratib yoki odamlarni tabiatdan ajratib tabiiy hodisalarni o'rganib bo'lmaydi degan.

Kuch-qudrat davlatni ushlab turish va qo'llab-quvvatlash bo'yicha qonunga nisbatan muhimroq asosdir. Chunki qonunning o'zi faqat kuch orqali ushlab turiladi. qonun davlatga ma'naviy-axloqiy elementlarni olib kirsam kuch-qudrat uning faoliyatini ta'minlaydi deb ta'kidlaydi. R.Chellen davlat o'z nomi bilan maqsaddir. U fuqarolari farovonligini yaxshilashga xizmat qiluvchi organizm emas degan xulosaga kelgan. K.Xausxofer (1896-1946) dunyo geosiyosat maktabining asoschisi va tashkilotchisi xisoblanadi. Uning imiy ishlarida va izlanishlarida "Hayotiy makon" kategoriyasiga katta e'tibor berilgan.

"Hayotiy makon" tushunchasi (kategoriyasi) ning shakllanishida F.Maltus ishlari va g'oyalari muhim o'rin tutadi. Maltus aholi o'sishi biologik qonunlar

asosida geometrik progressiya bo'yicha oziq-ovqat mahsulotlari, arifmetik progressiya bo'yicha o'sadi, degan g'oyani olg'a surgan. Shuning uchun aholini ko'payishi oziq-ovqat mahsulotlarining ko'payishiga nisbatan tezroq bo'ldi. Demak, aholisi eng ko'p va eng zich mamlakat Germaniyada urushlarning oldini olib bo'lmaydi shunday sharoitda tirik qolish uchun hayotiy makonni kengaytirish zarur degan xulosaga kelgan. K.Xausxofer boshqa milliy g'oya tarafdorlari kabi, nemis davlatining kuch-qudratini kuchaytirishga harakat qildi. Bu maqsadga esa o'z-o'zidan mamlakat industrial qudrati va madaniyatini ko'tarmasdan geosiyosiy ekspantsiya qilmasdan ajrishish mumkin emas edi. Germaniyaning Yevropa qoq markazida joylashganligi uni tabiiy holda g'arbiy dengiz mamlakatlari-Angliya, Frantsiya va kelajakda AQSh ga qarshi qilib qo'ymoqda edi. Shuning uchun ham Germaniyaning "Atlantika mamlakatlari" bilan siyosiy ittifoq tuzishi hom hayol hisoblanar edi. Bunda Frantsiya va Angliyaning hududiy e'tirozlari ham muhim o'rin egalladi. Mana shunday fikr mulohazalar K.Xausxofer geosiyosiy qarashlarning asosi bo'lib xizmat qildi. Katta davlatlarning kichik avlatlar oldidagi yutug'li jihatlari to'g'risidagi Rattsel g'oyasini o'ziga asos qilib olib K.Xausxofer Germaniyaning qo'shni kichik davlatlar ustidan hech qanday gap-so'zsiz hukmronlik qilishini muiloq haqiqat deb, Germaniyaning iqtisodiy jihatdan Rossiyani o'ziga tobe qilib olishini esa asosiy vazifalardan biri deb hisoblar edi.

X.Makinderning geosiyosiy qarashlari. Xelford Makinder (1861-1977) geosiyosatchilar ichida eng xurmatga sazovor bo'lgan bu olim xalqlar tarixini tabiiy muhitga keskin bog'liqligini aytib o'tgan va yuqori yuaholagan, shuningdek Angliya siyosatida muhim ahamiyatga ega bo'lganiga qaramay uning safdoshlari yuqori baholashmadi.

Makinderning ta'kidlashicha davlatning kuchli yoki kuchsizligi geografik holatga ham bog'liqdir. Davlat uchun geografik holat o'rtada yoki markazda bo'lsa yaxshi bo'lar ekan. Bunga misol qilib Yevrosiyo hududini ko'rsatadi. Bu maydon geografik holat bo'yicha butun dunyoni nazorat qilish uchun juda qulay joy.

Bizga ma'lumki geosiyosiy qarashlarning rivojlanishida ikki yo'nalish muhim rol o'ynaydi: birinchi yo'nalish, Angliya-Amerika yo'nalishi deb ataladi. Bu yo'nalishda asosiy e'tibor dunyoviy geostretegik kontseptsiyalar tuzishga qaratiladi. Mazkur kontseptsiyada dengiz va quruqlik hududlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar va aloqalar, ularning tarkibi va imkoniyatlari tahlil qilinadi. Ikkinchi yo'nalish: kontinental (quruqlik) yo'nalishi deb ataladi. XX asrning 40-50-yillarida Germaniya va Frantsiya o'zining eng yuqori darajadagi rivojlanish nuqtasiga yetdi. Mazkur yo'nalish Yevropa tsentrizm regional (mintaqaviylik) xususiyatlari bilan ajralib turadi va Yevropa davlatlari ichidagi integratsiya muammolarini o'rganishga alohida e'tibor beradi. Birinchi dunyoviy model Angliyada X.Makinder tomonidan ishlab chiqilgan. U 1914 yilda Buyuk Britaniya qirollik geografiya jamiyatida "Tarixning geografik o'qi" deb nomlangan ma'ruzasida jahon siyosatining o'q mintaqalari g'oyasini ilgari surdi.

X.Makinder o'zining 1919 yilda nashr qilingan "Demokratik ideal va reallik" nomli kitobida "o'q mintaqa" ni Xartlend deb atadi. Bu o'q mintaqaga Rossiyani g'arbida sharqiy va markaziy Yevropa sharqda esa Tibet va Mo'g'ulistoni kiritdi.

X.Makinder fikricha dengizni kuch-qudrati jahondagi kuchlar balansida juda katta ahamiyatga ega bo'lsa ham quruqlik va havodagi kommunikatsiyalarning rivojlanirishi dengiz kuch-qudrati samaradorligining pasayishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun ham Makinder "Dunyoga hukmronlik qilishda kontinental davlatlarning imkoniyatlari behisobdir" deb ta'kidlagan.

AQSh ning qudratli davlatga aylanishi X.Makinder kontseptsiyasini qayta ko'rib chiqishga va "Atlantizm" geosiyosat g'oyasining shakllanishiga sabab bo'ldi. Bunda A.Mexen (1840-1914) g'oyalari hal qiluvchi ahamiyatga egadir. U "Tarixda dengiz kuchlari" va boshqa qator asarlarida "dengiz kuchlari" tushunchasi asosida geosiyosat kontseptsiyasini ishlab chiqdi. Erkin dengiz savdosi bilan shug'ullanish A.Mexen g'oyasining asosini tashkil qiladi. A.Mexen, AQSh "dengiz taqdir" ga ega buning natijasida u avval Amerika qit'asida keyinchalik esa butun dunyoda hukmronlik qiladi deb hisoblagan.

A.Mexenning geosiyosiy g'oyalari to'liq holda XX asr mobaynida AQSh hayotga tadbiiq etildi va yuqori darajada o'zining samarasini berdi. "Tarixning geografik o'qi" eng muhim va yirik davlatlar hududlari tutashgan chiziqqlar (yoki Xartlend) N.Spaykmen va klassik "Atlantizm". Geosiyosat nazariyasi va amaliyotiga ulkan xissa qo'shgan AQShlik olimdir. (1893-1943). U Xartlend potentsial makon bo'lib mustaqil g'oyalarni hal qila olmaydi bu vazifalarni shu jumladan dunyoga hukmronlik qilish vazifasini Rimlend bajarishi mumkin deb hisoblaydi.

N.Spaykmen dunyoni uch qismga ya'ni Xartlend, Rimlend va olisda joylashgan Afrika va Avstraliya qit'alariga bo'ladi. Rimled tarkibiga g'arbiy va Markaziy Yevropa Turkiya, Eron, Saudiya Arabistoni, Uzoq Sharq mamlakatlar va Xitoy kiritilgan. Uning g'oyasiga ko'ra kim Rimlendni nazorat qilsa u Yevropada hukmronlik qiladi, kim Yevropani nazorat qilsa u jahon taqdirini hal qiladi.

N.Spaykmen AQShni Xartlendga ham Rimlendga nisbatan ham juda qulay o'ringa ega deb xisoblaydi U O'rta okean tushunchasini muomalaga kiritdi va Atlantika dunyosi tomonidan Rimlend ustidan o'rnatilgan nazorat quruqlik kuchlarini mag'lub bo'lishiga va Atlantika dunyosi tobe holatga tushu shiga sabab bo'ldi, degan xulosaga kelgan.

U davlat geosiyosiy qudratini ta'minlovchi 10 ta mezonni alohida ajratib ko'rsatadi. Ular quyidagilardan iborat: 1. Hudud yuzasining tuzilishi; 2. Chegaralarining tabiati; 3. Aholi soni; 4. Foydali qazilmalarining mavjudligi yoki yo'qligi; 5. Iqtisodiy va texnologik taraqqiyot; 6. Davlat moliyaviy quvvati; 7. Etnik birligi; 8. Sotsial integratsiyalashish darajasi; 9. Siyosiy barqarorlik; 10. Millat ruhi yuqoridagi baholash shkalasidan foydalangan holda davlatni umumiy geosiyosiy kuch qudratini aniqlash mumkin. Agar umumiy baho uncha yuqori bo'lmasa bunday holat o'z-o'zidan ushbu davlatni boshqa davlatlar bilan strategik ittifoqlar tuzishga majbur qiladi. Bu esa mazkur davlat suverinetitetiga ma'lum darajada putur yetkazadi.

N.Spaykmen ikkinchi jahon urushidan so'ng Yevropa davlatlari mustaqilligining pasayishi AQSh mustaqilligini esa oshishini bashorat qilgan edi.

Bu bashorat hozirda XXI asrda o'zining aniq ifodasini topmoqda kuchlarni nisbati borgan sari AQSh foydasiga hal bo'lmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Klassik geosiyosat mohiyatini va asosini nima tashkil etadi?
2. Geosiyosiy nigohni asosiy yo'nalishlarini birinchi bo'lib Kim ishlab chiqqan?
3. «Antropogeografiya» nomli asarni kim tomonidan yaratilgan?
4. Har qanday hududiy o'zgarishlar hayotiy o'yin sistemasiga to'g'ri keladi: tug'iladi, o'sadi, rivojlanadi va o'ladi. Bu qaysi olimning qarashlari?
5. Davlatni asosiy xususiyatlari qatoriga qaday xususiyatlar kiradi?
6. «Davlat o'zining o'sish qonunida» asarini kim yozgan?
7. Ratselning nazariya va g'oyalarida qanday izlanishlar jamlangan?
8. Yirik klassik geosiyosatchilarning sanab o'tin?
9. Davlat inson kabi sezuvchan, xal qiluvchan va o'ylovchan mavjudotdir degan fikr kim tomonidan bildirilgan?
10. K.Xousxofer geosiyosiy qarashlarining asosini qanday fikr mulohazalar tashkil etadi?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christion Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America.Green Edition. - 2012.
3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
4. Солиев А.С.,Маҳамадалиев Р.Иқтисодий ва ижтимоий география асослари.-Т.,2005
5. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
6. Солиев А. Танланган асарлар (Избранные труды). Т. 2019, Мумтоз сўз, 23,5 б.т
7. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
8. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
9. Асанов Г.Р.Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
10. Анна Батимер. Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
- 11.Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр.труды.–М., 1980.
- 12.Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
- 13.Жекулин В.С. Введение в географии. -Л.: ЛГУ, 1989.
- 14.Jumaxanov Sh. Inson geografiyasi (ma'ruzalar matni). Namangan. 2017.

- 15.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. I: Общая характеристика мира. Москва, Дрофа, 2008, 4-е изд., 495 стр.
- 16.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. II: Региональная характеристика мира. Москва, Дрофа, 2009, 4-е изд., 480 стр.
- 17.Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарк”, 2019. 264 б.
- 18.Назаров М.И., ТожиеваЗ.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.
- 19.Экономическая, социальная и политическая география: мир, регионы, страны. Под. Ред. И.А.Родионовой. М.:Экон.-Информ., 2008.
20. www.bearingpoint.uz
21. www.Ziyo.net
22. www.bearingpoint.uz
23. www.gwpcacena.org
24. www.Ziyo.net
25. www.geogr/msu.ru
26. www.MGPU.ru/materials/GEOGR.swf

19-MAVZU: INSONIYATNING GLOBAL MUAMMOLARI

Reja:

1. Global muammo nima?
2. Jahonning global muammolari va ularning yechimi.
3. Global muammolarning o'zaro aloqadorligi.
4. Tinchlik va qurolsizlanish muammosi.
5. Sust rivojlanayotgan mamlakatlarni qoloqlikdan chiqarish.
6. Global oziq-ovqat muammosi.
7. Energetika va xomashyo muammosi.
8. Koinotdan tinchlik maqsadida foydalanish.
9. Demografik muammo.
10. Inson salohiyatini rivojlantirish muammosi.

Tayanch so'zlar: *Global muammolar, Ekologik muammo, Energetik muammo, Xomashyo muammosi, Oziq-ovqat muammosi, Dunyo okeanidan foydalanish muammosi, Koinotdan tinch maqsadlarda foydalanish muammosi.*

Global muammolar- umumba shariy hayot va taraqqiyot bilan bog'liq hozirgi zamon muammolari.Ular jumlasiga jahon termoyadro urushining oldini olish, xalqaro terrorchilikka qarshi kurash va barcha xalqlar uchun tinchlikni ta'minlash; rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasidagi tafovutni bartaraf etish, ochlik, qashshoqlik va savodsizlikni tugatish, rivojlanayotgan mamlakatlarda aholining tez sur'atlar bilan ko'payayotganligini tartibga solish, atrof muhit halokatli tarzda ifloslanib borayotganligining oldini olish; insoniyatni kerakli resurslar — oziq-ovqat, sanoat xom ashyosi, energiya manbalari bilan ta'minlash, fan va texnika taraqqiyoti salbiy

oqibatlarga olib kelishiga yo‘l qo‘ymaslik kabilar kiradi. Global muammo avvalo jahonda kechayotgan iqtisodiy, ijtimoiysiyosiy, harbiy, ilmiy-texnologik, ijtimoiy-madaniy jarayonlarning umumbashariy ahamiyat kasb etishi natijasida yuzaga keldi.

Global muammolarni 4 guruxga ajratish mumkin:

1) xalqaro siyosiy munosabatlarda vujudga kelgan Global muammo — jahonda rivojlangan, rivojlanib kelayotgan va qoloq mamlakatlarning mavjudligi. Hoz. kunda jahon siyosiy tartibotini belgilashda dunyodagi 7 rivojlangan mamlakatning mavqei katta. Bu mamlakatlar bilan qoloq mamlakatlar orasidagi tafovut g‘oyat kuchaydi. Taraqqiy qilgan mamlakatlarda demokratik qadriyatlar rivojlangan bo‘lsa, qoloq mamlakatlarda avtoritarizm, demokratiyaga zid bo‘lgan ijtimoiy munosabatlar avj oldi, xalqaro xavfsizlikka qarshi tahdidlar paydo bo‘ldi. Buni terrorchilik, ekstremizm ko‘rinishlari vujudga kelganligi tasdiqlaydi;

2) xalqaro iqtisodiy munosabatlarda paydo bulgan Global muammo — jahon xo‘jalik tizimi vujudga kelib, unda asosan iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar ustunligi qaror topdi. Iqtisodiyoti haddan tashqari rivojlangan mamlakatlar, transnatsional korporatsiyalar jahon iqtisodiyotini boshqarayotgan bir paytda, ikkinchi tomonda ularga karam, iqtisodiyoti juda ham past darajadagi mamlakatlar mavjuddir. Jahonda iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy taraqqiyot yutuqlariga qaramasdan boy va kambagal mamlakatlar o‘rtasidagi farq o‘sib bormoqsa. XX asr oxirida rivojlangan mamlakatlar jahon yalpi milliy mahsulotining 86%ini ishlab chiqargan bo‘lsa, kambag‘al davlatlar atigi 1%ni ishlab chiqardi. Ayrim mamlakatlar rivojlangan davlatlardan juda katta miqdorda qarzga botdi. Natijada ular siyosiy jihatdan mustaqil bo‘lsada, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarga qaramdir. Jahon iqtisodiy munosabatlaridagi globalla-shuvning salbiy oqibatlari ham mavjud. Mas, milliy bozorni siqib qo‘yadi, ishsizlikni, fermerlarning sinishini kuchaytiradi. Bu globalla-shuvga qarshi harakatni keltirib chiqardi — Yevropaning bir necha shaharlarida norozilik namoyishlari bo‘lib o‘tdi. Global iqtisodiy jarayonlar jahon miqyosida harakat qiluvchi moliyaviy iqtisodiy jinoyat guruhlarini vujudga keltirdi;

3) ijtimoiy sohada vujudga kelgan Global muammo — jahon aholisi muttasil ko‘payib borishi natijasida Osiyo va Afrika mamlakatlarida oziq-ovqat, ichimlik suv tanqisligi kuchayib, bu hol boshqa mamlakatlarda ham kuzatilayotgani, jahon aholisining muayyan qismi ocharchilikni boshdan kechirayotgani, savodsiz ekanligi, axborot-texnologiya va umuman fan-texnika inqilobi samaralaridan bahramand emasligi, butun insoniyatga xavf tug‘diruvchi kasalliklar (mas, OITS) tez tarqalayotganligi shunday muammolar sirasiga kiradi;

4) inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarning buzilishi natijasida vujudga kelgan Global muammo — ular katoriga dengiz va suv havzalarining bulg‘anishi, o‘rmon maydonlarining tobora qisqarishi, atmosfera ozon qatlamining yo‘qolib borishi kabilar kiradi. Xatarli kimyoviy moddalarning haddan tashqari ko‘p ishlatilishi natijasida q.x.da ekin ekiladigan yerlarning katta qismi yaroqsiz holatga kelish xavfi kuchaydi. Sobiq SSSRda q.x. sohasida texnokratik siyosat yuritilishi oqibatida Orol dengizi suvi kamayib, g‘oyat mushkul ekologik muammolarni keltirib chiqardi. Global muammoga qarshi kurashda jahon

hamjamiyatini birlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimov o'z asarlarida, turli xalqaro anjumanlarda so'zlagan nutqlarida Markaziy Osiyoda Global muammoning kelib chiqish sabablari va ularni bartaraf etish yo'llarini ko'rsatib berdi, bu muammolarni hal qilish xalqaro xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlashning muhim sharti ekanligiga jahon jamoatchiligi e'tiborini karatdi.

Jaxon xo'jaligi globallasuvi jarayonining mohiyati

Jahon xo'jaligining shakllanishi uzoq tarixga ega bo'lib, u ayniqsa buyuk geografik kashfiyotlar (XV-XVI asrlar) davrida jadal rivojlana bordi. Mamlakatlararo tovar almashinuvi xalqaro huquqiy me'yorlar asosida rivojlandi. XIX asrdan boshlab jahonda kapital va moliyaviy vositalarni bir mamlakatdan boshqa bir mamlakatlarga chiqarish oqimi jadallasha bordi. Bu munosabatlarni tartibga soluvchi birinchi bor valyuta tizimi yaratildi. Birinchi transmilliy korporatsiya (TMK)lar paydo bo'ldi. Ular o'zlarining operatsiyalarining asosiy qismlarini mamlakatdan tashqarida amalga oshira bordilar. Jumladan, o'zlariga qaram korxonalar, filiallar, bo'lim tarmoqlari ruyxatga olingan bir necha mamlakatlarda faoliyat olib bordilar. TMKlar halkaro mehnat taqsimotini chuqurlashtirish va baynalminallashtirish jarayonlari negizida mamlakatlar o'rtasida o'zaro hamkorlikni kuchaytira bordilar. XIX asr oxirlariga kelib, davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy va siyosiy munosabatlar tizimi rivojlana bordi va bu jarayon yaxlit jahon xo'jaligining shakllanishiga olib keldi. Jahon xo'jaligi – bu xalqaro iqtisodiy aloqalar (tashqi savdo aloqalari, kapital chiqarish, valyuta-kredit munosabatlari, ishchi kuchlari migratsiyasi, iqtisodiy integratsiyalar va h.k.) orqali bir-birlari bilan uzviy chambarchas bog'langan turli milliy xo'jaliklarni o'z ichiga olgan global xo'jalik mexanizmidir.

Hozirgi zamon jahon xo'jaligi bir xil bo'lmasdan, unga o'zining ijtimoiy tarkibi, siyosiy tuzimi, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi, ishlab chiqarish munosabatlari, shuningdek xalqaro iqtisodiy munosabatlar ko'lemi, xarakteri va shakllari bilan milliy xo'jaliklar kiradi. Jahon xo'jaligi sub'ektiga jahon hamjamiyati kiradi. U o'z ichiga o'zaro yaxlit bog'langan butun bir turli darajadagi tizimlarni, tuzulmalarni (milliy-davlat, hududiy hamjamiyat, xalqaro tashkilotlar, assotsiatsiyalar, korxonalar jamoalari, alohida shaxslar) qamrab oladi. Jahon milliy xo'jalik iqtisodiyoti ob'ektlari esa hududiy ishlab chiqarish majmua (kompleks)lari, transmilliy korporatsiyalar, firmalar va h.k. dir. XX asrga kelib jahon hamjamiyati manfaatlari har qanday xususiy manfaatlar (milliy, sinfiy, ijtimoiy) dan ustun tura boshladi. Tinchlik, iqtisodiy barqarorlik, ijtimoiy-siyosiy faoliyat, ekologik xavfsizlik, shaxs fidoyiligi kabi qadriyatlarning yangi tizimi paydo bo'la boshladi. Jahon xo'jaligining global boshqaruv tizimini yaratish imkoniyatlari tug'ildi. Global boshqaruv deyilganda ozodlik va demokratiya sharoitida atrof-muhit taraqqiyotini birgalikda saqlash, butunjahon xavfsizligi va barqarorligini ta'minlash uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, o'zgarishlarni to'g'ri yo'lga solish usullari va imtiyozlari tushuniladi. Jahon iqtisodiyotida XX-XXI asrlar bo'sag'asida – globallasuv degan tushuncha paydo bo'ldi. Hozirgi kunda ushbu tushuncha tarixchilar, iqtisodchilar, texnologlar, faylasuflar, shunidek ko'plab mamlakatlarning hukmron doiralari hamda jamiyat vakillari

tomonidan muhokama qilinmoqda. Globallashuv tarafdorlari va unga qarshi bo'lganlarning mavjudligi ushbu tushuncha turlicha talqin qilinishini anglatadi. Uning tarafdorlari fikricha, globallashuv iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi, aholi farovonligini oshiradi, yangi ish o'rinlari yaratilishiga imkon beradi. Unga qarshi bo'lganlar esa, savdo ekspansiyasining kuchayishiga, iqtisodiy jinoyatlarning ortishiga (qalbaki mahsulotlar ishlab chiqarish, noqonuniy reeksport, narkotik moddalar savdosining oshishi va h.k.lar) atrof-muhit ifloslanishiga, texnik xavfsizligiga amal qilmaslikka, bolalar mehnatidan foydalanishga va boshqa noxush hodisalar bilan bog'liq muammolar rivojlanishiga olib keladi deb hisoblaydilar. Umuman olganda globallashuv jarayonini to'xtatib bo'lmaydi. Tahlilchilar globallashuv jahon iqtisodiy rivojlanishining u yoki bu ijtimoiy-iqtisodiy, texnologik va ekologik tendentsiyalarga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganishlari lozim bo'ladi. Globallashuv atamasi birinchi bor 1960 yil Giddins tomonidan foydalanilgan. Bu atama XX asrning 90-yillarigicha deyarli foydalanilmagan. 1985 yilga kelib amerikalik sotsiolog R. Robertson «globallashuv» atamasiga tushuncha bergan. Bu so'zga quyidagicha tarif berish mumkin: Globallashuv – Jahon xo'jaligi rivojlanishining ob'ektiv jarayoni bo'lib, juda ko'p ijobiy xususiyatlarga egadir: bular asosan turli mamlakatlar xo'jaligining o'zaro aloqasi, xorijiy sarmoyalarni jalb qilish, ilm – fan texnika texnologiya yutuqlari almashuvini tezlashishni hamda davlatlarni ilmiy texnikaviy taraqqiyotiga ko'maklashuv bilan tasdiqlanadi. Globallashuv — butunjahon iqtisodiy siyosiy, madaniy integratsiya va unifikatsiya (bir birga yaqinlashuv) jarayonidir. Asosiy xususiyatlari xalqaro mehnat taqsimoti, kapital, ishchi kuchi va ishlab chiqarish resurlarining erkin harakati, qonunchilik, iqtisodiy va texnologik jarayonlarni standartlashtirish, shuningdek, turli mamlakatlarning madaniyatini qo'shilishi va yaqinlashuvidir. Bu ob'ektiv jarayon bo'lib jamiyatning barcha sohalarini qamrab oluvchi tizimli xususiyatga ega.⁵ Globallashuvga qarshi harakatlar ham mavjud bo'lib, ular globallashuv natijasida yuzaga keladigan va kelayotgan muammolarni oqibati salbiy deb e'tirof etishadi. Bunday tashkilot, uyushma, harakatlarga Green, AntiDaos kabi bir necha antiglobalistlarni kiritish mumkin. Globallashuv bosqichiga mintaqalashuv bosqichini bosib o'tish lozim Jahon xo'jaligi va xalqaro mehnat taqsimotidagi asosiy rivojlanish tendentsiyalari haqida chuqur bilimga ega bo'lmasdan turib iqtisodiy xavfsizlik muammosini tadqiqot qilish mumkin emas. Mahsulotlarning erkinlashuvi va baynalminallashuvi chegaralarda yirik kompaniyalarni tashkil etilishiga va transmilliy korporatsiyalarning tobora iqtisoddan baquvvat va rivojlanishiga sabab bo'lmoqda. Kapitallarning almashinuvi esa xalqaro korporatsiyalar taraqqiyotida alohida vosita bo'lib xizmat qilmoqda Transmilliy korporatsiyalar o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular xalqaro mehnat taqsimoti va uning rivojlanishida faol rol o'ynaydi. TMK xalqaro mahsulot tizimida dunyoning ko'plab mamlakatlarida mahsulot ishlab chiqarishni va xizmat ko'rsatuvchi sho'ba kompaniyalar tashkil etishni amalga oshiradi.

Globallashuv jarayonining salbiy va ijobiy tomonlari.

Globallashuvning ijobiy taraflarini baholash mushkuldir: insoniyatning imkoniyatlari ortib bormoqda, uning hayotining barcha jabhalari hisobga

olinmoqda, o'zaro uyg'unlashuv sharoitlari tug'ilmoqda. Jahon iqtisodiyotining globallashuvi umuminsoniy muammolarni hal etishning jiddiy asoslarini yaratmoqda. Globallashuv jarayonlarining ijobiy oqibatlarini sifatida quyidagilarni e'tirof etish mumkin:

Globallashuv mehnatning ixtisoslashuvi va xalqaro taqsimotining chuqurlashuviga ko'mak beradi. Bu sharoitlarda vosita va resurslar samarali taqsimlanib, bu alaloqibat o'rtacha turmush tarzining ortishiga va aholi hayotiy istiqbollarning kengayishiga olib keladi.

Globallashuv jarayonlarining muhim ustuvorliklaridan ishlab chiqarish ko'lamida iqtisod qilish bo'lib, bu xarajatlarning qisqarishi va narxlarning pasayishiga, natijada barqaror iqtisodiy o'sishga olib keladi.

Globallashuvning ustuvorliklari shuningdek, barcha taraflarni qoniqtiruvchi o'zaro manfaatdor asosda erkin savdodan yutish bilan bog'liqdir.

Globallashuv raqobatni kuchaytirgan holda, yangi texnologiyalarning rivojlanishi va ularning boshqa davlatlarda tarqalishini rag'batlantiradi. Bunda to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar o'sish sur'atlari jahon savdosi o'sish sur'atlaridan bir necha barobar ustun bo'ladi, bu esa milliy iqtisodiyotlarga bevosita ta'sir etuvchi sanoat texnologiyalari qo'llanilishi, TMK vujudga kelishining muhim omili hisoblanadi. Globallashuvning ustuvorliklari foydaliligi ilg'or ilmiy-texnika, texnologiya va malakaning ma'lum sohalarda qo'llanilishi bilan o'lchanadi. Bunda yangi yechimlarni tadbiiq etish qisqa muddatlarda va nisbatan kam sarf-xarajatlarda amalga oshiriladi.

Globallashuv xalqaro raqobatning keskinlashuviga olib keladi. Ta'kidlanishicha, globallashuv mukammal raqobatga olib keladi. Aslida masala alohida davlat va korporatsiyaning kuchi yetmaydigan yangi raqobat sohalari va an'anaviy bozorlarda keskin musobaqa haqida borishi kerak. Axir ichki raqobatchilarga cheklanmagan imkoniyatlarga ega tashqi raqobatchilar ham qo'shiladi. Jahon iqtisodiyotidagi globallashuv jarayonlari avvalo iste'molchilar uchun foydali bo'lib, bunda ular tanlov va narxlarning pasayishiga ega bo'ladilar.

Ishlab chiqarishni global miqyosda ratsionalizatsiya qilish va ilg'or texnologiyalarni tarqatish, hamda jahon miqyosida innovatsiyalarni doimiy tadbiiq etish uchun raqobat bosimi natijasida globalizatsiya mehnat unumdorligining oshishiga olib kelishi mumkin.

Globallashuv davlatlarga katta hajmdagi moliyaviy resurslarni jamlash imkoniyatini beradi, chunki sarmoyadorlar keng moliyaviy imkoniyatlarni ko'plab bozorlarga jalb etadilar.

Globallashuv umuminsoniy muammolarni hal etishning jiddiy asoslarini yaratadi, avvalo ekologik muammolar bo'lib, u jahon hamjamiyatining umumiy hatti-harakatlari, resurslarning jamlanishi, turli sohalardagi hatti-tarakatlarning muvofiqlashtirilishini talab etadi.

Global muammolar va demografik muammolar. XX asrning ikkinchi yarmida insoniyat oldida juda ko'p va murakkab muammolar vujudga keldi, ularning asosiy qismi ta'sir doirasining miqyosi va ahamiyatiga ko'ra global muammolar nomini oldi.

Butun dunyoni qamrab olgan, insoniyatning bugungi kuni va kelajagiga xavf soluvchi, yechimini topishda barcha davlatlar va xalqlarning hamjihatlik bilan birgalikda harakatini talab qiluvchi muammolar global muammolar deb ataladi.

Global muammolar aholi, iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyot va atrof- muhit o'rtasidagi o'zaro munosabatlar natijasidir. Global muammolar, birinchidan-jami insoniyatga, barcha mamlakatlar xalqlar, ijtimoiy tabaqalar manfaatlari va taqdirlariga ta'sir ko'rsatuvchi; ikkinchidan-iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda katta talofatlarga, inqirozlarga sabab bo'luvchi, chuqurlashgan taqdirda esa jahon sivilizatsiyasining mavjudligiga ham xavf soluvchi; uchinchidan- yechimini topishda umumplanetar miqyosidagi hamkorlikni, barcha mamlakatlar va xalqlarning birgalikda harakat qilishini talab qiluvchi muammolar.

Global muammolarning soni taxminan o'ntadan qiriq-elliktagacha boradi. Lekin shularning ichida asosiy, eng muhim integral muammolarning soni o'ntadan oshmaydi.

Ular quyidagilardan iborat:

- ✓ Rivojlanayotgan mamlakatlarni qoloqlikdan chiqarish muammosi.
- ✓ Tinchlik va quolsizlanish, yani jaxon urushining oldini olish muammosi.
- ✓ Ekologik muammo.
- ✓ Energetik muammo.
- ✓ Xomashyo muammosi.
- ✓ Oziq-ovqat muammosi.
- ✓ Dunyo okeanidan foydalanish muammosi.
- ✓ Koinotdan tinch maqsadlarda foydalanish muammosi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarni qoloqlikdan chiqarish global muammolarning eng muhimidir. Mazkur muammoning dolzarbligi dunyo siyosiy xaritasida qoloq mamlakatlar soni va salmog'ining kattaligi va mavqeyining sezilarli holda oshganligi bilan bog'langan.

Hozirgi vaqtda jahonda mavjud barcha mamlakatlarning 30 foizga yaqini qoloq hisoblanadi. Shularning $\frac{3}{4}$ qismi Afrikada, 1 tasi Yevropada, 4 tasi Janubiy Amerikada va 11 tasi Osiyoda joylashgan. Iqtisodiy qoloqlik mazkur mamlakatlarda siyosiy beqarorlik hamda ijtimoiy tengsizlik, irqiy va diniy ziddiyatlarni keltirib chiqarmoqda. Markaziy va Sharqiy Afrikada, Ruanda va Burundi davlatlarida 1994-yillarda yuz bergan etnik mojarolar bir millionjdan ortiq kishilarning hayotiga zomin bo'ldi.

Urush va tinchlik muammosi XX asr ikkinchi yarmining deyarli 40 yili mobaynida haqli ravishda insoniyatning eng muhim muammosi bo'lib kelgan. 80-yillarning ikkinchi yarmi va 90-yillarda dunyo siyosiy xaritasida bo'lib o'tgan chuqur va miqyosli o'zgarishlar G'arb bilan Sharq o'rtasida vujudga kelishi mumkin bo'lgan global yadro urushi xavfni amalda yo'q bo'lishiga sabab bo'ldi. Bunday holat ushbu xavfni tarqatuvchi mamlakatlar Rossiya va AQSH hamda NATO davlatlarida harbiy-siyosiy sohada aniq amaliy tadbirlarni hayotga tadbir etish bilan bog'langandir.

Hozirgi vaqtda global ekologik tizimning degradatsiyalanishi to'g'risida so'z yuritmoqda. Ushbu jarayonni shartli ravishda uch tarkibiy qisimga: 1) ilmiy

asoslanmagan, betartib tarzda tabiatdan foydalanish oqibatida atrof muhitning degradatsiyalanishi; 2) atrof-muhitni inson faoliyati chiqindilari bilan ifloslanishi; 3) atrof muhitni ushbu chiqindilar bilan “zaharlanishi” ga bo’lishi mumkin.

Energetika va xomashyo, oziq-ovqat muammolarining sabablari va hal qilish yo’llari.

Hozirgi vaqtda energetika va xomashyo muammosi iqtisodiyot va ishlab chiqarish bilan bog’liq bo’lgan eng dolzard muammolardan biridir. Mazkur muammolarning kun tartibiga birichi bor chiqishi XX asrning 70-yillarida qayd etildi. 1973-yilda yuz bergan energetika muammosi va uning oqibatlari hozirgi kungacha sezilmoqda. Energetik inqiroz va undan keyingi chuqurlashgan hom ashyo muammosi yoqilg’i va xomashyoga bo’lgan talab va taklif nisbati bilangina belgilanmasdan, balik ularni qazib chiqarish sharoitlari, dastavval kongeologik sharoitlarning murakkablashuvi hamda xomashyo qazib olinayotgan va u birlamchi qayta ishlanayotgan hududlarda ekologik vaziyatning yomonlashuvi bilan ham bog’langandir.

Global oziq-ovqat muammosi insoniyatning eng qadimgi muammolaridan biri hisoblanadi. Ocharchilik qadimgi davrlarda ham, o’rta asrlarda ham, hozirgi vaqtda ham insonlarning boshiga tushgan eng katta kulfatlardan biri bo’lgan. Ocharchilik 2 shaklda namoyon bo’ladi. Birinchi shakilda ocharchilik surunkali davom etadi, uning natijasida odamlarning sog’lig’i yomonlashadi, tinkasi quriyoydi va harhil kasalliklarga chalinishi ehtimoli kuychayadi. Ocharchilikning bu shakli “to’yib ovqat yemaslik” deb ham ataladi. Ikkinchi shaklida balum bir vaqtda, malum bir hududda qurg’oqchilik yoki boshqa sabablar bilan bog’liq bo’lgan ocharchilik oqibatida millionlab, o’n millionlab insonlar halok bo’ladi.

FAO (xalqaro oziq-ovqat bilan ta’minlash tashkiloti), VOZ (xalqaro sog’liqni saqlash) va boshqa tashkilotlarning ma’lumotiga ko’ra insonning bir kunlik oziq-ovqat normasi 2400-2500 kkal dan past bo’lmasligi lozim. Ba’zi mualliflar ushbu ko’rsatkich 2700-2800 kkal ga teng bo’lishi lozim deb hisoblamodalar. Shu bilan birga, maskur ko’rsatkich insonlarning yoshi, jinsi, mehnat faoliyati, kasb-hunari, tabiiy-ijtimoiy sharoitlari bilan aloqador tarzda o’zgarishi mumkin. “Ovqat to’yib yemaslik” holati yuqoridagi norma 1800 kkal dan pastga tushganda sezila boshlaydi, ocharchilik esa ushbu ko’rsatkich 1000 kkal dan kam bo’lganda kuzatiladi.

FAOning ma’lumotlariga ko’ra yerdagi jami aholining 35 foizi to’yib ovqatlanagan, 15 foiza zaruriy miqdordagi kaloriyalarni qabul qilgan, lekin ular oqsilni yetarli miqdorda iste’mol qilmagan. Aholining 20 foizi oqsilga bo’lgan talabi qondirilmagan, 30 surunkasiga ovqatni to’yib yemagan yoki och qolgan. Hozirgi vaqtda ocharchilik 580-650 mln. kishini qamrab olgan. 1-1,3 mlrd. kishi esa to’yib ovqat yemayapti. Rivojlanayotgan mamaliakatlarda ocharchilikdan yiligi 13 mln. dan 18 mln. gacha kishi o’lmoqda, shularnin $\frac{3}{4}$ qismini bolalar tashkil etmoqda. Hozirgi kiunda ocharchilikka mahkum bo’lan jami aholining 200 mln. Afrikaga, 370 mln. kishi Janubiy va Janubiy-sharqiy Osiyoga, 70 mln. Janubiy Amerikaga, 30 mln. kishi Yaqin va O’rta Sharq regionlariga to’g’ri keladi.

Yuqoridagi malumotlar hatto juda katta miqdordagi oziq-ovqat yordam ko’rsatish bilan ham hal etib bo’lmaydi. Buning uchun rivojlanayotgan

mamlakatlar iqtisodiy qoloqlikdan chiqarish, iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotini ta'minlash, qishloq xo'jaligini ko'rsatish zarur.

Savol va topshiqlar:

1. Rivojlanayotgan mamlakatlarni qoloqlikdan chiqarish muammosini tushunting?
2. Tinchlik va qurolsizlanish, yangi jahon urushini oldini olish muammosi qanday baholaysiz?
3. Ekologik muammo va yenergetik muammoni tushunting?
5. Xom-ashyo muammosi va oziq-ovqat muammosi qanday izohlaysiz?
7. Dunyo okeanidan foydalanish muammosi
8. Kosmosdan tinch maqsadlarda foydalanish muammosi
9. Demografik muammo.

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christion Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America. Green Edition. - 2012.
3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
4. Солиев А.С., Маҳмадалиев Р. Иқтисодий ва ижтимоий география асослари. - Т., 2005
5. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
6. Солиев А. Танланган асарлар (Избранные труды). Т. 2019, Мумтоз сўз, 23,5 б.т
7. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
8. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
9. Асанов Г.Р. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. – Т., 1990.
10. Анна Батимер. Путь в географии. – М.: Прогресс, 1990
11. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр. труды. – М., 1980.
12. Джонсон Р.Д. География и географы – Л., 1989.
13. Жекулин В.С. Введение в географии. - Л.: ЛГУ, 1989.
14. Jumaxanov Sh. Inson geografiyasi (ma'ruzalar matni). Namangan. 2017.
15. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. I: Общая характеристика мира. Москва, Дрофа, 2008, 4-е изд., 495 стр.
16. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. II:

- Региональная характеристика мира. Москва, Дрофа, 2009, 4-е изд., 480 стр.
17. Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарк”, 2019. 264 б.
 18. Назаров М.И., Тожиева З.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.
 19. Экономическая, социальная и политическая география: мир, регионы, страны. Под. Ред. И.А. Родионовой. М.: Экон.-Информ., 2008.
 20. www.bearingpoint.uz
 21. www.Ziyo.net
 22. www.bearingpoint.uz
 23. www.gwpcacena.org
 24. www.Ziyo.net
 25. www.geogr/msu.ru
 26. www.MGPU.ru/materials/GEOGR.swf

20-MAVZU:IQTISODIY-IJTIMOIIY GEOGRAFIYA VA EKOLOGIYA

Reja:

1. Ekologik muammolar. Insonning atrof muhitga ta'siri va tabiatni muhofaza qilishning zarurligi.
2. Ekologik barqaror rivojlanish kontsepsiyasi.
3. Barqaror rivojlanishning ekologik-iqtisodiy jihatlari
4. Barqaror rivojlanishning ekologik-ijtimoiy jihatlari
5. O'zbekiston Respublikasining barkaror rivojlanish bo'yicha milliy xarakteratlar, ustuvorlar va mo'ljallar

Tayach so'zlar: Ijtimoiy ekologiya, Inson ekologiyasi, ekologik fojea, antropoekologik sistemalar, Barqaror rivojlanish, Rim klubi

Insoniyatning tabiatga ta'siri XX asrning 50 yillariga kelib yanada kuchaydi. Bu esa o'z navbatida ekologik muammoni vujudga keltirdi.

Ekologik muammo deganda-insonning tabiatga ko'rsatayotgan ta'siri bilan bog'liq holda tabiatning insonga aks ta'siri, ya'ni uning iqtisodiyotda xo'jalik ahamiyatiga molik bo'lgan jarayonlar, tabiiy hodisalar bilan bog'liq (stihiyali talofotlar, iqlimning o'zgarishi, hayvonlarning yalpi ko'chib ketishi) va boshqa xodisalar tushuniladi. Ekologik muammolarni 3 guruxga ajratish mumkin.

1. Umumbashariy (global).
2. Mintaqaviy (regional).
3. Mahalliy (lokal).

Dunyo bo'yicha kuzatiladigan tabiiy va antropogen xodisalar **umumbashariy ekologik muammo** deyiladi.

Masalan: «**Atmosferaning dimiqish**» xodisasi ya'ni SO₂ miqdori ortib borishi yer yuzasining isishiga sababchi bo'lmoqda. «Ozon qatlaminin siyraklashishi» atmosferadagi ozonning eng muhim xususiyati uning doimo hosil bo'lib va parchalanib turishidir. Ozon quyosh nurlari ta'sirida kislorod, azot oksidi va boshqa gazlar ishtirokida hosil bo'ladi. Ozon kuchli ultrabinafsha

nurlarini yutib qolib yer yuzidagi tirik organizmlarni ximoya qiladi. Ultrabinafsha nurlar miqdorining ortishi tirik organizmlarga salbiy ta'sir qiladi.

Chuchuk suv muammosi. Quruqlikda chuchuk suv va uning biosferadagi roli nihoyatda katta chuchuk suv zahirasi asosan qutblardagi muzliklardadir. jamiyatning rivojlanishi bilan aholining chuchuk suvga bo'lgan talabi ortib bormoqda. Yiliga 3-3,5 ming km³ suv sarflanadi.

Pestitsidlardan foydalanish muammosi. Ushbu zaharli kimyoviy moddalar guruxi begona o'tlar, zararkunanda hashorotlar va boshqa hayvonlar, o'simliklarda kasallikni keltirib chiqaruvchi mikroorganizmlarga qarshi kurashda foydalaniladi. Buning natijasida insonga va atrof-muxitga katta ta'sir ko'rsatilmoqda.

Tirik tabiatdagi o'simlik va hayvon turlari sonining qisqarish muammosi. Yer yuzidagi hayotni ta'minlashda o'rmonlarning ahamiyati juda katta. Hozirgi vaqtda quruqlikning 30%, ya'ni 3,8 mlrd. gektar yer o'rmonlar bilan qoplangan. O'rmonlarni xo'jalik faoliyati maqsadida ko'plab kesilmoqda. SHuning uchun flora va faunani yo'qolib ketishini oldini olish uchun «Qizil kitob» yaratilgan.

2. Mintaqaviy ekologik muammolar. Yer yuzining muayyan mintaqasi o'ziga xos tabiiy-iqlimiy, ijtimoiy-ekologik, etnografik xususiyatlari uni tabiat bilan inson o'rtasidagi o'zaro aloqa munosabatlari harakterini belgilab beradi.

Masalan: Markaziy Osiyodagi mintaqaviy ekologik muammolaridan eng muhimi Orol va Orol bo'yi muammosidir. Suvining sho'rlanishi darajasi 9-10 g/l dan 34-37 g/l gacha ortdi, dengiz satxining o'rtacha pasayishi 80-110 sm. Bu esa o'z navbatida juda katta ekologik muammolarni keltirib chiqarmoqda.

3. Lokal (mahalliy) ekologik muammolar muayyan olingan xududlardagi muammolar hisoblanadi. M: yirik xududiy ishlab chiqarish majmuasidagi, agrosanoat majmuasidagi muammolarni olish mumkin.

Insonning atrof muhitga ta'siri va tabiatni muhofaza qilishning zarurligi quyidagilardan iborat:

1. Hayot jarayonlari qonuniyatlarini o'rganish shunidek, insonning tabiatga va biosferaga bo'lgan ta'sirini tadqiq etish.

2. Biologik resurslardan oqilona foydalanishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish, inson faoliyati natijasida o'zgargan tabiatdagi o'zgarishlarni oldindan bilib olish va biosferada kuzatilayotgan jarayonlarni boshqarish va nihoyat insonning yashash muhitini saqlash.

3. Populyatsiyalar sonini boshqarish.

4. Zararkunandalarga qarshi kurash uchun kimyoviy moddalarni qo'llashni, minimum darajada foydalanishni, ta'minlash chora-tadbirlarini ishlab chiqish.

5. Muayyan turdagi landshaftlarni u yoki bu tarkibiy qismlarining xususiyatlarini o'rganishda ekologik indikatsiyadan foydalanish, shuningdek tabiiy muxitni ifloslanganligini aniqlashda indikatsiyani keng qo'llash.

6. Buzilgan va izdan chiqqan tabiiy tizimlarni qayta tiklash, qishloq ho'jaligi tarkibidan chiqib ketgan yerlarni rekul'tivatsiyalash, yaylovlarni tiklash, tuproq unumdorligini oshirish, suv xavzalarini mahsuldorligini va boshqarishni qayta tiklash.

7. Ovchilikni ho'jalik shakliga o'tkazish.

8. Ekologik vaziyatni yaxshilash chora-tadbirlarini ishlab chiqish (tozalik oyli).

Barqaror rivojlanish kontseptsiyasi – bir me'yorda(stabil) rivojlangan davlatlar va butun dunyo hamjamiyatining xususiyat, mohiyat va tarkibiy qarashlar tizimidir,

Barqaror rivojlanish kontseptsiyasi ishlab chiqarish va iste'mol qilish, aholining o'sishi va ijtimoiy himoyasi o'rtasidagi muvozanatni rivojlangan va rivojlanish yo'lida turgan barcha davlatlarda saqlashni hisobga oladi. Chunki Yer sayyorasidagi atrof-muhit holati ularning birgalikdagi harakat majmuasidir. Ekologik muammolarning yechimi biron bir davlat (masalan, AQSH) yoki biron bir davlatlar (masalan, "katta sakkizlik") faoliyatiga bevosita bog'liq emas ekanligini biz yuqorida aytib o'tgan edik. Bu o'rinda yana bir bor Orol va Orolbo'yi muammosiga to'xtalib o'tishga to'g'ri keladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning BMT Bosh Assambleyasi 48, 50 va 55 sessiyalaridagi ma'ruzasida aytib o'tilganidek, ushbu muammo nafaqat O'rta Osiyo davlatlarining, balki butun dunyo hamjamiyatining «chuqur tabiiy dardidir», chunki Orol inqirozi kurrai zaminda ekologik xavfsizlikni keskinlatadi va shuning uchun ham global xarakterga ega. Prezidentimiz barcha davlat rahbarlarini, mahalliy va xalqaro tashkilotlarni Orol muammosini hal qilishga yordam berishga chaqirdi va aks olda ekologik inqiroz oqibatini oldini olish mumkin emasligini, ta'kidlab o'tdi.

BMTning Rio-de-Janeyrodagi konferentsiyasida qabul qilingan «Atrof muhit muhofazasi va rivojlanishga doir deklaratsiya»da «Inson haqida g'amxo'rlik–barqaror rivojlanish faoliyatini ta'minlashning markaziy bo'g'inidir. Odamlar sog'lom yashash va tabiat bilan uyg'unlashish orqali unumli mehnat qilish huquqiga egadirlar»,-deb aytilgan edi.

Yangi barqaror rivojlanish kontseptsiyasida Inson va tabiatning garmonik rivojlanishi uchun quyidagi asosiy qoidalar nazarda tutilgan:

-Davlatlarning tabiiy resurslardan foydalanishdagi suveren huquqi boshqa, milliy yurisdiksiyasi kirmaydigan davlatlar va mintaqalarning atrof muhitiga zarar qilmasligi kerak. Mazkur qoida 1945 yilda qabul qilingan BMTning Nizomiga to'la muvofiq keladi;

- davlatlar yoki alohida bir transkontinental kompaniyalarning rivojlanish huquqi hozirgi va kelajak avlodlarning atrof-muhit muhofazasi sohasidagi ehtiyojlarini adekvat darajada qondirishi lozim;

- barqaror rivojlanishda atrof-muhit muhofazasi taraqqiyot jarayonining bir qismi hisoblaniladi va undan ajralgan tarzda muhokama qilinmasligi kerak;

- rivojlanayotgan va o'tish davri iqtisodiyotida turgan davlatlarda ekologik muammolarni birlamchi masalalar turkumiga kirgizish lozim, shuning uchun ham ularda tabiiy resurslarni kontservatsiya qiluvchi(saqlovchi) xo'jalik tarmoqlarini rivojlantirmoq zarur;

- davlatlar Yer ekotizimlarini saqlash, muhofaza qilish hamda uning tozaligi va butunligini tiklash maqsadida global miqyosdagi sherikchilik ruhida hamkorlik qilishlari lozim;

- har bir davlat atrof-muhit holati uchun javobgardir;
- rivojlangan mamlakatlar xalqaro doirada barqaror rivojlanishni ta'minlashda mas'uldirlar, mazkur davlatlar jamoasi Yer sayyorasining muhitiga yetgazgan zararini ulardagi texnologik va moliyaviy resurslardan kelib chiqqan holdagi javobgarligini tan olmoqlari lozim;
- tabiiy resurslardan foydalanishi mo''tadil-lashtirish maqsadida davlatlar o'z demografik siyosatlarini muvofiqlashtirishlari zarur;
- tabiiy xom ashyoni ishlab chiqarish, qazib olish va qayta ishlash ilmiy jihatdan asoslangan bo'lishi va ushbu jarayonlarda ilg'or texnologiyalarni qo'llash lozim;
- ekologik muammolarni barcha manfaatdor fuqarolar ishtirokida va turli darajada: milliy miqyosda-har bir fuqaro atrof-muhitga tegishli bo'lgan ma'lumotlardan erkin foydalanish huquqiga ega bo'lishlari; davlatlar esa bunday masalalarni hal etishda keng ma'lumotlar berish yo'lini rivojlantirishlari va qo'llab-quvvatlashlari zarur; ekologik zararlarni qoplashda sud orqali himoyalaniish vositalarini qo'llash va ma'muriyat ishilarini ularda ko'rib chiqishni ta'minlash;
- davlatlar atrof-muhit muhofazasiga doir qonun hujjatlariga, ekologik qat'iy o'rnatilgan me'yorlarga (standartlarga) ega bo'lmoqlari lozim, xo'jalik faoliyatining maqsadi va ustuvorligi atrof muhitni muhofaza qilish vazifalariga muvofiq kelishi kerak;
- davlatlar maqbul va ochiq xalqaro ekologik tizimni tashkil qilishda hamkorlik qilishlari kerak, bu esa atrof-muhit holatiga doir muammolarni yanada ham samarali hal qilishga olib kelishi lozim;
- savdo siyosati sohasida atrof muhitni muhofaza qilish maqsadida ko'rilyotgan choralar ixtiyoriy yoki asossiz ravishda diskriminatsiya qilish yoki xalqaro savdoning yashirin cheklash vositasi bo'lmasligi lozim;
- atrof-muhit muhofazasiga yo'naltirilgan chegaralararo yoki global ekologik muammolarning yechish yo'llari xalqaro konsensus (murosaga)ga asoslangan bo'lishi kerak;
- milliy qonunlar davlatlarda ham, ularning tashqarisida ham tabiiy muhitga yetkazilgan zararni qoplashni hisobga olmog'i lozim;
- davlatlar atrof tabiiy muhitga zarar yetkazuvchi moddalarning harakatlanishi va tashilishining oldini olish uchun samarali ravishda hamkorlik qilishlari kerak;
- davlat hokimiyati va boshqaruv organlari ekologik harajatlarni ifloslanish bilan bog'liq bo'lgan ekologik vositalardan foydalanishni baynalminallashtirish orqali rejalashtirishlari lozim;
- ekologik oqibatlarni baholash vakolatli milliy organlar tomonidan tasdiqlanishi kerak;
- davlatlar, halqaro miqyosda yordam berish maqsadida, atrof-muhitga zarar yetkazuvchi har qanday ofat yoki boshqa favqulodda vaziyat haqida darhol o'zga mamlakatga axborot yetkazishlari kerak;
- ayollar atrof-muhit unsurlaridan oqilona foydalanish va barqaror rivojlanishda hayotiy muhim rol o'ynaydilar, shuning uchun ham ularning turli ekologik tadbirlarda har tomonlama ishtiroklarini ta'minlash zarur;

- davlatlar yoshlarning bunyodkorlik qobiliyatlarini, istiqbolli maqsadlarini va jasurliklarini ekologik muammolarni hal etishga jalb qilmog'i kerak;

- davlatlar atrof-muhitga bo'lgan an'anaviy munosabatlarini tan olishlari kerak, mahalliy aholi va uning jamoalarining tarixiy tajribasini ishlatmog'i lozim;

- davlatlar urushlarni (qurolli to'qnashuvlarni), ekotizim-larning bir butunligining parchalanishini oldini oluvchi xalqaro huquqiy me'yorlarni hurmat qilmog'i kerak ;

- tinchlik, rivojlanish va atrof-muhitni muhofaza qilish o'zaro bog'langan va ajralmasdir;

- davlatlar ekologiya sohasidagi nizolarni va masalalarni tinch yo'l bilan tegishli vositalar yordamida BMT Nizomiga muvofiq ravishda hal qilmog'i kerak;

- davlatlar, xalqlarni barqaror rivojlanishi uchun, ekologik talablarni bajarishda yaxshi niyat va sherikchilik ruhida hamkorlik qilishga majburdir.

Barqaror rivojlanish kontsepsiyasi, yuqorida keltirilgan atrof-muhitni muhofaza qilishga oid printsipl-qoidalar tufayli, xalqaro huquq talablariga to'la javob beradi, u jamiyat va tabiat uyg'unligini oshiradi. Ushbu ekologik printsipl-qoidalarga rioya qilish, shubhasiz, xalqaro hamjamiyatning hamkorligiga va bir maromda rivojlanishiga xizmat qiladi.

XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab ilmiy-texnik taraqqiyot keskin ravishda rivojlana bordi. Bu esa, o'z navbatida, Yer sayyorasidagi 70% dan ortiq barcha tabiiy ekologik tizimlar buzilib ketishiga sabab bo'ldi. Yer kishilik jamiyatining hayotiy faoliyati chiqindilarini qayta ishlash qobiliyatiga ega bo'lsa ham, biosferaga ta'sir qilish darajasi hozirdanoq mumkin bo'lgan kattaliklardan bir necha barobar oshib ketgan. Bundan tashqari, kishilar atrof-muhitga, uning tarkibida bo'lmagan va qayta ishlashga yaroqsiz bo'lgan ming tonnalab sun'iy moddalarni tashlab chiqarmoqda. Atrof-muhitni «boshqaruvchisi» va «qayta ishlovchisi» bo'lgan tirik organizmlar mazkur funktsiyani bajarishga qodir bo'lmay qoldi. Mutaxassislarining ta'kidlashicha, 30-50 yillardan so'ng tiklanmaydigan jarayonlar boshlanadi va ular XXI – XXII asrlar oralig'ida global ekologik falokatga olib kelishi mumkin. Alohida xavotirli vaziyat Yevropa qit'asida yuzaga keladi. Chunki G'arbiy Yevropa o'zining tabiiy resurslarini asosan tamom qildi va o'zgalarnikidan foydalanishga o'tdi.

BMT ma'lumotlari bo'yicha har yili Dunyo okeaniga 30 mlrd tonna neft mahsulotlari, 50 ming t pestitsidlar va 5ming t simob tashlanadi. Aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash va oqava suvlarni tozalash muammolari alohida ahamiyat kasb etmoqda. Sanoatda juda ko'p miqdorda suv ishlatiladi. Masalan, 1 tonna po'latni eritish uchun 200 m³, 1 tonna qog'oz ishlab chiqarish uchun 100 m³, 1 tonna sintetik ipak tayyorlash uchun esa 2500 dan 5000 m³ gacha suv sarf qilinadi.

BMT ma'lumoti bo'yicha dunyo aholisining 1/4 qismi toza ichimlik suvdan foydalanish imkoniyatiga ega emas, qolgan 1/3 qismi esa sifatsiz suvdan foydalanishga majbur. Butun dunyo bo'yicha oqava suvlarning faqat 10%i oldindan tozalanadi. Janubiy Amerika va Afrika davlatlarida esa bu ko'rsatkich faqat 2%, xolos. Bularning barchasi yer osti suvlari holatida aks etmoqda.

Yoqilg'ining yonishi natijasida har yili atmosferaga 20 mlrd tonna atrofida karbonat angidrid gazi tashlanmoqda. Gazlarning atmosferadagi miqdori sekin-asta ko'payib bormoqda, oxirgi 100 yil ichida bu ko'rsatkich 10% dan oshdi. Karbonat angidrid gazi kosmik fazoga issiqlikning tarqalishiga to'sqinlik qilmoqda, bu esa Yer harorati isib ketishiga olib kelmoqda. Iqlimshunoslarning ma'lumotlari bo'yicha XXI asrning o'rtalariga borib u 2-5⁰ gradusni tashkil etishi mumkin. Gazlarning atmosferaga chiqarilishi ul'trabinafsha nurlardan Yerning asosiy himoyachisi bo'lgan ozon qatlamining 9 foizi yo'q qildi. «Ozon tuynigi» ning umumiy maydoni AQSh hududiga teng bo'lgan maydonni ishg'ol qildi.

Avtomobil transporti, elektrostantsiyalar, qora va rangli metallurgiya korxonalari, neft va gazni qayta ishlash, kimyo va o'rmon sanoatlari atmosfera havosini sezilarli darajada iflos qilmoqda. Atmosfera havosidagi zararli moddalarning katta qismi avtomobillardan chiqqan gazlar hisobiga to'g'ri kelib, ularning roli muntazam ravishda oshib bormoqda

Ekologik muammolarning miqyosi haqidagi tassavvurlarga ega bo'lgan holda, uni keltirib chiqargan asosiy sababchilaridan bo'lmish - iqtisodiy yuksalish darajasiga murojaat qilamiz. Iqtisodiy yuksalish va ekologik xavfsizlik o'rtasidagi ziddiyat yaqqol ko'zga tashlanadi. Tadqiqotchilarning aksariyati ekologik muammolarni iqtisodiy sabablar bilan bog'lashga urunmoqdalar va bunda «jon» bor, albatta.

Barqaror rivojlanishning ekologik-ijtimoiy jihatlari. Barqaror rivojlanishning uchta asosiy jihatlari mavjud iqtisodiy o'sish, ijtimoiy tenglikni ta'minlash va atrof-muhit muhofazasi. Ularni bir-biridan ajratish yoki alohida baholash mumkin emas, chunki ular o'zaro uzviy bog'langan va bir-biridan kelib chiqadi. Har bir mamlakat, har bir xalqaro huquq sub'ekti barqaror rivojlanish muammolarini o'zining siyosiy, tarixiy, madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yechadi. Ammo ushbu uch tarkibiy qismning ilmiy asoslanganligi, ularning o'zaro tenglashtirilganligi va integratsiyalanganligi muhimdir.

Statistikada umumiy son yoki imperik yagona ko'rsatkich olish uchun ikki yoki ko'p omilli tahlil o'tkaziladi. Barqaror rivojlanish modeli yoki statistik ko'rsatkichni olish modelini yaratish murakkab masaladir. SHuning uchun ham biz uning ikki omilli sifat tahlilini berishga harakat qilamiz. Atrof-muhitga kambag'allik, qashshoqlik, aholining o'sish dinamikasi va uning faolligi yoki bilim darajasi, iste'mol tuzilmasi, aholi zichligi kabi ijtimoiy ko'rsatkichlar ta'sir etishi sababli barqaror rivojlanishning *ijtimoiy jihatlari* ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

•qashshoqlik ham milliy, ham xalqaro xarakterga ega bo'lishi mumkin. Mazkur muammoning universal yechimi yo'q, u muayyan mamlakatga xos ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy va siyosiy sharoitlarga bog'liq. SHu bilan birga, xalqaro miqyosda ushbu muammo yechimi borasidagi jarayonlar doimo amalga oshiriladi. Biroq, har bir davlatning qashshoqlikni tag-tomiri bilan yo'qotishga o'zining xohishi, irodasi, kuchi va intilishi bo'lmas ekan, hech bir tashqi omil uni bartaraf etishga qodir emas.

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish uchun insonlar manfaatini nazarda tutmoq muhim ahamiyatga ega. Buning boisi insonlar faolligi ishlab chiqarishni kengaytirishga olib boradi. Aks holda, u qashshoqlik muammosi yechimi nuqtai nazaridan ham, ekologiya sohasida uzoq hukm suradigan ijobiy natijalarga erishish nuqtai nazaridan ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Keng qamrovli resurslardan ekstensiv foydalanish hisobiga ishlab chiqarishni kuchaytirish ertami, kechmi mehnat unumdorligining pasayishiga olib keladi, bu esa o'z navbatida qashshoqlik masalasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. SHuning uchun ham barqaror rivojlanishning asosiy shartlaridan biri - qashshoqlikka qarshi kurashishning aniq bir strategiyasini ishlab chiqishdan iborat.

BMTning atrof muhit komissiyasi tavsiyalariga ko'ra rivojlanayotgan mamlakatlarning ijtimoiy va ekologik muammolarini samarali hal etish strategiyasi o'ziga tabiiy resurslar, keng qamrovli resurslarga asoslangan ishlab chiqarish va insonlar bilan bog'liq jihatlarni qamrab olgan bo'lishi kerak. SHu bilan birga, u demografik ko'rsatkichlar, ya'ni tibbiy xizmat ko'rsatish, maorif va ta'lim, xotin-qizlar huquqi, yoshlarning tutgan o'rni, mahalliy xalqlar ahvoli, mahalliy jamoalar, jamiyatni demokratlashtirishda aholining ishtiroki, mukammal boshqaruv kabilarni ham o'zida mujassamlashtirishi lozim. Ushbu omillar o'sib borayotgan aholining turmush ta'minotini ifodalaydi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun barqaror rivojlanish normalari tegishli ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilish bo'yicha quyidagi tavsiyalarni beradi:

- yashash uchun zarur mablag' topishning barqaror asoslarini yaratish;
- adekvat hajmda mablag' bilan ta'minlashga qaratilgan siyosat va strategiyani amalga oshirish;
- tabiiy resurslardan foydalanish bo'yicha mahalliy nazoratni kuchaytirish;
- nodavlat tashkilotlari va mahalliy boshqaruv organlarini davlat boshqaruviga keng miqyosda jalb qilish;
- yashash darajasi past bo'lgan tumanlarni rivojlantirish, qashshoqlik muammolari keskinligini kamaytirish, ish bilan ta'minlash va foyda olish imkoniyatini oshirish strategiyasi va dasturlarini ishlab chiqish;
- insoniy «kapital» rivojini asosan qishloq joylarda yo'lga qo'yish, shuningdek, ijtimoiy muhtoj aholi tabaqalarini byudjet mablag'lari hisobidan ta'minlash rejalarini ishlab chiqish va amalga oshirish.

Barqaror rivojlanishning me'yoriy hujjatlarida ko'proq e'tiborni energetika va transportga qaratish ko'zda tutiladi. Barqaror rivojlanish kontsepsiyasiga binoan mamlakatlarning, ayniqsa, resurslarni qazib olish bilan bog'liq iste'mol tuzilmasini o'zgartirish uchun aholi talabi, asosiy ehtiyojini qondirish tuzilmasini o'zgartirish, chegaralangan darajada resurslardan ishlab chiqarish jarayonida foydalanishni tashkil qilish va keraksiz sarf-xarajatni keskin kamaytirish strategiyasini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

O'tish iqtisodiyotida turgan har bir mamlakat o'zining ijtimoiy va ekologik xususiyatlaridan kelib chiqqan, o'z xalqining hayot tarzi va atrof-muhit muhofazasi bilan bog'liq muammolarni, shu jumladan, quyidagilarni hal etmog'i kerak:

- o'z kuchini xalqning kambag'al qatlamlari iste'molining oqilona tuzilmasini shakllantirishga yo'naltirish;
- xalqaro tashkilotlar bilan kelishgan holda ishlab chiqarish sohalari va iste'mol bo'yicha ma'lumotlar bazasini yaratish va uning imkoniyatlarini kuchaytirish tadbirlarini ko'rish, shu bilan birga, mazkur sohani tahlil qilish usullarini ishlab chiqish;
- ishlab chiqarish va iste'mol, iqtisodiy o'sish va demografik omil kabi ko'rsatkichlarning atrof-muhit holati bilan bog'liqligini, texnologik kashfiyotlarga mavjud texnologiyalar moslashuvi va boshqalarni aniqlash darkor.

BMTning barqaror rivojlanish bo'yicha komissiya kotibiyati ta'rifiga ko'ra, iste'mol tuzilmasini o'zgartirish bilan bog'liq barcha tadbirlar qashshoqlik bilan kurashishga qaraganda ko'p sarf harajat talab etmaydi. SHuning uchun ham har bir mamlakat o'zining ichki moddiy imkoniyatidan kelib chiqib ish yuritmog'i kerak.

Nooqilona iste'mol tuzilmasini o'zgartirishga qaratilgan milliy siyosat va strategiyalarni ishlab chiqishda xalqaro tashkilotlar rivojlanayotgan mamlakatlarga uslubiy va ekologik ko'maklashadi. Ko'rsatiladigan yordam miqdori har bir mamlakatning aniq strategiyasi va dasturiga bog'liq. Iste'molni o'zgartirish milliy dasturlarida quyidagi masalalar o'z yechimini topmog'i lozim:

- tinch-totuvlikda (ayniqsa, alohida muhofazalanadigan tabiiy hududlarda) yashash imkoniyatini yaratish bo'yicha ish o'rinlarini tashkil etish;
- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof muhit muhofazasiga keng ommani, jumladan, mahallalarni keng jalb qilish;
- qashshoqlik muammolarini tabiatdan ekstensiv foyda-lanishsiz hal etish;
- ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'lgan ayollar, bolalar, qishloq aholisi va kambag'al fuqarolarni moddiy qo'llab-quvatlash uchun byudjetdan alohida mablag' ajratish.

Iste'mol tuzilmasini o'zgartirish bilan bog'liq tadbirlarning haqqoniyligi rivojlanayotgan mamlakatlardagi ekologik muammolarning keskinligi bilan belgilanadi.

Inson sog'lig'ini mustahkamlash va muhofaza qilish. Aholi salomatligining buzilishi, kambag'allik va demografik keskinlik bilan birga, barcha mamlakatlarda atrof muhitning sanitar holati yomonlashishi bilan bog'liq jiddiy muammolarga olib kelmoqda. Barqaror rivojlanish kontseptsiyasi bo'yicha amalga oshiriladigan tadbirlar insonlarning sog'lig'ini yaxshilash borasidagi asosiy ehtiyojlarini ta'minlashga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Chunki ular atrof-muhit muhofazasi, ta'lim masalalari, uy-joylar qurish, jamoa ishlarini tashkil etish va turli jamoa guruhlari (shu jumladan, tadbirkorlik, ta'lim muassasalari, diniy va fuqaroviy tashkilotlar) faoliyati bilan chambarchas bog'langan. Asosiy e'tibor profilaktika, davolash va inson sog'lig'ini yaxshilashning terapevtik usullari bilan bog'liq dasturlarga qaratiladi. Buning uchun aholi salomatligini mustahkamlash va himoya qilish bo'yicha(davlat organlarining, NNT va mahalliy jamoalar bilan birgalikda) dasturlarini ishlab chiqish lozim. Ushbu faoliyat BMT qoshida Jahon Sog'liqni

Saqlash (JSS) kabi xalqaro tashkilotlar bilan kelishilgan holda amalga oshiriladi, albatta. Bunday dasturlar o'z ichiga quyidagi masalalarni qamrab olishi zarur:

- birlamchi tibbiy-sanitar xizmat (ayniqsa, ekologik holati tang bo'lgan tumanlarda) ko'rsatishga doir ehtiyojlarni qondirish;
- atrof tabiiy muhit ifloslanishi tufayli vujudga kelgan yuqumli kasalliklarga qarshi kurash;
- ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamini muhofaza qilish;
- antropogen o'zgargan shahar joylari va aholi shaxobchalari, qishloq joylari, sanoat tegaralariga xos bo'lgan sog'liqni saqlash muammolarini hal etish;
- ifloslanish va atrof-muhitga xavfli ta'sir ko'rsatilishi bilan bog'liq bo'lgan sog'liqni yo'qotish ehtimolini kamaytirish.
- Mamlakatlarga, ularning milliy hukumatlariga, mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlariga BR kontseptsiyada xalqaro tashkilotlar hamkorligida quyidagi vazifalarni bajarishni tavsiya etadi:
- amaliy faoliyatga qodir, ilmiy asoslangan, ekologiya nuqtai-nazaridan maqbul ichimlik suvi, sifatli oziq-ovqat mahsulotlari va sanitariya xizmatini bajaradigan birlamchi tibbiy-sanitar xizmati tizimini ishlab chiqish va borini mustahkamlash;
- sog'liqni saqlash va tabiatni muhofaza qilish bo'limlari hamda mahalla ko'rinishidagi mahalliy jamoalar o'rtasidagi uzviy aloqa va hamkorlikni ta'minlovchi mexanizmlardan foydalanish va ularni mustahkamlashga ko'mak berish;
- atrof-muhit holatini nazarda tutgan holda qurilish va tibbiy-sanitar xizmatning samarali tizimini ishlab chiqish va yaratish;
- ekologik tangli ma'muriy birliklarda ijtimoiy xizmat ko'rsatishning umumiy hajmini kengaytirish;
- yuzaga kelgan ekologik vaziyat bilan bog'liq ravishda aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish strategiyasi va mablag' bilan ta'minlash yo'llarini ishlab chiqish;
- ta'lim litseylari, maktablar, axborotlar almashinishi, ekologik sanitariya uchun kadrlar tayyorlashda texnik yordam ko'rsatadigan sanitarlarni tayyorlashga ko'maklashish;
- himoyasiz aholi qatlamlarining (nogironlar, nafaqaxo'rlar, bolalar) tabiiy potentsialini sog'lomlashtirish tizimiga keng miqyosda jalb qilish;
- atrof-muhitning sanitar holatini yaxshilashga mahalliy jamoa(mahalla)larni keng jalb etish mexanizmini joriy etish;
- atrof-muhitning sanitar holati va boshqa sohalarda ilmiy tadqiqotlarni keng miqyosda o'tkazish.

Yuqorida bayon qilingan dasturiy amallarni tatbiq etish uchun barcha davlatlar 1993-2000 yillar oralig'ida rejalashtirilgan 40 mlrd o'rniga 15 mlrd AqSH dollarini sarf qilishgan, xolos. Mazkur masalada xalqaro yordam ham rivojlanayotgan mamlakatlarning aniq dasturi va strategiyalariga juda bog'liq.

Aholi yashash joylarida, xususan, shahar suv ta'minoti va kanalizatsiyasining sanitar-epidemiologik holati buzilishidan ogoh qilish(oldini olish)da Jahon banki va uning xalqaro assotsiatsiya(MAR) orqali xalqaro yordamni kuchaytirish va uning hajmini oshirish belgilangan. PROONning texnik hamkorligida aholi yashash joylarini sog'lomlashtirish uchun sarf qiladigan har bir dollari davlat va xususiy sektor orqali 120-130 AQSh dollari sarf bo'lishiga olib keladi. PROONning turlicha yordam ko'rsatish sohalari orasida bu eng yuqori ko'rsatgich hisoblanadi.

Aholi yashash joylarini barqaror rivojlantirish maqsadida shaharlarda atrof-muhit muhofazasiga doir quyidagi dasturlarni amalga oshirish ko'zda tutiladi:

- tabiiy ob'ektlardan kundalik yotog'i sifatida foydalanmasliklari uchun kishilarni zarur istiqomat joylari bilan ta'minlash;

- ekologik munosabatlarning boshqarilishini takomil-lashtirish;

- yashil o'simliklar maydoni bo'yicha sanitar normaga ko'ra har bir kishiga 25m² dan kam bo'lmagan shahar yer fondini rejalashtirish va ta'minlash;

- suv ta'minoti, sanitariya, kanalizatsiya chiqitlari va ayniqsa, kundalik maishiy chiqindilarni joylashtirish, utellashtirish va qayta ishlashga doir kompleks infratuzilmasini yaratish;

- tabiiy ofatlar ko'p kuzatiladigan va tabiiy texnogen xarakterdagi o'zgarishlar bo'ladigan hududlarda aholi yashash joylarini rejalashtirish va boshqarish;

- loyihalash, qurish va foydalanishga topshirish bosqichlarini ekologik ekspertizadan o'tkazish, qurilish sektori faoliyatining barqaror ishlashini ta'minlash va boshqalar.

Barqaror rivojlanish kontseptsiyasiga binoan shaharlarning ekologik muammolarini hal etish uchun 1993-2000 yillarda 70 mlrd AqSH dollaridan ko'p mablag' sarflangan bo'lib, uning 15 foizidan ortig'ini universal xalqaro jamg'armalarning subsidiyalari yoki imtiyozli kreditlari tashkil etgan.

Barqaror rivojlanish kontseptsiyasi amalga oshirilishida xalqaro, davlat, va mahalliy boshqaruv masalalariga alohida o'rin ajratilgan. Bunday dasturlar atrof-muhit holatining siyosat, rejalashtirish va boshqarish masalalarida hisobga olish uchun yo'nalgan bo'lishi zarur. Samarador huquqiy va me'yoriy asoslari yaratilishini hisobga olish, iqtisodiy mexanizmlar, bozor iqtisodiyoti va boshqa turdagi rag'batlantirishdan samarali foydalanishga qaratilishi, ekologik va iqtisodiy omillarni hisobga oladigan kompleks tizimning yaratilishi bilan belgilanadi. Siyosat, rejalashtirish va boshqarish darajalarida atrof muhit holatini hisobga olish deganda har bir kishi, jamiyat va hamjamoalarning ekologik manfaatlarni nazarda tutishi tushuniladi.

Har bir mamlakatning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, «XXI asr kun tartibi»da atrof-muhit muhofazasi bo'yicha quyidagi tadbirlar tavsiya etiladi:

- iqtisodiy, sektorli va ekologik siyosat, strategiya va atrof-muhit holatini hisobga olishning ilg'or rejalarini ta'minlash masalalarini sharhlash (tahlil etish);
- atrof-muhit holatini to'la hisobga olish maqsadida qaror qabul qilish

- jarayonlarining barcha tashkiliy tuzilmalarini mustahkamlash;
- jismoniy shaxs, guruh va tashkilotlarni barcha holatlarda bir qarorga kelishlari maqsadidagi xizmat qiladigan mexanizmlarni ishlab chiqish va takomillashtirish;
- atrof-muhit holatini hisobga oladigan ichki chora-tadbirlarni ishlab chiqish.
- Samarali huquqiy va me'yoriy asoslarni atrof-muhit muhofazasi maqsadida barqaror rivojlanish kontseptsiyasi quyidagilarni rivojlanayotgan mamlakatlar uchun tavsiya etadi:
- ekologik qonunchilik me'yorlari va qoidalariga oid axborotlarni keng yoyish;
- qayta tiklashga oid me'yorlarni rag'batlantirish, shuningdek, ekologik qonunbuzarlarni jazolash, yetkazilgan zararlarni qoplash shart-sharoiti, usullari va mexanizmlarni yaratish;
- ekologik muammolarning globallik xarakterini inobatga olgan tarzda barqaror rivojlana olmaydigan mamlakatlarga yordam ko'rsatish;
- milliy, mintaqaviy va mahalliy darajada zarur ekologik dastur va tadbirlar ishlab chiqishni rag'batlantirish.

Iqtisodiy mexanizmlar, bozor iqtisodiyotiga xos va boshqa rag'batlantirishning samaradorligini ta'minlash atrof-muhit muhofazasiga yo'naltirilgan bo'lishi bilan birga, «ifloslaydigan to'laydi» yoki «tabiiy resurslardan foydalanuvchi to'laydi» tamoyillariga asoslanadi. Bu kabi dasturlarni amalda joriy etishni ta'minlash uchun har bir rivojlanayotgan mamlakat, o'z sharoitidan kelib chiqib, uchta eng muhim vazifaning bajarilishiga erishmog'i zarur:

- atrof-muhit muhofazasida ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar tomonidan qaror qabul qilish jarayonida, shuningdek, atrof-muhitga munosabat borasida, «tekin mahsulot» ma'nosida sarf-xarajatlarni hisobga olishni ta'minlash va bu xarajatlarni jamiyatning boshqa tabaqasi, o'zga mamlakat yoki kelajak avlodga yuklashga qaratilgan fikrlarning o'zgarishini hisobga olishi;
- iqtisodiy faoliyatda ekologik xarajat(chiqim)larni to'la hisobga olmoq, boshqacha qilib aytganda, narx-navo belgilashda yetishmovchilik yoki resursning to'la qiymatidan kelib chiqib atrof -muhitga yetkaziladigan zararining oldini olish;
- barqaror rivojlanish uchun ekologik siyosat yurgizishda bozor iqtisodiyoti tamoyillarini qo'llash.

Ekologik va iqtisodiy omillarni kompleks hisobga olish tizimini barpo qilish deganda, odatda, barqaror rivojlanishning maqsadi va vazifalari yechimini topishda xalqaro hamkorlikni mustahkamlash va xatti-harakatlarni birlashtirish, milliy hisob raqamlar tizimini mustahkamlash, ma'lumot va axborotlarni yig'ish samarasini oshirish va baholash mexanizmini bunyod etish, o'zaro texnik hamkorlikni kuchaytirish kabilar nazarda tutiladi. Ko'rsatilgan maqsadlarga erishishda rivojlanayotgan mamlakatlarga xalqaro hamjamiyatdan ko'rsatiladigan yordamning umumiy miqdori 2 mlrd AqSH dollarini tashkil qiladi.

Uzbekiston Respublikasining barkaror rivojlanish bo'yicha milliy xarakterlar, ustuvorlar va mo'ljallar.

Respublikamiz mustaqillikka erishgan dastlabki davridayok davlatimizda ekologik muammolarning oldini olish va ushbu masala yuzasidan konuniy ta'sir chorasini belgilash maqsadida yetarli darajada hukukiy hujjatlar majmuasi yaratildi. Konstitutsiyaning tegishli moddalarida fukarolar atrof-tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishlari belgilab ko'yilgan. SHundan kelib chikib 1992 yil 9 dekabrda "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi hamda ekologik muammolarning oldini olishga karatilgan, yer, suv, o'rmon, yer osti boyliklari hakida kodekslar, shuningdek, atmosfera havosini, yer usti va osti suvlari, to'prok, o'simlik va hayvonot olamini muhofaza etish bo'yicha ko'plab konunlar va hukumat karorlari kabul kilingan. Tegishli tashkilot va korxonalariga aniq topshiriqlar berilgan hamda atrof-muhit va tuprok, yer-osti, suv, o'rmon, mineral resurslar, havo baseynidan oqilona foydalanish bo'yicha tadbirlar tavsiya etilgan.

Ekologik sohada hukukiy hujjatlar yaratilishi bilan bir katorda ushbu sohada nazorat ishlarini olib boruvchi Uzbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza kilish davlat ko'mitasi tashkil kilindi, Ayni paytda ushbu ko'mitaning viloyatlarda ko'mitalari, tuman va shaharlarda tabiatni muhofaza kilish inspektsiyalari faollyat olib bormokda. Bundan tashkari ekologik jihatdan og'ir bo'lgan Orolbo'yi va boshka hududlarga beg'araz xayriya yordami ko'rsatuvchi "EKOSAN" xalkaro tashkiloti hamda mazkur soha bilan bog'lik faoliyatga ixtisoslashgan ko'plab tashkilotlar faoliyat ko'rsatmokda. Bu mamlakatimizda ekologik muammolarning oldini olishga davlat siyosati darajasida e'tibordir. Hozirgi kunda ekologiya atamasi ham tabiat to'g'risidagi, tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi fanlar majmuasiga kiritilgan. Ayni paytda respublikamizdagi umumiy o'rta ta'lim maktablarida, kasb-xunar kollejlarida, oliy o'kuv yurtlarida alohida fan sifatida o'kitilmokda. Bundan asosiy maksad insonlarni ekologik ofatdan kutqarish hamda atrof-tabiiy muhit bilan kerakli va madaniy munosabatlarni yosh avlodga o'rgatish hamda ularning ekologik madaniyatini yuksaltirishga erishishdan iborat.

Prezident I.A.Karimov "ekologik muammo - yer yuzining hamma burchagida ham dolzarb, fakat uning keskinlik darajasi dunyoning turli mamlakatlarida turlicha" ekanligini ta'kidlab, ushbu masalaga "Uzbekiston XXI asr bo'sag'asida xavfsizlikka taxdid, barkarorlik shartlari va tarakkiyot kafolatlari" asarida alohida e'tibor karatgan. Ushbu kitobda Prezident ushbu masalani muhimligini kuyidagicha belgilaydi: "Milliy xavfsizlikka karshi yashirin taxdidlarni ko'rib chikar ekanmiz, ekologik xavfsizlik va atrof muhitni muhofaza kilish muammosi alohida e'tiborga molikdir". Ekologik xavfsizlik va atrof muhitni himoyalash va mavjud tabiiy muhitni sof holatda saklab, kelajak avlodlarga yetkazishga karatilgan barcha sa'y-harakatlar davlatimiz milliy xavfsizligini ta'minlashga xizmat kiladi.

1994 yildan boshlab, O'zbekiston Respublikasi atrof-muhit bo'yicha xalkaro axborot tizimida mustaqil ishtirokchidir. Bunda asosiy vazifa Davlat ilmiy-texnika axboroti fondiga yuklatilgan. Milliy ajratilgan markaz (MAM) faoliyati uning tashkil etilganidan boshlab, respublikamizdagi tashkilotlar orasida Infoterra tizimlarini tashkil qilish, axborotlarning milliy manbalari tarmog'ini yaratish,

respublikamiz va chet elektron axborot iste'molchilarining so'rov-ehtiyojlarini kondirishga yo'naltirilgan.

1995 yildan boshlab, O'zbekiston Respublikasida (MAM tomonidan) Tabiatni muhofaza etish faoliyatining alohida yo'nalishdari bo'yicha ma'lumotlarning mahalliy (lokal) bazasini shakllantirishga kirishildi. Masalan, "Qurilish industriyasi korxonalarida ekologik himoya", "Usimliklarni himoya qilish", "Okova suvlarni tozalash texnologiyasi", "Orolning ekologik muammolari", "Tuprokning zaharli ximikatlar bilan ifloslanishi muammosi" kabi yo'nalishlarni alohida aytib o'tish mumkin.

Hozirgi vaktida respublikamizda " Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiat resurslaridan okilona foydalanish bo'yicha 2005 yilgacha mo'ljallangan Davlat dasturi" ishlab chikildi. "Tabiat muhofazasi va Uzbekiston Respublikasi barkaror tarakkiyotining ekologik ta'minlash bo'yicha harakat Milliy rejasi", "Uzbekiston Respublikasi atrof-muhiti gigienasi bo'yicha harakat Milliy rejasi", Biologik xilma-xillikni saklash bo'yicha harakat rejasi va milliy strategiya ishlab chikilmokda.

Bu hujjatlarda atrof muhit himoyasi siyosati maksadlari ifodalangan, strategiyaning asosiy printsiplari va yo'nalishlari belgilangan.

I.A.Karimovning "Uzbekiston buyuk kelajak sari" asarida ekologik xavfsizlikni kuchaytirishning hozirgi asosiy yo'nalishlari ko'rsatib o'tilgan. Unda, xususan, kuyidagilar ta'kidlanib o'tiladi:

1.Tegishli texnologiyalarni ishlab chikish va joriy etish. Qishlok, o'rmon va boshka xo'jalik tarmoklaridagi tabiiy jarayonlarning keskin buzilishiga olib keladigan barcha zaharli kimyoviy moddalarni ko'llash ustidan kattik nazorat o'rnatish. Havo va suv muhitini insonning hayotiy faoliyati uchun zararli yoki salbiy ta'sir etadigan moddalar bilan ifloslanishini to'xtatish.

2.Qayta tiklanmaydigan zaxiralarni kat'iy mezon asosida iste'mol qilgan holda tabiiy zaxiralarning hamma turlaridan oqilona foydalanish.

3.Katta-katta hududlarda tabiiy sharoitlarni tabiiy zaxiralardan samarali va kompleks foydalanishni ta'minlaydigan darajada anik maksadga karatilgan, ilmiy asoslanilgan tarzda o'zgartirish (daryolr oqimini tartibga solish hamda suvlarni bir havzadan ikkinchisiga tashlash, yerning namini kochirish, suv chikarish tadbirlarini va boshkalarni amalga oshirish) lozim.

4.Jonli tabiatning butun tabiiy genofondini madaniy ekinlar va hayvonlarning yangi turlarini ko'paytirish hisobiga boshlang'ich baza sifatida saqlab kolish kerak.

5. Shaharsozlik va tumanlarni rejalashtirishning ilmiy asoslanilgan, hozirgi zamon urbanizatsiyasining barcha salbiy oqibatlarini bartaraf etadigan tizimni joriy etish yo'li bilan shaharlarda va boshka aholi punktlarida aholining yashashi uchun kulay sharoit yaratish zarur.

6.Ekologik kulfatlar chegara bilmasligini nazarda tutgan holda jahon jamoatchiligi e'tiborini mintakaning ekologik muammolariga karatish lozim.

Savollar va topshiriqlar

1. Ekologiya fani qachon vujudga kelgan va nimani o'rganadi?

2. Ekologiya va tabiatdan foydalanishga oid dastlabki tushuncha va ma'lumotlar bergan O'rta Osiyolik olimlardan kimlarni bilasiz?
3. Ekologiya qanday qismlarga bo'linadi?
4. Ijtimoiy ekologiya nimani o'rganadi?
5. Moslashuv (adaptatsiya), abiotik, biotik, ekotizim, biogeotsenoz, biotsenoz tushunchalariga ta'rif bering.
6. Insoniyatni tabiatdan noto'g'ri foydalanishi qanday salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin?
7. Tabiatni muhofaza qilish deganda nimani tushunasiz?
8. Tabiatni muhofaza qilishning asosiy vazifalari va yo'nalishlari nimalardan iborat?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christion Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America.Green Edition. - 2012.
3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
4. Солиев А.С.,Маҳмадалиев Р.Иқтисодий ва ижтимоий география асослари.-Т.,2005
5. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
6. Солиев А. Танланган асарлар (Избранные труды). Т. 2019, Мумтоз сўз, 23,5 б.т
7. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
8. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
9. Асанов Г.Р.Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
10. Анна Батимер. Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
- 11.Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр.труды.–М., 1980.
- 12.Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
- 13.Жекулин В.С. Введение в географии. -Л.: ЛГУ, 1989.
- 14.Ўтаманов Ш. Inson geografiasini (ma'ruzalar matni). Namangan. 2017.
- 15.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. I: Общая характеристика мира. Москва, Дрофа, 2008, 4-е изд., 495 стр.
- 16.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. II: Региональная характеристика мира. Москва, Дрофа, 2009, 4-е изд., 480 стр.
- 17.Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарк”, 2019. 264 б.

18. Назаров М.И., Тожиева З.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.
19. Экономическая, социальная и политическая география: мир, регионы, страны. Под. Ред. И.А. Родионовой. М.: Экон.-Информ., 2008.
20. www.bearingpoint.uz
21. www.Ziyo.net
22. www.bearingpoint.uz
23. www.gwpcacena.org
24. www.Ziyo.net
25. www.geogr/msu.ru

I.2. « IQTISODIY VA IJTIMOYIY GEOGRAFIYA» FANIDAN AMAALIY MASHG'ULOTLAR

1-Mavzu: Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning zamonaviy tuzilishi va boshqa fanlar bilan aloqasini o'rganish -2 s.

Ishdan maqsad: Talabalarda inson geografiyaning o'rganish ob'ekti va predmeti haqida tushunchalar hosil qilish. Asosiy atama va tushunchalariga izoh berish

Ish uchun kerakli jihozlar: O'quv qo'llanmalar, tarqatma materiallar.

O'quv moduli birliklari:

1. Geografiya fanining rivojlanish tarixini o'rganish.
2. Geografiya fanlari tizimidagi aloxida fan-soxalarni o'rganish.
3. Zamonaviya geografiyaning mazmun-mohiyatini o'rganish.
4. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani maqsadi, ob'ektini o'rganish.
5. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani shakllanishini o'rganish.
6. Ijtimoiy geografiya va iqtisodiy geografiya, ijtimoiy geografiyaning shakllanishi va rivojlanishi.
7. G'arbda ijtimoiy geografiyaning vujudga kelishi va rivojlanishi. Ijtimoiy geografiyaning rivojlanishiga katta xissa qo'shgan olimlar va ularning ishlari.
8. Ijtimoiy geografik tadqiqotlarning mohiyati, xususiyatlari va ilmiy-amaliy jihatlari.
9. Ijtimoiy geografiyaning vazifalari.

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1. Iqtisodiy geografiyaning vujudga kelishidagi uch asosiy omilni tushuntiring?
2. Siyosiy va xarbiy geografiyaning Rossiyada rivojlanishiga xissa kushgan olim ?
3. Qishloq xo'jaligini joylashuviga oid ilmiy nazariyani mohiyatini tushuntiring ?
4. A.Veberning «sanoat aglomeratsiyasi» , «shtandort» kabi ilmiy nazariyasining mohiyatini tushuntiring ?
5. Iqtisodiy geografik rayonlashtirish ishlarini Rossiyada kim tomonidan olib borilgan ?
6. Hududiy iqtisodiyot fanining asoschilari kimlar ?
7. Z.M.Boburning iqtisodiy va sotsial geografiyaga oid fikrlari mazmuni nimalarda namoen bo'ladi ?
8. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani qanday asosiy bloklardan iborat?
9. N.N.Baranskiyning iqtisodiy va sotsial geografiyani rivojlantirishga kushgan xissasi nimalarda kurinadi?

10.O'zbekistonda iqtisodiy va sotsial geografiyani rivojlanishida qaysi olim larning xissalari katta ?

2-mavzu: Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining tadqiqot ob'ekti va predmeti

Ishdan maqsad: Talabalarda inson geografiyasi fanining shakllanish bosqichlari haqida tushunchalar hosil qilish. Asosiy atama va tushunchalariga izoh berish.

Ish uchun kerakli jihozlar: O`quv qo`llanmalar, tarqatma materiallar. Dunyo siyosiy kartasi. Dunyoning geografik atlaslari. O`qituvchilar geografik atlaslari. O`zbekiston sanoatining ixtisoslashuvi chizmasi. O`zbekiston qishloq ho`jaligining ixtisoslashuvi chizmasi

O`quv moduli birliklari:

1. Iqtisodiy geografiya fanini shakllanishining tarixiy geografik aoslari
2. Iqtisodiy geografiya boshqa fanlar bilan o'zaro aloqasi
3. Fanning vazifalari
4. Inson geografiyasi va tibbiyot
5. Inson geografiyasi va tarix
6. Inson geografiyasi va iqtisodiyot
7. Inson geografiyasi va sotsiologiya
8. O'zbekistonda inson geografiyasi fanining ilmiy yo'nalishlari va ilmiy maktablari
9. Ishlab chiqarishni joylashtirishning klassik g'oyalari (Bernxard Vareniy, Vasiliy Nikitich Tatishyev, Immanuel Kant, Iogann Tyunen Aleksandr Gumboldt, Karl Ritter qarashlari)

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1. Iqtisodiy geografiyaning vujudga kelishidagi uch asosiy omilni tushuntiring?
2. Siyosiy va xarbiy geografiyaning Rossiyada rivojlanishiga xissa kushgan olim ?
3. Qishloq xo'jaligini joylashuviga oid ilmiy nazariyani mohiyatini tushuntiring ?
4. A.Veberning «sanoat aglomeratsiyasi» , «shtandort» kabi ilmiy nazariyasining mohiyatini tushuntiring ?
5. Iqtisodiy geografik rayonlashtirish ishlarini Rossiyada kim tomonidan olib borilgan ?
6. Hududiy iqtisodiyot fanining asoschilari kimlar ?
7. Z.M.Boburning iqtisodiy va sotsial geografiyaga oid fikrlari mazmuni nimalarda namoen bo'ladi ?
8. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani qanday asosiy bloklardan iborat?
9. N.N.Baranskiyning iqtisodiy va sotsial geografiyani rivojlantirishga kushgan xissasi nimalarda kurinadi?
- 10.O'zbekistonda iqtisodiy va sotsial geografiyani rivojlanishida qaysi olim larning xissalari katta ?

3-mavzu: Fanning tadqiqot usullari

Ishdan maqsad: Talabalarda inson geografiyasining tadqiqot usullari haqida tushunchalar hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: O`quv qo`llanmalar, tarqatma materiallar. Dunyo siyosiy kartasi. Dunyo tabiiy kartasi. Dunyoning geografik atlas. O`qituvchilar geografik atlas. Tabiiy resurslar klassifikatsiyasi chizmasi.

O`quv moduli birliklari:

7. Hudud –geografik tadqiqot ob`ekti sifaida
8. Kartografik, geografik taqqoslash, statistik va tarixiy metodlarning iqtisodiy geograflar uchun ahamiyati
9. Ijtimoiy geografiyada miqdoriy inqilob
10. Kuzatuv, modellashtirish, anketa-so`rov, ekstrapolyatsiya, tizim-tarkib usullari, ularning iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni o`rganishdagi roli
11. Anketa-so`rov usullari, ularning iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni o`rganishdagi roli
12. Hulq-atvor geografiyasining vujudga kelishi
13. Fanning ijtimoiylashuvi va ekologiyalashuvi

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to`la o`zlashtirgandan so`ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

7. Inson geografiyasi fanining rivojlanishi qaysi davrga to`g`ri keladi?
8. Geografik mehnat taqsimoti deganda nimani tushunasiz?
9. Geografiya fanidan inson geografiyasi mustaqil fan sifatida rivojlanish sabablarini izohlang?
10. Inson geografiyasidagi umumgeografik tadqiqot usullarini tushuntiring?
11. Fanning qanday tadqiqot metodlarini bilasiz?
12. Ijtimoiy geografiyada miqdoriy inqilob tushunchasini izohlang?

4-mavzu: Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning shakllanishi bosqichlari

Ishdan maqsad: Talabalarda O`zbekistonda iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining rivojlanishi haqida tushunchalar hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: O`quv qo`llanmalar, tarqatma materiallar. Dunyo siyosiy kartasi. Dunyoning geografik atlas. O`qituvchilar geografik atlas. O`zbekiston geografik atlas.

O`quv moduli birliklari:

1. «Geografik determinizm» - ilmiy dunyoqarashning muhim uslubi sifatida.
2. Regional siyosat: mohiyati va mazmuni. A. Temurning xarbiy siyosati.

3. F.Rattsel, I.Kant (1724-1804) «Antropologiyasi» va V.Gegelning «Absolyut goya» haqidagi ilmiy goyalari.
4. Sh.Montesk'ening geografik determinizm yo'nalishlari tahlili.

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1. Siyosiy geografiya faning o'rganish ob'ekti va predmeti?
2. Xarbiy geografiya fani qanday fan va uni o'rganishning dolzarbligi nimada?
3. A.Temur o'zining harbiy siyosatida joyning qanday geografik xususiyatlariga e'tibor bergan?
4. Xarbiy geografiya fanini o'rganishda nima uchun mamlakatlarning poytaxtiga alohida e'tibor beriladi?
5. Siyosiy va xarbiy geografiya fanlarining asoschisi kimlar?
6. «Geografik determinizm» - deganda nimani tushunasiz?
7. Abu Rayxon Beruniyning geografik determinizm haqidagi fikr va g'oyalari nimalardan iborat edi?
5. «Geografik determinizm» - ilmiy dunyoqarashning muhim uslubi sifatida.
6. Regional siyosat: mohiyati va mazmuni. A.Temurning xarbiy siyosati.
7. F.Rattsel, I.Kant (1724-1804) «Antropologiyasi» va V.Gegelning «Absolyut goya» haqidagi ilmiy goyalari.
8. Sh.Montesk'ening geografik determinizm yo'nalishlari tahlili.

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1. Siyosiy geografiya faning o'rganish ob'ekti va predmeti?
2. Xarbiy geografiya fani qanday fan va uni o'rganishning dolzarbligi nimada?
3. A.Temur o'zining harbiy siyosatida joyning qanday geografik xususiyatlariga e'tibor bergan?
4. Xarbiy geografiya fanini o'rganishda nima uchun mamlakatlarning poytaxtiga alohida e'tibor beriladi?
5. Siyosiy va xarbiy geografiya fanlarining asoschisi kimlar?
6. «Geografik determinizm» - deganda nimani tushunasiz?
7. Abu Rayxon Beruniyning geografik determinizm haqidagi fikr va g'oyalari nimalardan iborat edi?
8. O'zbekistonda iqtisodiy va sotsial geografiyaning vujudga kelishi va rivojlanishi.
9. Iqtisodiy geografiya va iqtisodiy geograflar.
10. Iqtisodiy geografiyaning asosiy yo'nalishlari va geografiyasi.
11. Fanning istiqbolda rivojlanishidagi ustuvor yo'nalishlari.
12. Iqtisodiy geografiyaning O'zbekistonda rivojlanishining boqichlarini izohlang?
13. Aholi geografiyasi yo'nalishidagi tadqiqotlarni tushunting?
14. Sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasi yo'nalishidagi tadqiqotlarni qaysi olimlar tomonidan olib borilgan?

15. Fan va tibbiyot geografiyasi yo`nalishlarini tushunting?
 16. O`zbekistonda iqtisodiy va sotsial geografiya fanini rivojlanishida prof. A.S.Soliyev, Z.M.Akromovlarning tadqiqotlarining a`amiyati nimada?

5-mavzu: Geografiya fanida ijtimoiy ilmiy yo`nalishini nazariyasini shakllanishi

Ishdan maqsad: O`zbekiston hududi, chegarasi geografik o`rnidagi qulay shart-sharoitlari va resurslarining xo`jalikdagi rolini ochib berish. Aholisi tarkibiy, joylashishi xaqidagi ma`lumotlarni talablarda shakllantirishdan iborat. O`zbekiston sanoati, qishloq xo`jaligi transporti, mamlakatning eng asosiy sanoati, qishloq xo`jaligi rayonlari xaqidagi bilimlarni oydinlashtirish.

O`zbekistonning mikrorayonlashtirilishi, mikrorayonlarning o`ziga xos xususiyatlarini ajratish amaliy mashg`ulotning asosiy vazifasi xisoblanadi.

Amaliy mashg`ulotlarda talabalar lektsiya materiallari, atlas karta va boshqa manbaalardan foydalangan holda O`zbekistonga quyidagi reja asosida ta`rif berish talab etiladi.

Ish uchun kerakli jihozlar: O`quv qo`llanmalar, tarqatma materiallar. Dunyo siyosiy kartasi. Dunyoning geografik atlas. O`qituvchilar geografik atlas. O`zbekiston sanoatining ixtisoslashuvi chizmasi. O`zbekiston qishloq ho`jaligining ixtisoslashuvi chizmasi

1. Iqtisodiy geografik o`rindagi xususiyatlar
2. Tabiiy sharoiti va resurslariga xo`jalik jihatidan baho berish
3. Aholisi dinamikasi, ko`payishi, tarkibi, joylashuvi
4. Xo`jaligining etakchi tarmoqlari
5. Sanoati joylashishidagi asosiy xususiyatlari
6. Qishloq xo`jaligi joylashishidagi asosiy xususiyatlari
7. Transport geografiyasining asosiy yo`nalishlari
8. Dam olish va turizm rayonlari
9. Ekologik inqirozga uchragan joylar.
10. Iqtisodiy rayonlar
11. Tashqi iqtisodiy aloqalar
12. Rivojlanish istiqbollari

O`quv, ilmiy ommabop adabiyotlarini iqtisodiy kartalarini o`qish va taxlil qilish orqali quyidagi topshiriqlarini bajarish:

1. O`quv qo`llanmalar, atlas karta va boshka manbalardan foydalanib O`zbekistonning iqtisodiy geografik o`rni qulayligidagi beshta omilni aniqlang va yozing Iqtisodiy geografik o`ringa ta`rif berish rejasining tuzing.
2. O`zbekiston aholisiga doir bo`lgan quyidagi jadvalni mustaqil to`ldiring.

Aholisi soni	Tabiiy usishi	Etnik guruxlari	Zichligi	Yosh, jins tarkibi	Aholining bosh xususiyatlari
-----------------	------------------	--------------------	----------	-----------------------	---------------------------------

1. O'zbekiston shaharlariga oid quyidagi jadvalni to'ldiring.

Amerika shaharlarini o'ziga xosligi	Aglomeratsiya rivojlangan hududlari	Millioner shaharlari	Megalapolis-lari	Urbanizatsiya darajasi

6-mavzu: Geografik determinizm va possibilizm

Ishdan maqsad: Talabalarda tabiiy resurslar haqida tushunchalar hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: O'quv qo'llanmalar, tarqatma materiallar. Dunyo siyosiy kartasi. Dunyoning geografik atlas. O'qituvchilar geografik atlas. Tabiiy resurslar klassifikatsiyasi chizmasi.

O'quv moduli birliklari:

1. Tabiiy resurslarning tasnifi va ulardan foydalanish tamoyillari.
2. Ishlab chiqarishni rivojlanishida tabiiy resurslardan foydalanish.
3. Tabiiy resurslarni iqtisodiy baholash.
4. Tabiatdan foydalanish natijasida ko'riladigan iqtisodiy-ijtimoiy zarar va ularni oldini olish tadbirlari.

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1. Tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabat deganda nimani tushunasiz?
2. Tabiiy resurs nima? U nima maqsadda tasniflanadi?
3. Tabiat resurslaridan foydalanish me'yorlari deganda nimani tushunasiz?
4. Monitoring nima? O'zbekistonda atrof-muhit monitoringini amalga oshirishning qanday dolzarb masalalarini bilasiz? «Ekspertiza» tushunchasiga ta'rif bering.

7-mavzu: Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani rivojlanishining hozirgi bosqichi

Ishdan maqsad: Talabalarda O'zbekistonda geografiya fanining rivojlanishi va geografiya fani bilan bog'liq shakllangan ilmiy maktablar haqida tushunchalar hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: O'quv qo'llanmalar, tarqatma materiallar. Dunyo siyosiy kartasi. O'zbekiston geografik atlas. O'qituvchilar geografik atlas.

O'quv moduli birliklari:

1. Regional siyosat: mohiyati va mazmuni. A.Temurning xarbiy siyosati.
2. O'zbekistonda iqtisodiy va sotsial geografiyaning vujudga kelishi va rivojlanishi.
3. Iqtisodiy geografiya va iqtisodiy geograflar.

4. Iqtisodiy geografiyaning asosiy yo'nalishlari va geografiyasi.
5. Fanning istiqbolda rivojlanishidagi ustuvor yo'nalishlari.

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1. Xarbiy geografiya fani qanday fan va uni o'rganishning dolzarbligi nimada?
2. A.Temur o'zining harbiy siyosatida joyning qanday geografik xususiyatlariga e'tibor bergan?
3. Abu Rayxon Beruniyning geografik determinizm haqidagi fikr va g'oyalari nimalardan iborat edi? Iqtisodiy geografiyaning O'zbekistonda rivojlanishining boqichlarini izohlang?
4. Aholi geografiyasi yo'nalishidagi tadqiqotlarni tushunting?
5. Sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasi yo'nalishidagi tadqiqotlarni qaysi olimlar tomonidan olib borilgan?
6. Fan va tibbiyot geografiyasi yo'nalishlarini tushunting?
7. O'zbekistonda iqtisodiy va sotsial georafiya fanini rivojlanishida prof. A.S.Soliyev, Z.M.Akromovlarning tadqiqotlarining ao'amiyati nimada?

8-mavzu: Tarixiy geografiya

Ishdan maqsad: Talabalarda Tarixiy geografiya fanining rivojlanishi haqida tushunchalar hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: O'quv qo'llanmalar, tarqatma materiallar. Dunyo siyosiy kartasi. Dunyoning geografik atlaslari. O'qituvchilar geografik atlaslari. O'zbekiston geografik atlaslari.

O'quv moduli birliklari:

7. Akademik ekspeditsiyalar
8. Qadimgi yoki antik davr
9. O'rta asrlar geografiyasi
10. Buyuk geografik kashfiyotlar
11. Geografiya fanining gurgirab rivojlanishidagi yangi davr
12. Yangi va eng yangi davr geografiyasining asosiy xususiyatlari

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

8. Siyosiy geografiya faning o'rganish ob'ekti va predmeti?
9. Xarbiy geografiya fani qanday fan va uni o'rganishning dolzarbligi nimada?
10. A.Temur o'zining harbiy siyosatida joyning qanday geografik xususiyatlariga e'tibor bergan?
11. Xarbiy geografiya fanini o'rganishda nima uchun mamlakatlarning poytaxtiga alohida e'tibor beriladi?
12. Siyosiy va xarbiy geografiya fanlarining asoschisi kimlar?
13. «Geografik determinizm» - deganda nimani tushunasiz?

14. Abu Rayxon Beruniyning geografik determinizm haqidagi fikr va g'oyalari nimalardan iborat edi?
9. «Geografik determinizm» - ilmiy dunyoqarashning muhim uslubi sifatida.
10. Regional siyosat: mohiyati va mazmuni. A. Temurning xarbiy siyosati.
11. F. Rattsel, I. Kant (1724-1804) «Antropologiyasi» va V. Gegelning «Absolyut goya» haqidagi ilmiy goyalari.

9-mavzu: Iqtisodiy geografiya inson geografiasining muhim bir tarmog'i ekanligi

Ishdan maqsad: Talabalarda qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi va uning hududiy tarkibi haqida tushunchalar hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: O'quv qo'llanmalar, tarqatma materiallar. Dunyo siyosiy kartasi. Dunyoning geografik atlas. O'qituvchilar geografik atlas. O'zbekiston qishloq xo'jaligining ixtisoslashuvi chizmasi.

O'quv moduli birliklari:

1. Sanoatni ijtimoiy va hududiy tashkil qilish xususiyatlari.
2. Sanoat ishlab chiqarishining o'ziga xos xususiyatlari.
3. Sanoatning tarmoq va hududiy xususiyatlari
4. Agrosanoat majmuasi, agrosanoat integratsiyasi, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni rivojlantirish shakllari.
5. Sanoat tarmoqlari va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar.
6. Tog'-kon sanoati va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar
7. Yoqilg'i-energetika majmuasining tarkibi va rivojlanish jarayonlari
8. Metallurgiya sanoati majmuasi va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar
9. Mashinasozlik sanoati majmuasi va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar
10. Kimyo sanoati va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar
11. Engil, o'rmon-tsellyuloza va oziq-ovqat sanoatining tarmoq tarkibi va rivojlanish jarayonlari
12. Qishloq xo'jaligining ijtimoiy va hududiy tashkil qilish xususiyatlari.
13. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'ziga xos xususiyatlari.
14. Agrosanoat majmuasi, agrosanoat integratsiyasi, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni rivojlantirish shakllari.
15. Qishloq xo'jaligi tarmoqlari va ularni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar.
16. Dexkonchilikning joylanishi.
17. Chorvachilikni hududiy tashkil qilish.
18. Transportning xo'jalik tizimidagi o'rnini.
19. Ishlab chiqarishni joylashtirishda transportning roli.
20. Transportning asosiy ko'rsatkichlari.
21. Transport tarmoqlarining joylanish omillari.
22. Transport turlari, temir yo'l, avtomobil, quvur, suv va havo transportlari. O'zbekiston transporti

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to`la o`zlashtirgandan so`ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1. Sanoatning tashkil etishning qanday o`ziga xos xususiyatlari mavjud?
2. Sanoat tarmoqlari tarikibi qanday?
3. Sanoatning hududiy tarkibi qanday?
4. Agrosanoat majmuasi deganda nimani tushunasiz?
5. Sanoatning rivojlanishi va joylanishiga tabiiy omillarning ta'siri qanday?
6. Sanoatning mulk shakllarini tushuntiring?

10-mavzu: Iqtisodiy geografiyaning asosiy tushunchalari

Ishdan maqsad: Talabalarda Inson geografiyasiga tegishli terminlar haqida tushunchalar hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: O`quv qo`llanmalar, tarqatma materiallar. Dunyo siyosiy kartasi. Dunyoning geografik atlas. O`qituvchilar geografik atlas. O`zbekiston qishloq ho`jaligining ixtisoslashuvi chizmasi.

O`quv moduli birliklari:

1. Iqtisodiy rayon tushunchasining mohiyatini tushuntiring?
2. I.G.Aleksandrovning «rayon kombinatlari» to`g`risidagi nazariyani mazmuni nimadan iborat?
3. Hududiy ishlab chiqarish majmualari qaysi olim tomonidan ishlab chikilgan?
4. Hududiy ishlab chiqarish majmualari nazariyasini rivojlantirishga o`z xissasini kushgan olimlar xakida suxbat qilib bering?
5. Iqtisodiy rayonlar va hududiy ishlab chiqarish majmualari qanday shakllanadi?
6. Iqtisodiy rayonlashtirishning eng asosiy tamoyillari nimalardan iborat?
7. Iqtisodiy rayonlar o`rganish sxemasi qanday?
8. Energiya ishlab chiqarish tsikllari nima?
9. Hududiy ishlab chiqarish majmualari itisokdiy rayondan qanday xususiyatlari bilan ajralib turadi?
10. Iqtisodiy rayonlashtirishning nazariy va metodologik asoslari qaysi olimlar tomonidan ishlab chikilgan?

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to`la o`zlashtirgandan so`ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1. Iqtisodiy geografik o`rin tushunchasi
2. Hududiy mehnat taqsimoti muammolari Ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning qanday shakllari mavjud ?
3. Mujassamlashuv jarayonining mohiyatini tushuntiring ?
4. Ixtisoslashuvni aniqlash uchun qanday shart-sharoitlar zarur ?

5. Koperatsiya va kombinatsiyani qanday o'xshashli va farqli tomonlari mavjud?
6. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishning qanday asosiy omillari mavjud ?
7. Xom ashyo omilining mohiyatini tushuntiring ?
8. Ekologik omilning dolzarbligini nimada qurish mumkin ?
9. Aholi va mehnat resurslari omilida asosan qanday jarayonlarga etibor beriladi?
10. Xozirgi kunda qanday omillarning roli ortib bormokda?
11. Tabiiy geografik omillar sarasiga qanday omillar kiritiladi?

11-mavzu: Hududiy tizimlarni o'rganishning elementlari va hududiy modellar

Ishdan maqsad: Talabalarda Hududiy tizimlarni o'rganishning elementlari va hududiy modellar haqida tushunchalar hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: O`quv qo`llanmalar, tarqatma materiallar.

Dunyo siyosiy kartasi. O`zbekiston geografik atlas. O`qituvchilar geografik atlas.

7. Hududiy mehnat taqsimoti xaqida tushuncha.
8. Geografik mehnat tasimotining omillari.
9. Hududiy mehnat taqsimotining bosqichlari.
10. Iqtisodiy rayonlashtirish va hududiy mehnat taqsimoti.
11. Yangi sharoitda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish.
12. Bozor iqtisodiyoti va davlat.

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to`la o`zlashtirgandan so`ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1. Iqtisodiy geografiyaning O`zbekistonda rivojlanishining boqichlarini izohlang?
2. Aholi geografiyasi yo`nalishidagi tadqiqotlarni tushunting?
3. Sanoat va qishloq xo`jaligi geografiyasi yo`nalishidagi tadqiqotlarni qaysi olimlar tomonidan olib borilgan?
4. Fan va tibbiyot geografiyasi yo`nalishlarini tushunting?
5. O`zbekistonda iqtisodiy va sotsial georafiya fanini rivojlanishida prof. A.S.Soliev, Z.M.Akromovlarning tadqiqotlarining ao`amiyati nimada?

12-mavzu: Aholi migratsiyasi va globalizatsiya

Ishdan maqsad: Talabalarda aholi geografiyasi, demografiya, urbanizatsiya va migratsiya haqida tushunchalar hosil qilish. Demografik jarayonlar tahlilida kishilarning yashash joylarini o'zgartirib, bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurishlari (migratsiyasi), uning hajmi, jadalligi va foydaliligi kabi ko'rsatkichlarni aniqlash muhim ahamiyatga ega. Chunki, talabalar bu jarayonlar (migratsiya hajmi, jadalligi, foydaliligi va h.k.) ko'rsatkichlarini aniqlash orqali kishilar migratsiyasini qanday ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini yuzaga keltirishi haqida tushuncha va bilimlarga ega bo'ladilar.

Kerakli jihozlar va texnik vositalar: komp'yuter texnologiyasi, kishilarning hududga (aholi punkti) kelgan va ketgani haqida qaydnoma (registri), aholi soni va kal'kulyator.

Ishining bajarilishi. Demografiyada aholi migratsiyasi ko'rsatkichlarida migratsiya **qoldig'i** (sal'dosi), migratsiya **hajmi** (yig'indisi), **jadalligi** (intensivligi), migratsiya **o'troqligi** (foydalilik) koeffitsienti kabi jarayonlarni tahlil qilish muhim ahamiyatni kasb etadi. Jumladan, ma'lum aholi punktiga kelgan va ketganlar qoldig'i (sal'dosi) quyidagicha aniqlanadi: P — kelganlar, V — ketganlar; $M_q = P - V$; migratsiya hajmi esa kelganlar va ketganlar yig'indisiga

teng, ya'ni $M_x = P + V$; migratsiya jadallik koeffitsienti - $M_{JK} = \frac{P+V}{S} \cdot 100$. Bu yerda M_{JK} — migratsiya jadallik koeffitsienti, P — kelganlar, V — ketganlar, S — hudud (aholi punkti) aholisining soni. U quyidagi yechimga ega. Masalan, Namangan viloyatiga 2012 yili boshqa mintaqalardan kelganlar soni — $P = 4350$ kishi, ketganlar soni esa — $V = 4428$ kishi.

$$\text{Masalan, } M_{JK} = \frac{4350+4428}{2379500} \cdot 100 = \frac{8778 \cdot 100}{2379500} = \frac{49000}{2379500} = 0,36$$

Demak, $M_{JK} = 0,36\%$, ya'ni Namangan viloyatining deyarli 0,36 foiz aholisi migratsiya jarayonida qatnashgan, degan xulosaga kelinadi.

Migratsiya o'troqlik koeffitsienti $M_{OK} = \frac{P}{V} \cdot 100$ formula asosida yechimga ega. Masalan, $M_{OK} = \frac{P}{V} \cdot 100 = \frac{4350}{4428} \cdot 100 = \frac{435000}{4428} = -98,2\%$, ya'ni hududga 100 ta ketganga 98 ta kelgan, degan tushuncha hosil bo'ladi.

Migratsiyaning demografik foydalilik koeffitsienti (M_{FK}) quyidagicha hisoblanadi:

$$M_{FK} = \frac{P-V}{P+V} \cdot 100 = \frac{4350-4428}{4350+4428} \cdot 100 = \frac{-7800}{8778} = -0,88\%, \quad \text{demak,}$$

migratsiyada qatnashayotgan aholining $-0,88\%$ foizi o'rnashib qolgan. Bu esa migratsiya jarayonining foydalilik koeffitsienti manfiy ya'ni kelganlardan ketganlar soni ortiqiligini bildiradi.

Reja:

1. Aholi - ijtimoiy geografik tadqiqotlarning asosi ekanligi. Aholining ham ishlab chiqaruvchi, ham iste'molchilik roli.

2. Aholini geografik o'rganish masalalari.
3. Aholining geodemografik xolati. Aholi soni va uning o'sishi, joylashuvi.
4. Shaxar va qishloq aholisi. Urbanizatsiya jarayonlarining rivojlanishi.
5. Aholi zichligi va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari.
6. Aholi migratsiyasi va uning ijtimoiy oqibatlari
7. Er shari aholisi sonini o'sishini keltirilgan 1-jadval ma'lumotlari asosida doiraviy va ustinsimon diogrammalarini ishlang?
8. Ayrim qit'alar, materiklar va regionlar bo'yicha aholining o'rtacha zichligini 2-3-jadval ma'lumotlaridan foydalanib kontur kartada ta'svirlang?

1-jadval

Yer shari aholisining o'sish dinamikasi

Yilnoma	Davr	Davrning davom etishi	Davr boshida aholi soni (mln kishi)	Aholi soni o'rtacha yillik o'sishi
Eramizdan 7000 yil avval	Neolit	5000	10	-
	Antik davr	7000	50	0,03
(yangi era)	Yangi eraning boshlanishi o'rta asrlarni dastlabki yillari	2000	230	0,1
1000 yil	O'rta asrlar	1000	305	0,02
1500 yil	O'rta asrning yakuniy davri	500	440	0,1
1650 yil	Yangi zamonning boshlanishi	150	550	0,3
1800 yil	Yangi zamon	150	952	0,5
1900 yil	Yangi zamon yakuniy davri	100	1656	0,8
1950 yil	Eng yangi zamon	50	2527	1,0
1980 yil	Yaqin o'tgan davr	30	4430	1,9
2000 yil	Hozirgi davr	20	6024	1,5

2-jadval

Ayrim qit'alar, materiklar va regionlar bo'yicha aholining o'rtacha zichligi

Mintaqa va regionlar	1950	1990	1995	2003	2025
Butun dunyo	19,4	40,3	43,8	48,0	63,8
Shu jumladan:					
Yevropa	74,4	97,0	101,9	703,5	703,5

Osiyo	45,1	100,7	111,3	119,3	159,3
Afrika	7,6	21,8	24,3	28,5	51,0
Shimoliy Amerika	11,0	24,4	22,8	24,8	31,0
Janubiy Amerika	6,4	17,1	78,3	20,4	26,4
Avstraliya va Okeaniya	1,5	3,1	3,3	3,9	4,6

Quyidagi atamalarga misollar keltiring?

-**emmigratsiya** – mehnatga layoqatli aholining bir davlatdan ikkinchi bir davlatga chiqib ketishi;

-**migratsiya salbdosi** – mamlakatda bo'ladigan immigratsiya va emmigratsiya o'rtasidagi farq;

-**aqliy talofat** – yuqori malakali kadrlarning xalqaro migratsiyasi;

-**reemigratsiya** – emmigrantlarning turg'un turish uchun o'z vataniga qaytib kelishi;

-**tashqi migratsiya** – agar aholi ikki davlat o'rtasida ko'chib yursa;

-**ichki migratsiya** – bir davlat doirasida bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yursa;

-mavsumiy ishlar bilan bog'liq migratsiya mavsumiy migratsiyadir.

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1. Aholi geografiyasining tadqiqot predmeti nima?
2. Aholi geografiyasining boshqa geografik fanlar bilan aloqasini tushuntiring.
3. Aholi geografiyasini rivojlanishiga katta hissa qo'shgan olimlarni sanab bering.
4. Yer shari aholisi soni va uning o'sishini tushuntirng?
5. Yer shari aholisining vertikal mintaqalar bo'ylab joylashuvini izolang?
6. Halqaro migrantlar asosan qanday toifalarga bo'linadi.
7. Xalqaro migratsiya muammolarini o'rganishda duch keladigan asosiy tushunchalarni izohlang?

13-mavzu:Urbanizatsiya jarayonlari va uning hududiy xususiyatlari

Ishdan maqsad: talabalarga Shahar, Shahar aglomeratsiyalari urbanizatsiya, megapolis, urbanizatsiya darajasi kabi tushunchalar izoxini o'rganish, mamlakat iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasi urbanizatsiyaning umumiy ko'rsatkichlariga bog'liqligini tushunish, shaxarlarni funktsiyasiga ko'ra klassifikatsiya qilish ko'nikmalariga ega bo'lish xamda yirik shaxarlarning joylashuvini o'rganish.

Ish uchun kerakli jihozlar: O`quv qo`llanmalar, tarqatma materiallar. Dunyo siyosiy kartasi. Dunyoning geografik atlaslari. O`qituvchilar geografik atlaslari.

O'zbekiston aholisi soni chizmasi.

O'quv moduli birliklari:

1. Shaharlar haqida tushuncha.
2. Shaharlarning funktsional tiplari.
3. Shahar aglomeratsiyalari va aholi joylashuvining boshqa shakllari.
4. Hozirgi zamon urbanizatsiyasi va uning mintaqaviy xususiyatlari.
5. Shahar aholisining joylashuvi.
6. Urbanizatsiya - ijtimoiy mehnat taqsimoti shakli sifatida.

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1. Shahar aholi punkti tushunchasini izohlang?
2. Shahar aglomeratsiyasi nima?
3. Shahar aholi punktlarining funktsional tiplari nima?
4. Shahar megopolislarini tushuntiring?
5. Urbanizatsiyaning umumiy ko'rsatkichlarini tushuntirng?
6. Shahar aholi punkti maqomlarini izohlang?
7. Shahar hosil qiluvchi omillarni tushuntirng?
8. Shaharlarni genetik tiplari haqida tushuncha bering?

Mavzu yuzasidan qo'shimcha manbaalar va topshiriqlar:

1. O'zbekiston aholisining geodemografik holati. Aholi soni va uning o'sishini tahlil qilish (1-jadval)
2. Shaxar va qishloq aholisi. Urbanizatsiya jarayonlarining rivojlanishi.
3. Aholi zichligi va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini.
4. Aholi migratsiyasi va uning ijtimoiy oqibatlarini

1-jadval

Nomlanishi	Aholisi soni 21.09.2016 ming.kishi	hududi ming. km ²	Tum anlar i soni	Aholisining salmog'i
Andijon viloyati	2530	4.2	14	9,0
Buxoro viloyati	1612	40.3	11	5,8
Jizzax viloyati	1123	21.2	13	4,0
Qashqadaryo viloyati	2589.6	28.2	13	9,3
Navoiy viloyati	851.3	111.0	8	3,1
Namangan viloyati	2259.0	7.44	11	8,0
Samarqand viloyati	3119.8	16.8	14	11,1
Surxondaryo viloyati	2075.3	20.1	14	7,4
Sirdaryo viloyati	713.2	4.28	8	2,6

Toshkent viloyati	2568.8	15.26	15	9,3
Farg'ona viloyati	3075.2	6.76	15	11.0
Xorazm viloyati	1562.0	6.05	10	5,5
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1634	166.6	14	5,9
Toshkent sh	2220.7	334.8	11	
Jami:	27930			

5.O'zbekistonning aholisi 100 ming kishidan oshiq bo'lgan Shaharlari karta sxemasini ishlash (Quyidagi ma'lumotlar asosida).

Toshkent-2180, Namangan-426, Samarqand-391, Andijon-364, Nukus – 264, Buxoro-242, Qarshi-223, Qoqon-209, Farg'ona-189, Marg'ilon-172, CHirchiq-142, Jizzax-141, Urganch-135, Angren-133, Navoiy-128, Termiz-127, Olmaliq-121

6.Quyidagi ma'lumotlar asosida O'zbekiston aholisining milliy tarkibidagi o'zgarishlarning doiraviy diogrammasini ishlang?

A) 1989 yil ma'lumotlari: O'zbeklar-71,5, Boshqa millat vakillari-9,8, Qoraqalpoqlar-2,0, Tojiklar-4,5, Ruslar-8,2, Qozoqlar-4,0

B) 2014 yil ma'lumotlari: O'zbeklar-80,0, Boshqa millat vakillari-5,4, Qoraqalpoqlar-2,2, Tojiklar-5,0, Ruslar-3,8, Qozoqlar-3,6

6.Yer shari yirik aglomeratsiyalari va Megashaharlar sonining ko'payishini kontur kartada ishlash (jadvaj ma'lumotlari asosida)

№	Aglomeratsiya nomi	Maydoni kv. km.	Aholisi mln. K	Zichligi
1	Tokio-Iokogama	8677	37,7	4340
2	Mexiko	1346	23,6	3212
3	Nyu-York	11264	23,3	2070
4	Seul	1943	22,7	11680
5	Mumbay	2350	21,9	9320
6	San-Paulu	7944	20,8	2620
7	Manila	4863	20,7	4256
8	Jakarta	7297	19,2	2631
9	Dehli	1425	18,9	13265
10	SHanxay	7037	18,6	2645

AQSH MEGAPOLISI

SHIMOLIY- SHARQIY MEGAPOLIS

Mustaqilish topshirig'i:

Dunyoning yirik 20 ta shaxarlari bo'yicha batafsil ma'lumotlarni topish, jamlash, o'rganish xamda taqdimot slaydlarini tayyorlash.

14-mavzu: Demografik portlash fenomeni

Ishdan maqsad: Talabalarda aholi geografiyaning o'rganish ob'ekti va predmeti haqida tushunchalar hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: O'quv qo'llanmalar, tarqatma materiallar.

O'quv moduli birliklari:

1. Aholi geografiyaning tadqiqot ob'ekti va predmeti.
2. Aholi - ijtimoiy ishlab chiqarishning markazi buguni sifatida.
 1. Aholining milliy tarkibi. Aholining kupayishi va takror barpo bo'lishi.
 2. Demografik siyosat va uning mohiyati.
 3. Demografik siyosatning geografik xususiyatlari.
 4. Mehnat resurslari haqida tushuncha.

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1. Aholi deganda nimani tushiniladi?
2. Aholi dinamikasi nima?
3. Aholi tabiiy ko'payishining 1-chi tipiga qanday mamlakatlar xos?

4. Aholining milliy tarkibi deganda nimani tushunasiz?
5. Aholi etnik belgilariga kura qanday guruxlarga ajratiladi?
6. Aholi til xususiyatlariga kura qanday til oilalariga ajratiladi?
7. Demografik portlash tushunchasini mohiyatini tushuntiring?
8. Aholining tabiiy ko`payishiga qanday omillar o`z ta'sirini kursatadi?
9. Aholi migratsiyasi qanday jarayon tushiniladi?
10. Mehnat resurslari va ulardan foydalanish.
11. Aholining hududiy joylanishi va aholi zichligi deganda nima tushuniladi?
12. Qishloq va shahar aholi punktlari va ularning shakllari qanday?
13. Aholi geografiyaning fanlar tizimida tutgan o`rni va roli. Ijtimoiy geografiya va iqtisodiy geografiya, ijtimoiy geografiyaning shakllanishi va rivojlanishi.

15-mavzu: O'zbekiston aholisining etnik tarkibi

Ishdan maqsad: Talabalarda Madaniyat geografiyasi fanining o'rganish ob'ekti va predmeti, rivojlanishi va geografik fanlar bilan bog'liqligi haqida tushunchalar hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: O`quv qo`llanmalar, tarqatma materiallar. Dunyo siyosiy kartasi. O`zbekiston geografik atlas. O`qituvchilar geografik atlas.

O`quv moduli birliklari:

1. O'zbekiston aholisining soni
2. O'zbekistonda madaniyat turlari
3. Madaniyat geografiyasining asosiy tarmoqlari
4. Til geografiyasi
5. Din geografiyasi
6. Hulq-atvor geografiyasi

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to`la o`zlashtirgandan so`ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1. Madaniyat geografiyasi nimani o'rganadi?
3. Jahon aholisining til oilalarini belgilang?
4. Jahon aholisining diniy tarkibini izohlang?
5. Asosiy jahon dinlarini belgilang?
6. Hulq-atvor geografiyasi borasida ilmiy izlanishlar olib borgan xorij olimlariga misollar keltiring?
7. Inson hulq-atvori, urf-odatleri, yurish-turishi va ruhiy kechinmalari hududiy tafovutlarga ega ekanligini izohlab bering?
8. Doimiy tumanli yoki bulutli o'lkalar tabiati kishilarning hulq-atvoriga va umumiy kayfiyatga qanday ta'sir qiladi, ularning umumiy ruhiyatida qanday o'zgarishlar keltirib chiqarishi mumkin?
9. Hulq-atvor geografiyasi mazmun-mohiyatini nima tashkil qiladi?
10. Bixeviorizm tushunchasini izohlang?
11. Sotsial-madaniy landshaftlar tushunchasini izohlab bering?

12. Urf-odatlar geografiyasi haqida nimalar bilasiz?

16-mavzu:Sotsial geografiya

Ishdan maqsad: Talabalarda sotsial geografiyaning o'rganish ob'ekti va predmeti haqida tushunchalar hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: O'quv qo'llanmalar, tarqatma materiallar.

O'quv moduli birliklari:

1. Sotsial geografiyaning tadqiqot ob'ekti va predmeti.
2. Sotsial geografiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni va roli. Ijtimoiy geografiya va iqtisodiy geografiya, ijtimoiy geografiyaning shakllanishi va rivojlanishi.
3. G'arbda ijtimoiy geografiyaning vujudga kelishi va rivojlanishi. Ijtimoiy geografiyaning rivojlanishiga katta xissa qo'shgan olimlar va ularning ishlari.
4. Ijtimoiy geografik tadqiqotlarning mohiyati, xususiyatlari va ilmiy-amaliy jihatlari.
5. Ijtimoiy geografiyaning vazifalari.

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1. Ijtimoiy geografiyaning predmeti nima?
2. Ijtimoiy geografiyaning fanlar tizimida tutugan o'rni aniqlang.
3. Ijtimoiy — geografik tadqiqotlar nimalarni o'z ichiga oladi?
4. Ijtimoiy geografiyani tarkibini tushuntiring.
5. Ijtimoiy geografiya fanining rivojlanish bosqichlarini tushuntiring?
6. Ijtimoiy geografiyaning asosiy vazifalarini tushuntiring?
7. O'zbekistonda ijtimoiy geografiya fanini rivojlanishiga hissa qo'shgan olimlar tadqiqotlarini tushuntiring?

17-mavzu:Tibbiyot geografiya

Ishdan maqsad: Talabalarda tibbiyot geografiyasining nazariy va uslubiy asoslari haqida tushunchalar hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: O'quv qo'llanmalar, tarqatma materiallar. O'zbekiston geografik atlaslari. Kontur kartalar. Rangli qalamlar va rasm daftari. Milliy Geografiya Jamiyati video materiallari

O'quv moduli birliklari:

1. Tibbiyot tizimi – tibbiyot geografiyasining tadqiqot ob'ekti sifatida.
2. O'zbekistonda davolash muassasalarining hududiy tarkibini tahlil qilish (1-jadval).
3. O'zbekistonda davolash o'rinlari sonini har 10 ming kishiga nisbatan guruhlashtirish.
4. Aholiga ambulatoriya-poliklinik yordam ko'rsatuvchi tibbiyot muassasalari sonini guruhlashtirish va tahlil qilish.

5. Sog'liqni saqlash xarita sxemasini ishlash

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1-jadval

O'zbekistonda davolash muassasalari

Nomlanishi	Aholisi soni 21.09.2010 ming.kishi	Tibbiyot muassala ri soni	salmog'i
Andijon viloyati	2530	87	
Buxoro viloyati	1612	55	
Jizzax viloyati	1123	63	
Qashqadaryo viloyati	2589.6	106	
Navoiy viloyati	851.3	48	
Namangan viloyati	2259.0	108	
Samarqand viloyati	3119.8	118	
Surxondaryo viloyati	2075.3	90	
Sirdaryo viloyati	713.2	37	
Toshkent viloyati	2568.8	104	
Farg'ona viloyati	3075.2	126	
Xorazm viloyati	1562.0	43	
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1634	78	
Toshkent sh	2220.7	102	
Jami	27930	1165	

18-mavzu: Siyosiy geografiya va geosiyosat

Ishdan maqsad: Talabalarda dunyo siyosiy kartasidagi davlatlar haqida tushunchalar hosil qilish: O'zbekiston hududi, chegarasi geografik o'rnidagi qulay shart-sharoitlari va resurslarining xo'jalikdagi rolini ochib berish. Aholisi tarkibiy, joylashishi xaqidagi ma'lumrlarni talablarda shakllantirishdan iborat. O'zbekiston

sanoati, qishloq xo'jaligi transporti, mamlakatning eng asosiy sanoati, qishloq xo'jaligi rayonlari xaqidagi bilimlarni oydinlashtirish.

O'zbekistonning mikrorayonlashtirilishi, mikrorayonlarning o'ziga xos xususiyatlarini ajratish amaliy mashg'ulotning asosiy vazifasi xisoblanadi.

Amaliy mashg'ulotlarda talabalar lektsiya materiallari, atlas karta va boshqa manbaalardan foydalangan holda O'zbekistonga quyidagi reja asosida ta'rif berish talab etiladi.

Ish uchun kerakli jihozlar: O'quv qo'llanmalar, tarqatma materiallar. Dunyo siyosiy kartasi. Dunyo geografik atlas. O'qituvchilar geografik atlas. O'zbekistonning geografik atlas.

O'quv moduli birliklari:

1. Jahonning siyosiy xaritasining shakllanishi.
2. Siyosiy xaritada joylashgan mamlakatlarntng klassifikatsiyasi.
3. Mamlakatlarning ma'muriy-hududiy tuzilishi, davlat boshqaruv shakllari.
4. BMT tamoyillariga dunyo siyosiy xaritasidagi davlatlar klassifikatsiyasi.
5. Siyosiy xaritalarning regional tuzilishi.
6. Siyosiy xaritadagi siyosiy voqea va hodisalar.
7. O'zbekistonning iqtisodiy geografik o'rindagi xususiyatlar
8. Tabiiy sharoiti va resurslariga xo'jalik jihatidan baho berish
9. Aholisi dinamikasi, ko'payishi, tarkibi, joylashuvi
10. Xo'jaligining etakchi tarmoqlari
11. Sanoati joylashishidagi asosiy xususiyatlari
12. Qishloq xo'jaligi joylashishidagi asosiy xususiyatlari
13. Transport geografiyasining asosiy yo'nalishlari
14. Dam olish va turizm rayonlari
15. Ekologik inqirozga uchragan joylar.
16. Iqtisodiy rayonlar
17. Tashqi iqtisodiy aloqalar
18. Rivojlanish istiqbollari

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to'la o'zlashtirgandan so'ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1. Eksport kvotasi va uni belgilovchi omillar.
2. Tashqi iqtisodiy samaradorligini baholashning asosiy ko'rsatkichlari. eksportning valyuta samaradorligi ko'rsatkichi.
3. Importning valyuta samaradorligi ko'rsatkichi.
4. Tashqi savdo ayirboshlash samaradorligi ko'rsatkichi.
5. Tashqi iqtisodiy aloqalarning asosiy shakllari.
6. Litsenziya sotib olish samaradorligi ko'rsatkichi.
7. To'lov balansi haqida tushuncha.
8. Aktiv va passiv savdo balansi
9. Ilk xaritalar mualliflari kimlar?
10. Siyosiy xarita tushunchasi nima?
11. Geosiyosiy xaritalar nima?

- 12.Xaritalarning regional tuzilishi deganda nimani tushunasiz
- 13.Siyosiy xaritalarning shakllanish bosqichlari qanday?
- 14.Hozirgi vaqtda jahon siyosiy xaritasida nechta mamlakat mavjud?
- 15.Siyosiy xaritada davlatlarning nechitasi mustaqil davlatlar?
- 16.Iqtisodiy rivojlangan davlatlar nechta?
- 17.Jahonning siyosiy xaritasiga asosan qaysi davrlarda o`zgarishlar ko`p bo`ldi?
- 18.Tabiiy xaritalar siyosiy, geosiyosiy xaritalar bo`lishi mumkinmi?

19-mavzu:Insoniyatning global muammolari

Ishdan maqsad:Talabalarda Insoniyatning global muammolari haqida tushunchalar hosil qilish. Talabalarda Insoniyatning global muammolarini kelib chiqarishi va uning hududiy tarkibi haqida tushunchalar hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: O`quv qo`llanmalar, tarqatma materiallar. Dunyo siyosiy kartasi. Dunyoning geografik atlas. O`qituvchilar geografik atlas. O`zbekiston sanoatining ixtisoslashuvi chizmasi. O`zbekiston qishloq ho`jaligining ixtisoslashuvi chizmasi.

O`quv moduli birliklari:

- 11.Global muammo nima?
- 12.Jahonning global muammolari va ularning yechimi.
- 13.Global muammolarning o`zaro aloqadorligi.
- 14.Tinchlik va qurolsizlanish muammosi.
- 15.Sust rivojlanayotgan mamlakatlarni qoloqlikdan chiqarish.
- 16.Global oziq-ovqat muammosi.
- 17.Energetika va xomashyo muammosi.
- 18.Koinotdan tinchlik maqsadida foydalanish.
- 19.Demografik muammo.
- 20.Inson salohiyatini rivojlantirish muammosi.

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to`la o`zlashtirgandan so`ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1. Global muammo nima?
2. Jahonning global muammolari va ularning yechimi.
3. Global muammolarning o`zaro aloqadorligi.
4. Tinchlik va qurolsizlanish muammosi. Sust rivojlanayotgan mamlakatlarni qoloqlikdan chiqarish.
5. Global oziq-ovqat muammosi.
6. Energetika va xomashyo muammosi.
7. Koinotdan tinchlik maqsadida foydalanish.
8. Demografik muammo. Inson salohiyatini rivojlantirish muammosi.

20-mavzu:Iqtisodiy-ijtimoiy geografiya va ekologiya

Ishdan maqsad: Talabalarda Iqtisodiy-ijtimoiy geografiya va ekologiya fanining o'rganish ob'ekti va predmeti, rivojlanishi va geografik fanlar bilan bog'liqligi haqida tushunchalar hosil qilish.

Ish uchun kerakli jihozlar: O`quv qo`llanmalar, tarqatma materiallar. Dunyo siyosiy kartasi. O`zbekiston geografik atlas. O`qituvchilar geografik atlas.

O`quv moduli birliklari:

1. O`zbekistonda atmosferaning ifloslanishi muammolari
2. Biosferada suvning ahamiyat. Suvdan foydalanish masalalari
3. O`rta Osiyo va O`zbekistonda suvdan foydalanish
4. Orol va Orolbo`yi muammolari
5. O`zbekistonda mineral resurslardan foydalanish
6. O`zbekistonda o`simlik va hayvonlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish

Aniqlashtirilgan uquv maqsadlari (talabaniing vazifalari). Talaba ushbu mavzuni to`la o`zlashtirgandan so`ng quyidagi savol va topshiq'larga javob beradi:

1. O`zbekistonda yer resurslaridan foydalanish
2. Ekologik xavfsizlikni ta'minlashning huquqiy asoslari
3. Ekologik xavfsizlikni ta'minlashning tashkiliy asoslari
4. Tabiatdan foydalanishning iqtisodiy chora-tadbirlari
5. Ekologik hamkorlikning zaruriyati
6. O`zbekistonning ekologiya sohasidagi xalqaro hamkorligi

1.3.MUSTAQIL TA`LIM MAVZULRI VA HAJMI

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya o`quv fanida mustaqil ta`lim auditoriyada o`qituvchi tomonidan o`tilgan har bir mavzu (ma`ruza va amaliy mashg`ulot mavzulari) talaba tomonidan darsdan tashqari vaqtda tavsiya etilgan asosiy va qo`shimcha adabiyotlardan hamda internet ma`lumotlaridan foydalangan holda muntazam ravishda qayta ishlanib, to`ldirilib, kengaytirilib borish orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, talabalarning mustaqil ishlari amaliy ishlarga singdirilgan holda joriy nazorat shaklida baholanadi.

Mustaqil ishni tayyorlashda Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya o`quv fanining xususiyatlarini hisobga olgan holda talabaga quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- Amaliy mashg`ulotlarga tayyorgarlik ko`rish;
- darslik va o`quv qo`llanmalar bo`yicha fan boblari va mavzularini o`rganish;
- tarqatma materiallardan foydalangan holda fanning ma`ruzalar qismini o`zlashtirish;
- avtomatlashtirilgan o`rgatuvchi va nazorat qiluvchi tizimlar bilan ishlash;
- maxsus adabiyotlardan foydalangan holda, fan bo`limlari yoki mavzulari ustida ishlash;

- o'quv jarayonida foydalaniladigan yangi texnika va texnologiyalarni o'rganish;
- fanning talaba tomonidan o'quv-ilmiiy-tadqiqot ishlarini bajarilishi bilan bog'liq bo'lgan bo'limlarini va mavzularini chuqur o'rganish;
- masofaviy (distantion) ta'limdan foydalanish va h.k.

Kurs bo'yicha mustaqil ta'lim talabalarga oldindan berib qo'yilgan mavzular bo'yicha kurs ishi, referat, xaritalar chizish va tahlil qilish, jadvallar to'ldirish, qo'shimcha ma'lumotlar to'plash orqali amalga oshiriladi.

Mustaqil ishlar uchun quyidagi mavzularni chuqur o'rganish tavsiya etiladi:

1. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning tadqiqot usullari.
2. Osiyo va SHimoliy Afrikaning qadimgi davlatlarida geografik bilimlarning paydo bo'lishi.
3. Ivan Kirilov va Vasiliy Tatischevlarning geografiya fani ravnaqiga qo'shgan hissasi.
4. O'zbekistonda iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning rivojlanish xususiyatlari.
5. Iqlim o'zgarishlari muammosi va uning iqtisodiy oqibatlarini.
6. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning 20-asrda rivojlanishi xususiyatlari.
7. O'zbekistonning iqtisodiy rayonlari.
8. Iqtisodiy geografiyaning bosh tushunchalari: geografik mehnat taqsimoti, geografik o'rin, iqtisodiy rayon.
9. Nozogeografiya.
10. Geografik patologiyalar.

Izoh: Fan ishchi dasturini shakllantirish jarayonida mazkur mashg'ulot uchun ishchi o'quv rejada ko'rsatilgan soatlar hajmiga mos mavzular ro'yxati shakllantiriladi.

Fan bo'yicha kurs ishi. Kurs ishi fan mavzulariga taaaluqli masalalar yuzasidan talabalarga yakka tartibda tegishli topshiriq shaklida beriladi. Kurs ishining hajmi, rasmiylashtirish shakli, baholash mezonlari ishchi fan dasturida va tegishli kafedra tomonidan belgilanadi. Kurs ishini bajarish talabalarda fanga oid bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga xizmat qilishi kerak.

I.4.GLOSSORIY

Абиотик мухит [юн. а - инкор маъноси, bios – ҳаёт] – 1) тирик организмларни ўраб турган нотирик жисмлардан иборат мухити; 2) тирик организмларнинг фаолияти билан боғлиқ, бўлмаган табиат ҳодисалари.

Абиотическая среда [от греч а... значение отрицания, bios – жизнь] – 1) неживое физическое окружение живых организмов; 2) природные явления, не связанные с деятельностью живых организмов.

Abiotic environment [Greek a - particle with negative meaning, bios – life] – not alive physical surrounding of living organisms; 2) natural phenomena irrelevant

with activity of living organisms.

Агломерация [лот. *agglomerare* - кушиш, йиғиш] – кўплаб шаҳар ва аҳоли яшаш жойларининг бир-бирига тутшиб, бир шаҳарга айланиш жараёни. шаҳар а.си – макони ва функциялари муштарак, умумий ижтимоий-иқтисодий ва экологик тизимни ташкил қилувчи шаҳар типдаги турар жойлар гуруҳидир.

Агломерация [от лат. *agglomerare* – присоединять, накапливать] – процесс фактического слияния многих городов и населенных пунктов в единое городское поселение. городская а. – пространственная и функционально единая группировки поселений городского типа, составляющая общую социально-экономическую и экологическую систему.

Agglomeration [latin *agglomerare* – to join, to accumulate] – process of actual confluence of a number of cities and settlements into one urban settlement. urbanized a. – is a dimensionally and functionally integrated group of urbanized settlements within a general socioeconomic and ecological system.

Аллерген [аллергия ва юн. *genos* – туғилиш, келиб чиқиш] – аллергия, яъни организм реактивлигини кучайтириб, унинг таъ-сирчанлиги ошиб ёки камайиб кетишига олиб келадиган ҳолатни юзага келтирувчи модда (ёки бирор бошқа агент, мас., ўсимлик чанги).

Аллерген [от аллергия и гр. *genos* – рождение, происхождение] – вещество (или любой другой агент, напр., растительная пыльца), вызывающее аллергию, т. е. состояние повышенной реактивности организма, приводящее к понижению или повышению его чувствительности.

Allergen [Greek *allergy* and *genos* – birth, origin] – matter (or any other agent, e.g., vegetative pollen) provoking an allergy - an abnormal state of hyperreactivity of an organism resulting in depressing or heightening sensitivity.

Актропоген ландшафт – хусусиятлари инсон фаолиятига боғлиқ бўлган ландшафт. Мақсадли ёки аввалдан мўлжалланмаган ўзгаришларига кўра атайин ўзгартирилган ва беҳосдан ўзгарган ландшафтларга фарқланади (иккинчиси баъзан “антропоген ландшафт” номи билан юритилади). булардан ташқари, маданий ландшафтлар (ўз эҳтиёжларини қондириш учун инсоннинг хўжалик фаолияти туфайли онгли равишда ўзгартирилган ва керакли ҳолатда сақлаб туриладиган) ва нораціонал фаолият ёки кўшни ландшафтларнинг номақбул таъсири остида пайдо бўлган номаданий ландшафтлар мавжуддир (таназзулга юз тутган ландшафт бу қаторда энг охирги ўринни эгаллайди).

Антропогенный ландшафт – ландшафт, свойства которого обус-

ловлены человеческой деятельностью. по соотношению целенаправленных и непреднамеренных изменений различают преднамеренно измененные и непреднамеренно измененные ландшафты (вторые иногда именуя «антропическими»). различают также культурный ландшафт (сознательно измененный хозяйственной деятельностью человека для удовлетворения своих потребностей и постоянно поддерживаемый в нужном для него состоянии) и акультурный, возникающий в результате нерациональной деятельности или неблагоприятных воздействий соседних ландшафтов (крайним членом в этом ряду выступает деградированный ландшафт).

Anthropogenous Landscape – landscape the characteristic features of which are conditioned by human activity. According to the relations between targeted and unpremeditated changes, there can be distinguished premeditatedly changed landscapes and unpremeditatedly changed landscapes (the latest sometimes are called “anthropic”). There also can be distinguished a cultural landscape (premeditatedly changed by human economic activity conducted in accordance with his needs and permanently maintained in necessary conditions) and non-cultivated landscape emerged in result of irrational activity or unfavorable impact of the neighboring landscapes (the lowest in this row is a degraded landscape).

Антропоген омил – инсон ва унинг фаолияти томонидан организмларга, биогеоценоз, ландшафт, биосферага кўрсатиладиган таъсир.

Антропогенный Фактор – влияние, оказываемое человеком и его деятельностью на организмы, биогеоценоз, ландшафт, биосферу.

Anthropogenous Factor – impact of the humans and their activity on organisms, biogeocenosis, landscape, biosphere.

Антропосфера [юн. **anthropos** – одам ва *sphaire* – шар, кура] – инсон фаолияти тарқалган чегара, сфера. тақ,- *ноосфера*.

Антропосфера [от гр. **anthropos** – человек и *sphaire* – шар] – сфера, пределы распространения человеческой деятельности. Ср. *ноосфера*.

Anthroposphere [Greek **anthropos** – human being and *sphaire* – ball] – sphere and limits of spreading of human activity. Compare: *noosphere*.

Ареал [лот. *area* – майдон, макон] – ўрганилаётган объектлар ёки ходисалар тарқалган ҳудуд ёки акватория (турнинг **а.**, ландшафт типи **а.**, антропоген таъсирнинг **а.**).

Ареал [лат. *area* – площадь, пространство] – территория или акватория, в границах которых распространены рассматриваемые объекты или явления (**а.** вида, **А.** типа ландшафта, **А.** антропогенного воздействия).

Areal [Latin *area* – area, space] – territory or water area within which the considered plants or phenomena (a. of species, a. of landscapes, a. of anthropogenous impact) are abundant.

Арид иқлими [лот. *aridus* – куруқ] – атмосфера намлиги паст, ҳаво ҳарорати эса баланд ва сутка давомида катта тебранишларга хос қурғоқчил худудлар иқдими.

Аридный климат [от лат. *aridus* – сухой] – сухой климат областей с недостаточным атмосферным увлажнением, высокими температурами воздуха и с большими суточными колебаниями.

Arid Climate [Latin *aridus* – dry] – dry climate in districts with poor atmosphere humidity and with high temperature of air as well as with great daily fluctuations.

Артезиан сув [фр. Артуа вилояти номидан келиб чиққан] – сув ўтказмайдиган қаттиқ қатламлар ўртасида жойлашган ва сув босими баланд бўлган ер ости сув ҳавзаларини ҳсил қилувчи сувлар. Сув босими ортиб кетганда ўз-ўзидан ер юзига кутарилиши ёки фаввора каби отилиб чиқиши мумкин.

Вода артезианская [по названию фр. провинции Артуа] – вода, залегающая между водоупорными слоями и образующая водонапорные подземные бассейны. При избыточном давлении может самопроизвольно изливаться на поверхность или фонтанировать.

Water Artesian [named from Artua, French province] – waters deposited between waterproof strata and forming water-pressure underground basins. In event of over pressure, it can spontaneously pour out on a surface or gush.

Атмосфера [юн. *atmos* – буғ ва *sphere* – шар] – ер ва бошқа фазовий жисмларнинг газсимон қобиғи. ер юзасида у асосан азот (78,08%), кислород (20,95%), аргон (0,93%) сув бут (0,2-2,6%), карбонат ангидрид газидан (0,03%) ташкил топган.

Атмосфера [от гр. *atmos* – пар и *sphere* – шар] – газообразная оболочка Земли и других небесных тел. У самой поверхности Земли в основном состоит из азота (78,08%), кислорода (20,95%), аргона (0,93%), водяного пара (0,2-2,6%), углекислого газа (0,03%).

Atmosphere [Greek *atmos* – steam and *sphere* – ball] – gaseous outer cover of the Earth and other celestial bodies. at the very earth surface it mainly consists of nitrogen (78,08%), oxygen (20,95%), argon (0,93%), water steam (0,2-2,6%), carbonic acid gas (0,03%).

Атмосферанинг “ўчоқли” ифлосланиши – “ўчоқли” ифлосланиш ибораси ифлослантирувчи моддаларнинг юқори, қисқа муддатли концентрациясини тавсифлаш учун фойдаланилади. Ифлослантирувчи манбалар яқинида турган одамлар улар таъсирига дучор бўлади. Автотранспорт гавжум ҳаракатланадиган шаҳар кўчалари, шунингдек шаҳарлардаги атмосферага ифлослантирувчи моддаларни чиқарадиган саноат корхоналари атмосфера ифлосланиши “ўчоғи” ҳисобланади.

“Очаговое” Загрязнение атмосферы – термин “очаговое” загрязнение используется для описания высокой краткосрочной концентрации загрязняющих веществ, воздействию которых подвергается люди, находящиеся вблизи источников загрязнения. “Очагами” загрязнения атмосферы являюся городские улицы с интенсивным движением автотранспорта, а также расположенных в городах промышленные предприятия, выбрасывающие в атмосферу загрязняющие вещества.

“Hot Spot” Atmospheric Pollution – Term “hot spot” pollution may be used to describe a short-term pollution of high concentrations to which the population may be exposed when it is located closely to the pollution sources. “Hot spot” atmospheric pollution includes urban streets with intensive traffic and industrial stacks situated in cities emitting into air the contaminating substances.

Атроф (инсонни қамраган) муҳит – одамларга ва уларнинг хўжалигига биргаликда ва бевосита таъсир этувчи абиотик, биотик ва ижтимоий муҳитлар мажмуаси. А.м. тушунчаси атроф табиий муҳит тушунчасидан бирмунча кенгрокдир, чунки у ўз ичига ижтимоий ҳамда техноген муҳитларни (уйлар, корхоналар, йўллар ва бошқ.) ҳам қамраб олган тушунчадир.

Окружающая (человека) среда – совокупность абиотической, биотической и социальной сред, совместно и непосредственно оказывающих влияние на людей и их хозяйство. Понятие О.ч.с. более широкое в сравнении с окружающей (человека) природной средой, поскольку включает социальную и техногенную (дома, предприятия, дороги и др.) среды.

Environmental conditions (surrounding humans) – complex of abiotic, biotic and social environmental conditions that are jointly and directly influencing on people and their households. The concept of E. c. is broader in comparison with natural human environment, as it includes social and technogenic environment (buildings, enterprises, roads, etc.).

Атроф-Муҳит (ёки унинг компонентлари) Ҳолатини Баҳолаш – реал,

аниқ ҳолатни стандартлаштирилган ўзгарувчан кўрсаткичлар бўйича идеал ва муваққат меъёр билан таққослаш.

Оценка Состояния Окружающей Среды (или ее компонентов) – соотнесение реальной ситуации с идеальной и временной нормой по стандартизированным переменным.

Assessment Of The Environment (Or Its Components) – is a correlation between a real situation and a perfect and temporary norm under the standardized variables.

Атроф-муҳит шароитини яхшилаш (тиклаш) – атроф-муҳитнинг юқориқоқ энергетик даражага ўтиши, автохтон ривожланиш ёки инсон фаолияти натижасида муҳит сифатининг яхшиланиши.

Улучшение (Восстановление) Окружающей Среды – переход окружающей среды на более высокий энергетический уровень, повышение качества среды в результате автохтонного развития или деятельности человека.

Improvement (Recovery) Of The Environment – transferring of the environment to a higher energetic level, improvement of the environmental quality in result of autochthonous development or human activity.

Атроф-муҳитга таъсир килувчи омил – атроф-муҳитнинг салбий ўзгариши ва шунга ўхшаш оқибатларга олиб келувчи ҳар бир таъсир ёки унинг таркибий қисми (элементи).

Фактор воздействия на окружающую среду – любая составная часть (элемент) воздействия на окружающую среду, способная приводить к отрицательным изменениям окружающей среды или последствиям этих изменений.

Factor of the environmental impact – any aspect (element) of the environmental impact that may bring to negative changes of the environment or consequences of these changes.

Атроф табиий муҳит – инсонга бевосита ёки билвосита таъсир этувчи табиий абиотик ва биотик омиллар мажмуаси.

Окружающая природная среда – совокупность естественных абиотических и биотических факторов, прямо или косвенно влияющих на человека.

Natural environment – complex of natural abiotic and biotic factors having direct or indirect impact on people.

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш – табиий бойликларни сақдаш ва улардан унумли, оқилона фойдаланишга асосланган жамият ва табиат ўртасидаги муносабатларнинг уйғунлигини таъминлашга қаратилган давлат ва жамият томонидан олиб бориладиган тадбирлар тизими.

Охрана окружающей природной среды – система государственных и общественных мер, направленных на обеспечение гармоничного взаимодействия общества и природы на основе сохранения и воспроизводства природных богатств, рационального использования природных ресурсов.

Environmental protection – system of state and social measures on harmonic interaction between society and nature on the basis of conservation, reproduction and rational use of natural resources.

Аҳоли саломатлиги – инсоний хамжамоанинг асосий хусусияти, унинг ҳар бир аъзосининг мослашув реакцияларини хамда бутун хамжамоанинг конкрет минтақанинг муайян шароитларида ўзининг ижтимоий ва биологик функцияларини мукамал руёбга ошириш қобилиятини акс эттирувчи табиий ҳолати.

Здоровье населения – основное свойство человеческой общности, ее естественное состояние, отражающее индивидуальные приспособительные реакции каждого сочлена общности людей и способность всей общности наиболее эффективно осуществлять свои социальные и биологические функции в определенных условиях конкретного региона.

Health of population – basic characteristics of a human commonality, its natural state reflecting individual adaptation of each co-member of a commonality of people and capacity of a whole commonality to realize its social and biological functions with the most effectiveness in particular conditions of a concrete region.

Биоиклимий зона – кенг бир турдаги макроиклим натижасида ўсимлик ва тупроқнинг турли намуналари яшайдиган географик ҳудуд.

Биогеоклиматическая зона – географическая область, имеющая подобные образцы перехода энергии, растительности и почв результате широко однородного макроклимата.

Biogeoclimatic zone – a geographic area possessing similar patterns of transition of energy, vegetation and soils as a result of a widely homogenous macroclimate.

Гербицидлар [лот. herbo – ўсимлик, caedere – ўлдириш] – қар. пестицидлар.

Гербициды [от лат. herba – трава, растение и caedere – убивать] см. в ст.

пестициды.

Herbicides (Latin *herba* – grass, plant and *caedere* – to kill] – see *Pesticides*.

Гигиена [юн. *hygienos* – шифобахш, соғлиқ келтирувчи] – тиббиётнинг касалликлар профилактикаси, инсон атрофидаги муҳитни унинг иш қобилияти ва умри давомийлигига бўлган таъсирини ўрганувчи, касалликлар олдини олиш ва аҳоли саломатлигини таъминловчи шароитлар яратишга доир тадбирлар ишлаб чиқувчи бўлими.

Гигиена [от гр. *hygienos* – целебный, приносящий здоровье] – раздел профилактической медицины, изучающий влияние окружающей человека среды на здоровье человека, его работоспособность и продолжительность жизни, разрабатывающий мероприятия, направленные на предупреждение болезней и создание условий, обеспечивающих здоровье населения.

Hygiene [greek *hygienos* – salubrious, giving health] – a branch of preventive medicine, studying the environmental impact on human health, workability and lifetime duration, designing measures, directed on preventing of illnesses and creation of all conditions to provide the health of population.

Гидросфера – Ер юзидаги барча сувларнинг жами.

Гидросфера – совокупность всех вод Земли.

Hydrosphere – total quantity of all waters on the Earth.

Глобал ифлосланиш – ифлосланиш манбаидан жуда узоқ масофада, сайёранинг деярли барча нуқталарида аён бўлувчи атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши.

Глобальное загрязнение – загрязнение окружающей природной среды, обнаруживаемое вдали от источников загрязнения, практически в любой точке планеты.

Global contamination – the environmental contamination observed far from polluters, practically in any spot of a planet.

Депрессия [лот. *depressio* – тушкунлик] – географияда кенг маънода ер сиртининг ҳар қандай пасайиши, денгиз сатҳидан паст ётувчи ботиқликлар, товоқсойлар.

Депрессия [от лат. *depressio* – подавление] – в географии в широком смысле – любое понижение земной поверхности; в узком смысле – впадина, котловина, лежащая ниже уровня моря.

Depression [Latin *depressio* – suppression] – in geography, in a broad sense, it means any depression of a surface; in narrow sense –

cavity, hollow lying below the sea level.

Ер ресурслари – табиий ресурсларнинг асосий турларидан бири – ишлаб чиқариш воситалари ва жамиятнинг турли хўжалик эҳтиёжларини қондириш манбаи сифатида фойдаланилаётган, ёки фойдаланилиши мумкин бўлган ер массивларининг йиғиндиси.

Земельные ресурсы – один из главных видов природных ресурсов – совокупность земельных массивов (почв), используемых или доступных для использования в качестве средства производства и источника удовлетворения разнообразных хозяйственных потребностей общества.

Land Resources – one of the basic natural resources – a collection of land massifs (soils) used or accessible for usage as production facilities and a source of sufficing of various economic needs of community.

Географик детерминизм [лот. *determinare* – белгилаш] – жамият ривожланиши қонуниятлари ва унинг хўжалик фаолиятини табиий шароит хусусиятлари ҳамда жойнинг географик ўрни билан асослаб берувчи концепция.

Детерминизм географический [от лат. *determinare* – определять] – концепция, объясняющая закономерности развития общества и его хозяйственной деятельности особенностями природных условий и географического положения местности.

Geographical Determinism [Latin *determinare* – to determine] — a concept which is accounting for regularities of a society development and its economic activity by features of natural surroundings and geographic position of an area.

Географик ёндашув – табиий қонуниятларни билиш мақсадида ходисаларнинг фазовий муносабатларини ўрганувчи иллий йўналиш.

Географический подход – общенаучный подход, рассматривающий явления в пространстве в целях познания природных закономерностей.

Geographical approach – general scientific approach considering phenomena for cognosibility of natural regularities.

Географик омиллар – муайян жой учун хос бўлган омиллар. Атама қаерда рўй бераётганлигидан келиб чиққан ҳолда инсон фаолиятининг атроф муҳитга таъсирини баҳолашда қўлланилади.

Географические факторы – Факторы, специфичные для определенного местоположения. Термин используется при оценке воздействия деятельности человека на окружающую среду в зависимости от того, где это происходит.

Geographic factors – Factors specific for location of a site. The term **IS** used in assessment of the environmental impact of human activities depending upon its specific location.

Зарарли модда – инсон саломатлиги ва у яшайдиган муҳитга хавф туғдирадиган ҳар қандай модда.

Вредное вещество – Любое вещество, которое ставит под угрозу человеческое здоровье и среду его обитания.

Hazardous substance - Any matter that poses a threat to human health and/or the environment.

Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг экологик сарф-харажатлари – корхоналар атрофидаги муҳит атмосферасига ифлослантирувчи моддаларни чиқариш, оқоваларни оқизишни камайтириш (технологияни мукаммаллаштириш, пировард маҳсулот таркибини ўзгартириш, тозалаш иншоотларни қуриш ва ҳ.к.) га қаратилган тадбирларга ажратиладиган харажатлар.

Издержки экологические общественного производства – затраты на мероприятия, снижающие выбросы и сбросы загрязняющих веществ в окружающую предприятие среду (совершенствование технологии, изменение состава исходных материалов, строительство очистных сооружений и т.п.).

Ekological costs of public production – costs on measures for reducing of emissions and discharges of pollutants into environment surrounding the plant, (improvement of technology, changing the composition of host materials, construction of the waste water treatment facilities, etc.).

Инсонни қамраган атроф-муҳитнинг сифати – инсон ва атроф-муҳит ўртасидаги барқарор ўзаро муносабатни, муҳитнинг ўзига хос хусусиятларини тавсифловчи экологик ва антропоцентрик тушунча. и.қ.а.м.с. ўлчамлари одатда унинг соғломлигини кўрсатувчи ҳолат бўлиб хизмат қилади. у нисбий тушунча бўлиб, аҳолининг ҳар хил гуруҳларида турлича бўлади, вақт мобайнида организмнинг адаптациявий ўзгарувчанлигига, ҳамда унда салбий оқибатларнинг йиғилиб боришига қараб ўзгаради. тақ. *аҳоли саломатлиги*.

Качество окружающей человека среды – экологическое и антропоцентрическое понятие, отражающее устойчивое взаимоотношение человека и *окружающей среды*, характеризующее специфику этой среды. критерием к.о.ч.с., как правило, выступает состояние его здоровья. к.о.ч.с. - понятие относительное: различно для различных групп населения, меняясь во времени как в связи с адаптационными изменениями организма, так и из-за

накопления в нем негативных последствий. ср. *здоровье населения*.

Quality of human environment – ecological and anthropocentric concept reflecting stable relationship between a man and an environment characterizing specificity of this environment. as a rule the human health is considered as a criterion of quality of human environment. q.h.e. is a relative concept: it is different for various groups of population, it varies in time, both in connection with adaptive variations of an organism as well as with accumulation of negative consequences in it. compare: health of the population.

Иқлим – об-ҳавонинг маълум жой учун унинг географик ўрни билан белгиланадиган кўп йиллик статистик режими.

Климат – многолетний статистический режим погоды, характерный для данной местности с ее географическим положением.

Climate – a long-term statistical regime of weather, characteristics for this area with its geographic position.

Иқлимга мослашиш – организмларнинг (инсон, ҳайвонот, ўсимликлар) ўзгарган географик (асосан иқлимий) шароитларда яшашга қуникиши.

Акклиматизация [от лат. ad – к, при и гр. klimatos – наклон] – приспособление организмов (человека, животных, растений) к изменившимся географическим (преимущественно климатическим) условиям существования.

Acclimatization [Latin *ad* – to, at and Greek klimatos – slope] – adaptation of organisms (human beings, animals, plants) to varied geographic (predominantly climatic) conditions of existence.

Касбий хасталик – номақбул шароитда меҳнат қилиш ва касбий фаолиятнинг зарарлиги оқибатидагина ёки асосан шулар таъсирида пайдо бўладиган хасталик.

Заболевание профессиональное – болезнь, возникающая исключительно или главным образом в результате неблагоприятных условий труда и профессиональных вредностей.

Professional disease – a disease originated exclusively or primarily as a result of unfavorable working conditions and unhealthy professional activity.

Лалми ерлар – суғориладиган деҳқончилик ҳудудида қишлоқ хўжалик экинлари суғоришсиз етиштириладиган ерлар.

Богара [от туркий] – земли в зоне орошаемого земледелия, на которых сельхозкультуры возделываются без полива.

Vog(h)ara [Turkish] – lands in a zone of irrigated agriculture, on which

agricultures are cultivated without watering.

Ландшафт – ўзаро таъсир этувчи табиат ёки табиий ва антропоген компонентлардан, ҳамда пастроқ таксономик табақали мажмуалардан ташкил топган табиий ҳудудий мажмуа.

Ландшафт – природный территориальный комплекс, состоящий из взаимодействующих природных или природных и антропогенных компонентов, а также комплексов более низкого таксономического ранга.

Landscape – a natural territorial complex composed of interacting natural or natural and anthropogenous components, and also complexes of lower taxonomic rank.

Пестицидлар [лот. *pestis* – мараз ва *caedere* – ўлдирмоқ] – ўсимлик ва ҳайвонларнинг касаллик ҳамда зараркунандаларига, бегона ўтлар, дон ва дон маҳсулотлари, ёғоч, пахта, жун, тери ва ҳ.к.ларнинг зараркунандаларига, одам ва ҳайвонлар орасида хавфли касалликлар таркатувчиларга қарши курашишда фойдаланиладиган кимёвий моддалар.

Пестициды [от лат. *pestis* – зараза и *caedere* – убивать] – химические вещества, используемые для борьбы с вредителями и болезнями растений, сорняками, вредителями зернопродуктов, древесины и т.д., а также с эктопаразитами домашних животных, переносчиками опасных заболеваний животных и человека.

Pesticides [Latin *pestis* – infection and *caedere* – to kill] – chemical agents used for control over pests and illnesses of plants, weeds, pests of corn products, timber etc., and also for ectozoons of home animals, carriers of dangerous diseases of animals and human beings.

Санитар-гигиеник меъёрлар – одам саломатлигига зарарли таъсирни камайтириш мақсадида ишлаб чиқилган энг юқори ва энг паст миқдор ва/ёки сифат кўрсаткичлари. Баъзи ифлослантирувчи (масалан, канцероген) моддалар учун санитар-гигиеник меъёрлар экологик меъёрларга қараганда қатъийроқ бўлиши мумкин.

Санитарно-гигиенические нормы – Максимально или минимально допустимые количественные и/или качественные показатели, разработанные с целью снижения вредного влияния на здоровье человека. Санитарно-гигиенические нормы для некоторых загрязняющих веществ (таких, как канцерогенные) могут быть более строгими, нежели экологические.

Hygiene standards – The maximum or minimum permissible quantitative and/or qualitative indicators established with the aim of limiting of harmful

influences on the man's health. Hygiene standards for some pollutants (such as carcinogenic substances) can be stricter than the environmental standards.

Саноат чиқиндилари – ишлаб чиқариш жараёни натижасида олинган ёки чиқарилган кераксиз материаллар. Саноат чиқитлари суюқ чиқитлар, балчиқ, қаттиқ ва хавфли чиқиндилар сингари тоифаларга ажратилади.

Промышленные отходы – Ненужные материалы, полученные в результате производственного процесса или удаленные из него. Промышленные отходы разделяют на многочисленные категории, такие, как жидкие отходы, ил, твердые и опасные отходы.

Industrial wastes – Unwanted materials produced in or expelled from the industrial process or operation and categorized under a variety of headings, such as liquid wastes, sludge, solid wastes, and hazardous wastes.

Сув истеъмоли – сувдан аҳоли, саноат ва қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун уни сув манбаларидан айириб олган ходда фойдаланиш. Қайтариладиган (олинган сувнинг яна сув манбасига қайтиши) ва қайтарилмайдиган (буғланиш, фильтрация ва х.к. сарфланадиган) С.и. ажратилади.

Водопотребление – использование воды на нужды населения, промышленности и сельского хозяйства с изъятием ее из водных объектов. Различают: возвратное В. (с возвращением забранной воды в источник) и безвозвратное В, – с расходом ее на испарение, фильтрацию и т.п.

Water consumption – usage of water for the needs of population, industry and agriculture with withdrawal of it from water objects. There are distinguished: revocable W.c. (with return of the collected water to a source) and irrevocable W.c. – with expenditure of it for vaporization, filtration, etc.

Табиий газ – турли геологик-геокимёвий шароитларда табиий равишда пайдо бўлувчи газлар аралашмаси (асосан углеводород). Асосий компоненти – метан (99 % гача). Эркин ҳолатда газ, газ конденсати ва нефть-газли қатламларда ҳамда эриган ҳолатда нефть ва ер оста сувларида учрайди.

Газ природный – естественно образующаяся в различных геологогеохимических условиях смесь горючих газов (преимущественно углеводороды). Основной компонент – метан (до 99%). Встречается в свободном состоянии, образуя газовые, газоконденсатные и нефтегазовые залежи, а также в растворенном состоянии в нефти и в подземных водах.

Natural gas – a mixture of fuel gases (mainly hydrocarbons) naturally forming in various geological and chemical conditions. Basic component is methane (up to 99%). It is met in free condition making up gaseous, gaseous and condensate

as well as oil and gaseous deposits and also dissolved in crude oil and in underground waters.

Табиий офат – вайронагарчиликка олиб келувчи, одатда тўхтатиб бўлмайдиган табиий ҳодиса: zilzila, сув тошқини, сел, тайфун, вулқон отилиб чиқиши, қурғоқчилик, чўллашиш, зараркунандаларнинг оммавий равишда кўпайиши, чанглатувчи ҳашаротларнинг ҳосилга хатар етиш даражасида камайиши ва х.к.

Бедствие стихийное – любое разрушительное, как правило, непредотвратимое природное явление: землетрясение, наводнение, тайфун, извержение вулкана, засуха, опустынивание, массовое размножение вредителей, оцутвие насекомых-опылителей, угрожающее урожаю и др.

Disaster natural – any destructive, as a rule, unavoidable natural phenomenon: earthquake, flooding, typhoon, belching of a volcano, drought, desertification, mass breeding of the wreckers, absence of insects–pollinators threatening to a crop, etc.

Табиий ресурс (сув, ҳаво, тупроқ ва х.к.) сифати – унинг тавсифларининг инсон эҳтиёжлари ёки технологик талабларига (ресурснинг тозалиги, унда фойдали компонентларнинг мавжудлиги) мос келиши даражаси.

Качество природного ресурса (воды, воздуха, почвы и т.д.) – степень соответствия его характеристик потребностям человека или технологическим требованиям (чистота ресурса, содержание полезного компонента и т.п.).

Quality of natural resource (water, air, soil etc.) a degree of conformity of its characteristic features to needs of a man or technological requirements (purity of resource, contents of a useful components, etc.).

Тупроқнинг шўрланиши – асосан грунт сувларининг буғланиши, ўзак жинсларининг шўрлиги билан тупроқда эриган тузларнинг тўпланишини (шўрхокланишини) келтириб чиқарувчи жараён.

Засоление почв – процесс накопления растворимых солей в почвах (солончаковый процесс), вызываемый преимущественно испарением грунтовых вод, соленостью материнских пород.

Soils salinization – process of accumulation of dissoluble salts in soils (saliniferous process) caused predominantly by vaporization of ground waters, salinity of mother rocks.

Урбанизация – шаҳарларнинг ўсиши ва ривожланиши, шаҳар аҳолиси

мавқесининг мамлакат, худуд, жаҳон миқёсида ўсиши.

Урбанизация – рост и развитие городов, увеличение удельного веса и роли городского населения в стране, регионе, мире.

Urbanization – a growth and development of cities, a specific gravity increase and a role of urban population in a country, region, world.

Хариталаштириш [юн. chartes – варақ, grapho – ёзмок] – объект ёки холатларнинг бир ёки бир нечта хариталар орқали картографик моделини барпо этиш жараёнлари мажмуи. Дала (мас., ландшафт съёмкаси), камерал (аэрофото тасвирга тушириш, космос материаллари, статистик маълумотлар ёрдамида) услублари ёки уларнинг йиғмаси ёрдамида олиб борилиши мумкин.

Картографирование [от гр. chartes – лист для письма, grapho – пишу] – совокупность процессов создания картографической модели объекта или явления в форме одной или нескольких карт. Может проводиться полевыми (напр., ландшафтная съёмка), камеральными (по аэрофотоснимкам, космическим материалам, с помощью статистической информации) методами или с помощью их комбинирования.

Mapping [Greek chartes – a sheet for the letter, grapho – I write] – a collection of processes of making the cartographical pattern of object or phenomenon in a form of one or several maps. Can be conducted by field (e.g., landscape shooting), camera (aerophotos, space materials, with the help of the statistical information) methods or with the help

II. ILOVALAR:

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Рўйхатга олинди:
№ БД – 5140600 – 2.03
201__йил “__”__

Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги

201__йил “__”__

“ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ ГЕОГРАФИЯ”
ФАН ДАСТУРИ

Билим соҳаси:	100000	- Гуманитар соҳа
Таълим соҳаси:	140000	- Табiiй фанлар
Таълим йўналиши:	5140600	- География

Тошкент

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 201__ йил “___” _____даги “___”-сонли буйруғининг ___-иловаси билан фан дастури рўйхати тасдиқланган.

Фан дастури Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими йўналишлари бўйича Ўқув-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи Кенгашининг 201__ йил “___” _____даги ___ - сонли баённомаси билан маъқулланган.

Фаннинг дастури Ўзбекистон Миллий университетида ишлаб чиқилди.

Тузувчи:

Комилова Н. - ЎзМУ, “География” кафедраси мудир, г.ф.д.

Янчук С.Л. - ЎзМУ, “География” кафедраси доц.в.б., г.ф.н.

Такризчилар:

Сафарова Н. - НДПУ, “География ўқитиш методикаси” кафедраси доценти, г.ф.н. (*турдош ОТМ*)

Рафиков В.А. - ЎзФА Сейсмология институти Геоэкология кафедраси мудир, г.ф.д.

Фан дастури Ўзбекистон Миллий университети Кенгашида кўриб чиқилган ва тавсия қилинган (201__ йил “___” _____даги “___” - сонли баённома).

I. Ўқув фанининг долзарблиги ва олий касбий таълимдаги ўрни

“Иқтисодий ва ижтимоий география” фани олий таълим тизимида юқори малакали географларни тайёрлашда муҳим аҳамиятга эга. У талабаларда бевосита инсон, яъни жамият билан боғлиқ ёки ижтимоий-иқтисодий географиянинг мазмуни, замонавий тузилиши, мақсад ва вазифалари, илмий ва амалий аҳамиятига доир билимларни шакллантиради. Ушбу фанни ўқитишнинг долзарблиги Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётини бозор муносабатларига асосланган ҳолда тўғри ташкил этишда янги илмий ғоя ва тушунчалар ҳамда қонуниятлардан, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш соҳасида жаҳон тажрибаларида эришилган ютуқлардан унумли фойдаланиш зарурлиги билан белгиланади. Фанни ўқитиш давомида талабаларда табиат ва жамиятнинг ўзаро муносабатларини ўрганиш; табиат қонуниятларини билган ва уни ҳисобга олган ҳолда иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаётни ҳудудий ташкил этиш, аҳоли, ишлаб чиқариш, аҳолига хизмат кўрсатиш тармоқларининг жойлашиш хусусиятлари ва унга таъсир этувчи омиллар ҳақида умумий тушунча ҳосил қилиш, фаннинг таркибий тузилиши; унинг асосий қисмлари моҳияти, тарихи тўғрисида дастлабки билимларни беришдан иборат.

II. Ўқув фанининг мақсади ва вазифаси

Фанни ўқитишдан мақсад – талабаларда иқтисодий ва ижтимоий географиянинг назарий методологик ва амалий асослари ҳақидаги билимларни шакллантиришдан иборат.

Бакалавр: иқтисодий ва ижтимоий географиянинг фанлар тизимида тутган ўрни, илмий тадқиқот объекти ва предмети; иқтисодий ва ижтимоий географиянинг замонавий тузилиши, шаклланиши ва ривожланиш хусусиятлари; асосий тушунчалари, ғоя ва назариялари; ҳудудий ижтимоий-иқтисодий тизимлар ва уларнинг элементлари; фаннинг илмий ва амалий аҳамияти ҳақида *масаввурга эга бўлиши*; иқтисодий-ижтимоий географик карталарни; ҳудудларнинг табиий-ресурс, демографик, ишлаб чиқариш салоҳияти кўрсаткичларини; - иқтисодий районлаштириш принципларини; ҳудудий меҳнат тақсимотини, иқтисодий географик ўринни; - иқтисодий районлаштиришни ҳамда ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларини; - иқтисодий географик жараёнларни ўрганишда географик-таққослаш, тарихий ва адабиётлар билан ишлаш усуллари ҳамда замонавий географик ахборот тизимларини, географик тузилмалар билан географик жараёнлар ўртасидаги тафовутларни *билиши ва ундан фойдалана олиши керак*; иқтисодий ва ижтимоий географияда тадқиқотларни ташкил этиш, бажариш ва яқунлаш; статистик манбалар билан ишлаш ва уларни таҳлил қилиш; районлар ва шаҳарларнинг иқтисодий географик ўрнини баҳолаш; минтақалар ва мамлактларнинг табиий-ресурс, демографик, ишлаб чиқариш салоҳиятини комплекс баҳолаш ва прогностлаш *кўникмаларига эга бўлиши керак*.

III. Асосий назарий қисм (маъруза машғулоти)

1-Мавзу. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг фанлар тизимида тутган ўрни, тадқиқот объекти ва предмети

География ягона фан бўлиб ҳисобланадими? Географик фанлар тизими: табиий география, иқтисодий ва ижтимоий география, табиий-ижтимоий фанлар, “оралик” фанлар. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг (инсон географияси ёки ижтимоий географиянинг) фанлар тизимида тутган ўрни. Унинг бошқа фанлар билан алоқалари. Географиянинг ижтимоий қанотини номланиши: иқтисодий география, ижтимоий-иқтисодий география, иқтисодий ва ижтимоий география, инсон географияси, ижтимоий география. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг ички тузилиши.

2-Мавзу. Иқтисодий ва ижтимоий география фанининг тадқиқот объекти ва предмети

Фанининг тадқиқот объекти ва предмети ўртасидаги боғлиқлик ва фарқлар. Тадқиқот объектининг кўпчилик фанлар учун умумий бўлиши мумкинми? Иқтисодий ва ижтимоий география фанининг тадқиқот объекти ва предмети. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг тадқиқот объекти ва предмети бўйича географларнинг турлича қарашлари. Иқтисодий ва ижтимоий (ижтимоий) географиянинг алоҳида тармоқларининг тадқиқот объекти ва предмети. Тор маънода иқтисодий география фанининг тадқиқот объекти ва предмети. Тор маънода ижтимоий (социал) география фанининг тадқиқот объекти ва предмети.

3-Мавзу. Фанининг тадқиқот усуллари

Тадқиқот усули ҳақида умумий тушунча. Фан методологияси ва илмий тадқиқотлар методикаси ўртасидаги фарқлар. Универсал (умумий, ёки фалсафий) фикрлаш усуллари ва тамойиллари. Тадқиқотларнинг географик-таққослаш усули. Тарихий усул. Географик тадқиқотларда картографик усулнинг роли. Иқтисодий ва ижтимоий географияда математик усуллар. Кузатиш, моделлаштириш, анкета-сўров, экстраполяция, тизим-таркиб усуллари ва уларнинг иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ўрганишдаги роли.

4-Мавзу. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг шаклланиши

География фанининг қадим замонлардан XVII асргача ривожланиши. География фанининг қадимги замонлардан Буюк географик кашфиётлар

давригача ривожланиши. Анаксимандр ва ойкумена тушунчаси. Эратосфен – география термини муаллифи. Географик ҳодисалар ва жараёнларни тушунтиришга бўлган илк уринишлар. Ўрта Осиё олимларининг географияни ривожланишига қўшган хиссалари. Буюк географик кашфиётлар. Людовико Гвиччардини. География фани назариясининг шакллана бошлаши. Бернхард Варений.

5-Мавзу. XVIII–XIX асрларда география фанида ижтимоий илмий йўналишини назариясини шаклланиши

Академик экспедициялар. Василий Никитич Татищев. Иммануил Кант. Иоганн Тюнен – қишлоқ ҳужалиги штандорти назариясининг муаллифи. Александр Гумбольдт – географик-таққослаш усулининг асосчиси. Карл Риттер – география фанининг назарийётчиси ва ташкилотчиси. Константин Арсеньев. Пётр Петрович Семёнов Тян-Шанский. Джордж Перкинс Марш ва б.

6-Мавзу. Инсон ва табиат ўзаро таъсири ҳақида ёндашувлар ва минтақавий тадқиқотлар

Фридрих Ратцель ва детерминизм назарияси. Видадь де ла Блаш ва поссибилизм концепцияси. Детерминистлар билан поссибилистлар ўртасидаги баҳс-мунозара. Николай Николаевич Баранскийнинг инсон ва табиат ўзаро муносабатлари муаммоларига нисбатан қарашлари. XX асрда ижтимоий географиянинг аста-секин алоҳида фан йўналишига айлана бориши. Ижтимоий географияда миллий мактабларнинг шаклланиши. XX асрнинг биринчи ярмида минтақавий тадқиқотларнинг кўпайиши. Мамлакатларнинг иқтисодий –географик тавсифи. Инсон ёки ижтимоий географияда ландшафт тушунчаси.

7-Мавзу. Иқтисодий ва ижтимоий географияни ривожланишининг ҳозирги босқичи

XX асрнинг иккинчи ярмида тармоқ тадқиқотларининг кенгайиши. Ижтимоий географияда математиклаштириш жараёнлари. Ҳулқ-атвор географиясининг вужудга келиши. Фаннинг ижтимоийлашуви ва экологиялашуви жараёнлари. XXI асрнинг бошларида иқтисодий ва ижтимоий география. Фаннинг ривожланишидаги асосий тенденциялар. Муаммоли тадқиқотлар сонининг ортиб бориши. Глобал муаммоларни географик тадқиқ қилишга бўлган эътиборнинг кучайиши.

8-Мавзу. Тарихий география

Ерда инсоннинг тарқалиши. Тайёр неъматларни йиғиб олувчи хўжалиқдан ишлаб чиқаришга ўтиш. Аграр инқилоб ва унинг оқибатлари. Географик меҳнат тақсимотининг шаклланиши. Осиё, Африка ва Европа мамлакатларида шаҳарларнинг вужудга келиши ва илк цивилизацияларнинг шаклланиши. Буюк Ипак йўлининг Ўрта Осиёнинг ривожланишидаги роли. Жаҳон бозорининг шаклланиши. Европа мамлакатларида саноат инқилоби ва унинг турли минтақаларнинг иқтисодий ривожланишига таъсири.

9-Мавзу. Иқтисодий география (тор маънода) - ижтимоий географик фан сифатида

Иқтисодий география инсон географиясининг муҳим бир тармоғи эканлиги. Иқтисодий географиянинг тузилиши. Саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, қурилиш географиялари иқтисодий географиянинг асосий тармоқлари сифатида. Хўжалиқ тармоқлари ҳақида тушунча, уларнинг классификацияси. Иқтисодий географиянинг амалий аҳамияти. Минтақавий иқтисодий сиёсат.

10-Мавзу. Иқтисодий географиянинг асосий тушунчалари

Географик ўрин тушунчаси, унинг турлари. Иқтисодий-географик ўрин, сиёсий-географик ўрин. Худудий меҳнат тақсимоли. Район – иқтисодий ва ижтимоий география ва умуман география фанининг бош тушунчаси эканлиги, унинг поғонасимонлиги, реал географик ва маъмурий бошқарув районлар. Иқтисодий районлар. Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий шакллари: концентрация (муҳассамлашув), ихтисослашув, кооперация, комбинирование. Н.Н.Колосовскийнинг худудий ишлаб чиқариш мажмуалари ва энергия ишлаб чиқариш цикллари концепцияси.

11-Мавзу Географик тузилмалар

Хаггет П. бўйича худудий тизимларни ўрганишнинг элементлари. Оқимлар ва коммуникациялар. Тугунлар ва иерархия. Ареаллар. Худудий моделлар. Иоганн Тюнен модели. Вальтера Кристаллер ва Август Лёшларнинг “Марказий жойлар” модели. Вебернинг саноат штандорти модели. Бошқа худудий моделлар.

12-Мавзу. Географик жараёнлар. Аҳоли миграцияси ва глобализация.

Аҳоли миграцияси жараёнлари ва унинг сабаблари. Ҳозирги замон ҳалқаро аҳоли миграциясининг географик манзараси. Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда мигрантларни жалб қилувчи асосий марказлар.

Глобализация жараёнлари. Глобализацияни кенг ва тор маънода тушуниш. Глобализация ва минтақавий иқтисодий интеграция.

13-Мавзу. Урбанизация

Урбанизация жараёнлари ва унинг ҳудудий хусусиятлари. Шаҳарлар географияси иқтисодий ва ижтимоий географиянинг энг муҳим тармоғи эканлиги. Урбанизациянинг ҳудудий жиҳатлари. Шаҳарлар географиясини ўрганишдаги босқичлар. Шаҳарларнинг функциялари. Шаҳар ва қишлоқ жойларида аҳоли сонининг ўсиш хусусиятлари. Урбанизация жараёни ва унинг “шарқона” кўриниши. Шаҳарлар ва шаҳар агломерациялари. Шаҳар муаммоли соҳалардан бири сифатида. Ўзбекистонда урбанизацияни географик ўрганиш.

14-Мавзу. Аҳоли географияси

Аҳоли географияси иқтисодий географиянинг муҳим ва алоҳида тармоғи эканлиги. Аҳоли географиясининг тузилиши. Аҳоли географиясининг муҳим тушунчалари. Аҳоли динамикаси. Аҳоли такрор барпо бўлишининг анъанавий типи. Демографик портлаш феномени. Аҳоли такрор барпо бўлишининг замонавий типи. Аҳоли сонининг тез кўпайиб бориши хавф соладими?

15-Мавзу. Маданий макон (маданият географияси)

Маданият минтақанинг муҳим характеристикаларидан бири сифатида. Тиллар географияси. Динлар географияси. Маданият географияси ва аҳоли. Ер шари аҳолисининг этник таркиби. Ўзбекистон аҳолисининг этник таркиби. Жаҳоннинг йирик халқлари. Ўрта Осиёнинг маданий макони.

16-Мавзу. Социал география

Социал географияни кенг ва тор маънода тушуниш. Социал географиянинг тадқиқот объекти ва предмети, фанлар тизимида тутган ўрни. Социал географиянинг шаклланиши ва ривожланиши босқичлари. Социал географиянинг тармоқлари. Таълим географияси ва Ўзбекистон

таълим тизими. Соғлиқни сақлаш географияси. Айрим хорижий мамлакатларнинг таълим тизими. Жиноятчилик географияси. Туризм географияси. Рекреация ресурслари. Халқаро туризм. Дин географияси. Социал географиянинг муҳим вазифалари ва муаммолари.

17-Мавзу Тиббиёт географияси

Аҳоли саломатлигига таъсир қилувчи асосий омиллар. Тиббиёт географиясининг ижтимоий-географик фанлар тизимида тутган ўрни. Тиббиёт географиянинг тадқиқот йўналишлари. Саломатлик географияси. Нозогеография. Географик патологиялар. ОИТС/ОИВ географияси. Соғлиқни сақлаш географияси. Аҳоли саломатлиги ва экология. Ўзбекистонда тиббиёт географияси.

18-Мавзу Сиёсий география

Сиёсий география, унинг объекти ва предмети. Сиёсий географиянинг ижтимоий-географик фанлар тизимида тутган ўрни ва алоқалари. Сиёсий географиянинг шаклланиш хусусиятлари ва бунда ғарб олимларининг хизматлари. Сиёсий географиянинг тузилиши. Сиёсий география ва геосиёсат. Уларнинг ўзароалоқадорлиги ва ривожланиш хусусиятлари.

19-Мавзу Инсониятнинг глобал муаммолари

Глобал муаммо нима? Жаҳоннинг глобал муаммолари ва уларнинг ечими. Глобал муаммоларнинг ўзаро алоқадорлиги. Тинчлик ва қуролсизланиш муаммоси. Сустр ривожланаётган мамлакатларни қолоқликдан чиқариш. Глобал озиқ-овқат муаммоси. Энергетика ва хомашё муаммоси. Коинотдан тинчлик мақсадида фойдаланиш. Демографик муаммо. Инсон салоҳиятини ривожлантириш муаммоси.

20-Мавзу Иқтисодий-ижтимоий география ва экология

Экологик муаммолар. Инсоннинг атроф муҳитга таъсири ва табиатни муҳофаза қилишнинг зарурлиги. Экологик барқарор ривожланиш концепцияси. Иқлим ўзгаришлари муаммоси. Иқлимни сақлаш муаммоси. Экология, унинг иқтисодий ва ижтимоий география билан алоқаси, асосий вазифалари. Иқлимни шакллантирувчи омиллар. Табиий ва кучайган парник эффекти. Иқлим муаммолари бўйича халқаро келишувлар. Ўзбекистонда иқлим ўзгаришлари.

IV. Амалий машғулотлар бўйича кўрсатма ва тавсиялар

Амалий машғулотлар учун қуйидаги мавзулар тавсия этилади:

1. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг замонавий тузилиши ва бошқа фанлар билан алоқасини ўрганиш.
2. Иқтисодий ва ижтимоий география фанининг тадқиқот объекти ва предмети.
3. Фаннинг тадқиқот усуллари.
4. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг шаклланиши босқичлари.
5. География фанида ижтимоий илмий йуналишини назариясини шаклланиши
6. Географик детерминизм ва поссибилизм
7. Иқтисодий ва ижтимоий географияни ривожланишининг ҳозирги босқичи.
8. Тарихий география
9. Иқтисодий география инсон географиясининг муҳим бир тармоғи эканлиги.
10. Иқтисодий географиянинг асосий тушунчалари.
11. Худудий тизимларни ўрганишнинг элементлари ва худудий моделлар.
12. Аҳоли миграцияси ва глобализация.
13. Урбанизация жараёнлари ва унинг худудий хусусиятлари
14. Демографик портлаш феномени.
15. Ўзбекистон аҳолисининг этник таркиби.
16. Социал география.
17. Тиббиёт география.
18. Сиёсий география ва геосиёсат.
19. Инсониятнинг глобал муаммолари.
20. Иқтисодий-ижтимоий география ва экология.

Изоҳ: Фан учун ишчи дастур тузиш жараёнида мазкур мавзулар рўйхатидан амалий машғулотлар учун ажратилган соат ҳажмига мос ҳолда мавзулар танлаб олинади.

V. Мустақил таълим ва мустақил ишлар

Мустақил таълим учун тавсия этиладиган мавзулар:

1. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг тадқиқот усуллари.
2. Осиё ва Шимолий Африканинг қадимги давлатларида географик билимларнинг пайдо бўлиши.
3. Иван Кирилов ва Василий Татищевларнинг география фани равнақига кўшган ҳиссаси.
4. Ўзбекистонда иқтисодий ва ижтимоий географиянинг ривожланиш хусусиятлари.
5. Иқлим ўзгаришлари муаммоси ва унинг иқтисодий оқибатлари.

6. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг 20-асрда ривожланиши хусусиятлари.

7. Ўзбекистоннинг иқтисодий районлари.

8. Иқтисодий географиянинг бош тушунчалари: географик меҳнат тақсимоти, географик ўрин, иқтисодий район.

9. Нозогеография.

10. Географик патологиялар.

Изоҳ: Фан ишчи дастурини шакллантириш жараёнида мазкур машғулот учун ишчи ўқув режада кўрсатилган соатлар ҳажмига мос мавзулар рўйхати шакллантирилади.

Фан бўйича курс иши. Курс иши фан мавзуларига таалуқли масалалар юзасидан талабларга яқка тартибда тегишли топшириқ шаклида берилади. Курс ишининг ҳажми, расмийлаштириш шакли, баҳолаш мезонлари ишчи фан дастурида ва тегишли кафедра томонидан белгиланади. Курс ишини бажариш талабаларда фанга оид билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришга хизмат қилиши керак.

Ушбу фандан ўқув режасида курс иши режалаштирилган, унинг мавзулари қуйидагилар:

1. Қадимги Греция география.
2. Қадимги Римда география.
3. IV– XI асрларда географиянинг ривожланиши.
4. XII –XV асрларда география ва картографиянинг ривожланиши.
5. Буюк географик кашфиётлар ва география.
6. XVI–XVII асрларда география назариясининг туғилиши
7. XVIII асрларда рус академик экспедициялари.
8. Иммануил Кант ва унинг географияга қўшган хиссаси.
9. Марказий Осиёнинг тадқиқотчилари. кашфиётлар
10. XVIII асрда океанлар ва континентлардаги ва саёҳатлар.
11. XIX - XXI асрларда Францияда географиянинг ривожланиши.
12. Германияда XIX - XXI асрларда географиянинг ривожланиши.
13. XIX - XXI асрларда Буюк Британияда географиянинг ривожланиши.
14. АҚШда XIX - XXI асрларда географиянинг ривожланиши.
15. XIX - XXI асрларда Россияда географиянинг ривожланиши.
16. Абдусами Салиевнинг география фани ривожига қўшган хиссаси.
17. Ўзбекистонда аҳоли географияси.
18. Ҳудудий меҳнат тақсимотини ўрганиш.
19. Географияда иқтисодий географик ўрин тушунчаси.
20. Табиий ресурсларни иқтисодий – географик ўрганиш.
21. Иқтисодий районлар, ҳудудий ижтимоий-иқтисодий мажмуалар.

22. Иқтисодий ва ижтимоий география фаининг ривожланиши истиқболлари.
23. Худудий режалаштириш ва худудий ривожланиш.
24. Географик детерминизм.
25. Географияда POSSIBILITY концепцияси.
26. Жамиятни худудий ташкил этилиши назарияси ва минтақавий ривожланиш.
27. Жаҳон урбанизациясининг замонавий тенденциялари.
28. Жаҳон бозорининг шаклланиши
29. Глобализация жараёнлари.
30. Минтақавий иқтисодий интеграция.
31. Тиббиёт географияси.
32. Буюк ипак йўлининг иқтисодий географик аҳамияти
33. Глобал энергетик муаммо.
34. Океан ресурсларидан фойдаланиш
35. Муқобил энергия ресурсларидан фойдаланиш
36. “Тюнен халқалари” модели.
37. Вальтер Кристаллер ва Август Лёшларнинг “Марказий жойлар” модели
38. Дунёвий шаҳарлар географияси.
39. Халқаро миграция.
40. Ўзбекистон Республикасининг тиббий-географик муаммолари
41. Ўзбекистонда тиббиёт географияси
42. Ўзбекистоннинг рекреация ресурслари
43. Халқаро туризм
44. Дин географияси.
45. Мамлакатнинг иқтисодий –географик тавсифи.

Изоҳ: фан ишчи дастурини шакллантириш жараёнида курс иши учун ишчи ўқув режада кўрсатилган соатлар ҳажмига мос мавзулар рўйхати шакллантирилади ва талабалар томонидан ихтиёрий танлаб олинади.

VII. Асосий ва қўшимча ўқув адабиётлар ҳамда ахборот манбалари

Асосий адабиётлар

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Солиев А. Иқтисодий география: назария, методлар ва амалиёт.-Т.: Камалак, 2013.

3. Солиев А.С., Маҳмадалиев Р. Иқтисодий ва ижтимоий география асослари.-Т., 2005
4. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
5. Солиев А. Танланган асарлар (Избранные труды). Т. 2019, Мумтоз сўз, 23,5 б.т

Қўшимча адабиётлар

6. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
7. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи // Халқ сўзи газетаси 2017 йил 16 январ, № 11.
8. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.-Т.: Ўзбекистон, 2017.
9. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- Т О'zbekiston 2017.
10. Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi О'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganing 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza 2016-yil 7-dekabr.- Т О'zbekiston 2017.
11. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. - М., 1980.
12. Асанов Г.Р. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
13. Анна Баттимер Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
14. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр. труды. –М., 1980.
15. Джонсон Р. Дж. География и географы. –Л., 1989.
16. Жекулин В.С. Введение в географию. -Л.: ЛГУ, 1989.
17. Саушкин Ю.Г. Введение в экономическую географию. - М., 1970.
18. Солиев А.С. Ўзбекистон географияси // Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси.- Т.: Университет. 2014.
19. Социально-экономическая география: понятие и термины.- Смоленск: Ойкумена, 2013.

20. Скопин А.Ю. Введение в экономическую географию. – М.: Владос, 2001.

21. Экономическая, социальная и политическая география: мир, регионы, страны. Под. Ред. И.А.Родионовой. М.:Экон.-Информ., 2008.

22. “Иқтисодий ва ижтимоий география” фани бўйича тайёрланган ўқув-услубий мажмуа. ЎзМУ ички тармоғи, 2014.

23. Комилова Н.Қ., Солиев А.С. Тиббиёт географияси. -Тошкент, "Истиқлол", 2005.

24. World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau. 2017.

25. Назаров М.И.,Тожиева З.Н.Ижтимоий география.Ўқув қўлланма. Т.:Университет, 2003.

Интернет сайтлари

26. <http://demography.narod.ru>.

27. www.demoscope.ru.

28. www.undp.org/popin/popin.html

29. www.stat.uz

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

Ro'yxatga olindi:

№ _____
2019 y. « _____ »

"TASDIQLAYMAN"
O'quv ishlari bo'yicha prorektor
_____ M.Esanov
" _____ " _____ 2019 yil

«IQTISODIY VA IJTIMOIIY GEOGRAFIYA»

FANINING

ISHCHI O'QUV DASTURI

I-KURS

Bilim sohasi: 100000 - Gumanitar
Ta`lim sohasi: 140000 – Tabiiy fanlar
Ta`lim yo`nalishi: 5140600 – Geografiya yo`nalishi uchun

Namangan -2019

«5140600-geografiya» ta'lim yo'nalishi o'quv dasturi va o'quv rejasiga muvofiq ishlab chiqildi va amaliyotda qo'llash uchun tavsiya etildi.

Ishchi dastur Davlat ta'lim standarti 20__ yil _____ dagi № БΔ 5140600 -_____ raqami bilan ro'yhatga olinib O'R OO'MTV tomonidan «__» __ 20__ yil ____-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan namunaviy dastur asosida tuzildi.

Tuzuvchi: Geografiya fanlari nomzodi, dots. **Sh.Jumaxanov**

Taqrizchi: Geografiya fanlari nomzodi, dots. **H.Mirzaahmedov**

Fanning ishchi o'quv dasturi "Geografiya" kafedrasining 2019 yil 27 avgustdagi №1-son yig'ilishida muhokamadan o'tgan va fakultet kengashida muhokama qilish uchun tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri: _____**Mirzaahmedov H.**

Fanning ishchi o'quv dasturi "Tabiiy fanlar" fakulteti kengashida muhokama etilgan va foydalanishga tavsiya qilingan (2019 yil 28 avgustdagi №1-sonli bayonnoma).

Fakul'tet kengashi raisi: _____**Nazarov A.**

Kelishildi: O'quv uslubiy boshqarma boshlig'i: _____**Dexqonov D.**

Kirish

II. O'quv fanining dolzarbligi va oliy kasbiy ta'limdagi o'rni

“Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya” fani oliy ta'lim tizimida yuqori malakali geograflarni tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. U talabalarda bevosita inson, ya'ni jamiyat bilan bog'liq yoki ijtimoiy-iqtisodiy geografiyaning mazmuni, zamonaviy tuzilishi, maqsad va vazifalari, ilmiy va amaliy ahamiyatiga doir bilimlarni shakllantiradi. Ushbu fanni o'qitishning dolzarbligi O'zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyotini bozor munosabatlariga asoslangan holda to'g'ri tashkil etishda yangi ilmiy g'oya va tushunchalar hamda qonuniyatlardan, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish sohasida jahon tajribalarida erishilgan yutuqlardan unumli foydalanish zarurligi bilan belgilanadi. Fanni o'qitish davomida talabalarda tabiat va jamiyatning o'zaro munosabatlarini o'rganish; tabiat qonuniyatlarini bilgan va uni hisobga olgan holda iqtisodiyot va ijtimoiy hayotni hududiy tashkil etish, aholi, ishlab chiqarish, aholiga xizmat ko'rsatish tarmoqlarining joylashish xususiyatlari va unga ta'sir etuvchi omillar haqida umumiy tushuncha hosil qilish, fanning tarkibiy tuzilishi; uning asosiy qismlari mohiyati, tarixi to'g'risida dastlabki bilimlarni berishdan iborat.

1.2 O'quv faninig maqsadi va vazifalari.

Fanni o'qitishdan maqsad – talabalarda iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning nazariy metodologik va amaliy asoslari haqidagi bilimlarni shakllantirishdan iborat.

Bakalavr: iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni, ilmiy tadqiqot ob'ekti va predmeti; iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning zamonaviy tuzilishi, shakllanishi va rivojlanish xususiyatlari; asosiy tushunchalari, g'oya va nazariyalari; hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar va ularning elementlari; fanning ilmiy va amaliy ahamiyati haqida tasavvurga ega bo'lishi; iqtisodiy-ijtimoiy geografik kartalarni; hududlarning tabiiy-resurs, demografik, ishlab chiqarish salohiyati ko'rsatkichlarini; - iqtisodiy rayonlashtirish printsiplarini; hududiy mehnat taqsimotini, iqtisodiy geografik o'rinni; - iqtisodiy rayonlashtirishni hamda hududiy ishlab chiqarish majmualarini; - iqtisodiy geografik jarayonlarni o'rganishda geografik-taqqoslash, tarixiy va adabiyotlar bilan ishlash usullari hamda zamonaviy geografik axborot tizimlarini, geografik tuzilmalar bilan geografik jarayonlar o'rtasidagi tafovutlarni bilishi va undan foydalana olishi kerak; iqtisodiy va ijtimoiy geografiyada tadqiqotlarni tashkil etish, bajarish va yakunlash; statistik manbalar bilan ishlash va ularni tahlil qilish; rayonlar va shaharlarning iqtisodiy geografik o'rnini baholash; mintaqalar va mamlaktlarning tabiiy-resurs, demografik, ishlab chiqarish salohiyatini kompleks baholash va prognozlash ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak.

1.2.Fan bo'yicha talabalarning bilimiga, ko'nikma va malakasiga qo'yiladigan talablar

“Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya” o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida talaba:

- Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning fanlar tizimida tutgan o'рни, ilmiy tadqiqot ob'ekti va predmeti; inson, ya'ni keng ma'nodagi iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning zamonaviy tuzilishi, shakllanishi va rivojlanish xususiyatlari; asosiy tushunchalari, g'oya va nazariyalari; hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar va ularning elementlari; fanning ilmiy va amaliy ahamiyati haqida tasavvurga ega bo'lishi kerak;

- iqtisodiy geografik kartalarni; hududlarning tabiiy-resurs, demografik, ishlab chiqarish salohiyati ko'rsatkichlarini; iqtisodiy rayonlashtirish printsiplarini; hududiy mehnat taqsimotini, iqtisodiy geografik o'rinni, iqtisodiy rayonlashtirishni hamda hududiy ishlab chiqarish majmualarini; iqtisodiy geografik jarayonlarni o'rganishda geografik-taqqoslash, tarixiy va adabiyotlar bilan ishlash usullari hamda zamonaviy geografik axborot tizimlarini, geografik tuzilmalar bilan geografik jarayonlar o'rtasidagi tafovutlarni bilishi va undan foydalana olishi kerak;

- Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyada tadqiqotlarni tashkil etish, bajarish va yakunlash; statistik manbalar bilan ishlash va ularni tahlil qilish; rayonlar va shaharlarning iqtisodiy geografik o'rnini baholash; mintaqalar va mamlaktlarning tabiiy-resurs, demografik, ishlab chiqarish salohiyatini kompleks baholash va prognozlash ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak.

1.4.Fanning o'quv rejadagi boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi va uslubiy jihatdan ketma – ketligi

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani umumkasbiy fan sifatida 1-2 - semestrda o'qitiladi. Dasturni amalga oshirish o'quv rejasida rejalashtirilgan matematik va tabiiy-ilmiy (oliy matematika, informatika, statistika), shuningdek umumkasbiy fanlaridan yetarli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish bilan bir qatorda, talabalarni Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining shakllanishi, tamoyillari, tarmoqlari va umumiy mohiyatini o'rganish maqsadida rejalashtirilgan.

1.5.Fanning ishlab chiqarishdagi o'рни

Ushbu fan yuqori malakali geograflar tayyorlashda va ularni ilmiy-tadqiqot institutlariga, oliy, o'rta maxsus, umumta'lim tizimi muassasalariga, ishlab chiqarish va boshqaruv tashkilotlariga mutaxassis qilib yetkazib berishda zarur bo'lgan bilimlar beradi. U asosiy mutaxassislik fani hisoblanib, malakali geograflar tayyorlash tizimining ajralmas bo'g'inidir.

1.6.Boshqa fanlar bilan aloqasi. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani bir kancha tabiiy va ijtimoiy fanlar bilan aloqada bo'ladi. Tabiiy fanlardan (biologiya, biofizika, geologiya, kimyo, matematika va xokazo), ijtimoiy fanlardan (O'zbekiston tarixi, iqtisodiyot nazariyasi va umumiqtisodiy fanlar) bilan bevosita aloqada bo'ladi.

1.7.Fanni o'qitishda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

Mazkur fanni o'qitish jarayonida ta'limning zamonaviy metodlari, pedagogik va axborot – kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llanilishi nazarda tutilgan. Fanni o'zlashtirishda darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari,

tarqatma materiallar, turli mavzudagi xaritalar, elektron materiallar va ko'rgazmali qurollardan foydalaniladi. Ma'ruza va amaliy mashg'ulot darslarida mavzuga mos ravishdagi ilg'or pedagogik texnologiyalar qo'llaniladi.

1. Klaster usuli. Bu usulda mavzu bo'yicha o'rganilayotgan tushunchalardan bittasi tanlanadi. Talaba ushbu tushunchada nimalarni ko'z oldiga keltirishini piramida shaklida bayon qiladi. Bu usul tushunchalar mazmunini chuqur o'rganish, mavzularni o'zaro bog'lash maqsadida qo'llaniladi. Masalan, Bozor munosabatlariga o'tish davrida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish mavzuida klaster usulini qo'llash.

2. Aqliy xujum. Talabaning mustaqil fikrlash qobiliyatini oshirish, darsni munozarali, fikrlar xilma-xilligiga asoslangan tartibda o'tkazishni maqsad qilib qo'yadi.

3. Del'fi usuli. Bu usul muammoli masalalarni birgalikda muxokama qilish uchun mo'ljallanadi. Masalan, talabalarga mavzuga oid muammoli savol tashlanadi. Talabalar (yoki kichik guruxlar) savol bo'yicha bir nechta variantda javob beradilar. Olingan javoblarning to'g'ri yoki noto'g'riligidan kat'iy nazar etiborga olinib, ular orasidan eng qiziqarli, yana xam muammoli javoblar tanlab olinadi. Usulning ikkinchi bosqichida ushbu tanlab olingan javoblar birgalikda muxokama qilinadi.

4. FSMU usuli. Bunda muayyan bir masalani o'rganishda bir nechta talaba tanlab olinadi. Ular o'zaro bo'linib, bittasi tushuncha xaqidagi fikrini bayon etadi, ikkinchisi uning yuzaga kelish sababini izoxlaydi, uchinchisi misol keltiradi, to'rtinchisi yuqoridagi uchta talaba javobini umumlashtiradi. Bu usuldan maqsad muammolarni, masalalarni o'rganishda talabalarning gurux bo'lib ishlash, boshqalar bildirgan fikrlarni o'zlashtirish, sintez qilish ko'nikmasini shakllantirishdir.

5. Hamkorlikdagi ta'limni tashkil etish. Demokratik, tenglik, ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi faoliyat mazmunini shakllantirishda va erishilgan natijalarni baolashda birgalikda ishlashni joriy etishga e'tiborni karatish zarurligini bildiradi.

6. Muammoli ta'lim. Ta'lim mazmunini muammoli tarzda takdim qilish orkali ta'lim oluvchi faoliyatini aktivlashtirish usullaridan biri. Bunda ilmiy bilimni ob'ektiv karama-karshiligi va uni xal etish usullarini, dialektik mushoxddani shakllantirish va rivojlantirishni, amaliy faoliyatga ularni ijodiy tarzda qo'llashni mustakil ijodiy faoliyati ta'minlanadi.

7. Axborotni takdim qilishning zamonaviy vositalari va usullarini qo'llash - yangi kompyuter va axborot texnologiyalarini o'quv jarayoniga qo'llash.

2. SEMESTRLAR BO'YICHA O'QUV YUKLAMASI HAJMI

2.1 Semestrlar bo'yicha mashg'ulot turlariga ajratilgan soatlarning taqsimoti

Semestrlar	Yuklama	Auditoriya mashg'ulotlari turi bo'yicha o'quv yuklamasi taqsimoti(soat)			Mustaqil ish
		Jami	Ma'ruza	amaliy mashg'ulot	
1	132	68	34	34	64
2	68	34	16	18	34
Jami	200	102	50	52	98

2.1." Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya " FANIDAN MASHG'ULOTLARNING MAVZULAR VA SOATLAR BUYICHA TAKSIMLANISHI: Kursning tarkibi va mazmuni

№	Mavzular	Ma'ruza	Amaliy (seminar)	Mustaqil ish
1-semestr				
1	Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni, tadqiqot ob'ekti va predmeti	2	2	4
2	Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining tadqiqot ob'ekti va predmeti	2	2	4
3	Fanning tadqiqot usullari	2	2	4
4	Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning shakllanishi	2	2	4
5	XVIII–XIX asrlarda geografiya fanida ijtimoiy ilmiy yunalishini nazariyasini shakllanishi	2	2	4
6	Inson va tabiat o'zaro ta'siri haqida yondashuvlar va mintaqaviy tadqiqotlar	2	2	6
7	Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani rivojlanishining hozirgi bosqichi	2	2	4
8	Tarixiy geografiya	4	4	6
9	Iqtisodiy geografiya (tor ma'noda) - ijtimoiy geografik fan sifatida	4	4	6
10	Iqtisodiy geografiyaning asosiy tushunchalari	4	4	6
11	Geografik tuzilmalar	2	2	4
12	Urbanizatsiya	4	4	6

13	Geografik jarayonlar. migratsiyasi va globalizatsiya.	Aholi	2	2	6
	Jami:		34	34	64
2-semestr					
14	Aholi geografiyasi		4	4	6
15	Madaniy makon (madaniyat geografiyasi)		2	4	6
16	Sotsial geografiya		2	2	4
17	Tibbiyot geografiyasi		2	2	4
18	Siyosiy geografiya		2	2	4
19	Insoniyatning global muammolari		2	2	4
20	Iqtisodiy-ijtimoiy geografiya va ekologiya		2	2	6
	Jami		16	18	34
	Umumiy		50	52	98

Asosiy qism: Fanning uslubiy jixatdan uzviy ketma-ketligi

Asosiy qismda (ma'ruza) fanni mavzulari mantiqiy ketma-ketlikda keltiriladi. Har bir mavzuning mohiyati asosiy tushunchalar va tezislar orqali ochib beriladi. Bunda mavzu buyicha talabalarga DTS asosida yetkazilishi zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar to'la qamrab olinishi kerak.

Asosiy qism sifatiga qo'yiladigan talab mavzularning dolzarbligi, ularning ish beruvchilar talablari va ishlab chiqarish ehtiyojlariga mosligi, mamlakatimizda bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy va demokratik o'zgarishlar, iqtisodiyotni erkinlashtirish, iqtisodiy-xuquqiy va boshqa sohalaridagi islohotlarning ustuvor masalalarini qamrab olishi hamda fan va texnologiyalarning so'ngi yutuqlari e'tiborga olinishi tavsifa etiladi.

3. MA'RUZA MASHG'ULOTLARI VA ULARNING MAZMUNI

1-ma'ruza. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni, tadqiqot ob'ekti va predmeti

Geografiya yagona fan bo'lib hisoblanadimi? Geografik fanlar tizimi: tabiiy geografiya, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, tabiiy-ijtimoiy fanlar, "oraliq" fanlar. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning (inson geografiyasi yoki ijtimoiy geografiyaning) fanlar tizimida tutgan o'rni. Uning boshqa fanlar bilan aloqalari. Geografiyaning ijtimoiy qanotini nomlanishi: iqtisodiy geografiya, ijtimoiy-iqtisodiy geografiya, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, inson geografiyasi, ijtimoiy geografiya. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning ichki tuzilishi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli

ta'lim. Bingo, blits, munozara, o'z-o'zini nazorat.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A4; Q 6; Q7 Q 8; Q9; Q10;

2-ma'ruza. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining tadqiqot ob'ekti va predmeti

Fanning tadqiqot ob'ekti va predmeti o'rtasidagi bog'liqlik va farqlar. Tadqiqot ob'ektining ko'pchilik fanlar uchun umumiy bo'lishi mumkinmi? Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining tadqiqot ob'ekti va predmeti. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning tadqiqot ob'ekti va predmeti bo'yicha geograflarning turlicha qarashlari. Iqtisodiy va ijtimoiy (ijtimoiy) geografiyaning alohida tarmoqlarining tadqiqot ob'ekti va predmeti. Tor ma'noda iqtisodiy geografiya fanining tadqiqot ob'ekti va predmeti. Tor ma'noda ijtimoiy (sotsial) geografiya fanining tadqiqot ob'ekti va predmeti.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Bingo, blits, munozara, o'z-o'zini nazorat.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A4; A6;Q 10; Q12 Q 13; Q14; Q15;

3-ma'ruza. Fanning tadqiqot usullari

Tadqiqot usuli xaqida umumiy tushuncha. Fan metodologiyasi va ilmiy tadqiqotlar metodikasi o'rtasidagi farqlar. Universal (umumiy, yoki falsafiy) fikrlash usullari va tamoyillari. Tadqiqotlarning geografik-taqqoslash usuli. Tarixiy usul. Geografik tadqiqotlarda kartografik usulning roli. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyada matematik usullar. Kuzatish, modellashtirish, anketa-so'rov, ekstrapolyatsiya, tizim-tarkib usullari va ularning iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni o'rganishdagi roli.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Blits-surov, zig-zag usuli, munozara, BBB, Insert, o'z-o'zini nazorat.

Adabiyotlar: A1;A2; A4; A5; Q9; Q11; Q10; Q12; Q 14.

4-ma'ruza. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning shakllanishi

Geografiya fanining qadim zamonlardan XVII asrgacha rivojlanishi. Geografiya fanining qadimgi zamonlardan Buyuk geografik kashfiyotlar davrigacha rivojlanishi. Anaksimandr va oykumena tushunchasi. Eratosfen – geografiya termini muallifi. Geografik hodisalar va jarayonlarni tushuntirishga bo'lgan ilk urinishlar. O'rta Osiyo olimlarining geografiyani rivojlanishiga qo'shgan xissalari. Buyuk geografik kashfiyotlar. Lyudoviko Gvichchardini. Geografiya fani nazariyasining shakllana boshlashi. Bernxard Vareniy.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Blits-surov, zig-zag usuli, munozara, BBB, Insert, o'z-o'zini nazorat.

Adabiyotlar: A1; A2; A3; A6; Q9; Q10; Q16; Q17; Q18.

5-ma'ruza. XVIII–XIX asrlarda geografiya fanida ijtimoiy ilmiy yo'nalishini nazariyasini shakllanishi

Akademik ekspeditsiyalar. Vasiliy Nikitich Tatimçev. Immanuel Kant. Iogann Tyunen – qishloq hujaligi shtandorti nazariyasining muallifi. Aleksandr Gumbol'dt – geografik-taqqoslash usulining asoschisi. Karl Ritter – geografiya fanining nazariyotchisi va tashkilotchisi. Konstantin Arsenyev. Pyotr Petrovich Semyonov Tyan-Shanskiy. Djordj Perkins Marsh va b.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Blits-surov, zig-zag usuli, munozara, BBB, Insert, o'z-o'zini nazorat.

Adabiyotlar: A1; A2; A3; A6; Q9; Q10; Q11; Q12; Q15.

6-ma'ruza. Inson va tabiat o'zaro ta'siri haqida yondashuvlar va mintaqaviy tadqiqotlar

Fridrix Rattsel va determinizm nazariyasi. Vidal' de la Blash va possibilizm kontseptsiyasi. Deterministlar bilan possibilistlar o'rtasidagi bahs-munozara. Nikolay Nikolaevich Baranskiyning inson va tabiat o'zaro munosabatlari muammolariga nisbatan qarashlari. XX asrda ijtimoiy geografiyaning asta-sekin alohida fan yo'nalishiga aylana borishi. Ijtimoiy geografiyada milliy maktablarning shakllanishi. XX asrning birinchi yarmida mintaqaviy tadqiqotlarning ko'payishi. Mamlakatlarning iqtisodiy –geografik tavsifi. Inson yoki ijtimoiy geografiyada landshaft tushunchasi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Blits-surov, zig-zag usuli, munozara, BBB, Insert, o'z-o'zini nazorat.

Adabiyotlar: A1; A2; A3; A6; Q9; Q11; Q19; Q20; Q21.

7- ma'ruza. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani rivojlanishining hozirgi bosqichi

XX asrning ikkinchi yarmida tarmoq tadqiqotlarining kengayishi. Ijtimoiy geografiyada matematiklashtirish jarayonlari. Hulq-atvor geografiyasining vujudga kelishi. Fanning ijtimoiylashuvi va ekologiyalashuvi jarayonlari. XXI asrning boshlarida iqtisodiy va ijtimoiy geografiya. Fanning rivojlanishidagi asosiy tendentsiyalar. Muammoli tadqiqotlar sonining ortib borishi. Global muammolarni geografik tadqiq qilishga bo'lgan e'tiborning kuchayishi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diagrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1; A2; A3; A6; Q 13; Q 18, Q19; Q20; Q22.

8- ma'ruza. Tarixiy geografiya

Yerda insonning tarqalishi. Tayyor ne'matlarni yig'ib oluvchi xo'jalikdan

ishlab chiqarishga o'tish. Agrar inqilob va uning oqibatlarini. Geografik mehnat taqsimotining shakllanishi. Osiyo, Afrika va Yevropa mamlakatlarida shaharlarning vujudga kelishi va ilk tsivilizatsiyalarning shakllanishi. Buyuk Ipak yo'lining O'rta Osiyoning rivojlanishidagi roli. Jahon bozorining shakllanishi. Yevropa mamlakatlarida sanoat inqilobi va uning turli mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Integrativ, munozara, uz-uzini nazorat.

Adabiyotlar: A1; A2; A3; A5; Q 13; Q18; Q19; Q20; Q23.

9- ma'ruza. Iqtisodiy geografiya (tor ma'noda) - ijtimoiy geografik fan sifatida

Iqtisodiy geografiya inson geografiyasining muhim bir tarmog'i ekanligi. Iqtisodiy geografiyaning tuzilishi. Sanoat, qishloq ho'jaligi, transport, qurilish geografiyalari iqtisodiy geografiyaning asosiy tarmoqlari sifatida. Hujalik tarmoqlari haqida tushuncha, ularning klassifikatsiyasi. Iqtisodiy geografiyaning amaliy ahamiyati. Mintaqaviy iqtisodiy siyosat.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A6; Q 13; Q18;Q19; Q20; Q21.

10- ma'ruza. Iqtisodiy geografiyaning asosiy tushunchalari

Geografik o'rin tushunchasi, uning turlari. Iqtisodiy-geografik o'rin, siyosiy-geografik o'rin. Hududiy mehnat taqsimoti. Rayon – iqtisodiy va ijtimoiy geografiya va umuman geografiya fanining bosh tushunchasi ekanligi, uning pog'onasimonligi, real geografik va ma'muriy boshqaruv rayonlar. Iqtisodiy rayonlar. Ishlab chiqarishning ijtimoiy shakllari: kontsentratsiya (mujassamlashuv), ixtisoslashuv, kooperatsiya, kombinirovanie. N.N.Kolosovskiyning hududiy ishlab chiqarish majmualari va energiya ishlab chiqarish tsikllari kontseptsiyasi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A5; Q 13; Q18; Q19; Q20; Q22.

11- ma'ruza. Geografik tuzilmalar

Xagget P. bo'yicha hududiy tizimlarni o'rganishning elementlari. Oqimlar va kommunikatsiyalar. Tugunlar va ierarxiya. Areallar. Hududiy modellar. Iogann Tyunen modeli. Val'tera Kristaller va Avgust Lyoshlarning "Markaziy joylar" modeli. Veberning sanoat shtandorti modeli. Boshqa hududiy modellar.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, munozara, uz-uzini nazorat.

Adabiyotlar: A1; A2; A3; A6; Q 13; Q18; Q19; Q20; Q22.

12- ma'ruza. Geografik jarayonlar. Aholi migratsiyasi va globalizatsiya.

Aholi migratsiyasi jarayonlari va uning sabablari. Hozirgi zamon halqaro aholi migratsiyasining geografik manzarasi. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda migrantlarni jalb qiluvchi asosiy markazlar.

Globalizatsiya jarayonlari. Globalizatsiyani keng va tor ma'noda tushunish. Globalizatsiya va mintaqaviy iqtisodiy integratsiya.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, munozara, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A5; Q 13; Q8;Q19; Q10; Q12.

13- ma'ruza. Urbanizatsiya

Urbanizatsiya jarayonlari va uning hududiy xususiyatlari. Shaharlar geografiyasi iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning eng muhim tarmog'i ekanligi. Urbanizatsiyaning hududiy jihatlari. Shaharlar geografiyasini o'rganishdagi bosqichlar. Shaharlarning funktsiyalari. Shahar va qishloq joylarida aholi sonining o'sish xususiyatlari. Urbanizatsiya jarayoni va uning "sharqona" ko'rinishi. Shaharlar va shahar aglomeratsiyalari. Shahar muammoli sohalaridan biri sifatida. O'zbekistonda urbanizatsiyani geografik o'rganish.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A6; Q 13; Q18, Q20; Q21; Q22.

14- ma'ruza. Aholi geografiyasi

Aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning muhim va alohida tarmog'i ekanligi.

Aholi geografiyasining tuzilishi. Aholi geografiyasining muhim tushunchalari. Aholi dinamikasi. Aholi takror barpo bo'lishining an'anaviy tipi. Demografik portlash fenomeni. Aholi takror barpo bo'lishining zamonaviy tipi. Aholi sonining tez ko'payib borishi xavf soladimi?

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A5; Q 13; Q8, Q19; Q10; Q12.

15-Mavzu. Madaniy makon (madaniyat geografiyasi)

Madaniyat mintaqaning muhim xarakteristikalaridan biri sifatida. Tillar geografiyasi. Dinlar geografiyasi. Madaniyat geografiyasi va aholi. Yer shari aholisining etnik tarkibi. O'zbekiston aholisining etnik tarkibi. Jahonning yirik xalqlari. O'rta Osiyoning madaniy makoni.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A5; Q 13; Q8; Q19; Q20; Q21.

16-Mavzu. Sotsial geografiya

Sotsial geografiyani keng va tor ma'noda tushunish. Sotsial geografiyaning tadqiqot ob'ekti va predmeti, fanlar tizimida tutgan o'rni. Sotsial geografiyaning shakllanishi va rivojlanishi bosqichlari. Sotsial geografiyaning tarmoqlari. Ta'lim geografiyasi va O'zbekiston ta'lim tizimi. Sog'liqni saqlash geografiyasi. Ayrim xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimi. Jinoyatchilik geografiyasi. Turizm geografiyasi. Rekreatsiya resurslari. Xalqaro turizm. Din geografiyasi. Sotsial geografiyaning muhim vazifalari va muammolari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A5; Q 12; Q14; Q19; Q20; Q21.

17-Mavzu Tibbiyot geografiyasi

Aholi salomatligiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar. Tibbiyot geografiyasining ijtimoiy-geografik fanlar tizimida tutgan o'rni. Tibbiyot geografiyaning tadqiqot yo'nalishlari. Salomatlik geografiyasi. Nozogeografiya. Geografik patologiyalar. OITS/OIV geografiyasi. Sog'liqni saqlash geografiyasi. Aholi salomatligi va ekologiya. O'zbekistonda tibbiyot geografiyasi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A5; Q 3; Q8 Q9; Q10; Q14.

18-Mavzu Siyosiy geografiya

Siyosiy geografiya, uning ob'ekti va predmeti. Siyosiy geografiyaning ijtimoiy-geografik fanlar tizimida tutgan o'rni va aloqalari. Siyosiy geografiyaning shakllanish xususiyatlari va bunda g'arb olimlarining xizmatlari. Siyosiy geografiyaning tuzilishi. Siyosiy geografiya va geosiyosat. Ularning o'zaro aloqadorligi va rivojlanish xususiyatlari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A6; Q 13; Q18;Q19; Q10; Q12.

19-Mavzu Insoniyatning global muammolari

Global muammo nima? Jahonning global muammolari va ularning yechimi. Global muammolarning o'zaro aloqadorligi. Tinchlik va qurolsizlanish muammosi. Sust rivojlanayotgan mamlakatlarni qoloqlikdan chiqarish. Global oziq-ovqat muammosi. Energetika va xomashyo muammosi. Koinotdan tinchlik maqsadida foydalanish. Demografik muammo. Inson salohiyatini rivojlantirish muammosi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Bingo, blits, munozara, o'z-o'zini nazorat.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A5; Q 16; Q17 Q 18; Q19; Q20;

20-Mavzu Iqtisodiy-ijtimoiy geografiya va ekologiya

Ekologik muammolar. Insonning atrof muhitga ta'siri va tabiatni muhofaza qilishning zarurligi. Ekologik barqaror rivojlanish kontsepsiyasi. Iqlim

o'zgarishlari muammosi. Iqlimni saqlash muammosi. Ekologiya, uning iqtisodiy va ijtimoiy geografiya bilan aloqasi, asosiy vazifalari. Iqlimni shakllantiruvchi omillar. Tabiiy va kuchaygan parnik effekti. Iqlim muammolari bo'yicha halqaro kelishuvlar. O'zbekistonda iqlim o'zgarishlari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A5; Q 13; Q18; Q19; Q20; Q272.

3.2.AMALIY MASHG'ULOTLARNI TASHKIL ETISH BO'YICHA KO'RSATMA VA TAVSIYALAR

Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Amaliy mashg'ulotlarda talabalar fanning shakllanishi, o'rganish ob'ekti, aholi, ishlab chiqarish, ijtimoiy sohalarning hududiy joylashuv xususiyatlari, iqtisodiyot tarmoqlari, transport, sotsial va siyosiy geografiya, tabiiy resurslarga baho berish va ulardan oqilona foydalanish kabi masalalarga doir turlicha statistik hisoblashlar, tahlillar, kartografik va bashoratlashga oid ishlarni o'rganadilar.

1-mavzu: Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning zamonaviy tuzilishi va boshqa fanlar bilan aloqasini o'rganish -2 s.

Geografiya yagona fan bo'lib hisoblanadimi? Geografik fanlar tizimi: tabiiy geografiya, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, tabiiy-ijtimoiy fanlar, "oralik" fanlar. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning (inson geografiyasi yoki ijtimoiy geografiyaning) fanlar tizimida tutgan o'rni. Uning boshqa fanlar bilan aloqalari. Geografiyaning ijtimoiy qanotini nomlanishi: iqtisodiy geografiya, ijtimoiy-iqtisodiy geografiya, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, inson geografiyasi, ijtimoiy geografiya. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning ichki tuzilishi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Bingo, blits, munozara, o'z-o'zini nazorat.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A6; Q 6; Q7 Q 8; Q9; Q10;

2-mavzu: Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining tadqiqot ob'ekti va predmeti-2 s.

Fanning tadqiqot ob'ekti va predmeti o'rtasidagi bog'liqlik va farqlar. Tadqiqot ob'ektining ko'pchilik fanlar uchun umumiy bo'lishi mumkinmi? Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining tadqiqot ob'ekti va predmeti. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning tadqiqot ob'ekti va predmeti bo'yicha geograflarning turlicha qarashlari. Iqtisodiy va ijtimoiy (ijtimoiy) geografiyaning alohida tarmoqlarining tadqiqot ob'ekti va predmeti. Tor ma'noda iqtisodiy geografiya fanining tadqiqot ob'ekti va predmeti. Tor ma'noda ijtimoiy (sotsial) geografiya

fanining tadqiqot ob'ekti va predmeti.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Bingo, blits, munozara, o'z-o'zini nazorat.

Adabiyotlar: A1; A2; A3; A6; A5; Q 10; Q12 Q 13; Q14; Q15;

3-mavzu: Fanning tadqiqot usullari-2 s.

Tadqiqot usuli xaqida umumiy tushuncha. Fan metodologiyasi va ilmiy tadqiqotlar metodikasi o'rtasidagi farqlar. Universal (umumiy, yoki falsafiy) fikrlash usullari va tamoyillari. Tadqiqotlarning geografik-taqqoslash usuli. Tarixiy usul. Geografik tadqiqotlarda kartografik usulning roli. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyada matematik usullar. Kuzatish, modellashtirish, anketa-so'rov, ekstrapolyatsiya, tizim-tarkib usullari va ularning iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni o'rganishdagi roli.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Blits-surov, zig-zag usuli, munozara, BBB, Insert, o'z-o'zini nazorat.

Adabiyotlar: A1; A2; A4; A5; Q9; Q1; Q10; Q12; Q 16.

4-mavzu: Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning shakllanishi bosqichlari-2 s.

Geografiya fanining qadim zamonlardan XVII asrgacha rivojlanishi. Geografiya fanining qadimgi zamonlardan Buyuk geografik kashfiyotlar davrigacha rivojlanishi. Anaksimandr va oikumena tushunchasi. Eratosfen – geografiya termini muallifi. Geografik hodisalar va jarayonlarni tushuntirishga bo'lgan ilk urinishlar. O'rta Osiyo olimlarining geografiyani rivojlanishiga qo'shgan xissalari. Buyuk geografik kashfiyotlar. Lyudoviko Gvichchardini. Geografiya fani nazariyasining shakllana boshlashi. Bernxard Vareniiy.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Blits-surov, zig-zag usuli, munozara, BBB, Insert, o'z-o'zini nazorat.

Adabiyotlar: A1; A2; A3; A6; Q9; Q10; Q11; Q20; Q22.

5-mavzu: Geografiya fanida ijtimoiy ilmiy yo'nalishini nazariyasini shakllanishi-2 s.

Akademik ekspeditsiyalar. Vasiliy Nikitich Tatitchev. Immanuil Kant. Iogann Tyunen – qishloq hujaligi shtandorti nazariyasining muallifi. Aleksandr Gumbol'dt – geografik-taqqoslash usulining asoschisi. Karl Ritter – geografiya fanining nazariyotchisi va tashkilotchisi. Konstantin Arsen'ev. Pyotr Petrovich Semyonov Tyan-SHanskiy. Djordj Perkins Marsh va b.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Blits-surov, zig-zag usuli, munozara, BBB, Insert, o'z-o'zini nazorat.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A4; Q9; Q10; Q21; Q22; Q23.

6-mavzu:Geografik determinizm va possibilizm-2 s.

Fridrix Rattselb va determinizm nazariyasi. Vidalb de la Blash va possibilizm kontseptsiyasi. Deterministlar bilan possibilistlar o'rtasidagi bahs-munozara. Nikolay Nikolaevich Baranskiyning inson va tabiat o'zaro munosabatlari muammolariga nisbatan qarashlari. XX asrda ijtimoiy geografiyaning asta-sekin alohida fan yo'nalishiga aylana borishi. Ijtimoiy geografiyada milliy maktablarning shakllanishi. XX asrning birinchi yarmida mintaqaviy tadqiqotlarning ko'payishi. Mamlakatlarning iqtisodiy –geografik tavsifi. Inson yoki ijtimoiy geografiyada landshaft tushunchasi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Blits-surov, zig-zag usuli, munozara, BBB, Insert, o'z-o'zini nazorat.
Adabiyotlar: A1; A2; A5; A6; Q9; Q11; Q13; Q18; Q19

7-mavzu: Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani rivojlanishining hozirgi bosqichi-2 s.

XX asrning ikkinchi yarmida tarmoq tadqiqotlarining kengayishi. Ijtimoiy geografiyada matematiklashtirish jarayonlari. Hulq-atvor geografiyasining vujudga kelishi. Fanning ijtimoiylashuvi va ekologiyalashuvi jarayonlari. XXI asrning boshlarida iqtisodiy va ijtimoiy geografiya. Fanning rivojlanishidagi asosiy tendentsiyalar. Muammoli tadqiqotlar sonining ortib borishi. Global muammolarni geografik tadqiq qilishga bo'lgan e'tiborning kuchayishi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1; A2; A3; A5; Q 3; Q 8; Q9; Q10; Q12.

8-mavzu:Tarixiy geografiya-2 s.

Yerda insonning tarqalishi. Tayyor ne'matlarni yig'ib oluvchi xo'jalikdan ishlab chiqarishga o'tish. Agrar inqilob va uning oqibatlari. Geografik mehnat taqsimotining shakllanishi. Osiyo, Afrika va Yevropa mamlakatlarida shaharlarning vujudga kelishi va ilk tsivilizatsiyalarning shakllanishi. Buyuk Ipak yo'lining O'rta Osiyoning rivojlanishidagi roli. Jahon bozorining shakllanishi. Yevropa mamlakatlarida sanoat inqilobi va uning turli mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Integrativ, munozara, uz-uzini nazorat.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A5; Q 7; Q8;Q10; Q16; Q17.

9-mavzu:Iqtisodiy geografiya inson geografiasining muhim bir tarmog'i ekanligi-4 s.

Iqtisodiy geografiya inson geografiasining muhim bir tarmog'i ekanligi. Iqtisodiy geografianing tuzilishi. Sanoat, qishloq ho'jaligi, transport, qurilish geografialari iqtisodiy geografianing asosiy tarmoqlari sifatida. Hujalik tarmoqlari haqida tushuncha, ularning klassifikatsiyasi. Iqtisodiy geografianing amaliy ahamiyati. Mintaqaviy iqtisodiy siyosat.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A6; Q 7; Q8; Q9; Q10; Q14.

10-mavzu:Iqtisodiy geografianing asosiy tushunchalari-6 s

Geografik o'rin tushunchasi, uning turlari. Iqtisodiy-geografik o'rin, siyosiy-geografik o'rin. Hududiy mehnat taqsimoti. Rayon – iqtisodiy va ijtimoiy geografiya va umuman geografiya fanining bosh tushunchasi ekanligi, uning pog'onasimonligi, real geografik va ma'muriy boshqaruv rayonlar. Iqtisodiy rayonlar. Ishlab chiqarishning ijtimoiy shakllari: kontsentratsiya (mujassamlashuv), ixtisoslashuv, kooperatsiya, kombinirovaniye. N.N.Kolosovskiyning hududiy ishlab chiqarish majmualari va energiya ishlab chiqarish tsikllari kontseptsiyasi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A5; Q 7; Q8;Q9; Q11; Q12; Q14; Q15; Q17; Q19; Q20.

11-mavzu:Hududiy tizimlarni o'rganishning elementlari va hududiy modellar-2 s

P.Xagget bo'yicha hududiy tizimlarni o'rganishning elementlari. Oqimlar va kommunikatsiyalar. Tugunlar va ierarxiya. Areallar. Hududiy modellar. Iogann Tyunen modeli. Valter Kristaller va Avgust Lyoshlarning "Markaziy joylar" modeli. Veberning sanoat shtandorti modeli. Boshqa hududiy modellar.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: Ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, munozara, uz-uzini nazorat.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A6; Q 13; Q18;Q19; Q21; Q22.

12-mavzu:Aholi migratsiyasi va globalizatsiya- 2 s

Aholi migratsiyasi jarayonlari va uning sabablari. Hozirgi zamon halqaro aholi migratsiyasining geografik manzarasi. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda migrantlarni jalb qiluvchi asosiy markazlar.

Globalizatsiya jarayonlari. Globalizatsiyani keng va tor ma'noda tushunish. Globalizatsiya va mintaqaviy iqtisodiy integratsiya.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: Ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, munozara, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1; A2; A3; A6; Q 13; Q18; Q19; Q20; Q22.

13-mavzu:Urbanizatsiya jarayonlari va uning hududiy xususiyatlari-4 s

Urbanizatsiya jarayonlari va uning hududiy xususiyatlari.Shaharlar geografiyasi iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning eng muhim tarmog'i ekanligi. Urbanizatsiyaning hududiy jihatlari. Shaharlar geografiyasini o'rganishdagi bosqichlar. Shaharlarning funktsiyalari. Shahar va qishloq joylarida aholi sonining o'sish xususiyatlari. Urbanizatsiya jarayoni va uning "sharqona" ko'rinishi. Shaharlar va shahar aglomeratsiyalari. Shahar muammoli sohalardan biri sifatida. O'zbekistonda urbanizatsiyani geografik o'rganish.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: Ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A4; A5; Q 13; Q19; Q20; Q21; Q22.

14-mavzu: Demografik portlash fenomeni-2s

Aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning muhim va alohida tarmog'i ekanligi.

Aholi geografiyasining tuzilishi. Aholi geografiyasining muhim tushunchalari. Aholi dinamikasi. Aholi takror barpo bo'lishining an'anaviy tipi. Demografik portlash fenomeni. Aholi takror barpo bo'lishining zamonaviy tipi. Aholi sonining tez ko'payib borishi xavf soladimi?

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A5; Q 13; Q8, Q19; Q10; Q12.

15-mavzu: O'zbekiston aholisining etnik tarkibi-4 s

Aholi - ijtimoiy geografik tadqiqotlarning asosi ekanligi. O'zbekiston aholisining soni va dinamikasi, geodemografik holati. Aholi soni va uning o'sishi, joylashuvi. O'zbekiston aholisining etnik tarkibi. Shahar va qishloq aholisi. Urbanizatsiya jarayonlarining rivojlanishi. Aholi zichligi va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini. Aholi migratsiyasi va uning ijtimoiy oqibatlarini

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A6; Q 13; Q14; Q16; Q17; Q19.

16-mavzu:Sotsial geografiya- 2s

Sotsial geografiyani keng va tor ma'noda tushunish. Sotsial geografiyaning tadqiqot ob'ekti va predmeti, fanlar tizimida tutgan o'rni. Sotsial geografiyaning shakllanishi va rivojlanishi bosqichlari. Sotsial geografiyaning tarmoqlari. Ta'lim geografiyasi va O'zbekiston ta'lim tizimi. Sog'liqni saqlash geografiyasi. Ayrim xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimi. Jinoyatchilik geografiyasi. Turizm geografiyasi. Rekreatsiya resurslari. Xalqaro turizm. Din geografiyasi. Sotsial geografiyaning muhim vazifalari va muammolari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A6; Q 13; Q18; Q19; Q20; Q24.

17-mavzu:Tibbiyot geografiya- 4s

Aholi salomatligiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar. Tibbiyot geografiyasining ijtimoiy-geografik fanlar tizimida tutgan o'rni. Tibbiyot geografiyaning tadqiqot yo'nalishlari. Salomatlik geografiyasi. Nozogeografiya. Geografik patologiyalar. OITS/OIV geografiyasi. Sog'liqni saqlash geografiyasi. Aholi salomatligi va ekologiya. O'zbekistonda tibbiyot geografiyasi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A5; Q 3; Q8 Q9; Q10; Q14.

18-mavzu:Siyosiy geografiya va geosiyosat- 2s

Siyosiy geografiya, uning ob'ekti va predmeti. Siyosiy geografiyaning ijtimoiy-geografik fanlar tizimida tutgan o'rni va aloqalari. Siyosiy geografiyaning shakllanish xususiyatlari va bunda g'arb olimlarining xizmatlari. Siyosiy geografiyaning tuzilishi. Siyosiy geografiya va geosiyosat. Ularning o'zaroaloqadorligi va rivojlanish xususiyatlari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A5; Q 13; Q8, Q19; Q10; Q12.

19-mavzu:Insoniyatning global muammolari-2s

Global muammo nima? Jahonning global muammolari va ularning yechimi. Global muammolarning o'zaro aloqadorligi. Tinchlik va qurolsizlanish muammosi. Sust rivojlanayotgan mamlakatlarni qoloqlikdan chiqarish. Global oziq-ovqat muammosi. Energetika va xomashyo muammosi. Koinotdan tinchlik maqsadida foydalanish. Demografik muammo. Inson salohiyatini rivojlantirish muammosi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli

ta'lim. Bingo, blits, munozara, o'z-o'zini nazorat.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A6; Q 16; Q17 Q 18; Q19; Q20;

20-mavzu:Iqtisodiy-ijtimoiy geografiya va ekologiya-2 s

Ekologik muammolar. Insonning atrof muhitga ta'siri va tabiatni muhofaza qilishning zarurligi. Ekologik barqaror rivojlanish kontsepsiyasi. Iqlim o'zgarishlari muammosi. Iqlimni saqlash muammosi. Ekologiya, uning iqtisodiy va ijtimoiy geografiya bilan aloqasi, asosiy vazifalari. Iqlimni shakllantiruvchi omillar. Tabiiy va kuchaygan parnik effekti. Iqlim muammolari bo'yicha halqaro kelishuvlar. O'zbekistonda iqlim o'zgarishlari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: ven diogrammasi, muammoli ta'lim. Blits-so'rov, BBB jadval, baliq skeleti.

Adabiyotlar: A1;A2; A3; A5; Q 13; Q8, Q19; Q20; Q21.

Izoh: Fan uchun ishchi dastur tuzish jarayonida mazkur mavzular ro'yxatidan amaliy mashg'ulotlar uchun ajratilgan soat hajmiga mos holda mavzular tanlab olinadi.

Mustaqil ishni tashkil etishning shakli va mazmuni

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya o'quv fanida mustaqil ta'lim auditoriyada o'qituvchi tomonidan o'tilgan har bir mavzu (ma'ruza va amaliy mashg'ulot mavzulari) talaba tomonidan darsdan tashqari vaqtda tavsiya etilgan asosiy va qo'shimcha adabiyotlardan hamda internet ma'lumotlaridan foydalangan holda muntazam ravishda qayta ishlanib, to'ldirilib, kengaytirilib borish orqali amalga oshiriladi. SHuningdek, talabalarning mustaqil ishlari amaliy ishlarga singdirilgan holda joriy nazorat shaklida baholanadi.

Mustaqil ishni tayyorlashda Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya o'quv fanining xususiyatlarini hisobga olgan holda talabaga quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- Amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish;
- darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan boblari va mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallardan foydalangan holda fanning ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- avtomatlashtirilgan o'rgatuvchi va nazorat qiluvchi tizimlar bilan ishlash;
- maxsus adabiyotlardan foydalangan holda, fan bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- o'quv jarayonida foydalaniladigan yangi texnika va texnologiyalarni o'rganish;
- fanning talaba tomonidan o'quv-ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarilishi bilan bog'liq bo'lgan bo'limlarini va mavzularini chuqur o'rganish;
- masofaviy (distantion) ta'limdan foydalanish va h.k.

Kurs bo'yicha mustaqil ta'lim talabalarga oldindan berib qo'yilgan mavzular bo'yicha kurs ishi, referat, xaritalar chizish va tahlil qilish, jadvallar to'ldirish, qo'shimcha ma'lumotlar to'plash orqali amalga oshiriladi.

Mustaqil ishlar uchun quyidagi mavzularni chuqur o'rganish tavsiya etiladi:

8. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning tadqiqot usullari.
9. Osiyo va SHimoliy Afrikaning qadimgi davlatlarida geografik bilimlarning paydo bo'lishi.

10. Ivan Kirilov va Vasiliy Tatimçevlarning geografiya fani ravnaqiga qo'shgan hissasi.

11. O'zbekistonda iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning rivojlanish xususiyatlari.

12. Iqlim o'zgarishlari muammosi va uning iqtisodiy oqibatlari.

13. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning 20-asrda rivojlanishi xususiyatlari.

14. O'zbekistonning iqtisodiy rayonlari.

8. Iqtisodiy geografiyaning bosh tushunchalari: geografik mehnat taqsimoti, geografik o'rin, iqtisodiy rayon.

9. Nozogeografiya.

10. Geografik patologiyalar.

Izoh: Fan ishchi dasturini shakllantirish jarayonida mazkur mashg'ulot uchun ishchi o'quv rejada ko'rsatilgan soatlar hajmiga mos mavzular ro'yxati shakllantiriladi.

Fan bo'yicha kurs ishi. Kurs ishi fan mavzulariga taaaluqli masalalar yuzasidan talablarga yakka tartibda tegishli topshiriq shaklida beriladi. Kurs ishining hajmi, rasmiylashtirish shakli, baholash mezonlari ishchi fan dasturida va tegishli kafedra tomonidan belgilanadi. Kurs ishini bajarish talabalarda fanga oid bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga xizmat qilishi kerak.

Ushbu fandan o'quv rejasida kurs ishi rejalashtirilgan, uning mavzulari quyidagilar:

46. Qadimgi Gretsiya geografiya.

47. Qadimgi Rimda geografiya.

48. IV– XI asrlarda geografiyaning rivojlanishi.

49. XII –XV asrlarda geografiya va kartografiyaning rivojlanishi.

50. Buyuk geografik kashfiyotlar va geografiya.

51. XVI–XVII asrlarda geografiya nazariyasining tug'ilishi

52. XVIII asrlarda rus akademik ekspeditsiyalari.

53. Immanuil Kant va uning geografiyaga qo'shgan xissasi.

54. Markaziy Osiyoning tadqiqotchilari. kashfiyotlar

55. XVIII asrda okeanlar va kontinentlardagi va sayohatlar.

56. XIX - XXI asrlarda Frantsiyada geografiyaning rivojlanishi.

57. Germaniyada XIX - XXI asrlarda geografiyaning rivojlanishi.

58. XIX - XXI asrlarda Buyuq Britaniyada geografiyaning rivojlanishi.

59. AQSHda XIX - XXI asrlarda geografiyaning rivojlanishi.

60. XIX - XXI asrlarda Rossiyada geografiyaning rivojlanishi.

61. Abdusami Salievning geografiya fani rivojiga qo'shgan hissasi.
62. O'zbekistonda aholi geografiyasi.
63. Hududiy mehnat taqsimotini o'rganish.
64. Geografiyada iqtisodiy geografik o'rin tushunchasi.
65. Tabiiy resurslarni iqtisodiy – geografik o'rganish.
66. Iqtisodiy rayonlar, hududiy ijtimoiy-iqtisodiy majmualar.
67. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanning rivojlanishi istiqbollari.
68. Hududiy rejalashtirish va hududiy rivojlanish.
69. Geografik determinizm.
70. Geografiyada possibilizm kontsepsiyasi.
71. Jamiyatni hududiy tashkil etilishi nazariyasi va mintaqaviy rivojlanish.
72. Jahon urbanizatsiyasining zamonaviy tendentsiyalari.
73. Jahon bozorining shakllanishi
74. Globalizatsiya jarayonlari.
75. Mintaqaviy iqtisodiy integratsiya.
76. Tibbiyot geografiyasi.
77. Buyuk ipak yo'lining iqtisodiy geografik ahamiyati
78. Global energetik muammo.
79. Okean resurslaridan foydalanish
80. Muqobil energiya resurslaridan foydalanish
81. "Tyunen xalqalari" modeli.
82. Valter Kristaller va Avgust Lyoshlarning "Markaziy joylar" modeli
83. Dunyoviy shaharlar geografiyasi.
84. Xalqaro migratsiya.
85. O'zbekiston Respublikasining tibbiy-geografik muammolari
86. O'zbekistonda tibbiyot geografiyasi
87. O'zbekistonning rekreatsiya resurslari
88. Xalqaro turizm
89. Din geografiyasi.
90. Mamlakatning iqtisodiy –geografik tavsifi.

Izoh: fan ishchi dasturini shakllantirish jarayonida kurs ishi uchun ishchi o'quv rejada ko'rsatilgan soatlar hajmiga mos mavzular ro'yxati shakllantiriladi va talabalar tomonidan ixtiyoriy tanlab olinadi.

6. FAN BO'YICHA O'ZLASHTIRISH NAZORATI TIZIMI.

"Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya" fanidan 1 kurs geografiya yo`nalishi talabalarini

1-2-semestr uchun baholashning reyting ishlanmasi va baholash mezonlari

Talabaning o`zlashtirishi 100 ballik tizimda baholanadi. Fan bo`yicha talabaning o`zlashtirishi joriy nazoratga-40 ball, oraliq nazoratga-30 ball, yakuniy nazoratga-30 ball bilan baholanadi.

“Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya” fanidan 1 kurs geografiya yo`nalishi talabalari uini

1-2-semestr uchun baholashning reyting ishlanmasi va baholash mezonlari

T\r	Nazorat turlari	Soni	Ball	Jami ball
1	Joriy nazorat 40			
	1.1. 1-2-3-4 amaliy mashg'ulot topshiriqlari va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlari bajargani uchun (6 soat)	4	4.6	14
	1.2. 5-6-7-8 amaliy mashg'ulot topshiriqlari va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlari bajargani uchun (6 soat)	4	4.3	13
	1.3. 9-10-11-12 amaliy mashg'ulot topshiriqlari va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlari bajargani uchun (4 soat)	4	6.5	13
2	Oraliq nazorat 30			
	2.1. Test (25 ta, ma'ruza darslarida berilgan mustaqil ish topshiriqlari uchun 5 ball)	25	1/mi	30
3	Yakuniy nazorat 30			
	3.1. yozma ish shaklida		30	30
Jami				100

1-joriy nazorat uchun ajratilgan 14 ball amaliy ish topshiriqlarini to`la mustaqil (amaliy ishlari bo`yicha mashg`ulotlarga mustaqil tayyorgarlik ko`rib kelib, hisob-kitob ishlarni bajarish) bajargan va tushuntirib bera oladigan talabaga 4.6-3.9 ball, to`la mustaqil bajargan va amalda qo`llash bo`yicha yetarli tushunchaga ega bo`lmagan talabaga 3.8-3.3 ball, to`la bajarmagan talabaga bajarilgan ish hajmiga va sifatiga qarab 3.2-2.5 ballgacha beriladi.

2-joriy nazorat uchun ajratilgan 13 ball amaliy ish topshiriqlarini to`la mustaqil (amaliy ishlari bo`yicha mashg`ulotlarga mustaqil tayyorgarlik ko`rib kelib, hisob-kitob ishlarni bajarish) bajargan va tushuntirib bera oladigan talabaga

4.3-3.7 ball, to`la mustaqil bajargan va amalda qo`llash bo`yicha yetarli tushunchaga ega bo`lmagan talabaga 3.6-3.0 ball, to`la bajarmagan talabaga bajarilgan ish hajmiga va sifatiga qarab 2.9-2.3 ballgacha beriladi.

3-joriy nazorat uchun ajratilgan 13 ball amaliy ish topshiriqlarini to`la mustaqil (amaliy ishlari bo`yicha mashg`ulotlarga mustaqil tayyorgarlik ko`rib kelib, hisob-kitob ishlarni bajarish) bajargan va tushuntirib bera oladigan talabaga 6.5-5.6 ball, to`la mustaqil bajargan va amalda qo`llash bo`yicha yetarli tushunchaga ega bo`lmagan talabaga 5.5-4.6 ball, to`la bajarmagan talabaga bajarilgan ish hajmiga va sifatiga qarab 4.5-3.6 ballgacha beriladi..

2.1. Oraliq nazorat. Oraliq nazorat berilgan 25 ta test savoliga javob berish usulida o`tkaziladi. Ma`ruza darslarida berilgan mustaqil ish topshiriqlarini bajargan talabaga 5 ball jami 30 ball ajratilgan.

3. Yakuniy nazorat Yozma ish shaklida :

- Savol va iboralarini to`g`ri izohlash – **10 ballgacha;**
- Mustaqil yondashish, amaliy misollar keltirish – **10 ballgacha;**
- Grafik ishlanmalardan foydalanish – **10 ballgacha;**

Saralash bali 55 ballni tashkil etadi. Semestr yakunida fan bo`yicha saralash balidan kam ball to`plagan talabaning o`zlashtirishi "Qoniqarsiz" (Akademik qarzdor) hisoblanadi.

Joriy nazorat uchun ajratilgan ballar va ularning taqsimlanishi

Semestr	Amaliy mashg`ulot soatlari bo`yicha					
	Amaliy mashg`ulot va must. ish (ja`mi)		Amaliy mashg`ulot		Amaliy mashg`ulotga ajratilgan mustaqil ish	
	<i>Soat</i>	<i>Ball</i>	<i>Soat</i>	<i>Ball</i>	<i>Soat</i>	<i>Ball</i>
I	66	40	34	30	32	10

Oraliq nazorat uchun ajratilgan ballar va ularning taqsimlanishi

Semestr	Oraliq nazorat ballari					
	Ma`ruza va ma`ruza uchun mustaqil ish soatlari (ja`mi oraliq nazorat)		Ma`ruza soatlarida		Ma`ruza bo`yicha mustaqil ish soatlarida	
	<i>Soat</i>	<i>Ball</i>	<i>Soat</i>	<i>Ball</i>	<i>Soat</i>	<i>Ball</i>
I	66	30	34	25	32	5

Semestr bo'yicha talabalar bilimni nazorat qilish turlari

<i>Semestr</i>	Nazorat turi	Soat hajmi	Maksimal ball(100 %)	O'tish bali (55%)
II	Joriy №1	12 amal.+12 must. = 24	14	8
	Joriy №2	12 amal.+12 must. = 24	13	7
	Joriy №3	10 amal.+10 must. = 20	13	7
	Jami	68	40	22
	Oraliq	34 ma'r.+32 must. = 66	30	17
	Jami	134	30	17
	Jami (joriy va oraliq)	70	70	39
	Jami (yakuniy)	-	30	17
	Jami		100	55

“Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya” fanidan 1 kurs geografiya yo`nalishi talabalarini

2-semestr uchun baholashning reyting ishlanmasi va baholash mezonlari

Talabaning o`zlashtirishi 100 ballik tizimda baholanadi. Fan bo'yicha talabaning o`zlashtirishi joriy nazoratga-40 ball, oraliq nazoratga-30 ball, yakuniy nazoratga-30 ball bilan baholanadi.

T\r	Nazorat turlari	Soni	Ball	Jami ball
1	Joriy nazorat 40			
	1.1. 12-13 amaliy mashg'ulot topshiriqlari va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlari bajargani uchun (10 soat)	5	2.8	14
	1.2. 14-15-16- amaliy mashg'ulot topshiriqlari va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlari bajargani uchun (10 soat)	5	2.6	13

	1.3. 18-19-20- amaliy mashgulot topshiriqlari va amaliy mashg'ulotlarda berilgan mustaqil ish topshiriqlari bajargani uchun (8soat)	4	3.2	13
2	Oraliq nazorat 30			
	2.1. Test (25 ta, ma'ruza darslarida berilgan mustaqil ish topshiriqlari uchun 5 ball)	25	1/mi	30
3	Yakuniy nazorat 30			
	3.1. yozma ish shaklida		30	30
Jami				100

1-joriy nazorat uchun ajratilgan 14 ball amaliy ish topshiriqlarini to'la mustaqil (amaliy ishlari bo'yicha mashg'ulotlarga mustaqil tayyorgarlik ko'rib kelib, hisob-kitob ishlarni bajarish) bajargan va tushuntirib bera oladigan talabaga 2,4- 2,8 ball, to'la mustaqil bajargan va amalda qo'llash bo'yicha yetarli tushunchaga ega bo'lmagan talabaga 2,0-2,3 ball, to'la bajarmagan talabaga bajarilgan ish hajmiga va sifatiga qarab 1,5-1,9 ballgacha beriladi.

2-joriy nazorat uchun ajratilgan 13 ball amaliy ish topshiriqlarini to'la mustaqil (amaliy ishlari bo'yicha mashg'ulotlarga mustaqil tayyorgarlik ko'rib kelib, hisob-kitob ishlarni bajarish) bajargan va tushuntirib bera oladigan talabaga 2,6-2,2 ball, to'la mustaqil bajargan va amalda qo'llash bo'yicha yetarli tushunchaga ega bo'lmagan talabaga 2,1-1,8 ball, to'la bajarmagan talabaga bajarilgan ish hajmiga va sifatiga qarab 1,7-1,4 ballgacha beriladi.

3-joriy nazorat uchun ajratilgan 13 ball amaliy ish topshiriqlarini to'la mustaqil (amaliy ishlari bo'yicha mashg'ulotlarga mustaqil tayyorgarlik ko'rib kelib, hisob-kitob ishlarni bajarish) bajargan va tushuntirib bera oladigan talabaga 3,2-2,7 ball, to'la mustaqil bajargan va amalda qo'llash bo'yicha yetarli tushunchaga ega bo'lmagan talabaga 2,6-2,2 ball, to'la bajarmagan talabaga bajarilgan ish hajmiga va sifatiga qarab 2,1-1,7 ballgacha beriladi..

2.1. Oraliq nazorat. Oraliq nazorat berilgan 25 ta test savoliga javob berish usulida o'tkaziladi. Ma'ruza darslarida berilgan mustaqil ish topshiriqlarini bajargan talabaga 5 ball jami 30 ball ajratilgan.

3. Yakuniy nazorat Yozma ish shaklida bo'ladi:

- Savol va iboralarini to'g'ri izohlash – **10 ballgacha;**
- Mustaqil yondashish, amaliy misollar keltirish – **10 ballgacha;**
- Grafik ishlanmalardan foydalanish – **10 ballgacha;**

Saralash bali 55 ballni tashkil etadi. Semestr yakunida fan bo'yicha saralash balidan kam ball to'plagan talabaning o'zlashtirishi "Qoniqarsiz" (Akademik qarzdor) hisoblanadi.

Joriy nazorat uchun ajratilgan ballar va ularning taqsimlanishi

	Amaliy mashg`ulot va must. ish (ja`mi)		Amaliy mashg`ulot		Amaliy mashg`ulotga ajratilgan mustaqil ish	
	Soat	Ball	Soat	Ball	Soat	Ball
II	38	40	18	30	20	10

Oraliq nazorat uchun ajratilgan ballar va ularning taqsimlanishi

Semestr	Oraliq nazorat ballari					
	Ma`ruza va ma`ruza uchun mustaqil ish soatlari (ja`mi oraliq nazorat)		Ma`ruza soatlarida		Ma`ruza bo`yicha mustaqil ish soatlarida	
	Soat	Ball	Soat	Ball	Soat	Ball
II	30	30	16	25	14	5

2-Semestr bo`yicha talabalar bilimini nazorat qilish turlari

Semestr	Nazorat turi	Soat hajmi	Maksimal ball(100%)	O'tish bali (55%)
	Joriy №1	6 amal.+6 must. = 12	14	8
	Joriy №2	6 amal.+6 must. = 12	13	7
	Joriy №3	4 amal.+8 must.= 12	13	7
	Jami	48	40	22
	Oraliq	16 ma`r.+20 must. =36	15	8
	Jami	36	30	16,5
	Jami (joriy va oraliq)		70	38
	Jami (yakuniy)	-	30	16,5
	Jami		100	55

4.1.« Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya » fanidan geografiya yo`nalishi talabalari uchun

T A Q V I M R E J A S I

(ma`ruzalar uchun)

№	Mavzular nomi	Soat	O`tish muddati	Haqiqatda o`tildi	Yangi ped.texn. va IT qo`llash
1-semestr					
1.	Iqtisodiy va ijtimoiy	2	sentyabr		T-shakl

	geografiyaning fanlar tizimida tutgan o'ri, tadqiqot ob'ekti va predmeti		1 -hafta		
2.	Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining tadqiqot ob'ekti va predmeti	2	sentyabr 2- hafta		Aqliy xujum
3.	Fanning tadqiqot usullari	2	sentyabr 3- hafta		
4.	Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning shakllanishi	2	sentyabr 4 -hafta		Klast. tuzish
5.	XVIII–XIX asrlarda geografiya fanida ijtimoiy ilmiy yunalishini nazariyasini shakllanishi	2	oktyabr 1- hafta		
6.	Inson va tabiat o'zaro ta'siri haqida yondashuvlar va mintaqaviy tadqiqotlar	2	oktyabr 2- hafta		uz-uzini nazorat
7.	Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani rivojlanishining hozirgi bosqichi	2	oktyabr 3- hafta		
8.	Tarixiy geografiya	4	oktyabr 4 -hafta noyabr 1-hafta		T-shakl
9.	Iqtisodiy geografiya (tor ma'noda) - ijtimoiy geografik fan sifatida	4	noyabr 2-3 hafta		
10.	Iqtisodiy geografiyaning asosiy tushunchalari	4	dekabr 2-3 hafta		muammoli ta'lim
11.	Geografik tuzilmalar	2	yanvar 2- hafta		
12	Urbanizatsiya	4	yanvar 3-4 hafta		T-shakl
13	Geografik jarayonlar. Aholi migratsiyasi va globalizatsiya	2	fevral 1 -hafta		
	Jami:	34			
2-semestr					

14.	Aholi geografiyasi	4	fevral 4-hafta		muammoli ta'lim
15.	Madaniy makon (madaniyat geografiyasi)	2	mart 1-hafta		
16	Sotsial geografiya	2	mart 3-hafta		T-shakl
17	Tibbiyot geografiyasi	2	aprel 2-hafta		
18	Siyosiy geografiya	2	aprel 4-hafta		
19	Insoniyatning global muammolari	2	may 1-hafta		Klast. tuzish
20	Iqtisodiy-ijtimoiy geografiya va ekologiya	2	may 4-hafta		
	Jami:	16			
	Umumiy soat	50			

4.2.« Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya » fanidan geografiya yo`nalishi talabalari uchun

T A Q V I M R E J A S I

(amaliy mashg'ulot uchun)

№	Mavzular nomi	Soat	O`tish muddati	Haqiqatda o`tildi	Yangi ped.texn. va IT qo`llash
1-semestr					
1.	Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning zamonaviy tuzilishi va boshqa fanlar bilan aloqasini o`rganish	2	sentyabr 1- hafta		
2.	Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining tadqiqot ob`ekti va predmeti	2	sentyabr 2 -hafta		Aqliy xujum
3.	Fanning tadqiqot usullari	2	sentyabr 3- hafta		
4.	Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning shakllanishi bosqichlari	2	sentyabr 4- hafta		Klast. tuzish
5.	Geografiya fanida ijtimoiy ilmiy yunalishini nazariyasini shakllanishi	2	oktyabr 1 -hafta		
6.	Geografik determinizm va possibilizm	2	oktyabr 2- hafta		uz-uzini nazorat
7.	Iqtisodiy va ijtimoiy	2	oktyabr		

	geografiyani rivojlanishining hozirgi bosqichi		3- hafta		
8.	Tarixiy geografiya	2	oktyabr 4- hafta noyabr 1-hafta		T-shakl
9.	Iqtisodiy geografiya inson geografiasining muhim bir tarmog'i ekanligi	4	noyabr 2-3 hafta		
10.	Iqtisodiy geografiyaning asosiy tushunchalari	6	dekabr 2-3 hafta		muammoli ta'lim
11.	Hududiy tizimlarni o'rganishning elementlari va hududiy modellar	2	yanvar 2- hafta		
12	Aholi migratsiyasi va globalizatsiya	2	yanvar 3- hafta		Aqliy xujum
13	Urbanizatsiya jarayonlari va uning hududiy xususiyatlari	4	fevral 1-2- hafta		
	Jami:	34			
2-semestr					
14	Demografik portlash fenomeni	2	fevral 4-hafta		T-shakl
15	O'zbekiston aholisining etnik tarkibi	4	mart 1-2-hafta		
16	Sotsial geografiya	2	mart 3-hafta		muammoli ta'lim
17	Tibbiyot geografiya	4	aprel 1-2-hafta		
18	Siyosiy geografiya va geosiyosat	2	aprel 3-hafta		Aqliy xujum
19	Insoniyatning global muammolari	2	may 1-hafta		
20	Iqtisodiy-ijtimoiy geografiya va ekologiya	2	may 4-hafta		T-shakl
	Jami:	18			
	Umumiy	52			

6.TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Asosiy adabiyotlar:

1. Peter Haggett. Geographie: Eine Globale Synthese. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart 2004.
2. Dr. Christian Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America.Green Edition. - 2012.

3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. – Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
4. Солиев А.С.,Маҳмадалиев Р.Иқтисодий ва ижтимоий география асослари.-Т.,2005
5. Экономическая и социальная география. Основы науки. – М.: Владос, 2003.
6. Солиев А. Танланган асарлар (Избранные труды). Т. 2019, Мумтоз сўз, 23,5 б.т

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон,70-модда.
2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи // Халқ сўзи газетаси 2017 йил 16 январ, № 11.
3. Мирзиёев Ш.М.Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.-Т.:Ўзбекистон, 2017.
4. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.- Т О'zbekiston 2017.
5. Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi О'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganing 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza 2016-yil 7-dekabr.- Т О'zbekiston 2017.
6. Абдуллаев О. Иқтисодий география ва экология. Наманган. 2002. 290 б.
7. Алаев Е.В. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М., 1980.
8. Асанов Г.Р.Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т., 1990.
9. Анна Батимер. Путь в географии. –М.: Прогресс, 1990
- 10.Баранский Н.Н. Научные принципы географии. Избр.труды.–М., 1980.
- 11.Джонсон Р.Д. География и географы –Л., 1989.
- 12.Жекулин В.С. Введение в географии. -Л.: ЛГУ, 1989.
- 13.Jumaxanov Sh. Inson geografiyasi (ma'ruzalar matni). Namangan. 2017.

- 14.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. I: Общая характеристика мира. Москва, Дрофа, 2008, 4-е изд., 495 стр.
- 15.Максаковский В.П. Географическая картина мира. Кн. II: Региональная характеристика мира. Москва, Дрофа, 2009, 4-е изд., 480 стр.
- 16.Солиев А., Қаршибоева Л. Саноат ишлаб чиқаришининг минтаавий муаммоларии.-Гулустон, 2001.
- 17.Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул муҳаррир: О.Б.Ота-Мирзаев. Тошкент: Камалка, 2013. 184 б.
- 18.Саушкин Ю.Г., Введение в экономическую географию. - М., 1970.
- 19.Солиев А.С Ўзбекистон географияси // Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. - Т.: Университет. 2014.
- 20.Комилова Н. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. – Т.: “Шарк”, 2019. 264 б.
- 21.Назаров М.И., ТожиеваЗ.Н. Ижтимоий география. - Т.: Университет. 2003.
- 22.Экономическая, социальная и политическая география: мир, регионы, страны. Под. Ред. И.А.Родионовой. М.:Экон.-Информ., 2008.

Internet saytlar:

1. www.bearingpoint.uz
2. www.Ziyo.net
3. www.bearingpoint.uz
4. www.gwpcacena.org
5. www.Ziyo.net
6. www.geogr/msu.ru
7. www.MGPU.ru/materials/GEOGR.swf.

II.3.Tarqatma materiallar

1. “PIRAMIDA” O’YINI

O’yin tartibi:

O’yin ko’p bosqichli bo’lib, bunda guruh 3 ta zvenoga bo’linadi. Har bir zvenoga teng nisbatda 3 tadan savollar beriladi. Savollarga eng ko’p javob bergan ikkita zveno keyingi bosqichga o’tadi. Ikkinchi bosqichda ham g’olib zvenoni tanlash xuddi birinchi bosqich singari o’tkazilib, 5 tadan berilgan savollarga eng ko’p javob bergan zveno uchinchi bosqichga o’tadi.

O’yinning uchinchi bosqichida g’olib zveno a’zolari o’zaro kuch sinashadilar. Bunda zveno a’zolarining har biriga 3 tadan test savollari beriladi. Har bir test savoli uchun javob berish vaqti 10 soniya qilib belgilanadi. Savollarga eng ko’p to’g’ri javob bergan 3 ta talaba final bosqichiga yo’llanma oladi.

Final bosqichida 3 ta talabaga bittadan tayanch iboralari beriladi. Tayanch iboralariga eng to’g’ri va batafsil javob bergan talaba o’yin g’olibi deb e’tirof etiladi hamda unga tegishli tartibda imtiyozli ball (maksimal – 15 ball) qo’yiladi. Finalda ishtirok etgan qolgan ikkita talabaga 10 balldan, uchinchi bosqichga chiqqan zvenoning qolgan a’zolariga 8 balldan ball taklif qilinadi. Agar ular ushbu ballni qabul qilishmasa, ushbu ball ularning joriy baholash paytida olgan ballariga qo’shiladi.

“Piramida” o’yini bir nechta mavzularni umumlashtirilgan tarzda o’tkaziladi.

2. “T VA T” O’YINI

O’yin tartibi:

O’yin nomi “T va T” – “Tezkorlik va topqirlik” deb nomlanib, odatda bitta mavzu uchun o’tkaziladi. Unda ishtirok uchun 3 nafar talaba o’z hohishlariga ko’ra tanlanadi. O’qituvchi mavzu yuzasidan 10 ta savolni o’qib eshittiradi. Berilgan har bir savolga eng birinchi kim to’g’ri javob bersa, unga 1 ball beriladi. SHu tariqa 10 ta savol yakunida eng kam ball to’plagan ishtirokchi o’yinni tark etadi. O’yinda qolgan ikkita ishtirokchi o’zaro bellashadilar, ya’ni, bir-birlariga 3 tadan savol berishadi. Ushbu bellashuvda kim g’olib bo’lsa, supero’yin ishtirokchiga aylanadi hamda unga 10 ball beriladi. Supero’yinda unga o’yinda mag’lub bo’lgan birinchi talaba 1 ta, ikkinchi, finalda mag’lub bo’lgan talaba 2 ta savol beradi. Agar supero’yin ishtirokchisi berilgan 3 ta savolga to’liq javob bersa, u o’yin g’olib hisoblanadi va unga maksimal – 15 ball qo’yiladi. Talaba javob bera olmagan har bir savol uchun beriladigan 5 ball shu savolni bergan ishtirokchiga beriladi. Birorta ham savolga to’g’ri javob berilmagan holda, o’yinning ikkita ishtirokchisi maksimal 10 ball to’plash imkoniga ega bo’ladi.

INTERFAOL DARS USLUBLARI

Pedagogik texnikani egallashga oid mashqlar Pedagogik maqsadlarning B.Blum taksonomiyasi (kognitiv soha) kimyo fani va «ob-xavo fronti» mavzusi buyicha o’quv maqsadlar taksonomiyasini tahlil qilish.

Umumpedagogik maqsadlarini identifikatsiyalangan o’quv maqsadlariga aylantirish. Indentifikatsiyalangan o’quv maqsadlarini tuzish sxemasi, o’quv maqsadlari etalonini yaratishga misollar tuzish. O’quv maqsadlarini o’kuvchining

tashqaridan kuzatiladgan harakatlarini anglatuvchi f'ellar bilan ifodalashni mashq qilish.

Tahliliy fikrlashga oid test mashqlari. Tahliliy fikrlashning asosini quyidagi uch faza tashkil qiladi: da'vat, anglash, mulohaza Da'vat fazasining ahamiyati shundan iboratki, unda yangi bilimlar, o'zi mustaqil tanlagan maqsad uchun intilish o'quvchida anchagina kuchli bo'ladi.

Anglash-ifodali fikrlashning ikkinchi fazasi bo'lib hisoblanadi. Unda yangi axborot da'vat fazasida faolashtirilgan axborot bilan bog'lanadi. Yangi o'quv materialining tushunilishicha erishish, bu fazaning eng muhim vazifasidir. Bu fazada o'z tushunchalarini «orqasidan kuzatib» borish muhimdir. Sub'ektning ichki jarayonlari va holatlarini o'zi tomonidan bilib borishi refleksiya (ba'zan meta-bilish) deb ataladi. O'YoTFning uchinchi fazasi mulohaza qilish deb ataladi. Bu fazada bilimlar mustahkamlanadi va o'rganilayotgan masala bo'yicha oldingi fazalarga nisbatan boshqacha (to'laroq) tasavvur shakllanadi va u «o'qiganlik»ning ortishiga olib keladi.

Insert usulidan foydalanish. Insert usuli asosan o'quv materiali (matn)ni mustaqil o'qib, o'zlashtirishda qo'llaniladi. Uning mazmuni, o'qish jarayonida matnning har bir satr boshi (yoki qismi)ni avval o'zlashtirilgan bilim va tajribalar bilan taqqoslash va uning natijasini varaqning chap qirg'og'iga maxsus belgilar qo'yish bilan aks ettirishdan iborat.

“V”- belgi, agar o'qiyotganingiz, siz u haqda bilganingiz yoki bilishingiz to'g'risidagi fikringizga mos, ya'ni o'qiyotganingiz sizga tanish bo'lsa qo'yiladi;

« - » - belgi, agar o'qiyotganingiz, siz bilganga yoki bilishingiz to'g'risidagi fikringizga zid bo'lsa qo'yiladi;

« + » - belgi, agar o'qiyotganingiz, siz uchun yangi axborot bo'lsa qo'yiladi;

« ? » - belgi, agar o'qiyotganingiz sizga tushunarli bo'lmasa yoki siz bu haqda batafsilroq ma'lumot olishni hohlasangiz qo'yiladi. Demak, «INSERT» uslubi bo'yicha belgilar qo'yish, matnning har bir satr boshisini anglashni talab qiladi.

Sinkveyn (axborotlarni yig'ish) usuli. Identifikatsiyalanuvchi o'quv maqsadlari tushunchasini anglash fazasida sinkveyn (sinkveyn-frantsuzcha besh) uslubini qo'llash foydalidir. Sinkveyn besh qatordan iborat o'ziga xos, qofiyasiz she'r bo'lib, unda o'rganilayotgan tushuncha (hodisa, voqea, mavzu) to'g'risidagi axborot yigilgan holda, o'quvchi so'zi bilan, turli variantlarda va turli nuqtai nazar orqali ifodalanadi. Sinkveyn tuzish-murakkab g'oya, sezgi va hissiyotlarni bir nechagina so'zlar bilan ifodalash uchun muhim bo'lgan malakadir. Sinkveyn tuzish jarayoni mavzuni yaxshiroq anglashga yordam beradi.

Sinkveyn tuzish qoidasi:

1. Birinchi qatorda mavzu (topshiriq) bir so'z bilan ifodalanadi (odatda ot bilan).
2. Ikkinchi qatorda mavzu ikkita sifat bilan ifodalanadi.
3. Uchinchi qatorda mavzu doirasidagi hatti-harakatni uchta so'z bilan ifodalanadi.
4. To'rtinchi qatorda mavzuga nisbatan munosabatni anglatuvchi va to'rtta so'zdan iborat bo'lgan fikr (sezgi) yoziladi.

5. Oxirgi qatorga mavzu mohiyatini takrorlaydigan, ma'nosi unga yaqin bo'lgan bitta so'z yoziladi.

Klaster (axborotlarni yoyish) usuli. Klasterlarga ajratish pedagogik strategiya bo'lib, u ko'p variantli fikrlashni o'rganilayotgan tushuncha (hodisa, voqea)lar o'rtasida aloqa o'rnatish malakalarini rivojlantiradi, biror mavzu bo'yicha talabalarni erkin va ochiqdan-ochiq fikrlashiga yordam beradi. «Klaster» so'zi g'uncha, bog'lam ma'nosini anglatadi. Klasterlarga ajratishni da'vat, anglash va mulohaza qilish bosqichlaridagi fikrlashni rag'batlantirish uchun qo'llash mumkin. Asosan, u yangi fikrlarni uyg'otish, mavjud bilimlarga yetib borish strategiyasi bo'lib, muayyan mavzu bo'yicha yangicha fikr yuritishga chorlaydi.

Biror mavzu bo'yicha klasterlar tuzishni, bu mavzuni mukammal o'rganmasdan oldin foydalanish maqsadga muvofiq.

TARQATMA MATERIALLAR

Mineral-xom ashyo resurslarining asosiy turlarini qazib oluvchi yetakchi davlatlar

№	Mineral resurslarining asosiy turlari	Mamlakatlar
1	Neft	Saudiya Arabistoni, AQSH, Rossiya, Eron, Kanada, Meksika, Venesuela
2	Gaz	Rossiya, AQSH, Kanada, Buyubritaniya
3	Toshko'mir	XXR, AQSH, Rossiya, Avstraliya, Polsha
4	Temir rudasi	Braziliya, Rossiya, XXR, AQSH, Kanada, Avstraliya, JAR, SHvetsiya, Ukraina, Hindiston, Venesuela, Liberiya
5	Mis rudasi	CHili, AQSH, Zambiya, XXR, Kanada
6	Qalay rudasi	Malayziya, Braziliya, Indoneziya, XXR, Boliviya Rossiya
7	Olmos	JAR, Rossiya

Sanoat mahsulotlarining alohida turlarini ishlab chiqaruvchi yetakchi mamalakatlar

№	Mahsulotlarning asosiy turlari	Mamlakatlar
1	Elektroenergiya	AQSH, Yaponiya, XXR, Rossiya, Kanda,
2	SHu jumladan: AES da	Belgiya, Frantsiya, AQSH, Yaponiya, Germaniya, Rossiya
3	Po'lat	XXR, Yaponiya, AQSH, Rossiya, Germaniya

4	Alyuminiy	Rossiya, Kanada, Avstraliya, Norvegiya, Gretsiya
5	Ximyoviy tola	AQSH, XXR, Yaponiya, Koreya Respublikasi, Tayvan, Hindiston, Rossiya
6	Engil avtomobillar	AQSH, Yaponiya, Germaniya, Italiya, Frantsiya, Koreya Respublikasi, Rossiya, Kanada
7	Elektrotexnika va elektornika	Yaponiya, AQSH, G'arbiy Yevropa Davlatlari, XXR, Koreya Respublikasi, Braziliya, Malayziya, Singapur

Qishloq ho'jaligi mahsulotlarining alohida turlarini ishlab chiqaruvchi yetakchi mamalakatlar

№	Mahsulotlarning asosiy turlari	Mamlakatlar
1	Bug'doy	XXR, AQSh, Rossiya, Kanada
2	Sholi	XXR, Hindiston, Indoneziya
3	Makkajo'xori	AQSh, Meksika, Braziliya
4	Soya	AQSh, Braziliya, XXR, Argentina
5	Kungaboqar	Rossiya, Ukraina, Janubiy Yevropa davlatlari, AQSh,
6	Araxis	Braziliya, Hindiston, XXR, G'arbiy Afrika davlatlari,
7	Paxta	Hindiston, Pokiston, AQSH, XXR, O'zbekiston
8	Kartoshka	Eropa, Hindiston, XXR
9	Shakarqamish	Braziliya, Hindiston, Kuba, XXR,
10	Qant qizilcha	Ukraina, Frantsiya, Rossiya, Pol'sha
11	Choy	Hindiston, XXR, Shri-Lanka,
12	Kofe	Braziliya, Kolumbiya, Efiopiya
13	Kakao	Kot-d'Ivuar, Gana, Kogo Respublikasi, Braziliya
14	Go'sht	AQSh, XXR, Rossiya

Foydali qazilmalarning joylanishiga relʼef va yer poʻsti tuzilishining bogʻliqligi

Relif shakllari	Er poʻsti muayyan qismining tuzulishi va yoshi	Xarakterli foydali qazilmalari	Misollar
Tekisliklar	Arxey-proterozoy platformasi qalqonlari	Temir rudalari	Russ platformasi, Boltiq boʻyi qalqoni, Ukraina qalqoni
	Qadimgi platforma plitalari, paleozoy va mezozoy davrida shakllangan chexol qoplam	Neft, tabiiy gaz, toshkoʻmir, qurilish materiallari, oltingugurt	Gʻarbiy Sibir past tekisligi,
Togʻliklar	Alʼp burmalanishidagi yosh togʻlar	Polimetall rudalar, qurilish materallari	Kavkaz, Alʼp
	Mezozoy va paleozoy burmalanishidagi yosh togʻlar	Rangli va qora rudalar, oltin, platina va olmos konlari	Ural va Appalachi togʻlari, Markaziy Yevropa
Materik qarii omelʼ (shelf)	Plitalarning suv qoplaydigan qismi, platformalar	Neft va taabiiyo gaz	Fors koʻrfazi

II.4. Test savollari

1. Inson geografiyasining tadqiqot ob'ektiga ilmiy adabiyotlarda qanday ta'riflar keltirilgan?

- A) Inson hayoti va faoliyatiga tegishli hududiy mutanosiblik, hududiy majmualarni o'rganadi
- B) Hududiy ijtimoiy tizimlar, iqtisodiy rayonlarni tadqiq qiladi
- C) Uning ob'ekti atrof-muhitning inson tomonidan o'zgartirilgan qismi yoki antroposfera
- D) Barcha javob to'g'ri

2. A.Yu.Skopinning fikriga ko'ra, iqtisodiy geografiyaning ob'ekti nima?

- A) Geografik qobiq
- B) Antroposfera
- C) Biosfera
- D) Mamlakat va mintaqalar iqtisodiyoti

3. Geografiya hududiy tizimlar haqidagi fan degan qarashlar qachon yuzaga keldi?

- A) 1950 yillarda
- B) 1960-70 yillarda
- C) 1975-80 yillarda
- D) 1980-90 yillarda

4. "Iqtisodiy geografiya – hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning shakllanishi, faoliyati va rivojlanish jarayonlari hamda ushbu tizimlarni boshqarish haqidagi fandır", deb kim ta'rif bergan?

- A) A. Veber
- B) N. Baranskiy
- C) N. Kolosovskiy
- D) Yu. Saushkin

5. Ishlab chiqarish kuchlarining harakatchan, hal qiluvchi tarkibi to'g'ri ko'rsatilgan javobni belgilang?

- A) Insonlar
- B) Ishlab chiqarish vositalari
- C) Sanoat
- D) Mehnat resurslari

6. Geosiyosat, limologiya, geokonfliktologiya, harbiy geografiya kabilar inson geografiyasi fanining qaysi tarmog'ini tarkibi sanaladi?

- A) Iqtisodiy geografiya
- B) Sotsial geografiya
- C) Siyosiy geografiya
- D) Rekreatsion geografiya

7. Iqtisodiy geografiyada statistik va tarmoqlar yo'nalishining asoschisi kim hisoblanadi?

- A) A. Veber
- B) N. Baranskiy
- C) N. Kolosovskiy
- D) Yu. Saushkin

8. Inson geografiyasi fanining ichki tuzilishi nechta asosiy qismdan (blokdan) tashkil topgan?

- A) Ikkita
- B) Uchta
- C) To'rtta
- D) Beshta

9. Tarixiylik tamoyilini inkor etgan olimni aniqlang?

- A) A. Gettner
- B) N. Baranskiy
- C) N. Kolosovskiy
- D) Yu. Saushkin

10. Inson geografiyasi fani nimani o'rganadi?

- A) Hududiy ishlab chiqarish majmualarini
- B) Mamlakat va rayonlarda ishlab chiqarish kuchlarini joylanish va rivojlanish xususiyatlarini hamda inson hayot faoliyati va yashash tarzining hududiy jihatlarini
- C) Mamlakat va rayonlar xo'jalagini hududiy tashkil etilishini
- D) Iqtisodiy rayonlar shakllanishini

11. Qaysi nemis olimi XX-asr boshlarida sanoat geografiasining poydevorini yaratdi?

- A) Ch.Ch.Valixonov
B) A.Veber
C) V.M.Prjevalskiy
D) V.P.Litke

12. Aholi joylashuvi va shaharlar muammosi bilan XX asr boshlarida kimlar shu g'ullangan?

- A) K.I.Arsenev, A.I.Voykov
B) Yu.G.Saushkin, K.I.Arsenev
C) A.I.Voykovlar, Yu.G.Saushkin
D) P.Semyonov, A.I.Voykov

13. David Rikardoning nisbiylik afzallik nazariyasi..... qo'llab quvvatlashni ko'zda tutadi.

- A) proteksionist tariflarni
B) kvotani
C) erkin savdoni
D) savdodagi tarifsiz to'siqlarni

14. Shahar atrofida qishloq xo'jaligi tarmoqlarining joylashuv tizimi yoki hududiy majmuasi kim tomonidan yaratildi?

- A) V.Leontyev
B) I.Tyunen
C) U.Izard
D) A.Veber

15. "Tyunen xalqalari" ni ikkinchisini aniqlang?

- A) o'rmon xo'jaligi (o'sha davrda o'tin uchun)
B) kartoshka, arpa yetishtirish va urug'chilik kartoshka, arpa yetishtirish va urug'chilik
C) yuqori unumdor g'allachilik va sut-go'sht chorvachiligi
D) bog'dorchilik, sabzavotchilik va qisman sut chorvachiligi

16. Mehnat kooperatsiyasining qanday turlari bor?

- A) oddiy va murakkab
B) umumlashgan va konkretlashgan
C) murakkab va xalqaro
D) ixtisoslashgan va ixtisoslashmagan.

17. Iqtisodiy geografiyada statistik va tarmoqlar yo'nalishining asoschisi kim hisoblanadi?

- A) A.Veber
B) N.Baranskiy
C) N.Kolosovskiy
D) Yu.Saushkin

18. Iqtisodiy geografiyada rayonlar yo'nalishiga asos solgan olimni ko'rsating?

- A) N.N.Kolosovskiy
B) N.N.Baranskiy
C) Yu.G.Saushkin
D) A.I.Alekseyev

19. O'zbekistonda iqtisodiy geografyaning rivojlanishiga hissa qo'shgan olimlarni ko'rsating.

- A) Z.Akromov, R.Xodiyev
B) T.Egamberdiev, N.Tsapenko
C) A.Soliyev, Z.Akromov
D) A.Abulqosimov, L.Alibekov

20. Shahar atrofida qishloq xo'jaligi tarmoqlarining joylashuv tizimini yoki hududiy majmuasini kim tomondan yaratadi?

- A) V.Leontyev
B) I.Tynen
C) U.Izard
D) A.Veber

21. Aholi tushunchasini ko'proq qaysi sohalar o'rganadi ?

- A) sotsiologiya, psixologiya, biologiya
B) aholi geografiyasi, ijtimoiy-iqtisodiy geografiya, tarix
C) tarix, etnografiya, aholi geografiyasi

D) aholi geografiyasi, iqtisodiyot, tibbiyot

22. Qishloq xo'jaligi xaritada qanday usul bilan ko'rsatiladi ?

A) nuqtasimon

B) arealsimon

C) chiziqlar usulida

D) ranglar usulida

23. Sanoat xaritada qanday usul bilan ko'rsatiladi ?

A) nuqtasimon

B) arealsimon

C) ranglar usuli

D) chiziqlar usuli

24. «Iqtisodiy makon» tushunchasini fanga birinchi bo'lib kim kiritga?

A) A.Lyosh

B) I.Tyunen

C) F.Perru

D) A.Veber

25. Makroiqtisodiyotning asosiy tarmoqlarini aniqlang

A) sanoat, qishloq xo'jaligi, transport

B) qishloq xo'jaligi, mehnat resurslari

C) sanoat, xom ashyo, transport

D) iste'molchi, ishchi kuchi, transport

26. Iqtisodiy geografik tadqiqotlarning asosida (maxrajida) nima yotadi?

A) Hudud omili

B) Iqtisodiyot tarmoqlari

C) Ijtimoiy-iqtisodiy sohalar

D) Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar

27. Quyidagilardan qaysi biri iqtisodiy, ijtimoiy geografik tadqiqotlarning ob'ektiga mansub emas?

A) Iqtisodiyot tarmog'i

B) Aholi yashaydigan uylar

C) Shahar

D) Ishsizlik

28. Iqtisodiy-ijtimoiy geografyaning tadqiqot usullari guruhini toping.

A) Geografik taqqoslash, statistika, kartografik, ijtimoiy

B) Geografik taqqoslash, statistika, kartografik, ijtimoiy geografik

C) Geografik taqqoslash, statistika, kartografik, iqtisodiy geografik

D) Geografik taqqoslash, statistika, kartografik, tizim-tarkib

29. Qanday hollarda ijtimoiy so'rov usuli qo'llaniladi?

A) Tadqiqot ob'ektini chuqur o'rganish talab qilinsa

B) Ma'lumotlar yetarli bo'lmaganda

C) Ma'lumotlar yetarli bo'lmaganda va aholi fikrini o'rganish orqali tadqiqot natijalarini mustahkamlash talab etilganda.

D) Tadqiqotchining xoxishiga bo'yicha

30. Quyidagilardan qaysi biri o'rganilayotgan voqea-hodisaning modeli bo'la oladi?

A) Statistik jadval va karta

B) Jadval, grafik, diagramma

C) Geografik karta

D) Rasm, surat

31. O'zbekistonda "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonun qachon qabul qilingan?

A) 1990 yil, 2 avgust

B) 1991 yil, 12 noyabr

C) 1992 yil, 9 dekabr

D) 1993 yil, 12 dekabr

32. Biosfera xaqidagi ta'limotning asoschisi kim?

A) B.Dokuchaev

B) B.Vernadskiy

C) A.Gumboldt

D) E.Zyuss

33. Tugaydigan, tiklanmaydigan resurslarni ajrating?

- A) suv, xavo, tuproq
B) o'simlik va hayvonlar
C) yer osti qazilmalari
D) tuproq, suv, o'simliklar

34. Iqlim o'zgarishi bo'yicha Xalqaro Konventsiyaning imzolanishi qachondan boshlangan?

- A) 1985 yildan
B) 1990 yildan
C) 1992 yildan
D) 1993 yildan

35. Okean va dengizlar suvi gidrosferaning necha foizini tashkil qiladi?

- A) 65,5%
B) 80,7%
C) 93,8%
D) 97,2%

36. O'rta Osiyodagi eng sersuv daryoni belgilang?

- A) Sirdaryo
B) Zarafshon
C) Amudaryo
D) Chirchiq

37. O'zbekistonda suvlarni ifloslovchi asosiy tarmoqni belgilang?

- A) Sanoat
B) energetika
C) Kommunal-maishiy
D) Qishloq xo'jaligi

38. Yerning qattiq tosh qobig'ni ajrating.

- A) Gidrosfera
B) Litosfera
C) Atmosfera
D) Biosfera

39. O'zbekistonda sug'oriladigan yerlar necha foizni tashkil qiladi?

- A) 8,5%
B) 9,7%
C) 35,3%
D) 50%

40. O'zbekiston Konstitutsiyasining qaysi moddalarida atrof-muhit masalalari ko'rilgan?

- A) 50, 54, 55, 100
B) 50, 53, 58, 102
C) 49, 51, 53, 100
D) 50, 53, 55, 105

41. Antik davr geografiyasining asosiy xususiyatlari nimadan iborat?

- A) Geografiya mustaqil fan sifatida e'tirof etildi
B) Geografik fanlar tizimi vujudga keldi
C) Buyuk geografik kashfiyotlar sodir bo'ldi
D) Dastlabki geografik bilimlar shakllana bordi

42. 1497-98 yillarda Afrikani janubdan aylanib o'tib Hindistonga borgan sayyohni aniqlang?

- A) Vasko da Gama
B) D. Livingston
C) V. Vavilov
D) A. Nikitin

43. A. Vegener tomonidan qanday gipoteza ishlab chiqilgan?

- A) Okeanlardagi suvlarning paydo bo'lishi
B) Quruqlikning paydo bo'lishi
C) Materiklarning gorizontal siljib yurishi
D) Insonning paydo bo'lishi

44. Buyuk geografik kashfiyotlar davri kim tomonidan boshlab berildi?

- A) X. Kolumb
B) A. Nikitin
C) D. Livingston
D) V. Vavilov

45. Geografik bilimlarning rivojiga ulkan hissa qo'shgan o'zbek olimni belgilang?

- A) Ibn Sino
B) Navoiy

C) Farobiy

D) Beruniy

46. “Quruqlik Magellani” nisbati kimga tegishli?

A) Aleksandr Gumbold

B) Mikluxo-Maklay

C) Afanasiy Nikitin

D) Vasko da Gama

47. IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo ilm-faniga hissa qo’shgan olmlar qatorini aniqlang?

A) Beruniy, Fitrat, Cho’lpon, Behbudiy, Xorazmiy, Farobiy;

B) Beruniy, Fitrat, Ibn Sino, Farg’oniy, Xorazmiy, Farobiy;

C) Beruniy, Zamaxshariy, Ibn Sino, Farg’oniy, Xorazmiy, Farobiy;

D) Beruniy, Fitrat, Usmon Nosir, Behbudiy, Xorazmiy, Farobiy.

48. Al-Xorazmiyning geografiya faniga oid asari qanday nomlangan?

A) “Kitob al-suratil arz”;

B) “Jo’g’rofiya”;

C) “Sayohatnoma”;

D) “Hudud ul-olam”.

49. Sanoat inqilobi dastlab qaysi mintaqada yuz berdi?

A) AQSh da

B) Yevropada

C) Osiyoda

D) Afrikada

50. Frantsuz geografi Eliza Reklyu yirik geografik asarlari nechta?

A) Ikkita

B) Uchta

C) To’rtta

D) Beshta

51. Ayrim mamlakat va hududlarda shaharlar va shahar aholisi ulushining ortishi nima deb ataladi?

A) Aglomeratsiya

B) Megapolis

C) Urbanizatsiya

D) Suburbanizatsiya

52. “Demografik siyosat” nima?

A) Aholi tug’ilishini cheklashga qaratilgan tadbirlar

B) Aholi migratsiyasiga qaratilgan siyosat

C) Aholi ko’payishiga qaratilgan siyosat

D) Aholi tabiiy harakati ko’rsatkichlarini tadqiq etish va nazorat qiluvchi tadbirlar

53. Dunyoda maydoni va aholisiga ko’ra eng yirik mamlakatlar qaysi?

A) Rossiya va Xitoy

B) Rossiya va Hindiston

C) Kanada va Xitoy

D) Xitoy va Hindiston

54. “Demografik portlash” nima?

A) Aholining tez sur’atlarda ko’chishi

B) Aholining kamayishi

C) Shaharlarning tez o’sishi

D) Aholining tez sur’atlarda ko’payishi

55. Aholi ko’payishining birinchi tipii qaysi rivojlangan mamlakatlar uchun xos hisoblanadi?

A) Shimoliy va Janubiy Amerika davlatlari

B) Yevropa va Shimoliy Amerika davlatlari

C) Avstraliya va Afrika davlatlari

D) Afrika va Osiyo davlatlari

56. Ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda kam bandligi qaerlarda ko’proq kuzatilmoqda?

A) Lotin Amerikasi davlatlarida

B) Afrika mamlakatlarida

C) Osiyo davlatlarida

D) Barcha javoblar to’g’ri

57. Mehnatga layoqatli mehnat yoshidagi aholiga nima deyiladi?

A) Mehnat resurslari
C) Iqtisodiy faol aholi
58. Aholi tarkibida qariyalar salmog'ining ko'payishiva aholi sonining kamayib ketishi nima deb ataladi

B) Iqtisodiyotda band aholi
D) Mehnat vositasi

A) Depopulyatsiya
C) Regressiya
59. Hindistonda aholi soni har yili 13-14 mln. kishiga ko'paymoqda.
A) 10-12 mln
C) 15-16 mln

B) Migratsiya
D) Urbanizatsiya

60. T.Maltusning aholishu noslikka oid muhim asari nomini toping?

A) "Aholishunoslik asoslari"
C) "Aholi qonunlarini o'rganish"

B) "Aholi ko'payishi"
D) "Aholishunoslik qonuni haqida tajriba".

61. Yer sharida saqlanib qolgan mahalliy dinlarning 80 foizi qaysi qit'aga tegishli?

A) Amerika
C) Yevropa

B) Afrika
D) Osiyo

62. "Dunyoning ibtidosi ham, intixosi ham – suvdur" degan ta'limot qaerda vujudga kelgan?

A) Misrda
C) Qadimgi Rimda

B) Mesopotamiyada
D) Qadimgi Yunonistonda

63. Xristian dinining markazi qaysi shahar?

A) Italiya
B) Vatikan
C) Quddus
D) Rim

64. Budda dinining markazini belgilang?

A) Agra
B) Lxasa
C) Dehli
D) Katmandu

5. Islom dinining markazini belgilang?

A) Makka
B) Madina
C) Jidda
D) Ar-Riyod

66. Amerika qit'asi mamlakatlarida qaysi din ustunlik qiladi?

A) Nasroniylik
C) Buddaviylik

B) Islom
D) Mahalliy dinlar

67. Janubiy va Markaziy Amerika aholisining asosiy qismi...?

A) Katoliklar
C) Mahalliy dinlar

B) Protestantlik
D) Musulmonlar

68. Insonni "kichik olam" deb hisoblagan mutasavvuf?

A) Suqrot
C) Abu Ali ibn Sino

B) Abdulxoliq G'ijduvoni
D) Beruniy

69. Janubiy Amerikaning ichki hududlarida hundu qabilalari qanday dinlarga e'tiqod qiladi?

A) Mahalliy dinlar
C) Katoliklar

B) Protestantlik
D) Islom

70. Bantu til oilasida Afrikaning qaysi qaysi qismidagi xalqlar gaplashadi?

A) Afrikaning janubiy xalqlari
C) Afrikaning sharqiy xalqlari

B) Afrikaning shimoliy xalqlari
D) Afrikaning g'arbiy qismlari

71. Juda yirik shaxarlarning aholi soni to'g'ri berilgan qatorni belgilang.

A) 100 ming
C) 500 ming

B) 250 ming
D) 5000

72. Yirik daryolar bo'yicha shakllangan aglomeratsiyalarni belgilang.

- A) Volgograd, Krivoy Rog B) Toshkent, Andijon, Namangan
C) Birmengen, London D) Bratsk, Madrid

73. Shaxar va shaxarchalar o'zaro hududdiy tutashib qo'shilib ketsa, u holda yaxlit ulkan shaxar vujudga keladi. Ularni

- A) urbanizatsiya B) suburbanizatsiya
C) soxta urbanizatsiya D) konurbanizatsiya

74. Shaxar tashkil qilish uchun Turkmaniston aholisi soni to'g'ri berilgan qatorni toping.

- A) 5000 B) 7000 C) 3000 D) 1000

75. O'rta asrlarda dunyodagi eng yirik shaxarlar

- A) Nankin, Qohira B) Pekin, London
C) Mehiko, San-Paula D) Vijvanagar, Parij

76. Shaxar atrof urbanizatsiyasi..

- A) Konurbanizatsiya B) suburbanizatsiya
C) Rururbanizatsiya D) soxta urbanizatsiya

77. Zamonaviy urbanizatsiyaning 3- jihati.

- A) aholi va xo'jalikning katta shaxarlarda to'planishi
B) shaxarlar hududining keskin kengayib yoyilib ketishi
C) shaxar turmush tarzi qishloqlarda tarqalishi
D) kam rivojlangan mamalatlarda shaxar aholisining o'sishi

78. XX asr boshida aholisi 100 mingdan ortiq shaxarlar soni?

- A) 200 ta B) 3500 ta
C) 3.5 mingdan ortiq D) 150 ta

79. Jahonda super shaxarlar soni to'g'ri berilgan qatorni belgilang.

- A) 10 ta B) 50 ta C) 30 ta D) 60 ta

80. Dunyoda aholisi 10 mln dan ortiq yirik shaxarlar qaysi qatorda to'g'ri berilgan.

- A) Mexiko, Seul, Pekin B) Qohira, Parij, Madrid
C) Toshkent, Tokio, Buenos –Ayres D) Buenos-Ayres, Ostona, Bonn

81. Urbanizatsiya eng yuqori bo'lgan viloyatlar

- A) Fargona, Andijon, Namangan B) Toshkent, Samarqand, Farg'ona
C) Andijon, Toshkent, Samarqand D) Andijon, Samarqand, Namangan

82. Dunyo aholisini necha foizi shaharlarda yashaydi?

- A) 50% dan ortiq B) 40% dan ortiq
C) 60% dan ortiq D) 70% dan ortiq

83. Shahar va shaharchalar farqi nijma?

- A) aholi soni va aholi bandligi B) aholini sanoatda bandligi
C) ijtimoiy munosabatlar tartibi D) yil barchasi to'g'ri

84. O'zbekistonda qachon qishloq va qishloq joylariga shaxar va shaxarcha maqomi berilgan?

- A) 2009 yil 13 mart B) 2010 yil 13 mart
C) 2011 yil 13 mart D) 2012 yil 13 mart

85. Agar urbanizatsiya koeffitsenti taxminan 70-75 % va undan ortiq bo'lsa u holda mamlakat sanoat jihatidan qanday mamlakat hisoblandi?

- A) Industrial
C) Agrar-industrial
- B) Postindustrial
D) Agrar

86. Xorvatiya davlatining qancha aholisi shaxarda yashaydi?

- A) 25 ming
C) 40 ming
- B) 30 ming
D) 100 ming

87. Dunyoda aholisi 1mln dan ortiq nechta shaxar bor?

- A) 430 ta
C) 900 ta
- B) 500 ta
D) 470 ta

88. Aglomeratsiya qanday ma'noni anglatadi?

- A) Birikish
C) To'planish
- B) Yig'ilish
D) Ajralish

89. Ko'p tarmoqli yirik sanoat markazlari qaysi shaxarlarda joylashgan?

- A) Qo'qon, Olmaliq, Chirchiq
C) Yangiyo'l, Angren, Olmaliq
- B) Qo'qon, Angren, Chirchiq
D) Navoiy, Jizzax, Namangan

90. Kichik shaxarlarning aholisi qancha bo'lishi kerak?

- A) 10 -20 ming
C) 15-25 ming
- B) 20-30 ming
D) 25-30 ming

91. Aktiv savdo balansining qaysi biri to'g'ri hisoblanadi?

- A) eksport qiymati import qiymatidan yuqori turadi
B) amerikaliklar Amerika iqtisodiyotiga nisbatan boshqa mamlakatlarning iqtisodiyotiga ko'proq mablag' ajratadilar
C) Jahon oltin jamg'armasi AQShda jipslangan
D) AQSh eksport va importining dollarda ifodalangan umumiy narxi ko'paymolda

92. Transportning asosiy vazifalari nimalardan iborat?

- A) yuk tashish
C) yo'lovchi va yuk tashish
- B) yo'lovchi tashish
D) mahsulot tashish

93. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning bevosita (ma'muriy) usullari.

- A) litsenziyalash, kvotalash, qatnashchilarni ro'yxatga olish, mahsulot bayonnomasi, ta'qiqlash
B) bojxona ta'riflar va bojlari, kreditlash, sug'urtalash;
C) kvotalash va bojxona ta'riflari
D) tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilariga imtiyozlar berish

94. Jahon bozorining moddiy asosini nima tashkil qiladi?

- A) xalqaro kredit
C) ishchi kuchining baynalminallashuvi
- B) xalqaro mehnat taqsimoti
D) o'zaro teng savdo taqsimoti

95. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli nima?

- A) boj ittifoqi
C) erkin savdo zonalari
- B) to'lov ittifoqi
D) umumiy bozor

96. Xalqaro iqtisodiy aloqalarning oliy shakli, bu....

- A) o'zaro tovar ayriboshlash
C) xalqaro mehnat taqsimotini muvofiqlashtirish
D) jahon xo'jaligida integratsion aloqalar;
- B) xo'jaliklarga injenerlik xizmati ko'rsatish

97. Jahon bozori bu ...

- A) xalqaro mehnat taqsimoti orqali o'zaro bog'langan mamlakatlar o'rtasidagi barqaror oldi-sotdi munosabatlar
- B) jahondagi hamma mamlakatlar tovar sotadigan joy
- C) yangi ishlab chiqarilgan tovarlar namunasi ko'rsatiladigan anjuman;
- D) xalqaro miqyosda tovarlarni nakd pulsiz ayirboshlash;

98. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarni shakllantirishda qanday tamoyillarga amal qilinadi?

- A) umuminsoniy manfaatlarga
- B) milliy manfaatlarga
- C) sinfiy manfaatlarga
- D) umuminsoniy va milliymanfaatlar mushtarakligiga

99. O'zbekiston o'zining tashqi aloqalarini qanday asosda tashkil qiladi?

- A) NATO doirasida
- B) Yevropa xavfsizligi va hamkorligi tashkiloti doirasida
- C) xalqaro valyuta fondi orqali
- D) ham ko'p tomonlama va ham ikki tomonlama asosda

100. Savdo-sotiqning rivojlanishi jahon mamlakatlarini sezilarli darajada

- A) mustaqillikka erishtiradi
- B) o'zaro hamjihat qiladi
- C) ajratib qo'yadi
- D) hamjihatlikni susaytiradi

101. "Sotsial geografiya" tushunchasi birinchi bo'lib kim tomonidan foydalanilgan?

- A) Le -Ple
- B) Reklyu
- C) Xegerctrand;
- D) Berrouz

102. XX asrning boshlariga kelib Yevropaning qaysi mamlakatida Niderlandiyada geografiya va sotsiologiyaning uyg'unlashuvidan vujudga kelgan sotsial geografiya paydo bo'ldi?

- A) Shvetsiyada
- B) Niderlandiyada
- C) Daniyada;
- D) Frantsiyada.

103. Qaysi olim sotsial geografiyani "sotsiogeografiya" tarzida talqin qilgan?

- A) T.Xegerctrand
- B) G.S.Dunbar
- C) P.de Ruze
- D) E.Demolen

104. Sotsial geografiya tarkibiga kiruvchi fan yo'nalishlarini ko'rsating?

- A) Tibbiyot, fan va ta'lim geografiyasi
- B) Sanoat, turizm, hulq-atvor, aholi geografiyasi
- C) Aholi, qishloq xo'jalik, fan va ta'lim geografiyasi
- D) Shaharlar, tibbiyot, transport, rekreatsiya

105. Sotsial geografiyaning fan sifatida mavjud emasligi, ammo geografiyada ijtimoiy jixatlarni borligini yoqlovchi olimlar qatorini aniqlang?

- A) V.M.Goxman, S.Ya.Nimmik, Kovalev S.A.
- B) Anoxin A.A. Kostyayev A.I. Dolinin A.A.
- C) Alayev E.B., Lappo G.M., Saushkin Yu.G.
- D) Alekseev A.I., Kovalev S.A., Tkachenko A.A.

106. O'zbekistonda "jinoyatchilik geografiyasi"ga bag'ishlangan nomzodlik dissertatsiyasi qachon, kim tomonidan himoya qilingan?

- A) Qayumov A.A., 2006y
- B) Nazarova H., 1997y
- C) Nazarov M., 1995y
- D) Komilova N., 1999 y

107. O'zbekistonda "fan va ta'lim geografiyasi"ga bag'ishlangan nomzodlik dissertatsiyasi qachon, kim tomonidan himoya qilingan?

- A) Qayumov A., 2006y. B) Nazarova H., 1997y.
C) Nazarov M., 1995y. D) Komilova N., 1999 y.

108. O'zbekistonda "aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish geografiyasi"ga bag'ishlangan nomzodlik dissertatsiyasi qachon, kim tomonidan himoya qilingan?

- A) Qayumov A., 2006y. B) Nazarova H., 1997y.
C) Nazarov M., 1995y. D) Komilova N., 1999 y.

109. Sotsial-geografik tadqiqotlarning ob'ekti va mohiyati. xususidagi ilk aniq fikrlarni qaysi olim ishlarida uchramiz?

- A) V.M.Goxman B) A. Anoxin
C) E.Alayev D) M.Kabo

110. "Osnovi povedencheskoy geografii" asari muallifini belgilang?

- A) Dj. Gold B) V.Goxman
C) P.de Ruze D) G.Dunbar

111. "Tibbiyot geografiyasi" atamasi birinchi bo'lib kim tomonidan fanga kiritilgan?

- A) A.Gumbolt B) M.V.Lomonosov
C) Gippokrat D) Bernardino Romatsini

112. Jahonning yirik onkogeografini belgilang?

- A) Chaklin A.V. B) Shoshin A.A.
C) Avtsin A.P. D) Voronov A.G.

113. "Tibbiyot geografiyasi - geografik muhitning inson jismiga ta'sirini o'rganuvchi geografiyaning bir sohasidir", ushbu fikr qaysi olim tomonidan aytilgan?

- A) Avtsin A.P. B) Pavlovskiy Ye.N.
C) Proxorov B.B D) Ignatev Ye.I.

114. "Inson ekologiyasi" tushunchasi dastavval kim tomonidan fanga kiritilgan?

- A) Nemis biologi Gekkel B) Chikagolik vrach Xerlen Berrouz
C) Rus bioximigi A.P.Vinogradov D) Shved olimi T.Xegerstrand

115. Taraqqiyot yoki tsivilizatsiya kasalliklari bu -?

- A) Yurak, qon-tomir kasalliklari, sil, allergik kasalliklar, yuqumli kasalliklar
B) Gipertoniya, yurak ishemik kasalliklari, oshqozon va o'n ikki barmoqli ichak yarasi, diabet, bronxial astma, modda almashinuv, nevrozlar, ruhiy buzilishlar
C) Vabo, o'lat, sil, oshqozon va o'n ikki barmoqli ichak yarasi, diabet, bronxial astma, moddalar almashinuvi bilan bog'liq kasalliklar
D) Suyak-muskul tizimi, yuqumli-parazitar, o'lat, sil, yurak ishemik kasalliklari

116. Jahon bo'yicha uzoq umr ko'ruvchilarning asosiy qismi qanday hududlarda yashaydi?

- A) Tog' va tog' oldi mintaqalariga to'g'ri keladi.
B) Cho'l mintaqalariga to'g'ri keladi.
C) Shaharlarga to'g'ri keladi.
D) Dengiz va okean sohillariga to'g'ri keladi.

117. “Havolar, suvlar va joylar” nomli tibbiyot geografiyasiga oid dastlabki asar kim tomonidan yaratilgan?

- A) Abu Ali ibn Sino B) Galen
C) Gippokrat D) Al-Roziy

118. Tibbiyot geografiyasining fan sifatida shakllanishiga asos bo'lgan “Geografik patologiyalar” nomli asar kim tomonidan yozilgan?

- A) Proxorov B.B. B) Girsh
C) Ignatev Ye.I. D) Pavlovskiy Ye.N.

119. Nozoekologiya (kasalliklar ekologiyasi) bu-?

A) Tashqi muhit omillarining aholi salomatlik darajasiga ta'siri bilan bog'liq qonuniyatlarni aniqlaydi;

B) Kishilar sog'lig'iga turmush va mehnat sharoitlari ta'sirini o'rganadi hamda kasalliklarni oldini olish, yashash uchun eng qulay sharoit yaratish, sog'liqni saqlash va uzaytirish chora-tadbirlarini ishlab chiqadi;

C) Aholi orasida uchraydigan kasalliklar va ularning tabiiy o'choqlari, ularning kelib chiqish sabab va tarqalish qonuniyatlarini o'rganadi*

D) Atrof muhit, uy-joy, maishiy xizmat, mehnat shart-sharoitlarining inson salomatligiga ta'sirini o'rganuvchi tibbiyotning muhim tarmog'idir.

120. Yuqumli-parazitar kasalliklarning “tabiiy o'choq”lari hususidagi g'oya muallifini aniqlang?

- A) Ye.L.Rayx B) B.B. Proxorov
C) Ye.N.Pavlovskiy D) D.K.Zabolotniy

121. Geosiyosat tushunchasini fanga birinchi bo'lib qaysi olim kiritgan?

- A) Makinder B) Gottman C) Xausxoffer D) R.Chellen.

122. Geosiyosat fanining o'rganish ob'ekti?

A) sayyoraviy makon, geosiyosiy jarayonlar va hodisalar

B) geosiyosiy jarayonlar, hodisalar

C) sayyoraviy makon

D) Geografik muhit

123. Geosiyosatning asosiy vazifasi, o'rganish predmeti?

A) sayyoraviy makon B) geografik o'rin

C) sayyoraviy makonni nazorat qilish D) voea va hodisalar

124. Ijtimoiy hayot shakllarining rivojlanishida iqlim hal qiluvchi ahamiyatga ega deb hisoblagan olim kim?

A) Sh. Monteske B) J.Boden

C) K.Ritter D) R. Chillen

125. “Uchlik ittifoqi” davlatlariga qaysi davlatlar kiradi?

A) Avstriya-Vengriya, Italiya B) Frantsiya, italiya, Avstriya

C) Germaniya, Avstriya-Vengriya D) Avstriya-Vengriya, Italiya, Germaniya

126. Ikkinchi antanta davlatlarini ko'rsating?

A) Germaniya, Rossiya, Italiya B) Frantsiya, Italiya va rossiya

C) Frantsiya, Germaniya, Italiya D) AQSh, Italiya, Frantsiya

139. Sanoat tarmoqlari qanday mezonlar asosida ajratiladi ?

- A) Mehnat resurslari, iste'molchi, transport
- B) Xom-ashyo, texnologik jarayon va iste'mol birligi
- C) Dexkonchilik va chorvachilik
- D) Tog'-kon ishchi kuchi

140. Asosiy o'rinni sifat ko'rsatkichlari egallaydigan «Ilm talab» tarmoqlarni belgilang

- A) To'qimachilik, oziq-ovqat
- B) Priborsozlik, aloka vositalari ishlab chikarish
- C) Qurilish materiallari, poligrafiya
- D) Qishloq xo'jaligi, paxta tozalash

141. Ekologiya alohida fan sifatida qachon vujudga keldi?

- A) Yeramizdan avvalgi II-III asrlarda
- B) XIII asrda
- C) XIX asrda
- D) XX asr boshida

142. Ekologik omillar ta'siriga chidamli organizmlar guruhini ajrating.

- A) produtsentlar
- B) evribiontlar
- C) stenobiontlar
- D) avtotroflar

143. Abiotik omillar guruhini ajrating.

- A) relef, o'simlik ta'siri
- B) hayvon, tuproq ta'siri
- C) inson ta'siri
- D) yorug'lik, namlik, harorat

144. Ekosistemada moddalarning aylanma harakatida organizmlarning nechta guruhi ishtirok etadi?

- A) 2
- B) 3
- C) 4
- D) 5

145. Yerning "hayot qobig'i"ni ajrating

- A) Gidrosfera
- B) Litosfera
- C) Atmosfera
- D) Biosfera

146. Biosfera xaqidagi ta'limotning asoschisi

- A) Dokuchaev
- B) Vernadskiy
- C) A. Gumboldt
- D) E. Zyuss

147. Yer yuzidagi barcha tirik organizmlar yig'indisi nima deyiladi?

- A) biotop
- B) biogeotsenoz
- C) biota
- D) ekotop

148. Tugaydigan, tiklanmaydigan resurslarni ajrating

- A) suv, xavo, tuproq,
- B) o'simlik va hayvonlar
- C) yer osti qazilmalari
- D) tuproq, suv, o'simliklar

149. Yer yuzida so'nggi 100 yil ichida havo harorati necha gradusga oshgan?

- A) 0,8- 1⁰C
- B) 2-3⁰C
- C) 3-4⁰C
- D) 4-5⁰C

150. O'zbekistonda atmosferani ifloslovchi asosiy tarmoqni belgilang?

- A) qishloq xo'jaligi
- B) sanoat
- C) transport
- D) kommunal-maishiy